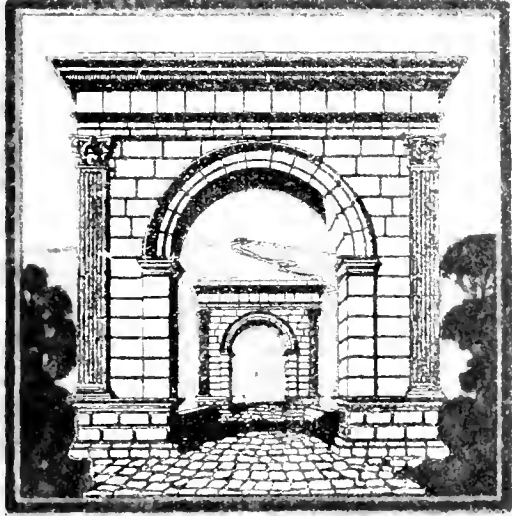

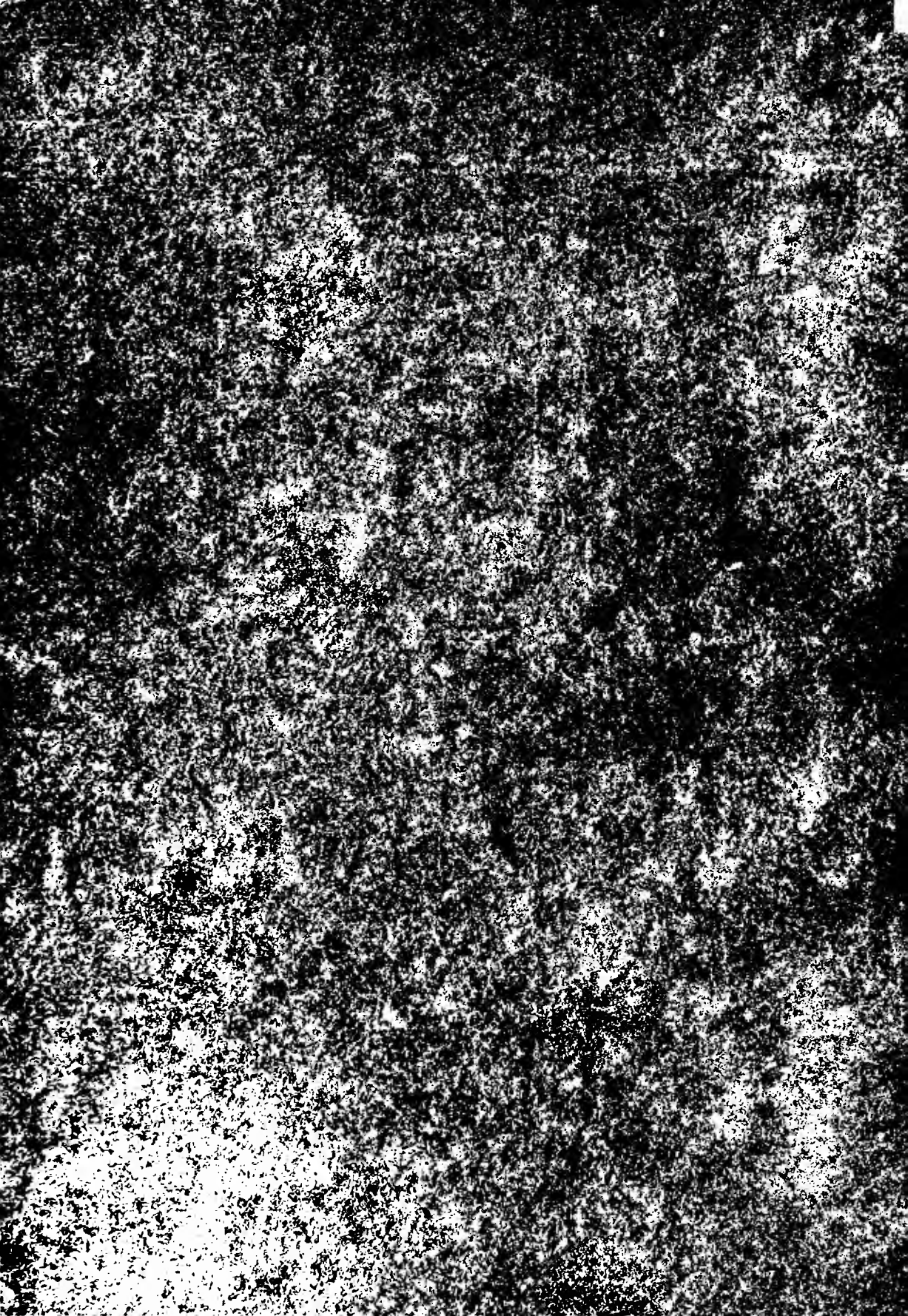
INSTITUT

L'ARQUITECTURA ROMÀNICA: A CATALUNYA

VOL: I: PRECEDENTS

PER J. PVIG Y CADAFALCH
A DE FALGVERAY I SIMILA
J. GODAY I CASALS

L'ARQUITECTURA ROMÀNICA
A CATALUNYA

QUEDEN RESERVATS TOTS
ELS DRETS DE PROPRIETAT

INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS

L'arquitectura romànica a Catalunya - vol I J Puig y Cadafalch
A de Falguera J Goday

BAPTISTERI DE SANT MIQUEL DE TARRASSA AB LES ESCAVACIONS PERA
LA PISCINA

L'ARQUITECTURA ROMÀNICA A CATALUNYA

J. PUIG Y CADAFALCH
ANTONI DE FALGUERA
J. GODAY Y CASALS

Vol. I

*PRECEDENTS : L'ARQUITECTURA ROMANA
L'ARQUITECTURA CRISTIANA PREROMÀNICA*

OBRA PREMIADA AL CONCURS MARIBRELL DEL ANY 1907

INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS
PALAU DE LA DIPUTACIÓ : BARCELONA, MCMX

139027-
12/7/16

PROLECH

PRÒLECH

VA escrites, al començar aquestes ratlles, unes quantes mils papeletes arreplegant d'atos incoerents, y alguns centenars de fulles volent esvaldir el olor prosaïch de ciència grisa feta mecànicament, que, com el regust de la floridura del vi, no acaba may d'anarsen de les planes dels llibres d'investigació científica. Portém fets, al arribar aquí, innumbrables fotografies, y croquis, y plans, y dibuixos de monuments, alguns casi per nosaltres descoberts; hem recorregut y estudiat personalment els edificis més sortints de la nostra terra, y pacientment hem acompanyat, seguint llurs descripcions, als excursionistes que han resseguit vall per vall tota Catalunya.

Fa anys que aquest treball va començar; algunes planes foren escrites al aula, tot no escoltant les lectures ensopides d'Historia del Art estantissa y mitològica que's donaven a l'Escola; algunes planes y clichés foren fets en les excursions en que uns quants noys ens agrupavem pera seguir mon a peu, tot rient alegrement; expedicions pintoresques mig de deport, mig de rudimentari estudi. Son aquells temps ben lluny, y'ls que llavors marxavem per un mateix viarany, seguint ara camins ben diversos.

Passaren anys, y les fotografies han anat acumulantse, els caixons han anat omplintse de notes, y les carteres de documents extractats; y'ls

deixebles d'un dia, formats en el taller d'arquitecte, en el seminari casolà extrauniversitari, han esdevingut col·laboradors y companys, y aqueixa obra ha sigut finalment elaborada pels que la firmen.

Treball de resseguir obres publicades, d'extractar els Corpus d'inscripcions y cartes, de fer plans, y perspectives, y estructures; treball de fotogràf; esforç de paciència, esforç intel·lectual, esforç de canes y de resistència física corrent montanyes, son transformats en llibre, y ara, al veure'l casi a punt de relligar sobre la nostra taula, pensèm en els anys esmersats, els auxiliis rebuts y'ls obstacles vensuts pera passar dels dats incoerents al organisme que representa tota obra científica.

No sab ningú dels que escriuen en els grans centres europeus, lo que es el treball d'investigació científica en els llocs apartats, ab biblioteques velles, sense l'usual utilatge; sovint, com en l'Édat mija, els estudiosos desterrats havent de peregrinar y passar les fronteres pera llegir el llibre vulgar.

Podriem dir com tal llibre usual ha vingut per primera vegada a Barcelona, y com no posehim encara un mapa geogràfic, ni un catàlech monumental, ni cap dels Corpus de coses ab que l'esforç oficial ajuda en altres terres aquets estudis. Les informacions fetes per les Escoles oficials, les coleccions de fotografies de les excursions pagades ab fondos públics, romanen secretes, sobre tot pels estudiosos, a qui'l cançerver guardador del tresor considera com a competidors en la seva obra, no com uns aliats o uns auxiliars en la generosa empresa de l'obra científica.

L'esforç local ha suplert de vegades l'esforç del Estat; a ell se deuen les institucions que més directament presten la col·laboració a aqueixa mena d'estudis. Aixís el patriotisme dels tarragonins ha creat el primer Museu d'antigüetats romanes d'Espanya en la vella Tarragona; l'esforç local ha fet les coleccions emporitanes dels Museus episcopal y provincial de Girona, y'ls d'antigüetats mig-ivals de Lleyda y de Solsona, y'l de

Vilanova y ls municipals de Mauresa y de Mataro, y sobre tot el gran Museu d'Art cristià de Vich, honor de son fundador el bisbe Morgades.

Barcelona, la urbs segona en població, de vegades la primera, segons l'enginy de qui confecciona l'estadística, no té casi Museu de l'Estat. En una església, la antiga capella real, hi té agambolats heterogenis objectes, molts interessantíssims, sovint de difícil estudi per sa colocació. El Museu d'Arles, de Provença, es un model d'ordenació, y l'església narbonesa que hostatjava'l museu Lamourgier, avuy en part arruinada, era un model d'instal·lació al costat del nostre Museu nacional espanyol de Barcelona. El Municipi y la Diputació provincial han supert, d'uns quants anys ensa, aqueixa falta. Un Museu va esser improvisat en el Parch municipal, y continuat després ab la creació de la Junta de Museus, mena de comite autònom com els *trustees* del «British Museum». Veu's aquí un primer auxili rebut en les fotografies y gravats de les col·leccions dels diversos Museus catalans.

Vingué després la creació dels Estudis Universitaris, el començament de l'Universitat lliure catalana, y als autors d'aquest llibre els hi fou encarregada la catèdra d'Historia de l'Arquitectura. En ella prengué cos tot lo que comprèn el present volum. Dos anys enters un nombre considerable d'oients ompli la sala d'actes del «Círcol Artístich de Sant Lluç»; una multitud heterogènea d'estudiosos; deixebles de les escoles d'Arquitectura y Belles Arts; gent de tota mena y estament; treballadors a qui interessa saber l'Historia de l'Art, mare de tota ornamentalitat; industrials y comerciants que de l'Arqueologia en fan un sport ennoblidor de llur vida d'affers ordinaris; gent de lletres a qui interessen totes les manifestacions de la vida espiritual; y entre ells dames y senyoretas que's complauen en seguir aqueixes disciplines en que s'hi estudia'l proceç ab que s'han creat les formes actuals de l'arquitectura. Al costat de la sala de conferencies s'hi improvisa un reduit Seminari qu'extracta documents y feu dibuixos.

Cada llisto setmanal fou un capítol; cada setmana anà ordenant les fulles disperses de notes y apuntacions, y al cap del any aquest volum estava a punt de ser escrit ab màquina y tenia una estructura semblant a la d'ara.

Y vingué allavors un esforç suprem. Un home, il·lustre arqueòleg, D. Manuel Martorell y Penya, feu fà algú temps un llegat a la ciutat de Barcelona pera la creació d'un premi cada quatre anys a un treball d'arqueologia, y aquesta obra fou una de les honrades ab aquest premi. Poch després, la Diputació provincial de Barcelona ab la cooperació del Concell municipal, fundava l'«Institut d'Estudis Catalans», que benèvolament acordava la publicació d'aquest llibre y l'ajudava ab sos medis poderosos, y el llibre ha anat completantse, y relentse, y retocantse, fins que sos fulls han sortit impresos de la màquina tipogràfica. Cal aquí expressar el sentiment d'agraïment al fundador benemèrit de premis cuantiosos als treballs d'arqueologia hispànica y les honorables Institucions que han acullit sota llur patronat el nostre llibre. Y després, als generosos col·laboradors que ab fotografies y datos han vingut sovint al nostre auxili; als que'ns han acullit benèvolament en nostres romiatges pel país; als que'ns han aclarat els dubtes y il·luminat en els erros; que aqueixes obres son sempre colectives, y cal a tothom que hi hà portat sa pedreta, dedicarli aquí nostre recort.

Tot llibre tó aquell període caòtic dels datos incoerents, y es, fins un cert punt, com una mena de creació ab el moment esplèndid de pendre la forma definitiva d'obra artística per nosaltres ardentment desitjada, encara que no assolida.

Al lector que's cansí entre l'àrida prosa d'aqueixes planes, cal dirli, pera que el llegeixi ab més indulgència, la penosa tasca, les suades com d'un treball forçat que passa qui s'empenya en fer aqueixos cossos de cossos, fonament de l'Historia del Art tal com actualment s'enten.

Al lector que hi trobi capítols arroegats pesadament, cal explicarli com es difícil convertir un inventari de temes decoratius o de formes ar-

quitectòniques en literatura, y en l'esfòrc casi acrobàtic de fer avenir l'extensió de la lletra als blancs dels gravats, pera cuidar fins un cert punt la bellesa de les planes... pera qui no les llegeixi.

Hem trobat, lector amich, totes les aspereses del camí no fressat, y lo que hi hem aplegat tenem que tingui l'agror del fruit no prou madur y l'aspror del llevam de les plantes selvàtiques.

Tota l'Historia ha degut ésser modernament refeta, sobre tot l'Historia de l'Arquitectura mig-eval.

Molt aviat, massa depressa, els primers investigadors fiesaren una cronologia y entrevejeren uns orígens, y enunciaren una ley a que obeien les formes y llur evolució. Aplicaven a les formes mig-ivals uns deixos de l'Historia del Art clàssic, y aqueixes formes lliures no tenen ni la simplicitat ni la generalitat del poderós art grec, ni la força com d'un precepte legal del omnipotent art romà. Hi há en elles una varietat que obeeix a la real existència de diversos pobles y nacions, a una multiplicitat de rasses, a estats diferents colectius d'esperit, quals fronteres ètniques no son les dels Estats actuals ni coincideixen exactament ab les fronteres polítiques històriques. La varietat d'escoles mig-ivals ab geografia y cronologia diferents, relacionades, encare que no coincidents, ab la geografia y ab la cronologia dels aconteixements polítichs, ha sigut la primera conseqüència de l'actual revisió de l'Historia artística.

Y fer aqueixa Historia múltiple, ab evolucions locals diferents, es la penosa tasca moderna dels nous pacients investigadors. Al Nort, la cronologia y les formes son diferents del Sur; a tal país hi arriben primerenques renaixenses que tarden segles a florir en altres terres menys sortoses. Tal forma permaneceix en una area determinada, extingida y morta en tota Europa.

Aixó ha suposat una doble tasca; d'una part, l'examen de les ruines y

s'anatomia, element per element, fins arribar a les minucies dels procediments materials de construcció y a la mecànica de l'estructura y'ls detalls de l'organització del treball y la condició social dels que'ls erigien, y els medis econòmichs ab que's feyen; y d'altre, la crítica dels documents literaris: actes y diplomes, contractes notariais y solemniais preceptes dels Emperadors, inscripcions lapidaries y llegendes que decoren les pintures murals, y tot lo que pot servir pera datar les obres inventariades.

En l'arqueologia arquitectònica mig-eval, aqueix es el problema difícil que la diferencia en general de l'arqueologia clàssica: la època de la construcció la dona'l document escrit, que no té una connexió directa ab l'edifici. Una inscripció lapidaria, ella mateixa porta sovint la data en que fou feta; l'edifici casi may va acompanyat d'inscripció, y's presenta'l problema de relacionar les obres ab els documents. Y aquest es el treball més complicat d'escullir entre les diverses dates que l'arqueologia literaria senyala a cada edifici, la a que realment pertanyen les ruïnes arribades a nosaltres.

Dues son les fonts d'estudi: els monuments y'ls documents literaris.

Es molt el treball fet sobre'ls primers, y data'l començament de l'investigació de llarch temps, casi desde que s'ha tingut consciencia de que existia una ciencia arqueològica. Aqueixa es la diferencia entre l'antich amor a la raresa y fins a bellesa de les coses, y'l mètode modern d'estudi de les mateixes.

Ja d'antich, els nostres prínceps de tant en tant sentien l'amor a les coses velles. És conegut aquell document desenterrat per en Pròsper Bofarull,¹ en que'l rey Joan, l'aymador de la gentilesa, parla del temple

1 — *Los Condes de Barcelona vindicados*, Barcelona, 1836, t. II, pag. 282 y següents.

romà de Barcelona y encomana sa conservació, considerantlo obra de sos passats. No fa molt, D. Antoni Rubió y Lluch donà a la llum la carta ab que el rey Martí s'interessa pels vasos antics casualment descoberts prop l'església de Sant Bassili, sobre Roses, la vila grega vehina d'Empuries, avuy perduda. ⁽¹⁾ Son més sabudes encare aquelles paraules de floança del Partenón, *la pus richa joya qui al mont sia*, del nostre rey Pere III, desenterrades també pel estimat amic president de «l'Institut d'Estudis Catalans». ⁽²⁾

A aqueixos textos dels diplomes reals, cal afegir les breus indicacions dels eronistes del segle xv, desde en Tomich, en Gerom Pau, en Beuter y en Carbonell, fins a la Crònica d'en Pujades, a la d'en Feliu de la Penya y en Mayans, y'ls erudits dels segles xvii y xviii.

Mes això no era l'estudi ni l'investigació. Començà aqueixa ja fa molt temps, y es agradable en aqueix moment pels que seguim aqueix camí, rememorar als que'ns precediren, als que han tractat el mateix tema, y als qu'han portat llur esforç a temes anàlechs, que aqueixa ciencia de la arqueologia arquitectònica catalana ha tingut de llarch temps sos treballadors; desde'ls treballs dels acadèmichs desconfiats y de les bones lletres, fins a les excavacions fetes en el temple romà de Barcelona per la Junta de Comerç, la memorable Junta, que veyent íntegra la vida, s'ocupa de tots els aspectes de la cultura patria.

Les investigacions històriques se fan en aqueix periode desde un punt de vista de crítica artística; no s'investiga l'història de les obres arquitectòniques, sino son valor estètic, millor dit, sa conformitat ab el Vignola o el Vitruvi inflexibles. Ab aqueix criteri fou fet el *Viaje de España, en que se da noticia de las cosas más apreciables y dignas de saberse que hay en*

(1) *Documents per l'Historia de la Cultura Catalana Mig-eval*. Barcelona, 1908, pág. 443.

(2) Obra citada, pág. 286.

ella, ⁽¹⁾ en que D. Antoni Pons, enviat de l'Academia de Sant Fernando, hi escrigué una somaria descripció de la riquesa artística del país, y aquelles enfarfogades erudicions de Bozarte. ⁽²⁾ A un criteri anàlech obeeix la *Noticia de los arquitectos y arquitectura de España*, de Llaguno y Amirola, ampliada per Ceán Bermúdez. ⁽³⁾

Es aquest primer moment el clàssich que ha guardat coses profitoses, que ha descrit centenars de coses desaparegudes, més ab un sentit d'estètica apriorística o d'examen de cànons complerts que en el sentit d'observació, de com l'efecte estètic s'ha realitzat y ab quins medis; més d'estètica fixa, tancada, casi dogmàtica, que d'estudi del fenomen històric d'aparició de formes.

Fent contrast ab aqueix treball d'estudiar secament ab la mida a la ma y sols ab la mida, els monuments antics, s'inicià'l moviment romàntich, aon la mida es substituïda pel ull multiplicador y la fantasia del dibuixant; aon la descripció metòdica, excessivament subjecte a cànons, es substituïda per la descripció pintoresca a lo Montalembert, Schlegel y Victor Hugo. El representant a Catalunya d'aqueixa escola de dibuixants es en Parcerissa; en ses mans les coses petites, les capelles humils, els claustres baixos, s'engrandeixen com catedrals colossals o com amplex llotges; els castells esdevenen més ruïnosos, més coberts d'orra; es una ciencia rudimentaria com un mito predecessor, com una alquímia fantàstica que aplega pera'l saber de després, visions de coses perdudes, dibuixos a reduir a sa escala veritable.

Els representants literaris d'aqueix període poètic de l'Historia de l'Arquitectura, foren en Piferrer ab ses virolades descripcions, successor

(1) — Madrid, 1772-1794.

(2) — *Disertacion sobre los monumentos antiguos pertenecientes a las nobles artes de la pintura, escultura y arquitectura que se hallan en la ciudad de Barcelona*. Madrid, 1786.

(3) — Madrid, 1829.

d'en Campmany en son amor a Catalunya y en Quadrado ab sa erudita visió dels monuments de Mallorca, successor d'en Jovellanos que s'adelantà a son temps en la visió carinyosa dels monuments mig-egals de Mallorca y després en Llorente poeta y historiador de Valencia y en Pi y Margall que barreja sa vida política ab el sentiment de les obres d'art.

Aquesta arqueologia de visió poètica, romàntica de tant en tant, auxiliada per l'estudi dels diplomes, mes sense un sòlit coneixement científic de nostres monuments, tingué sa transcendència. Per primera vegada els castells nostres eren castells com els del Rin o com els de Normandia; els nostres claustres eren claustres com els de Languedoc o de Provença, y les nostres catedrals eren catedrals com les del Nort de França, a tenir en compte: l'Historia del Art també s'havia realitzat a casa, entre nosaltres, a Catalunya. Era aixó un gran pas, mes encara en Piferrer y en Quadrado n'havien donat un'altre: l'art nostre era fet per nosaltres y pera nosaltres; era un art català, obeïnt a les corrents que's vulguin, transformat per aquestes o aquelles influències, mes català, eminentment català. Per primera vegada's tenia idea de que'ls fets artístichs s'havien realitzat per nosaltres y entre nosaltres. Y per primera vegada també s'entrava en l'examen dels documents literaris que als edificis feyen referència.

Aqueixes afirmacions, fetes per visió de poeta y ciencia de literat, tingueren son metodelisador, son home de ciencia. A França les visions fantàsiques havien tingut per successor a De Cammout, a Lassus y a en Viollet-le-Duc. A Catalunya, darrera en Piferrer y en Quadrado hi vingué en Rogent.

Era en Rogent un home de fatxa venerable; el cap y la barba blanchis, la barba més aviat descuidada, llarga dels costats, qu'aixamplava y arrodonava sa cara, una mica gros, el coll ample, la testa tirada enrera, fet a mirar enlayre; parlava ab una irònica bondòmia y un sentit realista

eminentment català. Fou dels primers revolucionaris contra la tirania neoclassica. Ell y sos companys cremaren el Vitruvi, el gran llibre romà ple d'interès com a document històric, digne del auto de fe per l'opressió que durant segles havia exercit sobre'ls arquitectes d'una part d'Europa.

En Rogent investigava, sobre tot, l'art romànic català ab un gran sentit històric, mes també com a forma destinada a tornar a florir novament, fent ab ell a Catalunya lo que les ciutats italianes havien fet ab l'art classic, que tot copiantlo y reproduintlo havia infantat el Renaixement; y com tots els revolucionaris innovadors havia fet una mena d'aliança entre l'art neoclassic y les formes romàniques. Els patis de l'Universitat de Barcelona semblen els patis del Alcázar de Toledo, vestits ab ornaments derivats del claustre de Sant Cugat o de Ripoll.

Era interessant sentirlo en la seva càtedra, parlant de les nostres humils esglésies de les valls del Ter, o de les del Cardener, o de les del Llobregat; de la Cerdanya, del Vallespir y del Conflent, després de descriure els palaus florentins y les monumentals escalinates dels patis genovesos. Son avuy encare un document curiós sa Memoria sobre l'obra de Ripoll,¹⁾ quals fruits ana a cercar en les terres catalanes dels dos costats del Pirineu y sa expedició a Sant Jaume de Frontinya, cercant en els recons d'una vall afluent del Llobregat, l'antiga església predecessora de la forma del temple ressucitat del antic cenobi real de Catalunya.

El seu esforç no arriba a formar un llibre que en síntesis brevíssima aparegués esboçat en la Monografia de Sant Cugat del Vallès,²⁾ que llegí solemnement sota'l llorer del claustre, una de les obres maravellores de l'escultura romànica, devant la «Associació d'Arquitectes de Catalunya». És fora del nostre recort l'acte solenne d'aquella lectura; mes sí que hem

1) *Antonia sobre las obras realizadas en la Basílica y las fuentes de la restauración*, Barcelona, 1887.

2) *Sant Cugat del Vallès. Apuntes historico-críticos*, Barcelona, 1881.

escollat, y fins tenim anotades, algunes de ses llicions, y recordem l'obra arqueològica malmesa en els darrers anys de la vida d'aquell home venerable. Regirant ses carteres intentarem fer-la revivre ab son fill l'arquitecte D. Francesch, desgraciadament perdut pera l'arqueologia de Catalunya. Una part ben petita ha estat recullida per sos deixebles: en Bassegoda recullí sa Monografia sobre St. Llorens del Munt; ⁽¹⁾ nosaltres en aquest llibre, gracies a l'amabilitat de son altre fill D. Joseph, podrèm aprofitar una part dels plans que aixecà y de les fotografies que tragué, de gran valor arqueològich.

Ell conseguí veure molts edificis abans de sa transformació; es interessant sentir explicar als que l'acompanyaven, la visió de la Seu urgellesa ab ses golfes plenes de tresors avuy mal venuts: aquí y allí verdaderes joyes recobertes ab la pols antiga entre les picarres y lloses arrencades de la coberta del segle XII; allí troços de teixits y de tapiços, embolicant restes de venerables pintures que engroixiren coleccions avuy per desgracia emigrades.

A en Rogent va unit el treball arqueològich de la «Associació d'Arquitectes», després d'ell esvahit lentament, avuy perdut en visites d'edificis moderns, més per alabarlos que pera estudiarlos. Durant anys les monografies se calquen en la seva; s'en copià'l plan y'l tò de l'allocució y fins el moment de la descripció pintoresca del edifici, il·luminat per la llum del sol, contemplat desde tal o qual punt de vista, com si hagués donat la pauta definitiva. Ben poques d'això s'escapen, y cal que arribi'l moment d'una altre generació com en les monografies dels germans Bassegoda.

Ni uns ni altres havien estat aïslats, que es impossible un home sense un estol d'homens que'l rodeji. A en Viollet l'havien rodejat un conjunt d'homens il·lustres, que constituïren com un partit contra l'Acadèmia clàs-

(1) *Monasterio de Sant Llorens del Munt*. Barcelona, 1900.

sien de Belles Arts, que interrompé més d'una vegada la tranquil·litat serena d'aquell palau de la rue Bonaparte y feu escriure la cúpula solemne de l'Institut. A en Rogent el rodejà també una colla de col·laboradors, deixebles admiradors.

Recordem els plans d'esglésies romàniques aixecats per l'aplech de sos deixebles: sos fills, en Gallissà, en Font y Gumà, en Bassegoda, en Claudi Duran; recordem les excursions de l'Escola d'Arquitectura, aquella invasió d'una joventut a Poblet, que donà per resultat el plan definitiu del monastir; les anades a Vilabertran, a Tarragona, que donaren per resultat, en el tercer curs de l'Escola, a reflexes de les restauracions a lo Viollet-le-Duc.

Un altre esforç es el de les Associacions d'excursions científiques. Tenen els actes dels països atrassats un paralelisme ab els més grans y poderosos. En De Caumont havia encarnat la seva acció científica en obra social: en la «Société française d'Archeologie», que ha recorregut tota la França y ha extès per ella un exèrcit d'associats qu'estudien y apleguen tots els monuments artístichs. Les nostres associacions excursionistes se formaren a sa imitació, encare que prenent altre caràcter. S'iniciaven llavors les societats alpinistes, geogràfiques y de viatges, associacions ab barreja de deport y d'estudi de ciències naturals. Y les nostres societats d'excursions vingueren a ser queleçom aixís: associacions arqueològiques, associacions alpinistes, associacions de viatges, y ab queleçom d'associació de propaganda política, ab queleçom d'associació pera la fonda acció social del moviment complèxe catalanista. Es interessant contemplar sos antics volums de Memories. Uns quants joves, presidits per D. Joseph Fiter y Inglès, s'emprenen la tasca de seguir la terra. Ses actives sortides amaguen l'entusiasme jove sota unes apariències parlamentàries: sentats al vagó, el president obra la sessió y's llegeix un acta: la sessió se sospèn pera dinar y continúa després devant el mo-

nument qual istil y cronologia's discuteixen y's voten. Bromejant o en serio, les associacions d'excursions han recorregut avuy casi tota la terra catalana; a excepci6 de tal o qual vall pirenaica, de tal o qual rec6 apartat de la ratlla d'Arag6 y de la zona del Ebre, tota la terra es m6s o menys ben descrita. S'ha fet un complet estudi geogr6fic d'algunes comarques que tenen plans y guies perfectes (vall d'Ar6n, comarca de Camprod6n, valls de Ribes, Garrotxa, Vallespir, Conflent, valls altes del Segre y Ripoll6s, Alt Llobregat y vessants del Fluvi6, Llussan6s, valls del Flamisell), s'ha donat noticia de numerosos monuments y s'han fet uns nombrosos arreplechs de fotografies. Han suplert al Estat en molts serveys, y ses obres son interessantissimes pera l'arque6lech.

Al costat de l'Associaci6 d'Excursions han existit, desde molts anys la Associaci6 art6stic6-arqueol6gica barcelonesa, l'Associaci6 arqueol6gica de Tarragona y l'Associaci6 Literaria de Girona, d'acci6 urbana local, m6s aviat d'examen y metodisaci6, atresorant objectes, recullint datos, formant museus interessants, alguns ab catal6ch documentat.

En el restant d'Espanya s'inicia la transformaci6 de l'arqueologia arquitect6nica. En l'*Ensayo hist6rico sobre la arquitectura espa~ola*, de Cayula, es dedica algun que altre capitol a la nostra arquitectura y en *Los monumentos arquitect6nicos de Espa~a*, hi son descrits tan sols els monastirs de Sant Pau del Camp y Camprod6n. En aqueixos estudis hi apareixen com una variant d'un art uniforme o com una enutjosa excepci6 poch explicada. Mes ab tot cal agrahir aqui la colaboraci6 rebuda dels estudiosos madrilenys. Poch a poch la personalitat art6stica catalana ha anat essent reconeguda, y sobre ella han estat escrits capítols apart en les investigacions d'alguns erudits, entre'ls que cal citar en Lamp6rez, y a s6s monuments han estat dedicats articles y monografies en Botlletins acad6mics y en els de les Associacions d'excursions castellaness, y en les conferencies p6bliques; poch a poch ha deixat de ser considerada nostra

arqueologia com un apèndix a la general, tal com encare's fa en molts tractats d'Història.

Cal, al costat d'aquella col·laboració, parlar un moment de la rebuda del exterior. Ha estat aquesta importantíssima ja desde temps, y fa de vegades tristesa'l considerarho, com els savis estrangers s'han anticipat al país en l'estudi de lo que havia de ser materia propia dels nostres centres científics. Les escoles y la càtedra universitària, seguint un criteri extremadament generalisador, han oblidat l'art local com si aquest estés fora del art universal o com si fos un element pera ticsar la marxa de les corrents d'art y l'evolució de l'obra artística, y's dona encare'l cas que mentres en algunes de nostres càtedres s'explica l'art del Tibet segons tals o quals relacions de Marco Polo o tal o qual temple o jardí encantat misteriós egipci, seguint la relació de Herodot o de Diodor de Sicília, no s'hi descriu l'art romanich ni l'art gòtic de Catalunya.

Les missions estrangeres venen sovint amablement ab el tò protector de les missions que s'envien a l'Armènia o a Creta, ab un tò benèvol d'exploració geogràfica a terres ignotes. Per l'obra napoleònica de Laborde, coneixem una part dels nostres monuments romans; per la missió Cartilhac, coneixem els talayots y navetes de Mallorca; pels Siret, tenim notícia de les viles neolítiques de les terres del Mig-dia; pel Street, vingué la primera metodisació de l'arquitectura mitj-oval espanyola, y per en Brutails, el primer tractat d'arquitectura catalana al estudiar l'art rossellonès.

Passém per alt aquí les obres massa ràpides de Marignan y de l'Euclard, tot agrahintlos que per ells el nom de la nostra arquitectura romànica circuli en els estudis d'Història universal.

Després de la serie gràfica, cal estudiar els documents, y aixó es una fecció al pera l'arquitecte, a qui li es imposible fer investigacions en els arxius — sinó de valdre de les coleccions publicades. Aqueixes dificul-

tats augmenten perquè els arquitectes no són llatinistes ni erudits en coses de diplomes, ni posem el saber educador de les humanitats.

Són aqueixes fonts literàries principalment per a l'arqueologia catalana: el *Corpus*, d'inscripcions de Hübner; ⁽¹⁾ la *Marca Hispànica*, ⁽²⁾ el *Viaje literario à las iglesias de España*, de Villanueva; ⁽³⁾ la *España Sagrada*, del P. Flores; ⁽⁴⁾ les *Noticias históricas* publicades per Monsalvatge; ⁽⁵⁾ els *Orígenes históricos de Cataluña*, de Balari; ⁽⁶⁾ la *Colección diplomatique* d'Alart; ⁽⁷⁾ y la colossal publicació alemana els *Monumenta Germaniae Historica*.

Un afany de saber ha impulsat als nostres estudiosos a resseguir els arxius, y el nombre de monografies locals publicat es inuenc; l'arsenal de fotografies es nutridíssim, y es arribat el moment d'intentar un esforç de treball sintètic, que'ls nous descobriments aclararàn y modificaràn.

Un problema interessant que deuen plantejarse'ls que estudien l'Història de l'Arquitectura, es el del àrea geogràfica a abarcar. Es usual el guiarse pels límits dels Estats actuals, com si la divisió política d'avuy fos la en que s'han desenvolupat els acoteixements històrics, o com si la divisió política fos la causa determinant única de l'obra artística.

Se parla d'Història de l'Arquitectura espanyola o d'Arquitectura francesa, y fins hi ha estudiosos que al començar la seva obra científica proclamen l'unitat artística a España, aon tantes escoles y civilitzacions dife-

(1) *Inscriptiones Hispaniae Latinae*, Berlin, 1869. *Inscriptionum Hispaniae Latinarum Supplementum*, Berlin, 1892. *Inscriptiones Hispaniae Christianae*, Berlin, 1871. *Inscriptionum Hispaniae Christianarum Supplementum*, Berlin, 1900.

(2) Paris, 1688.

(3) Tomos V. a XX. Madrid, 1806-1851.

(4) Tomos XLII a XLVII. Madrid, 1853-1859.

(5) Olot, 1889-1908.

(6) Barcelona, 1899.

(7) *Cartulaire-Roussillonais, Privilèges et titres concernant l'histoire du Roussillon*. Perpignan, 1878-1880.

rentes hi han viscut a la vegada; non l'art musulmà ha coexistit ab les escoles cristianes, y non en un mateix moment s'hi han construït les obres romàniques d'Asturies y Lleó, y les esglésies pirenaïques de Catalunya. Se confon la veritat científica ab l'aspiració política; lo existent actualment o l'aspiració futura, ab lo que's impossible avuy de variar: l'Historia.

L'àrea geogràfica del nostre estudi no es un país constituït en Estat actual. Catalunya — escrivim això pera qui de terres lluyanes fullegi aqueixes planes — es un troc de terra que limita cap a Ponent el Cínea y cap a Mig-dia l'Ebre, que s'extén a l'altra banda del Pirinèu pel Rosselló, la Catalunya de França que ha aixamplat la seva acció, en certs moments, cap a les Balears y Valencia, y entrat fins a terra de Murcia. Terra partida en dos estats, part a Espanya part a França, té una història artística orgànica, té en la major part de sos períodes una història artística, una reflexe d'una unitat nacional, d'una agrupació natural d'homens ab pensament col·lectiu. En certs moments l'art arquitectònic que's desenrotlla en la nostra terra, pertencix a un cicle més extens y es d'ell tant sols una variant; mes va penetrant-hi la civilització y sa personalitat col·lectiva va precisantse. No sempre les fronteres de l'escola artística que'n ella's formen coincideixen ab sos fronteres polítiques; de vegades es fundatària d'altres més extenses, mentres que'n altres moments invalida per dominacions estranyes, sols ocupen les obres per elles produïdes una part del país. No'ns subjectem nosaltres als límits que la geografia senyala a Catalunya, els traspassem pera cercar els edificis analechs.

En l'època romana, un art més o menys provincià s'extén per gran part d'ella; intens en la gran capital Tarraco, bàrbar, rústech en les valls arreconades del Pirinèu, principalment les que donen al Garona; en el començament de l'èdat mija, mentres en les Balears, com en la part baixa de Valencia, hi brillen els lluyans esplendors de l'imperi de Justinià, la

part Nord està lligada al domini visigòtic. Al començar el segle VIII, aqueix domini perdura en la part NO., mentre l'altra part de la terra es recorreguda per les invasions musulmanes. El renaixement carlovingi atravesa el Pirinèu, y va baixant lentament, poch a poch, fitant les terres conquerides ab esglésies romàniques que pertanyen a un sol tipu, a una sola escola. Aquest conjunt de país que té per centre la terra catalana, es l'àrea del nostre estudi, extenentse, are per tot el *Conventus tarraconensis* roma fins a les terres d'Elx, are atravesant el Pirinèu, no sols cap al Rosselló, terra catalana, sino cap al Coserants, o cap al Cominges, o cap al país de Foix, o penetrant per l'Aragó actual cercant els límits de l'escola artística, distints en cada època. Voldriem que la geografia artística marqués en cada moment els límits geogràfics de nostre estudi, senyalant un troc de terra ab unitat espiritual, deixant que l'art marqués les seves fronteres, traspasant les valles actuals dels Estats o creuant les antigües. El centre de nostre estudi ha estat la terra catalana, mes sovint hem sortit de sos límits polítics, aplicant a les terres velhines nostra investigació, ab menys coneixements, haventles recorregut menys vegades, ab menor intensitat d'estudi.

L'art que anem a estudiar té sos precedents en els temps, en l'art romà, y resumint lo qte d'ell coneixem, hem començat la nostra investigació, seguint després en els escassos restes de l'arquitectura cristiana prerromànica: art cristià romà, primeres bassiliques que ls bizantins aixequen en les Balears o en les terres de mig-dia de València; esglésies visigòtiques de Tarrassa, escola de construcció ab arcs de ferradura que basteix modestos oratoris en la terra catalana.

A aqueixos precedents segueix un periode d'art que aixoca esglésies de vegades sumptuoses, ab métodos lombars de decoració, ab métodos constructius de tradició probablement romana; aon poch a poch l'esculptura hi fa s'aparició, aon poch a poch els capitells floreixen, y entre ses flors

estilisades, y entre'ls entrellaçats complicadíssims baixats de les boires septentrionals, hi nia una fauna fantàstica, els vells somnis de les antigües generacions.

Més tart noves corrents universals portades per les ordres religioses, diuen nous sistemes de construir les voltes y austeritats avans desconegudes, desterren la ornamentació zoològica de l'esculptura, substituïda per entrellaçats de pobre cristelleria o per reproduccions de les plantes més modestes de l'hort dels monestirs, mentres que l'art antic romànic, desterrat dels grans cenobis, fa'ls esclats més brillants en la Catalunya d'Occident, al juntarse el saber fer dels esculptors que fugen de les guerres religioses del Languedoc, ab la maestria dels treballadors mudòjars.

Tal es, en sintèssis, el cicle de l'art a Catalunya que aném a desenrotllar. Voldriem, en la nostra obra, fer a la vegada l'esbòç d'un catàlech monumental y'l Manual que guiés als nostres estudiosos pera futures investigacions; voldriem fer el resum de l'estat actual de coneixements en el país y intentar la revisió de coses donades massa a la lleugera com a constituïdes, en els grans centres aon la ciència arqueològica's forma.

No sense recansa acabém aqueixes ratlles y llencém el llibre en mans dels que estudien. Presentim, tot desitjantho, la curta vida de les obres de conjunt dedicades a la ciència arqueològica. Voldriem que les investigacions noves, numeroses, els fessin aviat envellir; voldriem que les veritats, novament acumulades, portessin nova llum a les coses que resten en les tenebres, y que'ls problemes que s'hi plantejen y les hipòtesis que's senten, trobessin aviat solucions clares, y que les noves generacions, freturoses de saber, trobessin per afany de les actuals, resoltos els problemes del passat pera llengarse a l'investigació dels nous problemes de la vida que somonen els pobles.

I LIBRE I

L'ARQUITECTURA ROMANA

Fig. 1. Pung-Castellar (Barcelona)

I

ESTAT DEL PAÍS CATALÀ
 EN EL MOMENT DE LA INVASIÓ ROMANA

H i ha en la producció de les obres d'arquitectura històrica, una llei de evolució que lliga estretament les unes ab les altres, com si gradualment s'amessin transformant. Fins en les terres aont l'art ha degut els seus canvis a influències exteriors no es possible estudiarne un període isolat dels altres; la actuació d'aquelles ha estat lenta, pausada y casi may ha substituït enterament l'obra anterior. Unes vegades el medi físich ha imposat els caràcters propis del art del país; altres, els treballadors s'han hagut de reclutar en la terra; ara en el detall, ara en el conjunt, han sobreviscut a l'influència nova els caràcters del art vell local. Per això tothom que's proposi estudiar l'arquitectura romànica catalana, cal que's planteji primer, al menys com antecedent, el problema de l'arquitectura romana a Catalunya; y encara cal afegir, que tant l'art romànic com l'art romà, obeïren en sa historia, principalment en la nostra terra, a una causa ben natural originària: l'estat barbre del nostre país, sense intenses colonisacions anteriors a la romana, que al moment d'arrivarhi les primeres formes artístiques, passa de cop y volta de l'incultura

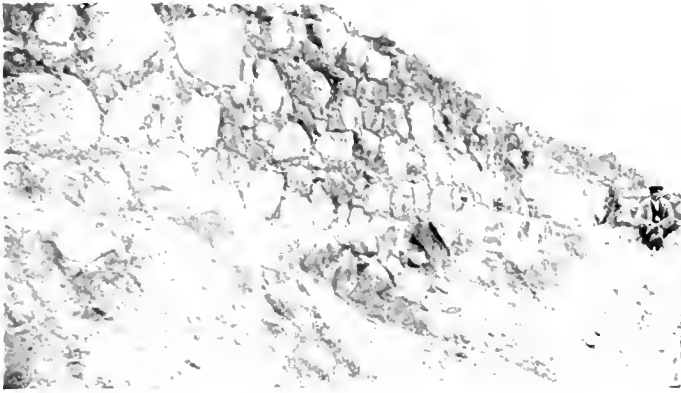

Fig. 2. Muralles ibèriques del Puig Castellar.

desapareixer la civilització romana, la barbarie de les obres arquitectòniques serà la seva característica fins a arribar a les noves importacions dels constructors trashumans estrangers. Tot això ha caracteritzat primer a la nostra variant regional romana y després se reflexarà en la Història de l'arquitectura romànica.

SITUACIÓ DE CATALUNYA EN— És relativament modern el concepte de les Escoles
DE LES GRANS CIVILITZACIONS regionals de l'arquitectura romana, de les que parlà primer que ningú l'enginyer historiador de l'arquitectura August Choisy ⁽¹⁾ y que popularisà en ses conferències al Louvre Lluís Courajot. ⁽²⁾ Aném a fer inventari de les obres d'arquitectura produïdes per l'invasió romana a les terres catalanes y a cercar lo que tinguin de típic, y a encaixarles dintre una d'aquelles escoles. Son les més antigues en el nostre país, de caracter arquitectònic, arribades fins a nosaltres, si deixém de banda els restos de muralles d'ètnic que queda de les colonisacions primitives), son per lo tant, el precedent de tota l'arquitectura catalana. Pera comprendre el caracter del art roma en aquestes terres extremes del Mediterrani, cal notar primerament que l'invasor trobava aquí les obres bastides per una civilització rudimentària: la civilització fenícia, y pot ser la grega primitiva, havia cobert ab intensa civilització una gran part del Migdia y de la costa oriental d'Espanya; la civilització grega era extesa per la Provença y Marsella se capital, establí la seva llumina y mistada colònia d'Empu-

1 — *L'Art de bâtir chez les Romains*, Paris, 1873, pág. 183.

2 — *Leçons professées à l'École du Louvre* (1887-1896). — 4. *Origines de l'art romain et gothique*, Paris, 1899.

poeh més que neolítica al temple corinti augusteo, o al dòric etrusch del temps de la República. Aquest origen té una conseqüència que cal indicar: en primer lloch, l'art romà adquirirà en la nostra terra un aspecte de rusticitat, y en segon lloch al

ries; la nostra terra, situada entre elles, conservava sa primitiva y rudimentaria cultura entre aquestes dos grans extensions de terra civilisada. Es curiós estudiar aqueix fet en les reduïdes ciutats murades catalanes primitives: la ceràmica grega y la de fabricació etrusca y fins romana, en les nostres antigues viles prerromanes, setroven barrejades ab objectes de les darreres èpoques prehistòriques.

Fig. 3. Muralles ibèriques del Puig-Castellar

LES VILES IBÈRIQUES Son aqueixos recintes, en que la ceràmica romana se sobreposa a la prehistòrica o s'hi barreja, els nuclis indígenes d'aquest país català més o menys barbres y es l'estructura de sos murs, la antiga y propia del país. El Puig-Castellar (Figs. 1, 2, 3 y 4) és un d'aquests recintes murats de poblacions primitives que conseguiren veure l'arribada dels marxants grecs y potser de les legions romanes. Sos murs son de un metre de gruix⁽¹⁾ de «paret seca sense cap material que la lligui, feta ab cert art y ben disposada, procurant que les cares planes vinguen al exterior y atapaïts els espais que resten entre pedra y pedra, ab pedretes y trossos de licorella colocats a modo de tascons. Aquest mur, fins a trobar el terror ferm, té una alsada de dos metres... Els fragments de terrissa que's troben escampats per la montanya, induïen a creure que's tractava tan sols de restes romanes; mes eixa primera impressió s'anà esvaint al descobrirse objectes pertanyents a una civilització marcadament prerromana y, sobre tot, al comprobarse que, fins aquella terrissa que de primer entuví semblava romana, examinada detingudament, tenia més apariència de grega o, quant menys, de ítalo-grega ». Els objectes més abundants trobats en aquesta estació son clarament de tradició neolítica; ceràmica mal cuita y feta barruera, decorada ab unglades y ditades, però

(1) FERRAN DE SEGARRA.—*Descubriments arqueològics de Puig-Castellar, terme de Santa Coloma de Gramenet.* — *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, t. III, Barcelona, 1905-1906, pág. 88 y següents.

entre mig hi abunden els objectes de ferro, armes de totes menes, fragments de ceràmica negra, d'aire etrusc i de ceràmica campaniana (ab vernís negre). El recinte de Carmany, al Ampurdà, també de pedres petites sense morter, de 1.50 a 3 metres de gruix,⁽¹⁾ és un altre exemple d'aquesta permanència de un estat de cultura primitiva al costat de les tribus que

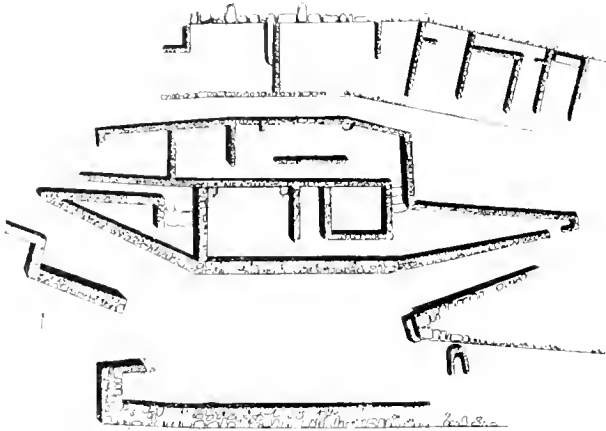

Fig. 1. Planta del poblat ibèric del Puig-Castellar (Barcelona)

comerciaven ab els marxants grecs o que lluitaven ab els legionaris romans. En el Puig-Castellar, altre turó d'aquest nom, situat al NO. de Calldes (Calldes d'Estrach) y al cim del quad s'alsa la «Torre dels Encantats», a Vilanova, a Espolla, al turó d'en Pujol a Subirats, s'hi han trobat objectes del període neolítich, junt ab altres de més aprop y fins romà. En varies necròpolis catalanès s'observa la mateixa coexistència de ceràmica helènica, pateres y craters italo-grecs,⁽²⁾ ab ceràmica analoga a la de les coves neolítiques del Pirineu lleydata, entre la confluència del Segre y l Noguera Pallaresa y l punt situat vuit hores amunt del lloch ahont el Noguera Ribagorzana desaigua en el mateix Segre. La ceràmica de la necròpolis de Sant Feliu de Guixols s'assembla ab la trobada en el túmulus de Romanyà y a la de les coves de la Vall de Servès, Pla d'Ancora (Santa Coloma de Queralt), explorada per Mossèn Joan Pic. Citèm com a pertencients a aquest tipu els restes del Castell d'Aramuntunya que s'aixeca dominant la costa de Ponent, los de Casseres y altres poch explorats encare.

Los races ibèriques habitaven en aqueixos petits vehinats;⁽³⁾ aixís s'expliquen les numeroses poblacions vensudes que suposen les ressenyes dels generals romans. Plini conta que en el trofeu aixecat en el coll pire-

1. PELLAY FORGAS. — *Historia del Ampurdán*, Barcelona, 1883, pag. 98 y següents.

2. EDUARDO GONZÁLEZ HUERTÉS. — *Sant Feliu de Guixols durante la Edad antigua*, Gerona, 1905.

3. GOSIA. — *Estudios ibéricos*. Madrid, 1891-1895, pag. LV.

comerciaven ab els marxants grecs o que lluitaven ab els legionaris romans. En el Puig-Castellar, altre turó d'aquest nom, situat al NO. de Calldes (Calldes d'Estrach) y al cim del quad s'alsa la «Torre dels Encantats», a Vilanova, a Espolla, al turó d'en Pujol a Subirats, s'hi han trobat objectes del període neolítich, junt ab altres de més aprop y fins romà. En varies necròpolis catalanès s'observa la mateixa coexistència de ceràmica helènica, pateres y craters italo-grecs,⁽²⁾ ab ceràmica analoga a la de les coves neolítiques del Pirineu lleydata, entre la confluència del Segre y l Noguera Pallaresa y l punt situat vuit hores amunt del lloch ahont el Noguera Ribagorzana desaigua en el mateix Segre. La ceràmica de la necròpolis de Sant Feliu de Guixols s'assembla ab la trobada en el túmulus de Romanyà y a la de les coves de la Vall de Servès, Pla d'Ancora (Santa Coloma de Queralt), explorada per Mossèn Joan Pic. Citèm com a pertencients a aquest tipu els restes del Castell d'Aramuntunya que s'aixeca dominant la costa de Ponent, los de Casseres y altres poch explorats encare.

Los races ibèriques habitaven en aqueixos petits vehinats;⁽³⁾ aixís s'expliquen les numeroses poblacions vensudes que suposen les ressenyes dels generals romans. Plini conta que en el trofeu aixecat en el coll pire-

naich, el *Summum Pyreneum*, per Pompeius, s'hi feu constar que havia vensut 876 pobles desde'ls Alps al Estret. (1)

SAGUNTE, LA MOLA DE CHERTA, NUMANCIA, ETC. A Sagunto, les muralles, segons Tito Livi, (2) eren de fanch y pedra d'aquest tipo primitiu...

tum Annibal, occasionem ratus, quingentos ferme Afros cum dolabris ad subruendum ab imo murum mittit: nec erat difficile opus, quod camenta non calce durata erant, sed interlita luto, structura antiqua genere..... «Anibal, aprofitant l'ocasió, envià uns cinch-

cents africans ab picots, per socavar el mur. Aixó no era difícil, donchs la pedra no estava lligada ab cals, sinó ab fanch, segons l'us dels antichs». (Fig. 5) Les investigacions arqueològiques han tendit a estudiar a Sagunte, principalment el recinte romà, però en sa basse alguns creuen trobarhi construccions de aqueixa mena de rebla primitiva, sentada sense mortar.

El Dr. Chabret (3) pensa que aquesta muralla antiquíssima se troba al exterior, en alguns llochs que senyala, uns fora la línia dels murs del Castell y altres en la basse d'aquests com si haguessin aprofitat al construirlos les pedres dels antichs. Pierre Paris (4) creu que la part que apareix al S. O. del Castell, devant la «Bateria del 2 de maig» es la que presenta més clarament aqueix aspecte primitiu. Ambrós Sans y Landerer (5) han senyalat un recinte fortificat al Maestrazgo, a la Mola de Cherta, a 734 metres d'altura. Els murs son de pedra seca formant un recinte en qual interior s'hi veuen formes ovals de 2 a 6 metres de diàmetre, tantost agrupades, tan-

Fig. 5. Mur ibèric de Sagunte

(1) PLINI. — *Hist. Nat.*, Llib. III, Cap. IV. — Edició Didot, París, 1860.

(2) *Hist. Rom.*, Llib. XXI, XI. — Edició Didot, París, 1860.

(3) *Sagunto. Su historia y sus monumentos*, Barcelona, 1888, t. II, pag. 10 y següents.

(4) *Essai sur l'art et l'industrie de l'Espagne primitive*, París, 1903, t. I, página 16.

(5) Citats per CARTAILHAC. — *Les Ages préhistoriques de l'Espagne et du Portugal*, París, 1886, pag. 68 y per *La Nature*, any IX, 1881, 1er semestre, pag. 250.

Fig. 6 Muralla de Girona

numerosos poblats entre Cartagena y Almeria en que hi abunden les parets de pedra seca y de pedra y fanch. En alguns d'ells s'hi han trobat trossos de terracuita ab impressions de canyes provinents dels sostres fets com els actuals de canyes sostingudes per vigues, sobre les que s'hi coloca una capa d'argila, endurida després per l'incendi. A ells se refereix l'anònim autor del *Bellum hispaniense* (cap. VIII), quan fa notar que a Espanya *sicut in Africa, rudere, non tegulis teguntur*. Les cines trobades en aqueixes petites viles indiquen la transició de la civilització neolítica al coneixement del metall.

LES COLONIES PREROMANES

Entre aquestes ciutats de murs de fanch y pedra, s'hi troben de vegades antigues acrópolis murades de grosses pedres excepcionals, com indicant un nucli de colonisació. Son centres de fo-

rest aïslades. S'hi han trobat armes mal determinades. Els murs de Numancia eren també de grans pedres y palets de riu aguantats ab fanch; aixís ho demostraren les excavacions empreses per don Eduard Saavedra en 1853 y les que modernament han verificat, casi a la vegada, una comissió de la Universitat de Gottinguen y una del Estat espanyol. ⁽¹⁾ Els germans Siret ⁽²⁾ han descrit

Fig. 7. Muralla de Girona

1. MÉLIDA. — *Las creaciones de Numancia, Cultura española*, Madrid, 1906, pag. 1117.

2. *Las primeras edades del metal en el sudeste de España*, Barcelona, 1890.

rasters que's defensaven dels barbres habitants, que hi mercadegen, però no arriben a estendre'hi d'un modo decisiu sa cultura. Perteneixen a diferents èpoques, son viuguts sos constructors de llunyans païssos, e implanten son modo de construir no més en el tros de terra que s'apropien.

Al voltant seu continuen les primitives barraques y fins les coves ab sos habitants casi salvatges y ab sas eines primitives de ceràmica mal treballada y pedra pulida. A aqueix tipo pertanyen les numeroses ciutats balears descrites per M. Cartailhac, formades d'extranyys monuments en pedra que sugereixen ja la idea del túmulus pètreo, ja la del Mastaba. ⁽¹⁾ Tal fou la ciutat que tancarèn les muralles ciclopies de Girona, ⁽²⁾ (figs. 6 y 7) formades de carreus de 1 fins a 3'60 metres de llarch per una altura de 0'50 a 1'80, posades sense ordre, juntades per altres més petites, de les que queden un tram curt que arriba a una altura de 5 metres. ⁽²⁾ Tal foren els murs de Tarragona de

Fig. 8. Mur de Tarragona

Fig. 9. Porta de les muralles de Tarragona

pedres colossals, extraordinàriament grosses, comparables als murs de les ciutats micèniques. L'altura de la muralla de l'ibèrica Cose en els llochs en que es més sencera, es de 7'14 metres, l'ample de 5'74; hi han pedres de 4 metres de llarch per 2 d'alt; el perímetre es de 1140 metres; en la part baixa, en el carrer de la Merceria, hi havia cinch portes, estretes, sols per dos homes, y baixes, rectangulars, ab llin-

(1) CARTAILHAC. — *Monuments primitifs des îles Baléares*. Toulouse, 1892. — S'ha publicat posteriorment al temps en que s'escrigueren aqueixes ratlles l'obra: *Los Nombres é Importancia Arqueológica de las Islas Pythiusas*, per D. J. ROMÁN Y CALVET. — Barcelona, 1906. En aqueixa obra's descriuen varies necrópolis en quals enterraments s'hi han trobat numerosos objectes de procedencia oriental fenicia.

(2) MARTORELL Y PEÑA. — *Apuntes arqueológicos*. Barcelona, 1879, pág. 117. — PIERRE PARIS. — Obra citada, pág. 13.

Fig. 10. Porta de les muralles de Tarragona

des colossals, suficients per passar un home dret; les portes de cara a muntanya, tenen torre de defensa. (Figs. 8, 9, 10, 11, 12, 13 y 14) Son aqueixos murs reflexe dels que bastí la civilització micènica a Tirint i pertanyen al mateix cicle dels túmuls del Migdia de Espanya (derivació colonial de les tombes ab cúpules micèniques, talis com les de Antequera, de los Millares y de Carmona).⁽¹⁾

Aixís era la de Olèrdola, edificada dalt d'un turó. En el costat, de fàcil accés, hi ha un murany de 3 metres d'altura, de pedres de magnitud irregular, de 1 a 3 metres de llarg i de 0,50 a 1 m. d'altura, enfilades sense guardar la horizontalitat. Els paraments dels carreus son paral·lelograms y trapezoides de totes dimensions. Sovint hi ha un gran carreu en una filada y la seva irregularitat es corretejida per un altre carreu més petit. Tot el parament es vertical y les pedres son ben ajustades ab l'emplen d'un morter grosser, casi un formigó. En alguns llocs s'hi venen grossos cilindres sortint com indicant un medi d'elevació.⁽²⁾ Senyala una colonització més avensada y un període de construcció més pròxim al que usaren els de la Grecia arcàica. Concorda son aparell ab el dels murs de les ciutats etrusques de Pyrgi, Cosa y Rusella; ab los del vell temple de Rhamnunte⁽³⁾ y el del mur de sosteniment del Dipyron

(1) Vegis un resum d'aqueixos estudis en MELIDA: *Iberia arqueológica antecomania*. Discurs d'entrada a l'Academia de l'Historia. — Madrid, 1906.

(2) MARFORTELL Y PLSA. — Obra citada, pag. 102 y següents. — MILÀ Y FONTANALS. *Apuntes históricos sobre Olèrdola*. Memoria de la Academia de Buenas Letras de Barcelona. Tom. II, pag. 505 y següents.

(3) BASILE MOÏSE ROY. — *Introduction à l'Hist. Rom.*, Paris, 1907, Part. II, Cap. II. — PERROT ET CHENUZ. — *Hist. de l'Art dans l'antiquité*, Paris, 1898, t. VII, fig. 153, pag. 331.

Fig. 11
Torre de les muralles de Tarragona

Fig. 12
Porta de les muralles de Tarragona

d'Atenes. (1) Choyssi (2) explica la costum dels antics constructors grecs de deixar al mig del parament de cada carreu un dau o forma cilíndrica sortint que serveix ja per lligar les cordes per alzarlo, ja per fixar la justa retribució al picapedrer. (Figs. 15, 16, 17 y 18)

CONCEPTE DE LES POBLACIONS
IBERQUES SEGONS ELS HISTORIADORS
I GEOGRAFES ANTICS

Quant els geògrafs o historiadors antics fan referència a les nostres viles primitives, en parlen com de petits llocs poblats de gent aspre, dura y ferós, apegada encara a les cavernes, contraposantlos a certes ciutats, ont el comerç exterior hi ha portat un estat de cultura. Rufus Festus Aviennus, segons uns etrusch, fill de Volsinium, s'gona altres hispa, qui escrigué un poema geogràfic *Ora marítima*, en els darrers anys del segle IV de l'Èra Cristiana, valentse d'un viatge del segle VI abans de J. C., després de fundada Marsella, descriu les costes que ven desde la mar venint del migdia y recala a Barcelona «rica y amena que exten els brassos de son port segur y son plà, soleat de rierols, de verdes vinyes...»; però més amunt troba als actuals ampurdanesos «aspres, gent dura y ferós, apegada a la caça y a llurs coves». (3) El mateix Tito Livi, que parla per referències de Cató

(1) PERROT ET CHUPIEZ. — Obra citada, t. VII, fig. 149, pàg. 328.

(2) Obra citada, pàg. 111.

(3) R. FESTUS AVIENUS. — *Ora marítima*. — Edició Pauckoncke. París, 1843, vv. 524-526

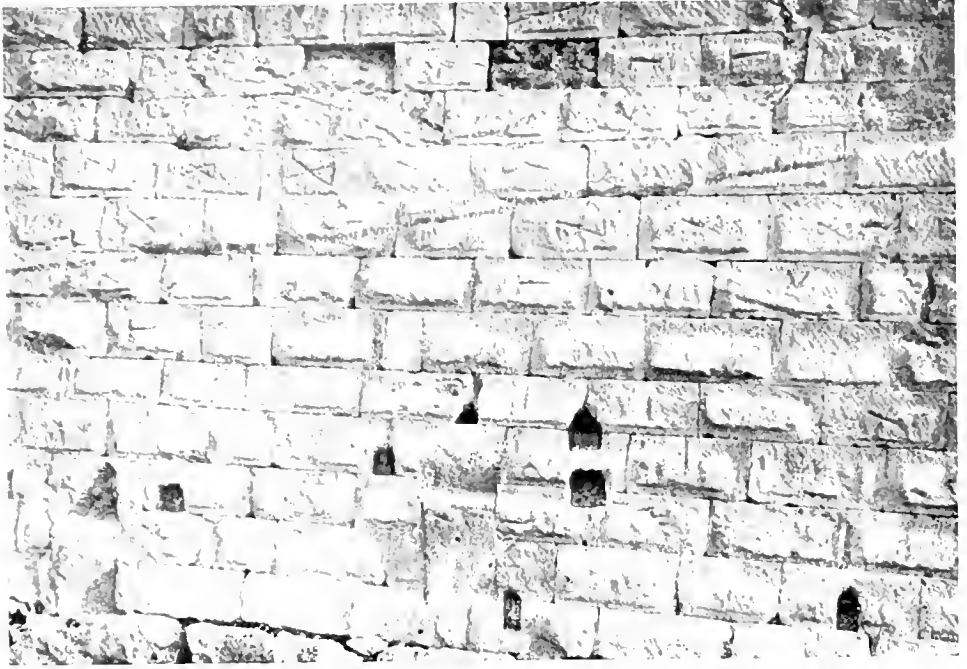

Fig. 13. Muralls de Tarragona ab marques ibèriques dels picapedrers

(any 195 abans de Jesucrist), explica les precaucions que devien pendre els grecs y romans d'Empuries, contra'ls hispans «nació barb're y belicosa». ¹ Diodor de Sicília descriu als pobladors de les Balears que habiten en les coves: «Les dos isles son molt fèrtils y alimenten prop de trenta mil habitants. Hi creix poch la vinya, y aqueixa raresa del vi es causa de que'ls hi agradi molt. L'amor y l'estima que tenen per les dones es tant, que si'ls corsaris els hi prenen una dona, no s'hi pensen en donar dos homes peral' rescat. Habiten en les coves y en els espadats, fenthi forats y numeroses grutes. Els que hi viuen cerquen ab compte l'habitació y la seguretat». ² Aqueixa població indígena perdura en la dominació romana. De les 179 poblacions de la Tarraconense, 135 eren estipendiaries, habitades per gent de la terra; les menes, 34, eren colònies militars o municipis de ciutadans romans o llatins y fins en aquestes la majoria eren indígenes. ³ La major part dels nuclis de conquistadors s'estableixen en

1 — Obra citada, Llib. XXXIV, IX.

2 — Citat per CARRA VILAVEC, obra mencionada, pàg. 3.

3 — PRIST, — Obra citada, Llib. III, Cap. IV.

Fig. 14

Porta de les muralles de Tarragona

Fig. 15

Olérdola. Torre de defensa de la porta

aqueixes ciutats de colonisació exterior, convertides en nucli de la civilització romana y sobre'ls murs megalítichs posen sos carreus treballats a la romana, executats sovint per gent del país y marcats ab lletres ibèriques. Aqueix fet apareix d'un modo claríssim a Tarragona.

LES MURALLES DE TARRAGONA
AB MARQUES DE PICAPEDRER
IBÈRIQUES Y LES D'AMPURIES

Es aquest fet interessant en la nostra història. Sobre la arquitectura de les més antigues civilitzacions mediterrànies, anava a sobreposarshi un art, al igual que sobre les muralles de grans pedres que coronaven el turó de l'ibèrica Cosa, el constructor romà hi aixecava la seva obra que devia formar les defenses de la romana Tarraco. Això es un indicati clar de l'estat de civilització de les poblacions indígenes al arriuar per primera vegada la civilització romana ab l'expedició de Cneo Scipió, que desembarcà a Empuries l'any 218 abans de J. C. L'arquitectura romana anava a implantarse, donchs, entre un poble rústech, y aixís ella fou casi sempre rústega y pobre, com un art d'exportació a colònies llunyanes, com un art sobrevingut, art d'imitació de la metròpoli, que deu sa varietat a les condicions especials del nou medi en que deu aclimatarse y a la poca habilitat dels barbres artifices. Els indígenes eren en l'obra auxiliars: manobres, picapedrers, per exem-

Fig. 16. Muralles de Olérdola

ple, ⁴¹ Així ho indiquen les marques dels picapedrers que's trovenen els carreus romans de les muralles de Tarragona, en els trams de Migdia y Occident, en la part interior del recinte. (Fig. 13) Están col·locades aquestes pedres sobre'l vell mur megalítich y sota carreus romans, que

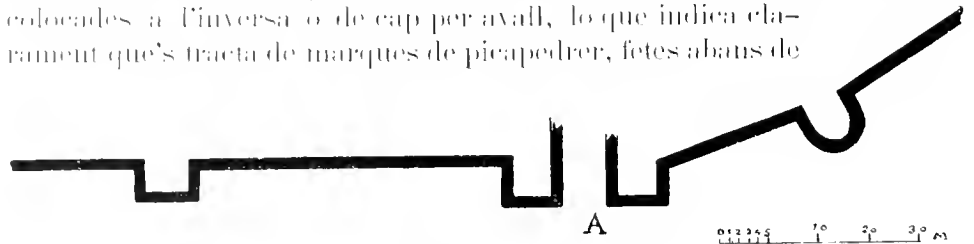

Fig. 17. Planta de les muralles de Olérdola

(1) Era comú l'ús dels legionaris, dels presoners y dels paisans en les obres romanes. Era aqueixa prestació personal una mena de contribució en espècie, regulada per les lleys. Vegis sobre aquesta qüestió el capítol: «L'art de batir et l'organisation des classes ouvrières», en l'obra citada de Choisy *L'art de bâtir chez les Romains*.

(2) A Tarragona, diu HÜBNER, en pedres de la vella muralla que tanca la ciutat cap a Migdia y Occident, en la part interior, col·locades sobre antiquíssims murs y sostenint-ne de més moderns, que eren dit autor de l'època dels emperadors, se troben les adjuntes inscripcions. La part ab lletres ibèriques, judica son obra dels Scipions. Les lletres son molt grosses y col·locades, segons les pedres, ja a la dreta, ja a l'esquerra; també ni ha d'invertides.

Les més freqüents de totes son: \mathcal{L} , \mathcal{M} , \mathcal{E} , \mathcal{N} , \mathcal{V} , \mathcal{X} ; son freqüents: \mathcal{B} , \mathcal{D} ; menys freqüents: \mathcal{C} , \mathcal{F} , \mathcal{T} , \mathcal{P} , \mathcal{W} , \mathcal{Q} , \mathcal{M} ; rares: \mathcal{O} , \mathcal{U} , \mathcal{X} , \mathcal{Z} ; raríssima: \mathcal{A} ; BERLANGA, que'ls vegé, els dibuixa aixís: \mathcal{H} , $\mathcal{N}\mathcal{X}$, \mathcal{B} , \mathcal{L} , \mathcal{F} , \mathcal{D} , \mathcal{D} , \mathcal{B} , \mathcal{D} , \mathcal{L} , \mathcal{F} , $\mathcal{I}\mathcal{X}$, $\mathcal{X}\mathcal{L}\mathcal{E}$, \mathcal{I} , $\mathcal{N}\mathcal{F}\mathcal{N}$, $\mathcal{L}\mathcal{P}$.

Son signes de picapedrers, els que solian antigament senyalar les pedres de les fortificacions y altres edificis públics, dels que se n'han trobat sovint a Roma, en els vells murs de Servius y en moltes muralles d'altres ciutats antigues. Foren col·leccionats per OTTO RICHTER, *Über antike Steinmetzzeichen*, *15 Winkelmanns programm*, Berlin, 1885, 4, qui cita també Tarragona (p. 1, 26). Els que estudien aqueixos signes, judiquen d'una manera certa que son efectivament signes dels picapedrers ibèrics pel fet de trobar-se'n d'esculpits en pedres no acabades d'esquadrar però posarse en les muralles, en una pedrera no lluny de Tarragona. Els signes de Tarragona son tots lletres ibèriques d'una manera certa, no sent possible que siguin falsos. — *Monumenta linguæ ibericæ*, Berlin, 1893, pag. 116, XI.

colocar les pedres a la obra, ab el fi de distingir el treball de cada operari. Era aqueixa costum de marcar ab lletres grosses les pedres de les muralles, general en el Mediterrani; s'en senyalen a Jerusalem en lo bassament de les muralles del Temple, a Knosos a Creta, a Erix en la Sicília. (1) L'obra dels Scipions fou realment importantíssima y trascendi sa fama a Roma, fins al punt de ser erigida Tarraco fundació del conquistador. Es possible que l'exèrcit romà trobés les antigues muralles arruinades; tal idea sugereix la poca altura de la construcció megalítica. Plini, ponderant aqueixa reconstrucció dels generals romans, en sa *Historia Natural* diu a Tarragona colonia, obra del Scipions, com Cartago es l'obra dels Fenicis, *Colonia Tarraco, Scipionum opus, sicut Carthago Phoenorum*. (2)

No s'havia oblidat, ab tot, son origen més antic. Ausoni, retòric, professor de Burdeos, que visqué desde 310 (?) a 391 de J. C., en sa epistola a Paulinus diu: «Però la teva residència al present, es més enllà dels Alps, més enllà del Pirineus de marbre, dintre'ls murs de Cèsar Augusta, no lluny de la Tyrrhenica Tarraco y de Barcelona, sentada sobre'l mar ostrífer». (3) El mateix Ausoni, en altre lloch, alaba la fortalesa de Tarragona, al comparar aquesta ciutat ab Mérida: «Jo dech cantarte després d'aquestes viles, Mérida ilustre, ciutat dels Ibers, que rega un riu tot corrent al mar y devant de la que tota l'Espanya s'humilia. Córdoba no't pot disputar la primacia, ni Tarraco ab sa poderosa fortalesa, ni Bràcara (Braga) orgullosa dels tresors que ella tragué del si del Oceà». *Corluba non, non arce potens tibi Tarraco certat*. (4) Aqueixes senzi-

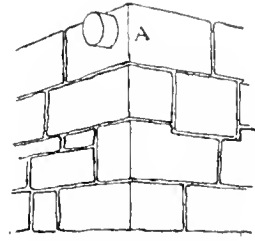

Fig. 18. Obrolola cantonada d'una torre

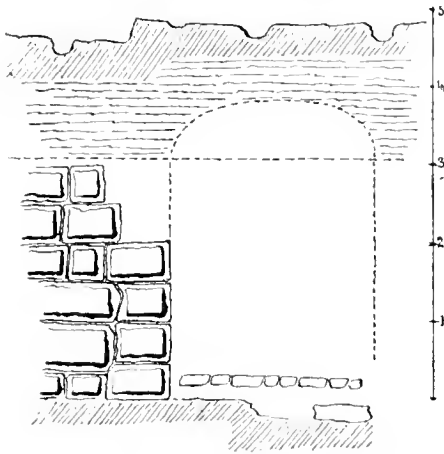

Fig. 19. Empuries. Porta de la muralla

(1) Discurs citat de MÉRIDA. *Iberia arqueològica anterromana*. — PERRON ET CHÉPIEZ. — Obra citada, t. III, figs. 34 y 35.

(2) Llib. III, Cap. IV, edició mentada.

(3) AUSONICUS PAULINO. — *Epístolar*. XVIII. 8. 87-89. — Edició Didot, Paris, 1887.

(4) *Ordo nobilium urbium*, IX, edició citada.

Fig. 20. Carreu ab decoració grega micènica trovada a Empuries, Museu de Girona

lles pedres, marcadés ab lletres ibèriques, son lo monument arquitectònic romà català més antic. A fortificacions se reduí la primera acció romana. Tito Livi, en sa *Historia Romana*, parla de les muralles d'Empuries y diu que quant en son port hi desembarcà Cató (195 abans de J. C.) la ciutat estava fortificada.⁽¹⁾ Es probable que aquesta fortificació sigui la trobada sota la muralla de formigó, de carreus treballats anàlechs a la de Tarragona, per la Comissió alemanya de Gottingue en l'excavació verificada l'any 1905. (Fig. 19)

Fig. 21. Cara lateral del carreu de la fig. 20.

y are tornada novament a la llum del dia per les excavacions que desde fa algun temps hi practica la Junta de Museus de Barcelona.

(1) *Jam tunc Emporiae duo oppida erant muro divisa. Unum Graeci habebant, a Phocaea, unde et Massilienses, oriundi; alterum Hispani. Sed Graecum oppidum in mare expositum, totum orbem muri minus quadringentos passus patentem habebat; Hispanis retractior a mari trium millium passuum in circuitu murus erat.* — Titus Livius, Lib. XXXIV, IX, obra y edició citada.

Antefixa trovada a Tarragona

Fig. 22. Fris trobat en la muralla romana de Barcelona, carrer de Avinyó
(Museu de Sta. Agueda, n.º 720)

II

CONCEPTE GENERAL DE L'ARQUITECTURA ROMANA A CATALUNYA

L'arquitectura romana a Catalunya fou no més que un art oficial: Part dels funcionaris estrangers, dels colonisadors y emigrats, no un art popular ni propiament ciutadà. Aquí, més que a la Galia romana, pot dirse que no havia penetrat en els poblets ni en els *pagi*, y més que a la Galia t'è aplicació la qualificació de Courajod: d'art de superfície, art de funcionaris y llatinisants. (1) Hem de començar dient que anem a estudiar l'arquitectura d'un país de viles mitjanes. Ausoni en sa obra citada *Ordo nobilium urbium*, les enumera les grans ciutats en l'orde següent: Roma, Constantinopla y Cartago, Antioquia y Alexandria, Treves, Milán, Capua, Aquilea, Arlés *petita Roma de les Gallies*, Mèrida, Atenes, Catania y Syracuse, Tolosa *murada de maons*, Narbona y Burdeus la seva patria. Cap ciutat catalana es citada entre ellas.

El nostre centre, Tarraco, era una vila vella fortificada, a la que solament se li podia dir rica en comparació a les pobres viles indígenes com

(1) Vegis en l'obra citada d'aquest autor el capítol: *L'élément gallo-romain*.

ho fa Pomponi Mela. (1) Era una vila sens port, segons Estrabó, (2) però que tenia tot lo necessari, freqüentada com Cartago per la gent que'ls afers de govern hi portaven.

CATALUNYA COMPARADA AB LA BÉITIA Y LA GALIA Catalunya estava entre dos grans nuclis de civilització antiga, el del Migdia, d'origen micènic i fenici, y el del Nort, la Galia ab los esplendors de la cultura grega.

Aqueixa situació determina tota la nostra historia artistica: el caràcter de nostra arquitectura local romana y els centres d'aont vindran les influències artistiques més poderoses, durant tota la Èdat mija.

Aqueixos se poden resumir en tres que's parteixen la civilització mig-ieval: d'una part l'Italia, sucesora de Roma, d'altre aqueixos dos vells nuclis de la antiga cultura: la França del migdia, metròpoli de la cultura romànica, font de renovació pera la nostra arquitectura y l'Espanya meridional, centre de la cultura musulmana, per aont l'Europa reb els reflexes de los velles civilitzacions asiàtiques.

La una s'havia concretat en una ciutat y aqueixa era Mèrida, la COLONIA AUGUSTA EMERITA, la més important de la Hispania, citada repetides vegades per Ptolomen, Estrabó y Plini (3) l'altre, tenia son centre a Arles de Provença, l'Arclate, la antiga *Thelinc*, aquella que les inscripcions anomenen: COLONIA JULIA PATERNA ARELATE SEXTANOREM, (4) ciutat comercial aont s'hi establí una colonia romana en temps de Cèsar; a Tolosa, citada ab alabança per Estrabó, Ptolomen, Plini y Mela y finalment a Narbona del Languedoch, alabada per Hecatetu de Miletus, de la que Polybi, abans de la conquesta

(1) POMPONI MELA, del primers anys de la Èra cristiana, diu parlant del nostre litoral. *Inde ad Tarracoenem parva sunt oppida, Blanda, Eluro, Bertulo, Barcino, Sabur, Tolob; parva flumina, Bertulo juxta Joris montem, Rubricatum in Barcinonis littore, inter Sabur et Tolobin, majus. Tarraco urbs est in his oris maritimarum opulentissima: Taleis cum molibus amnis, super ingens Iberus Dertosam attingit.... urbes complectens, et alias quidem, sed notissimas Valentiam, et Saguntum illam, fide et arumnis inebtam....* «De situ orbis». Llib. 2, Cap. VI, edició Didot, Paris, 1863.

(2) ESTRABÓ ens parla de Tarragona com a ciutat la més important de la Catalunya romana. *Inter Iberi ostia et Pyrenes extrema, ubi posita sunt Pompeii trophaea, prima urbs est Tarraco, portu quidem carens, sed in sinu condita, et aliis satis instructa rebus, et nunc non paucioribus quam Carthago frequentata hominibus. Commodè enim sita est ad praefectoria in Hispania peregrinationes, estque metropolis non tantum intra Iberum sive Hispanie, sed et magne partis ejus que extra est....* «Strabonis Geographicorum», Llib. III, Cap. IV, 7, edició Didot. — Paris, 1853.

(3) HEFNER, *Corpus Inscriptionum Latinarum*, vol. II. — Berlin, 1869, pàg. 52.

(4) FUSTEL DE COULANGES. — *Histoire des Institutions politiques de l'ancienne France*. — La Gaule romaine, Paris 1891, pag. 97, nota 2.

romana declara que es una de les tres ciutats més importants de la Galia, anomenada en les inscripcions COLONIA JULIA PATERNA NARBO MARTIVS DECVMANORVM. (1) Aqueix concepte's reflexa clarament en la descripció que fa Ausoni de Narbona, Tolosa, Arlès y Mérida en comparació de la qual y pera realzarla, cita a Tarraco, (2) y en la de Plini, (3) de la Bètica y de la Galia.

(1) FUSTEL DE COULANGES, obra y lloch citats.

(2) Descripció de Narbona, Tolosa, Arlès y Mérida per Ausoni: «Jo no callare pas ta glòria, Narbo Martius. Baix ton nom, una província extesa al lluny en un immens reyalme, imposa les lleys de sa autoritat a numerosos pobles. Y la encontrada aon los Allobroges se barrejen ab els Sequanes, y aquelles d'aon les neus dels Pirineus fiten la Iberia, aon el Léman dona naixensa al curs impetuos del Ródano, aon les Cevennes enclonen y tanquen els camps de la Aquitània, fins als Tectosagos que porten l'antich nom de Volces: tot això fou Narbona. Tù arborares, la primera en les Galies, el nom romà, y el d'un proconsul del Latium. Qui recordarà tos ports, tos montanyes, tos llachs, tos pobles diversos tan diferents de costums y de llenguatje? y aquest temple antich de marbre de Paros, d'una tan imponent magnificència, y que no haurien menyspreuat altre temps, ni Tarqui, ni Catulus, ni finalment aquell Cèsar que aixecà ls sostres daurats del Capitol? Es a tú que'ls mars del Orient y l'Oceà dels Ibers vessen sos mercaderies y sos trossors: es per tú que remen els estols en les aigues de la Libia y de la Sicília; y tots los vaixells carregats que recorren en tots sentits els rius y els mars, tot lo que navega en l'Univers ve a abordar en tes platjes.» *Ordo nobilitum urbiuum*, XIII.

«Jo no deixaré may en l'oblit, Tolosa, la que m'ha alletat. Una muralla de maons l'envolta en sos vastos contorns; a sos costats circula el bell riu Garona; pobles sens nombre donen vida a n'aquesta ciutat, veïna dels Pirineus carregats de neu y dels Cevennes coberts de pins, sentada entre les ciutats de l'Aquitània y les nacions de l'Iberia. Ella ha infantat a quatre ciutats, sens perdre un sol de sos habitants; les colonies que'ella ha eruat, les abraça totes en son pit.» *Idem*, XII.

«Obra, doble Arlès, obra tos ports, amable hospitalaria Arlès, petita Roma de les Galies, veïna de Narbo Martius y de Vienna que déu sa potencia als coloms dels Alps. El curs ràpid del Rodano te divideix en dos parts tan iguals, qu'el pont de barques que uneix les dues riberes forma una plassa al mig de ton recinte. Per aquest riu, tú rebs el comerç del mon romà y tu'l trasuets als altres, y tu enriqueixes els pobles y les ciutats que la Galia y l'Aquitània contenen en son ample si.» *Idem*, VIII.

«Jo dech cantarte, després d'aquestes ciutats, Mérida, ilustre ciutat dels Ibers, que un riu rega corrent al mar, y devant de la que tota l'Espanya s'humilia. Còrdoba no't pot disputar sa primacia, ni Tarragona ab sa poderosa fortalosa, ni Braga orgullosa dels trossors que ella tragué del si del Oceà.» *Idem*, IX.

(3) «Se dona'l nom — diu PLINI — de Narbonesa, a la porció de la Galia banyada per lo Mediterrani; s'anomenava abans Braccata; tó per llmits, del costat de l'Itàlia, lo Var y los Alps, montanyes qu'al barrera ha sigut tan útil al imperi roma; pel costat del reste de la Galia, al Nort, els Cevennes y el Jura. Per sa cultura florent, per sos costums y lo mèrit de sos habitants, per sa opulència, no cedeix a cap altre país sotmès a l'imperi; en una paraula, es més bé l'Itàlia que una província.» *Hist. Nat.*, Llib. III, Cap. V, edició citada.

«La Bètica, aixís anomenada del riu que l'atravessa pel mig, sobrepuja a totes los altres províncies per la riquesa de sa cultura y per un cert esclat de fertilitat que li es particular.» *Idem*, Llib. III, Cap. III.

Per això l'esplèndida cultura de la vella Província de la Galia Narbonense, aquí's torna pobre y barbre: s'acaba la serie de monuments sumtuosos, dels teatres y circhs y amfiteatres y dels archs de triomf. Per això a la nostra terra no s'hi troba la obra acabada ab perfecció helènica dels monuments provençals y languedocians y l'arquitectura romana pren l'aspecte del art apartat del grans centres de cultura, que no repren sos esplendorz, deixant la ciutat de Tarragona capital d'una gran part d'Espanya, fins a trobar els de la Bètica romana.

Autelixa trobada a Tarragona

Fig. 23. Fris trobat en la muralla de Barcelona (carrer d'Avinyó
(Museu de Sta. Agueda, n.º 722)

ELS QUE ERIGEIXEN ELS MONUMENTS ROMANS

DESTRÉS de conèixer l'estat de civilització de la terra catalana en lo moment de penetrarhi la cultura romana, cal formar-se idea dels homes que la importaven. No concixem ni un sol nom d'arquitecte a Catalunya; però en cambi posem diversos noms de donadors d'edificis, de personatges honorats ab la pública commemoració, recort dels col·legis y legions que intervingien en les obres y dels curadors y edils que les administraven y guardaven.

Les làpides romanes han fet viure fins avuy la gent que aixecava'ls grandiosos monuments clàssics en la nostra terra. La població notable, la que es commemora en inscripcions y estàtues, la que exercia els grans càrrecs públics o la que donava les grans obres ciutadanes, era una població trasumant que sovint venia de les províncies més llunyanes del Àsia y del Àfrica y s'en anava després a l'altre costat d'Espanya o a l'altre banda del món; que exercia els diversos oficis que'l servey militar o la administració civil exigien; en una paraula: la mateixa mena de població de les ocupacions colonials actuals. És una població militar o burocràtica;

la majoria d'ells exerceixen càrrecs de tribuns militars en les regions que colonisen de la Hispania o l'ha exercit en les diverses províncies; molts son gent romana, altres procedeixen de llochs apartats del Imperi; altres son hispans que han adoptat noms romans al adquirir el dret de ciutadania, ⁽¹⁾ escassíssims porten noms ibèrics. És així l'indici segur d'un art d'importació administrativa, reflexe exacte de la situació de la nostra terra a la civilització romana.

ELS DONADORS DELS
MONUMENTS

Els grans donadors que edificuen y doten a les nostres ciutats, son estrangers, empleats, grans militars o homes polítics poderosos de la ciutat de Roma. En coneixem pocs d'aqueixos fundadors d'edificis commemorats ab epígrafs honoraris y tots son donadors de termes y banys y aqüeductes o d'oli pera'ls concurrents als tepidaris y fundadors de representacions al circh o al anfiteatre, els dos grans luxes colectius de la època.

M · M · VINCENTIO · V · p · P · p · h ·
TARRACONENSIS · AC · SV · per
OMNES · RELIQV · OS · PRAESIDES · IVS
TISSIMO · RESTITVTORI
THERMARVM · MONTANARVM
MES · SVS · MARIANVS
CVR · RP · TARRACONENSIS

tota una província en nom de Roma. El que dedica la làpida es *Messius Marius*, qui exerceix lo càrrec de *curator a Tarraco*.

Luci Cecili Optato, feu un llegat de 7,500 denaris per una festa de lluitadors, que devia tenir lloch anualment a Barcelona, y proveí d'oli per aquell dia les termes públiques pera'ns del poble, de sa familia y de sos liberts, y en son defecte a Tarragona. La làpida especifica la quantia del llegat, set mil cincents denaris ⁽²⁾ (unes 6,375 pessetes) que de-

(1) Els *peregrins*, els no ciutadans romans, no podien portar un nom romà. *Peregrinor conditionis homines vetuit usurpare romana nomina, duntarat gentilitia*. (SULTONI, *Claudius*, 25). Cita de FUSILLI DE COLANZI S, obra mentada, pag. 86.

Aqueix dret s'adquiria individualment per convenis especials o pago de serveis; més tart se comprava. Caracalla declara que tots els ciutadans lliures eren romans. Una gran part, la més rica y instruida del imperi, renuncia a llurs noms antics, pera posarsen de llatins o llatinisats al adquirir los drets de ciutadà.

(2) C. I. L., II, n.º 4112.

(3) Un denari equival aproximadament a 0'85 pessetes. — ANIMOY RICH. *Dictionnaire des antiquités romaines et grecques*, traduit de l'angles per CHÉRIER. — Paris, 1851. Mot *Denarius*.

L · CAECILIV · E ·
 P Á P · O P T A T V S
 7 · LEG VII · G · FEL ·
 ET · 7 · LEG · XV · A P O L L Ñ
 M I S S V S · H O N E S T Á
 M I S S I O N E · A B · I M P · M ·
 A · R · A N T O N I N O · E T · A V R
 V E R O · A V G · A T L E C T V S · A B A R
 I N T E R · I M M V N E S · C O N S E C V T
 I N H O N O R E S · A E D I L C I O S ·
 I I · V I R · I I I · F L A M · R O M A E
 D I V O R V M · E T · A G V S T O R V M
 Q V I · R · P · B A R · T A · B G · D O · L F G O ·
 D A I Q V E · V O L O · X · V I I · D · E X
 Q V O R V M · V S V R I S · S E M I S S I B V S
 E D I · V O L O · Q V O D A N S · S P E C T A C ·
 P V G I L V M · D I E · I I I · I D V M · I V V
 V S Q V E · A T · X · C C L · E T · E A D E M · D I E
 E X · X · C C · O L E V M · N · T E R M S · P V B L I
 P O P V L O · P R A E B E R I · E · I E C T A · P R E S
 T A R I · E A · C O N D I C O N E · V O L O · V T ·
 L B E R T M E I · E M · L B E R T O R V M · M E O R V M
 L B E R T A M Q V E · L B E R T I · Q V O S
 H O N O R
 L · D · D · D

S E V R A T V S · C · N I G E
 R I T · A B · O M B V S · M V
 N E R B V S · S E V R A V S · E X
 C V S A T I S N · Q V O T S I Q V S
 E O R V M · A T · M V N E R A
 V O C I T V S · F E V E R I T ·
 T W E A · X · V I I I · A T
 R E M · P V B · T A R R A C ·
 T R A N S F E R R I · I V B E O
 S V B E A D E M · F O R M A
 S P E C T A C V L · R V M · Q V O T
 S · S · E S T · E D E N D O R V M
 X R R A C O N E ·

vien redituat 450 denaris (unes 382·50 pessetes) al 6 per 100 (*usuris semissibus*). De aqueixos 450 denaris, 250 eren destinats a la festa dels lluitadors y 200 pera oli de les termes. Luci Cecili era fill de Luci de la tribu Papiria, *centurió*

de la Llegió Sèptima Gemina Félix y de la XV Apolinaris, edil, tres vegades duumvir y flamen de Roma dels Deus y dels Augustus. ⁽¹⁾

L. Minicius Natalis, ⁽²⁾ pare y fill, de la tribu Galeria, que pagaren en terrenos propis uns banys y pórtichs ab son aqüeducte, probablement a Barcelona, tenien també aquest caràcter de forasters trashumans. *L. Minicius*, pare, havia estat procònsul (107 de J. C.) y go-

vernava l'Àfrica proconsular, llegat imperial, propretor de la Panònia inferior, curator del llit del Tiber y de les clavegueres y ribes de Roma, càrrech del *cursus honorum* senatorial. Fou llegat imperial de dos legions, prengué part a la expedició de la Dacia, se'l premia ab la corona mural y la corona vallària d'or, tres llances pures (sense ferro) y tres senyeres d'honor, fou propretor y llegat a la Província d'Àfrica y un dels quatre que cuidaven de les vies y camins. Son fill desempeñà, ademés de varis càrrechs sacerdotals, el de tribuni de la plebs, curator y propretor junt ab son pare a l'Àfrica, fou tribuni militar, prefecte de la marina y triunvir de la Casa de moneda. Son l'imatge dels homes afortunats en ses campanyes y dels homes sense patria dels gran imperis de tots els temps.

(1) C. I. L., II, n.º 4514.

(2) C. I. L., II, *Suppl.* n.º 6145.

L · MIN	icus l. fel.	gal. na	TALIS · COS · PROCOS
PROVINC	· africae · sodalis · augus	TÁLIS · LÉG · AVG · PR · PR · D	IVI · TRAIÁ
NI · PART	hici · et · imp · traiani · ha	DRIÁNI · AVG · PROVINC · PAN	
NONIA	e · inferioris · curator · a	LVEI · TIBERIS · ET · R	IPÁRV · ET ·
CLOACAR	um · urbis · leg · divi · tra	IANI · PARTHICI · LEG · III · AVG · LEG · D	
VI · TRAI	ani · parthici · ley . . . doni	S · DONÁTVS · EXPEDITÓNE · DÁCIC	
PRIMA	Ab eodem · imperatore ·	CORÓNA · VÁLLÁRI · MÝRÁLI · AVREÁ	
HAS	tis · puris · iii · vexillis · iii · i	LÉG · PR · PR · PROVINC · ÁFRICAÉ · PR	
TRIB · PL · Q · P	rov iii	R · VIÁRV · CVRANDÁRV · ET ·	
L · MINICIVS · L · F	natalis · quadro	NIVS · VÉRV · F · AVGVR · TRIB · PLEBIS	
DESIG · Q · AVG · ET	eodem · tempore · leg · p	R · PR · PATRIS · PROVINC · AFRICAÉ · TR	
MIL · LEG · T · ADIVT · P · F	Leg. xi. cl. p. f. leg. xiii. ma	RT · VIC · III · VIR · MONETALIS · A · A · A · F · F ·	
· BALINEVM · C	um · port	ICIBVS · SOLO · SVO · ET	
DV	ctus aquae	ÉCERVNT	

Una inscripció d'un fris en marbre del pòrtich d'un edifici, trobada en les ruïnes d'Empúries y guardada al Museu de Girona, commemora a *Cornelianus* qui dona 40,000 sextercis en diner pera la construcció de una obra avuy desconeguda; la làpida trencada ha conservat la memoria del diner gastat però no l'objecte. Un sexterci val aproximadament 20 cèntims; la quantitat gastada que's commemora grabada en marbre es relativament modesta: unes 8,000 pessetes. ⁽¹⁾ La portada d'aigües a un municipi era com ara una obra extraordinària, y'ls colonisadors la pagaven. A Ibissa una làpida ⁽²⁾ commemorava a varis individus de la gens Cornelia que ab els seus diners pagaren aqueix element de vida.

O CORNELIA
 IS · XXI · E · TAD
 CCC · XCV
 CONSV

LOS HOMEN CONMEMORATS AB
 ARCHIS TRIUMFALS Y ESTÁTILES

Luci Licini Sura, a qui, per manament seu testamentari, se li erigi l'arch de triomf més ben conservat y més monumental que queda al nostre país, l'arch de Bara, fou l'home poderós, protector a Roma d'aquest tros de terra, elegit potser per la colonia barcelonesa patró de la colonia *Patronus coloniae*. La inscripció del fris de son arch triomfal, ⁽³⁾ declara qu'ell s'el fa construir costejantse aixís la immortalitat. «A Luci Licini Sura, de la tribu Sergia, consagrat per ma-

1 — Sobre lo sexterci vegis aquest mot en lo citat diccionari de Ricu.

2 — C. I. L., II, n.º 3663.

3 — C. I. L., II, n.º 4282.

L · CORNELIVS · LONGVS · ET
 M · CORNELIVS · AVITVS · F · ET
 L · CORNELIVS · LONGVS · ET
 C · CORNELIVS · SERVINVS · ET ·
 M · CORNELIVS · AVITVS · ET
 P · CORNELIVS · CORNELIANVS · NEP · EX · L

ET · M · F · A · Q · V · A · M · I · N · M · V · N · I · C · I · P · I · V · M · F · L · A · V · I · V · M

EBVSVM · S · P · P

nament testamentari). Luci Licini Sura (1) fou llegat del emperador Trajà, fou cònsul tres vegades en temps de Nerva y Trajà y obtingué'ls honors del triomf com ho prova la seva inscripció y estàtua del *Foro tra-jà* a Roma. (2) A Barcelona es possible s'el commemorés en forma sumptuosa. Al Museu de Santa Àgueda's conserva un

fragment en marbre: EX TESTAME NIO.... de caràcters iguals a les d'un altre fragment que diu: L · LICINIVS · Les dos làpides formaven probablement part d'un fris d'un mateix edifici que feu construir Luci Licini Segon, per testament de Luci Licini Sura, el seu patró.

L'home que alcançà més vegades l'honor de la estàtua a Catalunya fou Luci Licini Segon, llibert d'aquell personatge influent, a qui son patró el

(1) Sura fou home de gran prestigi a Roma. Plini l'lova, en una carta que li dirigeix (*Epistolarum*, Llib. IV, XXX, Edició Nisard, París, 1865), li descriu una font intermitent y acaba dientli: «Vos deveu descobrir les veritables causes d'aquest prodigi. Qui podrà ferho millor? Per la meua part estic content si vos he esposat bé el fet».

MARTIAL, *Epigramatum*, Llib. VII, 47), en parla com d'un savi, polítich y orador eloqüent. «Vos, lo més il·lustre del nostres savis, Sura, vos, qual eloqüència recorda el parlar dels nostres avis; quin fat vos ha retornat a nosaltres després d'haver tastat l'aygua del Letia? Ja havíem deixat d'esperar y de temer, ja, plens de tristesa y segurs de nostra desgracia, ploravem per lo que havia sigut de vos. Mes el rey del silenció Avern temé nostra ira y torna els fusos que havia pres a les Parques. Vos sabeu quins gemechs havia fet naixer el fals rumor de vostra mort, y gosen ara vivent de la vostra posteritat. Visquen com si arrebatessen vostra existencia; cullin depressa els plaers y de la vida que recolren no n'hauren perdut ni un dia.»

En altre epigrama (Llib. I, 59), parla d'ell com del home d'actualitat a Roma y lo compara ab Licinians, qui cerca la vida felissa del camp anant cap a Espanya: «Vos, qual nom no callaran los pobles de la Celtiberia, vos veureu, donchs, Licinians, la alta Bibilis, celebre per ses aygues y ses vinyes, lo vell Camus cobert de neu, lo sagrat Vadaveron aïskat en mig de les altres montanyes Mes quan vindran les gelbres de desembre y les tempestats del hivern barrejaran sos ronchs als del Aquiló, vos retornaren a les platjes de Tarraco y a vostres finques de la Laetania. Allí l'isart pres en les vostres trumpes, cançà als vostres cops; allí sobre un cavall vigoros roudiren la llebra espavilada y lo sanglar del país; deixaren los cervos al masover. La fusta del bosc velti baixara a vostra llar aont se escalfarà la quitxalla. El cassador vindrà convidat per vos a vostra taula. A casa vostra, senzill calsat, no pas togues, no pas ropatges que farien olor de porpra; que no hi sigui lo grosser Siburnins y l'client importú, ni la vinda exigenta. El palit rostre del acusat no torbarà vostre son y dormireu tota la matinada. Que un altre compri el tonto y vi aplauso; vos compadixeu als més felissos y fruïu sens orgull de la felicitat veritable, mentres que nostre Sura obté totes les lloures. Se pot justament reposar lo que resta de vida, quan s'ha adquirit la gloria.»

(2) Dios Cusi, din d'ell que era tan rích y desitjós de gloria que edificà un gimnasi pera el poble romà: *Aleo dives fuerat, et glorie cupidus, ut gymnasium edificaverit P. Romano.* -- Florins, *Espana Sagrada*, t. XXIV, pag. 235.

feu son *Accensus* en los tres consulats que desempeñá en 92, 102 y 107 de J. C. (1) En lo recinte de Barcelona s'han trobat fins 16 epígrafs en lípides murals o en pedestals d'estàtues dedicades a Luci Licini Segon. D'aquestes, quatre foren costejades per els fondos públics de la Colonia Barcinonesa, EX · D · D · BARC · ; una per els decurions ausetans; altre per el municipi flavi lamontano de la Isla menor; altre per els sexvirs augustals de Barcino; altre per els individus de la Societat *Assotana*; vuit per altres tants amichs, uns sexvirs augustals de Barcino o de Tarraco, les restants per persones sense cap càrrech y fins per un foraster *civis conrena* y lo que es més, la última, per un llibert. (2) Hi ha que tenir en compte que'ls aludits setze epígrafs son poch posteriors en data al 107 de J. C. en que Licini Sura exercí son tercer consolat quan just feya mig sigle qu'el geógraf Pomponi Mela havia calificat a *Barcino* de població petita y de segon ordre, *oppidum parvum*, no sabentse fins una centuria més tart per el jurisconsult Paulus que hagués obtingut la immunitat territorial. (3)

Al costat de aqueixos personatjes estrangers y influents hi trobem les humils marques dels picapedrers ibèrics que treballen en les prestacions personals obligatories per aixecar les muralles de Tarragona. Aixís s'ha format sempre un art exòtic, importat a una colònia llunyana.

(1) FERR. *Lápidas romanas recién halladas en Barcelona*. — *Revista histórica*. — Barcelona, 1876, t. III, p. 130.

(2) C. I. L., II, nùms. 4536 (a, b.) a 4548, Supp. nùms. 6148 (c, d.) y 6149.

(3) BERLANGA. *Revista de la Asociación Artístico-Arqueológica Barcelonesa*. Vol. IV, (1903-1905) pags. 10 y 11.

Fris romà conservat en la porta de Santa Maria (Tarrassa)

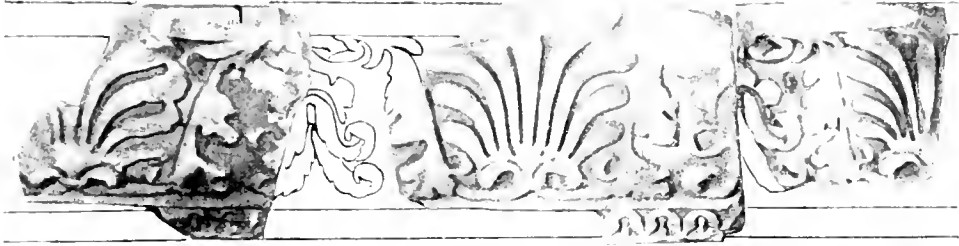

Fig. 21. Fris en marbre del Museu de Tarragona, n.º 209 a 211

IV

ORGANISACIÓ DEL TREBALL ROMA
A CATALUNYA

ROMA es reproduïa en les colònies igual a si mateixa. Choisy, en sa obra ja citada *L'Art de bâtir chez les romains*,⁽¹⁾ se pregunta: «¿Quina era en la construcció la part del treball lliure y la del esclavatge? Per quin medi y en quines regions del poble's reclutaven els milers de manobres que aixecaven els monuments de Roma? Quina direcció podria ser útilment donada a llurs esforços? Per consegüent quins procediments practichs devien emplearse de preferencia? Totes aquestes qüestions estan lligades entre sí; la condició de les classes obreres se pinta en l'estructura dels edificis, del mateix modo que les costums romanes se reflexen en la disposició dels plans antics; se treuria al estudi de la construcció son principal interès separant el quadre de sos mètodes del de les institucions que los expliquen ». Y després, ab gran coneixement, respon ell mateix a les preguntes, analisant l'organissació dels treballadors romans, la part que en ses obres se devia a les corporacions, el que es devia a la direcció centralisadora del Imperi exercida per medi del *curator*, elegit sovint per decret imperial, el paper del treball dels legionaris, dels presoners condemnats y esclaus públics, y finalment el de la prestació personal obligatoria. Tots aquests recursos immensos eren necessaris per aixecar les obres colossals romanes.

(1) Cap. II, *L'Art de bâtir et l'organisation des classes ouvrières*.

LOS COLEGIS EN EL
CONVENIUS TARRACONENSIS

Anem a veure de quina manera se reflexa en el nostre país, en la epigrafia, aqueixa poderosa organització. Pel nostre estudi anem a oscullir l'àrea de les actuals València, Catalunya y Isles Balears, que corresponen poch més o menys al *Conventus Tarracoenensis*, un dels quatre en que's dividia la gran província Tarracoenense.

L'organització del treball romà era per col·legis: a cada ofici li corresponia una col·legiació o agremiació y l'collegiat devia prestar determinats serveis al comú, verificar les obres públiques per preus estipulats per l'Estat y residir forçosament en un lloch fixo, rebent en cambi la exenció de certes cargues públiques y l'explotació de tals o quals terres o alguna quantitat casi sempre en especie. La divisió del treball a Roma era extremada, corresponent a tal ofici una part de la obra, y a tal altre independent un'altra. D'aqueixos col·legis, dels més comuns en les ciutats de província, l'epigrafia n'ha conservat recorts en la nostra terra. Un dels més difícils d'estudiar y més discutit pels epigrafistes es el *Collegium centonarium*, qu'ens revela una làpida ben malnusa de Tarragona. ⁽¹⁾

Què eren aquests centonaris? Es això duplós y discutit: una mena de sastres de robes rústegues, uns envelladors que formaven robustos envellats sobre les màquines de guerra o gent que feyen cobertes de pissarra y de plom. ⁽²⁾

(1) C. I. L., II, n.º 4318.

(2) Choisy, parlant de les corporacions que intervenien en la construcció dels edificis romans, diu: «Ve desseguida un grupo de col·legis que nosaltres reunim, perquèls textos casi invariablement els associen y son els *fabri ferrarii, tignarii, centonarii, dendrophori*», y parlant dels *centonarii*, continua: «Sobre les funcions dels *centonarii*, s'han sostingut dos opinions: uns venen en ells artesans que feyen de trossos de tela, ja vestits grollers (*vestiarius centonarius*, Orell. 4296), ja espesses cobertes, que diu Vegetius (Llib. IV, Cap. XVII), se empleaven pera presservar de la combustió les màquines de guerra; altres, pel contrari, reculant devant de l'idea d'associar ab els ferrers, fusters, etc., una corporació de sastres, han cregut que les *centonarii* podien ser senzillament teulers de pissarra o plom, quals treballs de teules o de posts juxtaposades presenten més o menys l'aspecte d'aquests *centones*, qual nom ha servit pera formar el de la corporació.» (Vegeu sobre aquestes dos interpretacions, RABANUS, *Recherches sur les dendrophores*; SERABOXY, *Droit public et administratif, romain*, t. II, pàg. 366; WALLON, *Histoire de l'esclavage, etc.*)

«Tal vegada el nom que corresponia en la llengua grega al *centonarius* dels Latins ajudaria a resoldre la qüestió; se troba, en efecte, en el manuscrit dels *ἐργατεῖα* de J. POLLUX, descobert per M. BOUCAUD, y qual coneixement el dech — diu l'autor — a una comunicació: «Κεντρονάρης: *centronarius* (sic)». Aquesta traducció sembla concluyent en favor de la primera hipòtesis.»

«Sigué lo que's vulgui, se ven la raó que determinava als romans a agrupar juntes les quatre professions principals que acabem de citar. Els autors parlen d'un col·legi constituït pera evitar el perill dels incendis, mentres que les inscripcions no fan, segons nostres coneixements, cap menció explicita d'aquest col·legi. PLANI el Jove,

Els oficis del treball de tallar cossos durs com la pedra, la fusta y els metalls, a Roma constituïen diversos col·legis: el dels *fabri ferrarii*, o dels manyans; el dels *fabri lignarii*, fusters de cubertes y grans obres; *clavarii materiarm*, o clavetaires; els *sectores materiarm*, o serradors; els *fabri intestinarii*, o fusters de portes y finestres (els *menuissiers* francesos), etc.

En les capitals de províncies Il·lunyanes se reduïen a un sol col·legi, el dels *Fabri*.⁽¹⁾

El col·legi dels *Fabri* se troba repetidíssim en la epigrafia romana del *Conventus Tarraconensis* per diverses causes. En unes inscripcions se li encomana cuidar d'un pedestal dedicat als Deus o d'una làpida commemorativa pera la seva conservació perpetua. Aixís, en una làpida dedicada a Minerva augusta per *Aufustus Homuncio*, sexvir augustal, se fa constar que en feu donació al Col·legi dels *Fabri*.⁽²⁾ Al-

M I N E R V A E
A V G
N · A V F V S T I V S
H O M V N C I O
I I I I · V I R · A V G
C O L L E G I O · F A B R
D O N O · P O S V I T

tres vegades els donadors li encomanaven un servey públich. En una làpida de Tarragona,⁽³⁾ en la que's commemora a *Q. Murrus Thales*, donador, es encomanat al col·legi del Fabros un *Horilegium*. L'*Horilegium* sembla ser un aparell de senyalar les hores: una campana pera tocarles, una *clepsidra* o rellotge d'aigua o un *solarium* o rellotge de sol. Aquesta inscripció està gravada en un pedestal de marbre, conservat en el Museo de Tarragona ab lletres elegants del sigle II.

Q · M V R K V S
T H A L E S ·
H O R I L E G I V M
C O L · F A B R · D · D

Epist., Llib. X, ep. 42 y 43), proposa a Trajà crear per aquest objecte un *Collegium fabrorum*. Segons això, non seria millor reclutar aquest col·legi que entre'ls forgers, fusters, peons, en fi, entre'ls *centonarii*, ja fossin aquests últims pizarrers o plombers o constructors d'aquests *centones* que resguardaven les màquines de guerra contra'l foc? Seria aquest l'origen del agrupament de tots aquests artesans y l'explicació dels seus privilegis? Alguna vegada se remiren ab els *centonarii*, els *dolabrarii* y ls *scularii*; aquest agrupament sembla afegir un nou argument a favor de la nostra opinió; per altra part, hi ha l'autoritat de Heinzeius (*De Orig. et jure coll. et corp.*; Choisy, obra citada, pág. 202, nota).

(1) La llei en el temps del baix Imperi, recomenava pera donar més força a les tres corporacions dels *fabri*, *centonarii* y *dendrophori* que formessin un sol col·legi, *collegium* o *collegia fabrorum centonariarum et dendrophororum* (Còdich Teodosià, XIV, 8, l.ley de 315). — ДАВЕНБЕРГ y SAGLIO, *Dictionnaire des antiquités grecques et romaines*, t. X, Paris, 1896, mot *Fabri*. Vegís també les proves de la classificació qu'hem donat dels col·legis en l'obra citada de Choisy.

(2) C. I. L., II, n.º 4498.

(3) C. I. L., II, n.º 4316.

PREFECTES DELS FABRI

Al costat dels col·legis hi havia constantment l'organització militar. Les legions romanes estaven preparades no sols per al treball de fortificació y atach, sino per a fer soles o junt ab les corporacions els monuments municipals, y la llei permetia emplearles a les ordres dels *curator operum* dels temples, dels edificis públics y de les ciutats, en tota mena d'obres civils. Tàcit menciona els amfiteatres de Bolonia y Cremona fets pels legionaris ⁽¹⁾ y la epigrafia ha conservat el recort de temples y pòrtichs construïts pels soldats. ⁽²⁾ Per això les legions tenien sos cossos de constructors manats per prefectes (*Prefectus fabrum*), que a la vegada eren sos tribunis militars. Aqueix fet se revela en la

M · PORCIO · M · F ·
ANIENS · APRO
II VIRÓ · PRAEFEC ·
FABR · TRIB · MILIT ·
LEG · VI · FERRÁT ·
PRÓC · AVGVST ·
AB · ALIMENTIS ·
FLÁMINI · P · H · C ·
P · H · C

Marco Porcio Apro, de la tribu Aniense, prefecte dels *Fabri*, duumvir, era també tribuni militar de la Legió VI Ferrata y *procurator augusti ab alimentis*, un dels càrrecs del *Cursus honorum* del ordre eqüestre y flamen de la Província Hispania Citerior. ⁽³⁾ *Marco Valerio Propínquo Grattio Cereali*, de la tribu Galeria edeta (Valencià), flamen de la Província hispanica Citerior, tingué'ls càrrecs de prefecte de la Cohort segona Asturicense a Germania, fou

C · AEMLIO · C · F ·
GAL · FRAERN
PRAEF · FABR · II
TRIB · MIL · LEGIO
NIS · V · ALAVD · ar
FLAMIN · P · H · C ·
HIC · CENSVM ·
EGIT · IN PROVINC
GALLIA · AQVI · TAN · C
P · H · C

nostra epigrafia, en variós prefectes dels *Fabri*, tribunis militars que exerceixen son ofici, are aquí, are en els llochs més apartats del imperi.

A Tarragona sols s'han posat tres làpides, que commemoren a prefectes dels *Fabri* y tribunis militars a la vegada. Cayo Emili Fratern, de la tribu Galeria, ho era de la Legió V Alauda. Havia exercit un càrrec administratiu: el de fer el cens de la Aquitània y de la Hispania Citerior y tenia'l càrrec religiós de flamen d'aqueixa província. ⁽⁴⁾

M · VALER · M · F ·
GAL · PROPINQVO
GRATTIO · CEREALI
EDETANO · FLAM · P · H · C
CVI · HONORES · CIVTATIS
SVAE · RES · P · AC · GENIO
LVSIT · ADLECTO · IN
EQVITE · A · T · IMP · PRAEF
FABR · BIS · PRAEF · COHOR
SECVND · ASTVR · IN
GERM · TRIB · LEG · V · MAC
IN MOESIA · PRAEF · ALAE
PRHYGV · ITEM · PRAEF
ALAE · III · THRACVM IN SYRM
P · H · C

1) *Hist.*, Lib. II, Cap. LXXVII. Edició Nisard.

2) *Cleusy*, Obra citada, pag. 206.

3) *C. I. L.*, II, n.º 4188.

4) *C. I. L.*, II, n.º 4238.

C · IVLIO · C · F ·
ANI · SENECAE
LICINIANO
FLAM · P · H · C ·
AED · II · VIR · FLAM
PRAEF · FABR
TRIB · MIL · LEG · VII
VIC · P · F · TR · MIL
LEG · XV · APOLLN
D · D

M · AEMILIO
L · FIL · GAL
FRATERNO
PRAEF · FABRVM
TRIB · MILITVM
FRATRI ◊
AEMILIVS ◊
PATERNVS
P ◊ P ◊

L · AEMILIO
L · FIL · GAL ·
PATERNO · P · P
PRAEF · FABR · ◊ · LEG · VII · G
◊ · LEG · I · M · ◊ · LEG · VII · CL ·
◊ · LEG · XIII · G · ◊ · COH · V · u r b ·
◊ · COH · III · PR · CCC · LEG · II · AVG
ET · P · P · TER · DONIS · DONAT ◊
AB · IMP · TRAIANO · TORQVI
BVS · ARMILLIS · PHALERI,
CORONA · VALLARI · BIS
IN · DACIA · SEMEL · IN · PAR
THIA
ATILIA · L · FIL · VERA · BE
NE DE SE MERITO ◊

tribuni de la Legió V Macedònica en la Mesia, prefecte del ala de cavalleria dels Frigis y prefecte del ala tercera dels Traicis a la Siria; després d'exercir tots els càrrecs municipals, fou promogut per

l'Emperador al Ordre Equèstre y fou dos vegades prefecte dels *Fabri*. (1)

A Barcelona's commemora a C. Juli, de la tribu anieuse, flamen, edil, duumvir y tribuni militar de la Legió VI Victrix y de la XV Apollinaria y prefecte dels *Fabri* de les dos legions. (2) En la vila d'Isona, avuy reduïdissima, s'han trobat commemorats dos germans M. y L. Emili, tots dos prefectes dels *Fabri*. Un d'ells, March, (3) havia estat tribuni militar y l'altre, Luci, (4)

L · ANTONIO · L · f · gAL
NVMIDAE · PRAEFECTO
FABRVM · TRIBVNO MILIT
LEG · PRIMAE ITALICAE
M · SERGIVS · T ·
ET · SERGIA ·
SERGITA?

L · ANTONIO · L · F · GAL
NVMIDAE · PRAEFECT
FABRVM · TRIBVNÓ · MILIT
LEG · PRIMAE · ITALICAE
L · RVBRIVS · POLYBIVS · MICO

centurió de la Legió VII Gemina, de la primera Minerva, de la sétima Clau-

dia, de la tretze Gemina, de la cohort quinta urbana y de la cohort quarta y havia ob-

tingut les condecoracions, el *torques*, l'*armilla*, dos vegades la *corona vallaria* en la Parthia y una en la Dacia. Dues làpides saguntines (5) commemoren a L. Antoni, de la tribu Galeria, de sobrenom Nùmida, prefecte dels *Fabri*

(1) C. I. L. II, n.º 4251.

(2) C. I. L. II, Suppl., 6150.

(3) C. I. L. II, n.º 4461.

(4) C. I. L. II, n.º 4460.

(5) C. I. L. II, núms. 3845 y 3850.

L · CLODIO · M · F
 VEL · INGENVO
 PA(MENSI
 OMNIBVS · HONORIBVS
 INRE·PVBLICA·SVA·PERFVNC
 pRAef. FABRVM
 FLAMINI · ROMAE
 DIVOR · ET · AVGVST
 P · H · C

C·CLVDIO·RECTI
 F·AN·RECTO·PROC
 MONETAE · PRÆF
 FABR · FLAMINI
 PROVINCAIE · HIS
 PANIAE · CITER
 P · H · C

y tribuni de la Legió primera itàlica.

Dues làpides, tant sols per excepció, commemoren prefectes dels *Fabri* que no han exercit altres càrrecs militars, però perteneixen

també a una de les diverses gerarquies de l'administració romana. L'una⁽¹⁾ dedicada a *Caius Cludius*, de la tribu amiense, *procurator moneta* y flamen provincial de la Hispania Citerior; l'altra⁽²⁾ es dedicada a *Lucius Clodius*, que obtingué tots els honors *in Republica sua*. Fou flamen de Roma, els Deus y'ls Augustes en la Hispania Citerior.

CONMEMORACIÓ D'OPERARIS. Al costat d'aqueixes dues organitzacions poderoses, els col·legis y les legions, alguna vegada apareix el nom del home d'ofici, que sobressurt y s'individualisa y's fa posar en sa làpida funerària l'ofici que exercí o'l col·legi a que pertenesqué. Aixís en una làpida de Tarraco,⁽³⁾ per acord dels decurions, se commemora a un col·locador de cobertes y pintor que reféu ab els seus diners, segons l'inscripció, la exedra y'l

Q·AT·TIVS·MESSOR
 EXHEDRA · CVM
 FRONE · TEMPLI
 MINER·VAE·AVG
 VETVS·TATE
 CORRVP·TO·PER·
 FECTOR·ET·PICTOR
 DESVO·REF
 ET · C · D

CL · SATVRNI frontó del Temple de Minerva, fet malbé per la vellesa, *vetustate corrupto*. En altre inscripció del Museu de Tarragona, procedent d'un sepulcre descobert al arrabal de dita ciutat,⁽⁴⁾ se commemora a Claudi Saturnino, picapedrer. *Claudio Saturnino Claudius Felicissimus Afer Saxo Fab...* monumentum bene merenti fecit.⁽⁵⁾ Existeix en el mateix Museu una làpida funerària d'un *plumbari* o plomer, a qui piadosament commemora sa muller Clodia Camilla.⁽⁶⁾

D · M
 AEM · ASSARACT
 PLVMBARIO
 CLOD · CAMILLA·
 MARIT · B · M · F

1) C. I. L., II, n.º 4205.

2) C. I. L., II, n.º 4206.

3) C. I. L., II, n.º 4085.

4) HERNÁNDEZ SANAHÜYA, Obra citada, tom. I, 2.ª part., pàg. 164.

5) C. I. L., II, Suppl., n.º 6075.

6) C. I. L., II, Suppl., n.º 6108.

humbari a Tarragona també l'any 1886 ⁽¹⁾ dedicada a un jove de dinou anys, que tenia l'ofici de daurador, ⁽²⁾ natural de Vieme (Fransa). L'antigua *Vienna*, aon hi ha un temple corinti, que té analogia ab el de Barcelona: un treballador emigrat desde la Colònia alpina de la Galia narbonesa fins al cap de la Hispania tarraconense. ⁽³⁾

A G A T H O C V L E S · V ·
 N A · V I E N E S I S · A N N O
 R V M · X V I I I I N A V R A I
 O R · C O R N E I D · C R V S E I D I
 S E R · H · S · E

CURATOR OPERIS

Després dels oficis, per sobre d'ells, hi havia el *curator operis*, càrrech del *Cursus honorum* senatorial, qui tenia la direcció superior dels treballs y devia respondren fins a esser rebuts *opere probato* devant l'Administració pública; ⁽⁴⁾ un càrrech semblant en la moderna organització d'Obres públiques als enginyers y arquitectes del Estat. Aqueixos *curatores* eren o havien estat també en el nostre país tribuns militars o alts empleats.

M · F A D I V S
 P R I S C V S
 I I I V I R · V I A R V M · C V R A N
 D A R V M · T R I B · M I L · L E G · I
 Q · P R O V I N C I A E · A C H A I A E
 C A R O N I O
 S E C V N D O · F

En una làpida de Tarragona, ⁽⁵⁾ M. Fadius Priscus, un dels quatre curadors de les Vies, tribuni militar de la Legió primera, questor de la província de Acaya, dedica una memòria a Caroní Segon.

El càrrech de quatorvirat de les Vies, el P. Flores, ⁽⁶⁾ creu possible fos exercit a Roma; existia en els Municipis y es possible se refereixi a Tarragona.

En altra làpida, també de Tarragona, ⁽⁷⁾ se commemora a *Caius Calpurnius*, fill de Publi de la tribu Quirina, anomenat *Flaccus*; era flamen de la província Citerior, curator del Temple y prefecte dels Murs a la Colònia Tarraconense; per decret dels decurions, se li aixecà una estatuia y ell, accontentantse ab l'honra, sufragà'ls gastos.

C · C A L P V R N O
 P · F · Q V R · F L A C C O
 F L A M · P · H · C
 C V R A T O R I · T E M P L I
 P R A E F · M V R O R V M
 C O L · T A R R · E X · D · D
 C · C A L P V R N V S · F L A C C V S
 H O N O R E M · A C C E P T I
 I M P E N S A M · R E M I S I T

(1) HERNÁNDEZ SANABUJA, Obra y hoch citats.

(2) C. I. L., II, Supp. n.º 6107.

(3) La epigrafia de Vieme no ns ha transmès el col·legi dels dauradors, trobantse sols en les làpides conservades el col·legi Dendrophoroi, y el dels Fabros. Vegis C. I. L., XII, núms. 1917 y 1191.

(4) Guotsy, Obra citada, pág. 203.

(5) C. I. L., II, n.º 4117.

(6) *España Sagrada*, tom. XXIV, pag. 219.

(7) C. I. L., II, n.º 4202.

EDILS Y CÀRRECHS
ADMINISTRATIUS DE LES OBRES

El mateix caràcter militar y burocràtic té tot el numerós personal que exercia càrrechs relacionats ab les obres, els edils, els encarregats de fer els camins, les obres municipals, temples, etc., etc.

Un numerós personal, adaptat a la civilització romana, que havia adquirit el dret de ciutadania y transformat son antic nom ibèric que sonava malament als relinats de l'època, organitzava en la ciutat un govern anàleg al de la antiga República de Roma. El mot *Ciutat* no tenia un significat com l'actual de *urbs*, de nucli edificat, sino que se estenia agafant una gran extensió de terra y comprhent varios *pagi* y *vici* petits presidida per una *urbs* principal. Al cap de la magistratura de la ciutat hi havia els *duumvirs*, que exercien un poder superior executiu y judicial en part y administratiu. Cada cinch anys afegien al títol ordinari el de *quinquennialis* y exercien un càrrech semblant al del *ensor* a Roma: feyen el cens y el catastro, fixaven la categoria dels ciutadans y la llista de decurions y senadors. A sota d'ells hi havia els edils, que feyen la policia dels mercats y dels carrers y un *questor* encarregat dels fons públics.

Hem citat a *Lucius Cecilius Optatus* (pàg. 28), el donador esplèndid d'oli pera les festes, fundador de festes públiques, tribuni militar qui havia conseguit tots els honors edilicis y a *C. Julius Licinianus* (pàg. 37), tribuni militar prefecte dels Fabros y edil.

L·MARCIVS·Q·F·GAL·OPTATVS
AEDIL·TARRACONE·II·VIR·ILVRONE
ET·II·VIR·QUINQUENNIALIS·PRIMVS
PRAEFLECTVS·ASTVRIAE·TRIBVN·MLIT
LEGIONIS·SECVNDAE·AVGVSTAE
ANNOR·XXXVI·INPHRYGIA·DECESSIT

Una inscripció funerària, trobada a Mataró,⁴⁾ commemora a *L. Marcivus*, edil de Tarragona, que havia estat duumvir d'Iluro y primer duumvir quinquenal, prefecte d'Asturies, tribuni militar de la legió segona augustea y va morir a la Frigia a la etat de trenta y sis anys.

Seria nombrosa la serie dels edils que'ns ha llegat la epigrafia catalana, tots ab caracter anàleg, reflexant lo que era el mon que intervenia en les obres y quines havien d'ésser les seves idees.

Totes aqueixes categories per sobre'ls curadors dirigien y ordenaven les obres de les urbs, fentles a us y semblança de la urbs per excelencia, la Mare Roma.

1. C. I. L., II, n.º 4616.

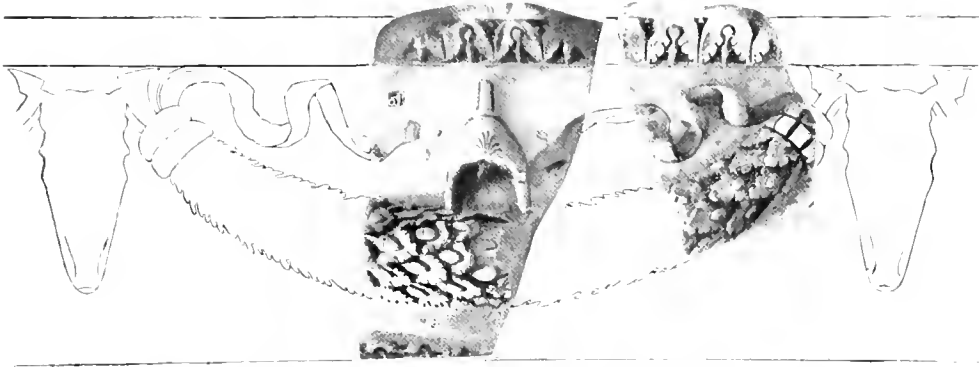

Fig. 25. Fris del temple de Júpiter, a Tarragona, Museu provincial, n.º 112 y 113

v

TEMPLES ROMANS A CATALUNYA

Després de conèixer la mena de gent que a la nostra terra construeix les obres romanes, anèm a estudiar els edificis que executa, deixant pera més tart l'estudi dels materials que emplea, els medis que té de combinarlos y els elements d'art de que disposa. Y entre aquests edificis toca'l primer lloch als temples, que sempre l'arquitectura dedicada a la divinitat ha creat les obres capdals de la composició arquitectònica. Dintre la regió compresa en el nostre estudi, tenim notícia de temples a Barcelona, Tarragona, Empuries, Roses, Vich, Sagunte, Valencia y Mahò. De poch d'ells es possible refer la planta o l'alçat y de poquíssims es pot fixar ab certesa l'època de sa construcció y la divinitat a que foren dedicats.

TEMPLE ROMÀ DE BARCELONA El de Barcelona es el més estudiat y del que's tenen datos gràfics més complets. Se conserven actualment tres columnes en el local del *Centre Excursionista*, apart d'una altre que's guarda en el Museu arqueològic provincial.

L'arquitecte D. Antoni Celles practicà, en 1836, a expenses de la Junta de Comerç de Barcelona, varies excavacions, logrant alzar una planta y escriure una Memoria plena de coneixements del llibre de Vitruvi, Me-

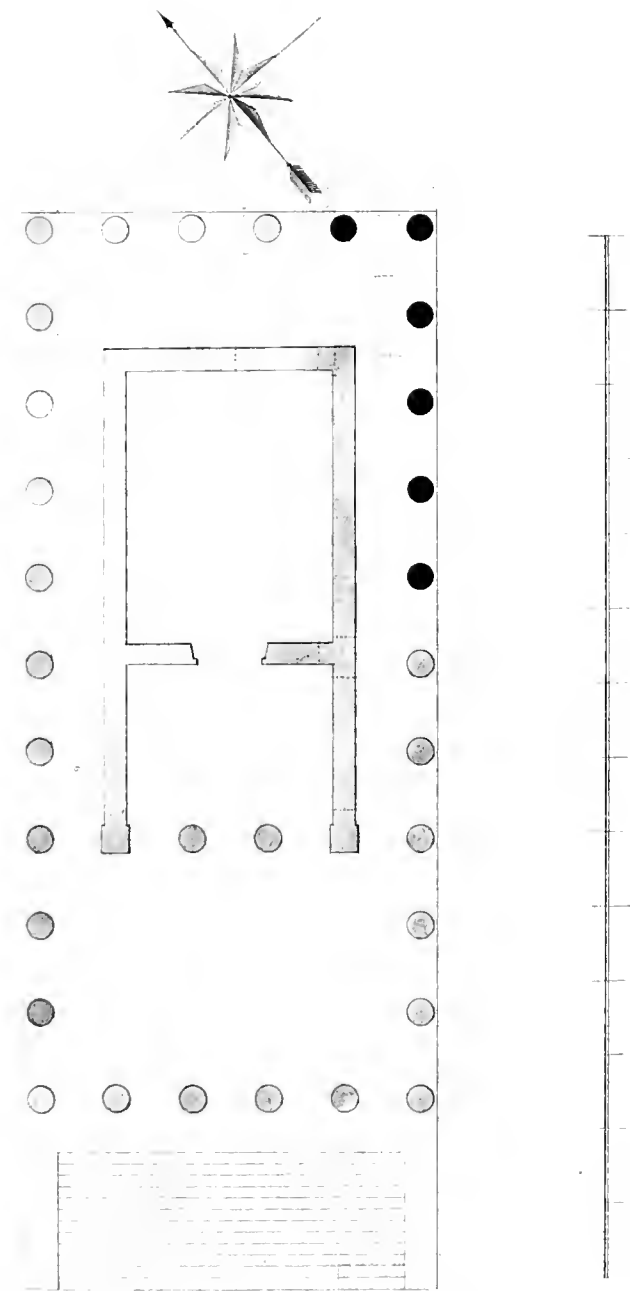

Fig. 26. — Planta del temple roma de Barcelona
Plànol de l'arquitecte Celles, existent a l'Arxiu de la Diputació de Barcelona

moria y plans que sols en part se publicaren. (1) En l'Arxiu de l'Escola d'Arquitectura de Barcelona hi ha una planta trasgada per en Celles, y una restauració executada baix la direcció del arquitecte Elias Rogent; però ls datos gràfichs complerts de les excavacions se guarden en l'Arxiu de la Junta de Comerç, avuy a la Diputació provincial.

El temple està situat en la part més alta de la Ciutat. Vitruvi, (2) tractant de la situació dels temples, determina la que cal al de cada divinitat. «El temple dels deus tutelars de la ciutat, diu, y ls de Júpiter, Juno y Minerva, s'aixecaràn en el lloch

(1) PERRIER y PU y MARGALL. *España: sus monumentos y artes, su naturaleza é historia; Cataluña*, con notas y adiciones de D. Antonio Aulestia y Pijoan. Barcelona, 1884, t. I, apénd. n.º 2.

(2) *De Architectura*. Edició Nisard, París, 1866. Llib. I, Cap. VII.

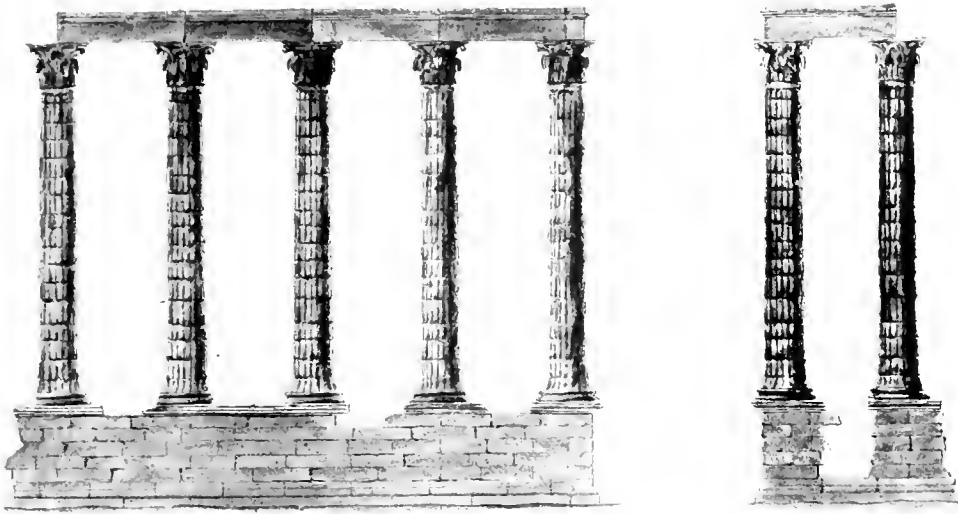

Fig. 27. Restes del temple romà de Barcelona en l'any 1836 segons plans de Celles, existents a l'Arxiu de la Diputació de Barcelona

més alt d'aon se vegi la major part de les muralles. El de Mercuri serà en el *forum* o també, com els d'Isis y Serapis, en el mercat; els d'Apolo y Baco, prop del teatre; el d'Hèrcules, aon no hi hagi gimnàs ni amfiteatre, se situarà prop del Circh; el de Mars als afores, aixís com el de Venus que deu estar prop les portes. La raó de totes aquestes coses es troba en els escrits dels arúspices etruschs... »

L'orientació, pròximament, es NE.-SÓ.; es sabut que aqueixa's determinava, en general, pel sol ixent del dia de fundació del temple, y que era el del simbòlich naixement del deu y son gran dia de festa. En el nostre horitzó, el màxim azimut del sol es d'uns 122°, que correspon al solstici d'estiu y la orientació del temple de Barcelona, no's diferencia gaire del sol ixent de últims de juny. Correspondria, aixís, el dia de fundació en plè estiu. Vitruvi tracta d'aqueixa qüestió en el Llib. IV, Cap. V, dedicat a resoldre de quin costat deuen orientarse'ls temples: « Els temples dels deus immortals, diu, deuen orientarse de tal modo que, si res ho impideix, l'imatge qu'es dins el temple miri a Ponent, a fi de que aquells que aniran a sacrificar se girin cap al Orient y cap a la imatge, y fent

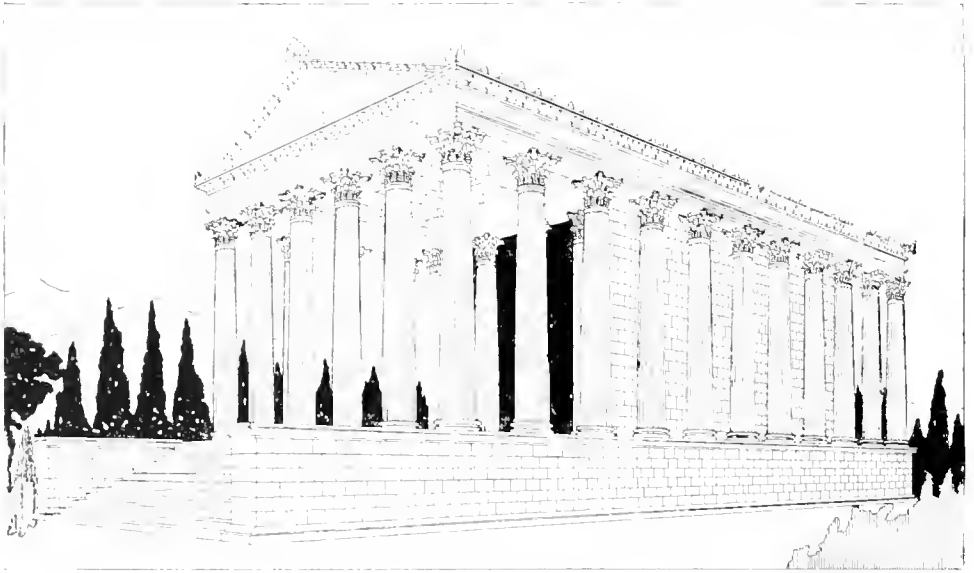

Fig. 28. Reconstrucció del temple romà de Barcelona

Fig. 29. Base de columna y motllures del podium del temple romà de Barcelona, segons els dibuixos de Celles.

llurs pregaries vegin a la vegada el temple y la part del cel qu'es a Llevant, y que les estatuës semblin aixecarse ab el sol per contemplar els que'ls hi supliquen en el sacrifici; en fi, cal que sempre els altars mirin a Llevant». Ab tot, l'arquitecte romà afegia que altres vegades s'orientaven cap al carrer que hi donava, cap al mar o cap a un lloch important de la vila. Per això's troben temples romans ab la major varietat d'orientacions. S'ha indicat si'l nostre temple era dedicat a August: el dia de les grans festes augustals era lo 8 de les calendes d'octubre, natalici del emperador; en aqueixa data, per exemple, se celebraven els sacrificis a Narbona que han commemorat una lapida,⁴ però l'orientació del nostre temple correspon al solstici d'estiu aproximadament. Les festes de les seixanta ciutats de les tres Ga-

1. C. I. I., III, pag. 530. Vegeu FUSTEL DE COULANGES, obra citada, pàg. 180.

lies, dedicades a August, se celebraven a les calendes d'agost. Comprobaria això que'l temple de Barcelona era, com algú ha indicat, dedicat a August, cual festa's celebraria en la mateixa diada que a les vores del Ròdano?

Les excavacions de Celles, senyalades en la planta, foren perfectament dirigides pera determinar, guiat per Vitruvi, tots els elements del temple, fins a poderlo dibuixar complet. La planta conserva son caràcter autich a la grega: es periptero, exàstil, té en les ales laterals onze columnes, y seguint a Vitruvi, (1) dos columnes entre les antes. Seguint també'l precepte trasmès pel mateix autor, la cella té de llarch lo doble del ample, y, de vuyt parts, tres están destinades a promaos y cinch al naos. La descripció del arquitecte d'August en el Llib. III, Cap. II, se li adapta perfectament: «El periptero té sis columnes en el front y en el *posticum* y en els costats onze contant les angulars; aqueixes columnes son colocades de tal forma, que l'espai que existeix entre els murs y'l rengle de columnes que'l volta es igual a un intercolumni, formant com un passeig al voltant del temple, com se veu en el pórtich que Metellus feu construir per Hermodorus al voltant del temple de Júpiter Stator, y en el que Mutius ha afegit al erigit per Marius al Honor y la Virtut, que son sense *posticum*». El *podium* del temple tenia un terç de l'altura de la columna com els tem-

Fig. 30. Columna del temple romà de Barcelona que queda en peu a la plaça del Rey. Museu provincial.

(1) Llib. IV, Cap. IV. *De la distribució de dintre'ls temples.....* «Si'l temple té més de vint peus d'ample, cal que entre les dos antes si posin dos columnes pera que tanquin l'espai y'l separi del *pteromatos*, y entre aqueixos tres intercolumnis ferhi tanques de marbre o de fusta. Si té més de quaranta peus han de posarse columnes dintre.....»

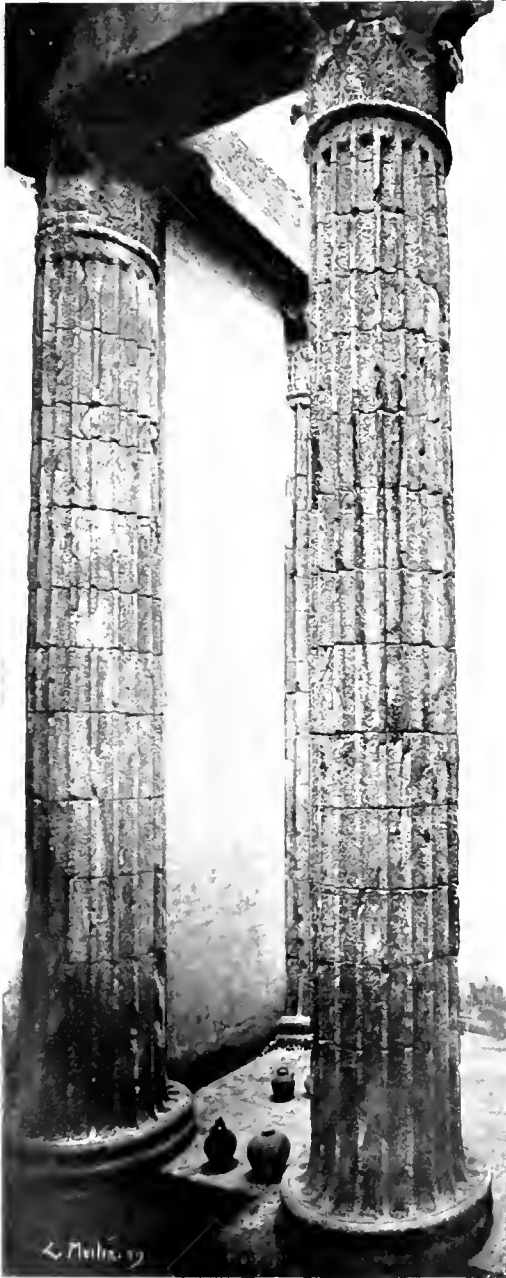

Fig. 31. Restes del temple roma de Barcelona existents al Centre Excursionista de Catalunya, carrer Paradís

ples vells de Roma, de Vesta a Tivoli y el de la Fortuna Viril de Roma. L'arquitecte Gelles deduia del examen de les visibles en son temps y de tots els detalls del temple, que era anterior al Imperi Romà; en això el guiava son coneixement de Vitruvi, mes s'errava al suposarlo cartaginès. Aquesta mateixa conclusió ens portarà l'examen de les columnes. Tot això son caràcters que indiquen per al nostre temple un cicle d'art dels temps de la República o començament del Imperi, potser de més durada en la nostra terra allunyada de Roma.

TEMPLES DE TARRAGONA A Tarragona, la Roma de Catalunya, es el lloch

on trobem més profussió de temples, testificada per ses ruines fragmentaries guardades en el Museu y per los monedes y lapides que s'hi refereixen. De cap d'ells s'en coneix la planta; però es útil pera formar-se idea de la nostra ciutat, capital de la Hispania Tarraconense, el conèixer els datos que ns en han conservat la memoria.

El temple de que posseim més elements es el que ls tarragonins aixecaren a August: «Els espanyols, diu Tacit, (1) obtin-

(1) *Annales*. Edició Nisard, Paris, 1864, Llib. I, Cap. LXXVIII.

Fig. 32. Monedes de Tarragona ab la representació del temple d'August

gueren el permís d'aixecar un temple a August en la colònia de Tarragona; aviat aquest exemple fou seguit per totes les províncies». Fou en temps de Tiberi, l'any XV de Jesucrist. En un decret conservat en una

Fig. 33. Restauració del temple d'August representat en les monedes

inscripció grega de Metilene en l'isla de Lesbos, se menciona aquest temple dedicat a la divinitat Roma y ls Augustes. (1) La creació del temple de Tarragona es el reflexe d'un sentiment general de tot l'Imperi: l'Emperador era com la síntesis del Estat y a la divinitat de Roma hi corresponia la

Fig. 31 — Imatge *clipeata* de Jupiter Ammon. Museu de Tarragona, n.º 118 (diàmetre 1:20)

divinitat augusta del Imperator; homes y ciutats s'hi consagraven; els *sexvirs augustals* cuidaven de les ares modestes que'ls hi aixecaven les vil·les reduïdes; (2) les grans ciutats, les federacions de ciutats, nomenaven els *flaamins* que cuidessen dels temples monumentals que'ls hi erigien. La Galia entera, més de seixanta ciutats de la Aquitània, la Lungdunesa y la Bèlgica li aixecaren un altar en un terror comú a la confluència del Ródano y del Saona, prop de la Colonia de Lungdunum (Lyó). Els Narbonesos aixecaren un temple a Roma y a August. Nîmes, Vienne n'hi

(1) HÜBNER, *La Arqueología de España*, Barcelona, 1888, pàg. 248.

(2) S'han trobat inscripcions que denoten la existencia de *sexvirs augustals* a Tarraco, Betulo, Dertosa, Vicus Ausonia, Barcino, Iluro, Egara, etc.

aixecaven d'altres; tot el Mediterrà s'ompli d'ares y temples augustals; els confins del Imperi encengueren davant l'estàtua del divi emperador el foc sagrat: l'Àsia, la Galàcia, la Bithynia, l'Àfrica, la Grècia, la Gran

Fig. 35. Imatge *elypeata* de Júpiter Amón, pertencient al temple de Júpiter
Museu de Tarragona, n.º 117

Bretanya, la Pamònia y la Tràcia; (1) la Hispania n'hi origina a la Lusitània y a la Bètica, a més de la Tarraconense; (2)

Trovém representat dit temple en les monedes (Figs. 32) ànich dato gràfic cert que del mateix posseim. Segons elles, era corinti, octastil; son frontó estava decorat en el centre ab un *clipeus* y ses acroteres eren

(1) FOUSTEL DE COLLANGES. Obra citada, pág. 168 y següents.

(2) Vegís per l'Hispania el *Corpus Inscriptionum Latinarum*, II, n.ºs 473, 2.221, 2.224, 3.329, 3.395, 4.191, 4.199, 4.292, etc., y en general els prefacis y les taules de tots els volumens del *Corpus*.

en forma de palmets. A Tarragona s'han trobat ruïnes que semblen indicar son emplaçament y elements complets del seu entaulament. ⁽¹⁾ El fet de ser octastil indica que'l temple era díptero com els més sumptuosos. Vitruvi ⁽²⁾ clarament ho declara. «El díptero es octàstil tan a la cara d'entrada com la oposada y té a tot el voltant dos rengles de columnes; aixís

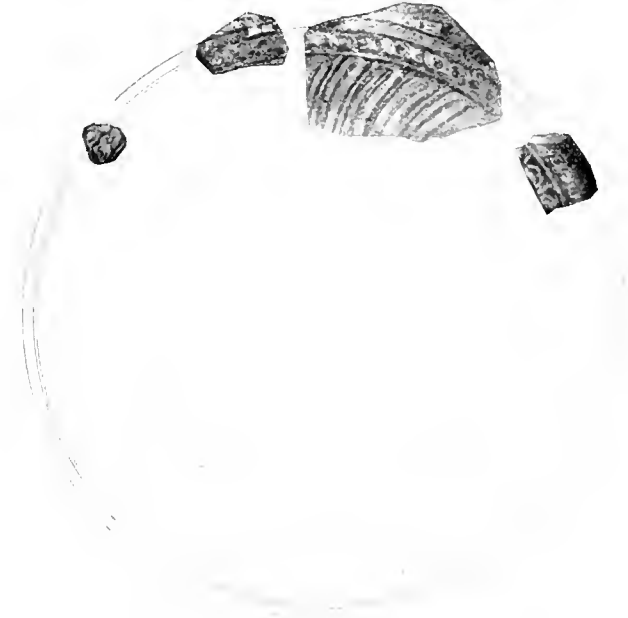

Fig. 36 — Fragment d'una imatge *clypeata*
n.º 131, 115 y 117 del Museu de Tarragona

es com son construïts els temples de Quírinus, d'ordre dòric y el de Diana a Ephesso d'ordre jònic, obra de Chersíphron ».

L'Hernández Sanahuja ⁽³⁾ ha senyalat ses proporcions ab l'ajuda dels fragments existents, servintse principalment d'un tros de canya d'una columna, qual circumferència esta dividida en 24 canals; cada canal té casi un pam d'obertura y'l diàmetre de la canya medeix 1'55 metres, lo que ha de donar pròximament una altura de 20 metres sense el basament ni'l frontó.

1 — HERNÁNDEZ SANAHUJA. Obra citada, t. I, segona part, apèndix, pàg. 28 y següents.

2 — Obra citada, llib. III, Cap. II.

3 — Obra y lloch darrerament citats.

L'estudi del fris, que sembla pertenesqué a aqueix temple, indica dimensions menors pera l'alçada de columna y entaulament: uns onze metres seixanta centímetres, si seguís les proporcions que marca Vitrubi. El tema circular del centre del frontó pot restaurarse en forma de un *clipeus* com los que ab lo bust de Júpiter Annón (Figs 34 y 35) se conserven en el Museu de Tarragona y poden ser restes d'ell el fragments de la fig. 36. El tram central es més ample en les monedes seguint el concell vitrubià.

D'aqueix temple coneixem a més la disposició de la estàtua d'August que hi venerava la «*Colonia Victrix Triumphalis Tarraco*». En una moneda de Tarragona ⁽¹⁾ se representa en una de les cares el temple octàstil ab la inscripció C. V. T. T. AEFERNITATIS AUGUSTIAE y qual traducció acaba d'indicarse ⁽²⁾ y en l'altra cara una estatua sentada en un *solium* tenint en una mà una *victoria* y en l'altre una llansa ab l'inscripció *Augusto Deo*. (Fig. 37) Devia ser aquesta obra importantíssima quan la metròpoli designava un curador del temple per erigir-lo; hem citat una làpida (pág. 39 y n.º 1202 del C. I. L. I., II) dedicada a *C. Calpurnio, curator templi praefecto murorum, Colonia Tarraco*. Per les festes augustes anuals del temple de Tarraco s'hi reunien els representants de les ciutats de la Tarraconense *concilium Tarraconensis provinciae* com era costum en tot l'Imperi. ⁽³⁾

Al practicar en 1884 la vall per fer els fonaments del frontispici del nou Seminari Conciliar, se descobri, entre altres fragments, un capitell d'ordre compost, mutilat en sa part superior. Les proporcions del capitell, diu el Sr. Hernández, ⁽⁴⁾ ons dongueren el mòdul del edifici, seguint les proporcions del llibre de Vitrubi, resultant una alçada de 10'29, sens contar el frontó ni l'estíbolat. D'aquest temple se trobaren també fragments de marbre ab escultures en alt relléu, que segurament formarien part del fris. Consisteixen en guirnaltes sostingudes per elegants cintes ab un signe al centre de cada una com l'*apex* o mitra sacerdotal y

Fig. 37. Monedes de Tiberi ab la representació de la estàtua del temple d'August a Tarragona

(1) DELGADO. *Nuevo método de clasificación de las medallas autónomas de España*. Sevilla, 1871, t. III, 1876, pág. 394, pl. CLXXVII, 73.

(2) Altres han llegit en lloch de *Triumphalis, Togata* o *Tyrrenica*.

(3) FUSTEL DE COULANGES. Obra citada, pág. 220.

(4) Obra citada, t. I, segona part, apendix pag. 27.

Easpergilli o hisop, objectes de la litúrgia dels sacrificis. (Fig. 25) S'hi trobaren també els medallons reproduïts (Figs. 34 y 35) ab la representació de Júpiter Amnón ab ses banyes característiques. La situació del edifici en la part alta de la urbs, era apropiada pera un temple dedicat a Júpiter, segons el text citat de Virubi.

Les làpides ens han fet conèixer altres temples de Tarragona. Una lapida ja citada en aquest llibre (pág. 38 y n.º 4085 del vol. II del C. I. L.) commemora a *Q. Attius Messo tector et pictor* qui restaurà el frontis y l'exhedra del temple vell y en ruïnes de Minerva Augustea. Una ara que's descobrí en 1903, de pedra del país ab senzill cornisament, alta de 0'55

BABA · L · NUMISI
STICI · TUTELAE · V · S · L · M
QVOD · AEDIFICIVM · DIVA
RV · M · OFFICINARVM
SALVOS · RECTE · PEREGIT
ET · AEDEM

metres y de 0'35 metres d'amplada, ab lletres del primer segle ab fulles y signes especials de puntuació, dona notícia d'un altre temple; la inscripció diu: «L'xvot voluntariament complet a la deesa Tutela per part de Baba, esclau de *Luci Numisi Stici*, per quant, sense desgracies, bastí y acabà bé l'edifici sagrat ab les dues oficines del mateix». Se refereix aquesta inscripció a un temple dedicat a la Tutela de Tarragona entre quals ruïnes se trobaren numero-

ses inscripcions votives dedicades a la deesa protectora de la vella ciutat. (1)

Pons de Icart (2) fa menció d'alguns temples de la ciutat suburbana de Tarragona, un d'ells en el lloch anomenat Sasaladas, afirmant qu'en son temps subsistien encara tres columnes jòniques. Sota les ruïnes se trova una lapida dedicada a la deesa Isis, qu'existeix avuy al Museu de dita ciutat. (3) A un kilòmetre de Tarragona, prop

de la carretera de Reus, Pons Icart, diu l'Hernández Sanahuja, (4) hi vegé les ruïnes d'un altre temple que atribueix al déu Marc Campestre, per raó del ara de marbre trobada allí prop, qu'és una dedicació que feu

(1) ANGEL DEL ARCO, *Nuevas lapidas romanas de Tarragona: Boletín de la Real Academia de la Historia* Madrid, 1903, t. XLIII, pag. 453 a 455.

(2) *Libro de las grandezas de Tarragona* Lerida, 1572, Cap. XXXVI.

(3) C. I. L., II, n.º 4080.

(4) Obra citada, t. I, 2.ª part, apendix, pag. 59.

MARTI · CAMPESTRI · SAC
PRO · SAL ·
MP · M · AVR · COMMOB
AVG · ET · EQVIT · SING
T · AVREL · DECIMVS
X · LEG · VII · G · FEL ·
PRAEP · SIMVL · ET ·
CAMP · DEDIC · K · MAR ·
MAMERT · ET · RVFO · CS

Tito Aureli Dècim, en primer de marc del any 182 de J. C., al déu Marc campestre per la salut del emperador Comodo. Dita làpida⁽¹⁾ la reculli l'arquebisbe Antoni Agustín, trobant-se, diu, actualment empotrada en la paret del claustre del palau arquebisbal. És possible que siguin sols inscripcions votives dedicades al déu Marc y a Isis que no suposen un temple.

TEMPLE DE VICH

Lo temple de Vich es l'exemple d'una construcció rural senzilla y econòmica, el temple de la antiga Ausa, lo reduït Vicus.⁽²⁾ Sa cella era feta d'una obra mixta de pedra de fil en grans carreus y *opus implecton* o mamposteria revestida de carreus reduïts. Tal son construïdes les galeries interiors de servey de Teatres y Anfiteatres provensals; tal les del Círcul de Tarragona. Era aqueixa fàbrica destinada a ésser revestida d'estuech exterior y interiorment. En l'interior, en els recons se n'hí guarden troços simulant un encoixinat regular y sumptuós. És possible que sols el parament del *podium*, de grans carreus, y la part baixa dels murs quedés visible sense estucar. S'ha pogut refer perfectament tota la planta; de la cella s'en guarden els murs fins sobre l'arquitrau; del pòrtich, els fonaments. La cella té, midada interiorment, 9×10.90 ms.; exteriorment 10.10×12.10 ms.; la llargada calculada segons lo cànon vitruvià fora de 12.52 ms.; sos murs s'aparten uns 17 graus cap el E. de la línia EO. El temple de Vich es exàstil, l'intercolumni resulta 1.20 ms., o sigui prop de dos diàmetres, qu'es lo que cal al sèxtil, segons Vitruvi.⁽³⁾ Si's fes el càlcul com a temple tetràstil tindriem per intercolumni 2.46 ms., qu'es més gros qu'el senyalat pel temple diàstil. L'alura de la columna es de 6.35 ms., el diàmetre inferior es 0.68 ms., o siga

Fig. 38. Moneda de Tarragona ab cara d'August

(1) C. I. L., II, n.º 4083.

(2) Del temple romà de Vich n'ha parlat DIDELOR: *Notes archéologiques sur la Catalogne*, publicades en el *Bulletin monumental français*, ser. IV, vol. IV, 1888, pàg. 44 y següents, y darrerament Mossèn Joseph Gudiol en sa monografia *L'Ausa romana y el seu temple*, Vich, 1907.

(3) Edició citada, Llib. III, Cap. III. «En el pignòstil, diu Vitruvi, l'intercolumni ha d'ésser d'un diàmetre y mig com s'ha practicat pel temple de Juli Cèssar y pel de Venus, qu'es en el foro qu'ell ha fet construir, y per altres edificis construïts ab aquesta regla. En el sèxtil, l'intercolumni té dos diàmetres y ls plintes de ses bases son iguals a l'espai que hi ha entre ls plintes, com en el de la Fortuna Equestre prop del teatre de pedra y en molts altres. Aqueixes dues maneres tenien molts inconvenients: primera ment, quan les mares de família pujen les grades, per les pregaries, no poden passar per l'intercolumni donants les mans, sino una darrera l'altre: després tapen la vista de les portes impediint veure les imatges dels déus y priven el pas al voltant del tem-

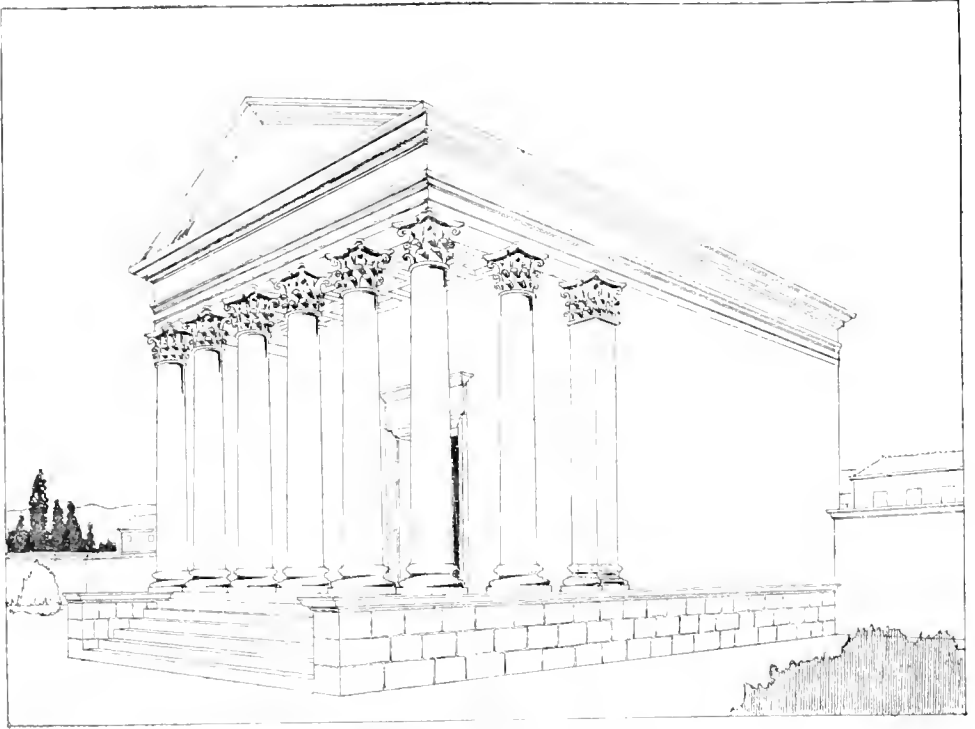

Fig. 39 Restauració del temple de Vich

Fig. 40. Fragments del frontó del temple de Vich. Museu Lapidari

pròximament 10 diàmetres qu'es la del temple pignòstil. Era, donchs, el temple de Vich un temple pròstil exàstil sextil perfectament romà, apartantse que com del canon de Vitruvi, però de portxo relativament petit. Era d'ordre corinti, y constava de columnes sense acanalar.

ple. » En el diàstil l'intercolumni té de esser de tres diàmetres; l'inconvenient de aquest ordre es que els arquitravs se poden rompre. El acrostit exigeix vigues de fusta y els frontispicis hi fan mal efecte. L'èustil, qu'es el genre més aprobat, l'intercolumni deu esser de dos diàmetres y un quart.

Son capitell anàlech al del Arch de Barà fa pensar que data del segle II de J. C. L'entaulament y el frontis han pogut determinar-se per fragments trobats en les ruïnes. (Fig. 40) Al interior se conserven clarament les caixes d'empotrament de les encabellades de la coberta *columnaria* que tenen 0'32 ms. d'alt per 0'60 ms. ample, dimensions realment extraordinàries comparades a les de un edifici modern. Cal,

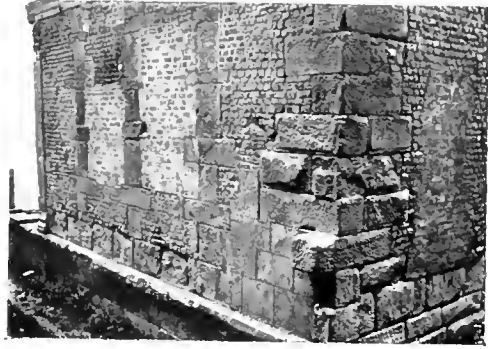

Fig. 41. Temple roma de Vich

per explicarho, tenir en compte la disposició de les cobertes antigües. Vitruvi resumeix aixís les seves disposicions tradicionals: (1) «Per a sostenir la coberta s'hi posarà, si'ls trans són molt grans, tirants *transtra* y les vigues *capreoli*; si els trans són regulars, un carner *columna* y les vigues sortides en els extrems formant barbacana; sobre les vigues llates travesseres *templa*. Després sota les teules posts *asseres* prou sortides sobre les parets per a protegir-les ab sa volada». El primer es el tipo grec y etrusc; el segon es el romà de la Basílica de Fano, fet per Vitruvi. El primer tipo, propi per a cobrir temples de gran amplada, qu'es el d'encabellades sostenint un envigat, es l'aplicat a Vich.

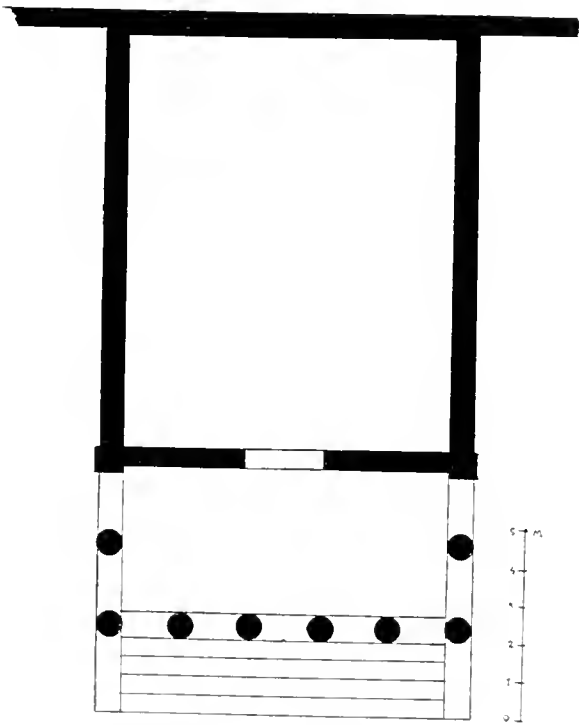

Fig. 12. Planta del temple de Vich

(1) Llib. IV, Cap. II.—
CROIXY, Obra citada, Cap. III.
Les constructions en charpente.

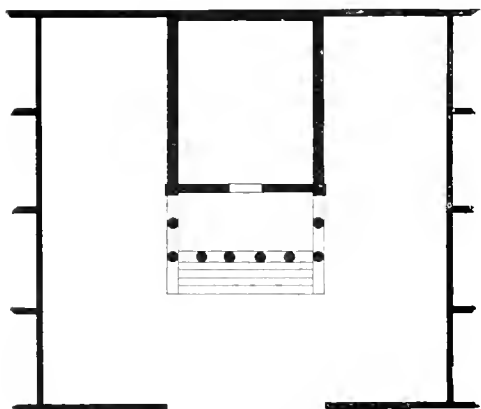

Fig. 13. Planta del temple de Vich
ab el tancat hipotètic

Es possible que sa disposició sigui anàloga a la que's conserva encara en les basíliques cristianes primitives de Roma; d'aqueixos sistemes d'encaballades de fusta, de tradició romana, han pogut arribar fins a nostres dies: la de la vella basílica de Sant Pere, fundada per Constantí, trasmesa per l'obra titulada *Il Tempio Vaticano* y per una pintura que's guarda en Sant Martí dels Munts, a Roma; la de Sant Pau, construïda per Honorí, que ha durat fins als nostres temps; la de Sant Joan de Letrán representada també en les pintures de sant Martí dels Munts. Sont aqueixes, dues encaballades acoplades ab un pendolò comú, ab doble joch de tirants. Aqueix fet explica les grans dimensions de la caixa d'empotrament del temple ausetà. En alguns edificis eixes armadures s'amagaven per medi d'artesonats; Eusebi diu que un artesonat amagava les de sant Pau extramurs; aqueix fet sembla haver-se repetit a Vich.

En la part posterior de la cella, a la banda baixa's nota qu'el mur se allargava rodejant el temple d'un tancat, com un modest peribol, tal com el temple de Mercuri a Pompeya. A Pompeya alguns temples eren rodejats per les construccions, pero una tanca els isolaba, com en el de Esculapí. El temple de Vich donava a un carrer per sa fatxada posterior y estava probablement rodejat de cases per ses fatxades laterals y separat d'elles per una tanca. (Fig. 13)

En la part posterior de la cella, a la banda baixa's nota qu'el mur se allargava rodejant el temple d'un tancat, com un modest peribol, tal com el temple de Mercuri a Pompeya. A Pompeya alguns temples eren rodejats per les construccions, pero una tanca els isolaba, com en el de Esculapí. El temple de Vich donava a un carrer per sa fatxada posterior y estava probablement rodejat de cases per ses fatxades laterals y separat d'elles per una tanca. (Fig. 13)

TEMPLES A EMPURIES Y MADRÓ

En les demés ciutats del Conventus Tarraconensis son escassíssims els restes arquitectònics de temples. La epigrafia ha conservat el recort d'alguns d'ells. A Empuries, el temple de Serapí, manat fer per Climení, ab sos sitials y pórtichs, ens ha arribat a coneixement per una lapida trovada en els murs de la ciutat romana. (1) Com se veu, eren sovint els temples de menos importància pagats per un particular. El mot *scellia* ha sigut traduït per *graus* pel P. Fita; (2)

(1) C. I. L., II, Supp. 6185.

(2) *Templo de Serapis en Ampurias: Boletín de la Real Academia de la Historia*, t. III, Madrid, 1883, pág. 124 y següents.

significa més propiament una lila de sitials tal com se troben en els teatres. (1) Al mateix temple's refereix, segons el P. Fita, una altra inscripció, (2) recullida també com l'anterior,

M · BADIUS · HONORATUS
 ET · CORNELIVS · SILVANUS
 TEM LVM · MA RI · MAGNAE et
 ATTHIN · DE · S · P · F ·

la muralla d'Empúries, en la qual se parla d'una dona que fa reconstruir com-

· · · · · scraPI · AEDEM
 · · · · · ediliA · PORTICVS
 MENI · F
 IVS

pletament una obra que no s'anomena. Diu l'epígraf: « Porcia Severa, filla de March, natural de Girona, lo reconstruí desde'ls fonaments ».

A Mahó uns particulars, *Cornelius Silvanus* y *M. Badius Honoratus*, de sos caudals fan construir el temple a la Magna Mare y a Altit. (3)

Les ares que estan representades a les monedes com la del grabat, (Fig. 38) son per ses dimensions la representació de l'ara colocada devant la cella a los grans del temple d'August a Tarragona.

Lo abreviat del dibuix numismàtic deixa entendre, ab tot, sas disposició: s'aixeca sobre un bassament, dos pilastres decoren sos àngul sostenint un entaulament simple; en el centre de la cara les adornen un tema circular. En algunes monedes apareix ornada d'una garlanda y dels *bueraus* que semblen ser un ornament accidental ja que no apareixen en altres monedes anàlogues. Delgado suposa que representa una ara aislada. La forma arboreescent, que's veu representada en les medalles, el propi Delgado l'explica com segueix: « En temps d'August els de Tarragona li erigiren una ara. Al cap d'algun temps nasqué una palma sobre l'ara, lo que feu enviar embaixadors a August dientli, per adularlo, que la palma aludia miraculosament a les victories imperials. August els rebé agradablement però els digué en tò de burla que l'ara no devia servir gaire ja que'l foc no havia impedit la creixensa d'una planta. » (4)

Moltes de les inscripcions que citen els autors com corresponents a ares, son inscripcions de pedestals d'estatues; altres vegades se confón

(1) *Dictionnaire des antiquités romaines et grecques*, par ANTOINE RICH. París, 1883, pág. 573.

(2) C. I. L., II, n.º 4626.

(3) C. I. L., II, n.º 3706.

(4) DELGADO, Obra citada, t. III, pág. 400. Delgado aludeix al text de Quintília: *Augustus nunciantibus Tarracoencibus, palmam in ara ejus enatam; apparet, inquit, quam saepe accendatis. Institutionis Oratoriae*, Lib. VI, Cap. III, Edició Nisard, París, 1865.

les ares de temple ab ares domèstiques o ab monuments funeraris que tenen dita forma. L'objecte del altar pot explicar-se, sense sortir de Catalunya, per medi del mosaic empirità que representa el sacrifici d'Higènia. (Fig. 10) S'alça en el centre un altar rústech de pedres; junt a ell una autorsa cap per avall, un *bukranion* y un exvot en el qual s'hi descobreix

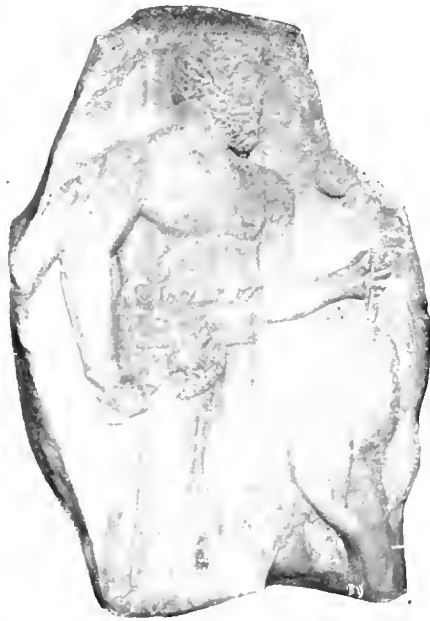

Fig. 13. — Sacrificador
(Museu de Tarragona n.º 380)

una *herme ithyphallica* de color vermell; el floch es el bosch d'Artemisa; en la part alta, a la dreta s'hi ven la deessa ab trajo de caça ab doble fletxa; en el extrem oposat y també en la part alta, si veuen dos figures de deus, los fills de Leto: Apolo desnú, sols ab el cap cobert ab lo *modius*, portant en la ma dreta la citara, y Artemisa, vestida ab corona radiant y en la ma dreta ostentent l'arch. Les figures centrals principals son: a mà dreta Higènia conduida per Odysseus, qui a son costat té un home barbut ab mantell, cobert son cap ab *capet*, la gorra litúrgica del sacrifici, empanyant ab la ma dreta el coltell de sacrificador, sens dupte es el

sacerdot Calchas que té al costat al rey d'Esparta. A la dreta un *camillus* portant, en una plata d'or, una tovallola ab una capsa d'incens y la *mola salsa* (farina de grans d'espelta barrejada ab sal, llet y mel), etc.

Hígenia era filla de Agamemnon y de Clytemnestre, segons uns, y de Theseu y d'Heleua, segons la tradició de l'Argólida. Lo rey de Micenas,

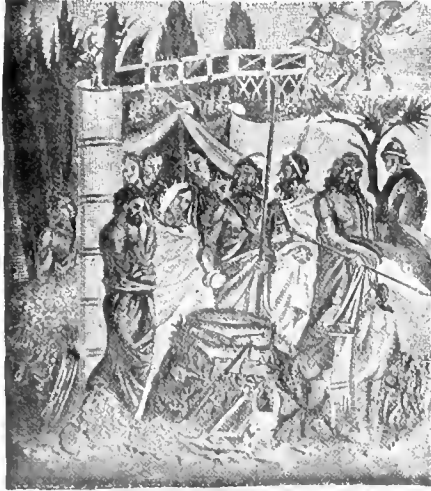

Fig. 44. Mosaich d'Empuries
ab la representació del sacrifici d'Hígenia

avans de nàixer sa filla, prometé als déus de sacrificar a Artemisa « lo que l'anyada produiria de més bell ». Hígenia, la verge maravellosa, lo fruit més bell del any, fou condemnada a mort. Lo divi Calchas recorda a Agamemnon la necessitat del sacrifici de sa filla per la salut dels grecs. Lo pare s'hi resisteix; per véncel s'envia a Ulises y a Diómedes a Micenas per atraure a Hígenia al camp, donant a Clytemnestre el pretext que Agamemnon ha resolt casar sa filla ab Aquiles. Conduida Hígenia al altar en presència del exèrcit grec, Agamemnon plora, gira el cap y's tapa ab son mantell. El servidor del culte agafa la verge, la coloca sobre l'altar del sacrifici, se consuma aquest y la sang corre abundant. Mes no es la sang de la verge; en son lloch hi ha una bestia palpitant. Calchas

declara al quefe dels grecs, que Ifigènia no es morta, que la deessa ha volgut salvar-la. Aquesta substitució's troba en totes les versions de la llegenda; varien sols en la mena d'animal, que es un cervo o una cerva en la tradició més antiga y més general.

L'escena del sacrifici va esser pintada per Timanthe de Cylmos en un cèlebre quadro molt senyalat pels crítics de l'antigüetat; s'hi representa a Calchas, Ulysses, Ajax y Menelau. ⁽¹⁾ Aquesta escena sagnant devant d'una ara rústega, se repetia sovint sobre les arcs de marbre, colocades devant dels temples descrits, tal com la representa el mosaich empurità, qu'es probablement importat dels tallers de mosaich de Grecia o Italia.

(1) Vegis en el citat *Dictionnaire des antiquités grecques et romaines*, de Daremberg, l'article de P. DECAVRE correspondant al mot *Iphigénia*, pág. 570 y següents.

Gorgona d'una ara
(Museu de Sta. Àgueda, n.º 1296)

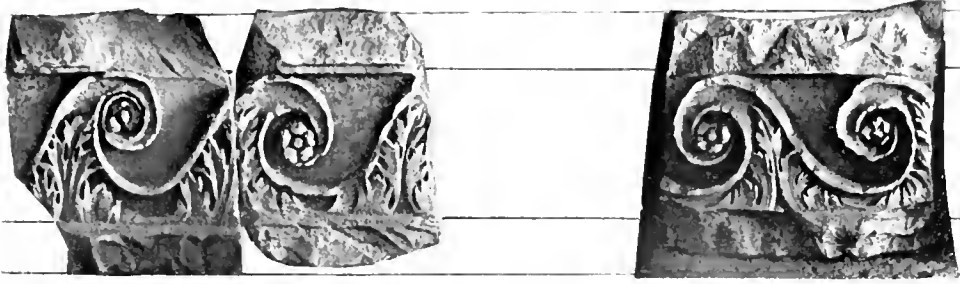

Fig. 45. Fries del Museu de Tarragona, n. ° 109, 110 y 111

MONUMENTS FUNERARIS

Després de les ruïnes dels temples apareixen en els nostres camps y a les vores dels antics camins els sepulcres. La pràctica funerària romana fou simultàneament l'incineració y l'inhumació; en les primeres èpoques y en les últimes, predomina aquesta, y sempre's nota la tendència a considerar la terra com l'element que deu cobrir el cos fins quant se'l redueix a cendres. Els monuments funerals se caracterisen segons cada una de les pràctiques. Els uns son destinats a guardar el cos en sarcòfecs de pedra, de marbre, de plom o de terra cuita, o senzillament el cadavre amortallat sobre un llit funeràri; els altres han de tancar les urnes que contenen les cendres y ls ossos carbonisats, urnes de petites dimensions, ja en ceràmica, ja en vidre, en marbre, en pedra, en plom y fins en plata o en or. Uns y altres se guarden en lloch soterrani o en l'interior d'un monument *conditorium*.

Les tombes, per disposició de la lley de les dotze taulos, repetida en les constitucions de fundació dels municipis, eren fora ciutat, a les vores de les grans vies, adornant d'aqueix modo els suburbis y convertint en suntuoses y monumentals les vies de comunicació, y solzament per especialíssim privilegi se concedien les sepultures dintre ciutat.

Fig. 16. Sepulcre de Fabara

Els monuments funeraris construïts pels romans a Catalunya, obceïxen a dos tipus; un que reproduïx la forma del temple y l'altre la torre aïslada com síntesis de la casa. Son dos tipus comuns en tot l'Imperi.

SEPLICRIS EN FORMA DE TEMPLE — El sepulcre en forma de temple es derivat d'una tradició grega, esdevinguda romana, y obceïx al fet de donar un veritable culte als *manes* dels difunts; aixís les formes que les tradicions hieràtiques destinaven als temples dels *dii superi*, foren imitades principalment en temps del Imperi, en els sepulcres, veritables temples consagrats als *dii inferi*. El tipus més complet en la nostra terra es el sepulcre de Fabara (baix Aragó) prop del riu Matarranya; es en forma de temple *in antis*, y té en son frontó una dedicatòria als *manes* de L. Emili Lupus. ⁽¹⁾

(1) Era molt comú el nom de Lucius o Emilius a Espanya. El cognom Lupus es també freqüent, mes aon es abundantíssim es a l'Espanya Tarraconense. Vegis HERNÁNDEZ, *La Arqueología de España*, pag. 255; pot consultarse també l'obra ja citada C. I. L., vol. II, del mateix autor.

La planta *in antis*, al adaptar-se al monument funerari, sofreix d'algunes menes de modificacions: l'una pera apropiarla a les necessitats del sepulcre y l'altre per revestirla ab el luxe postís a que tan aficionat era aquell poble: la planta, seguint la tradició etrusca, passa de rectangular a quadrada, el *pronaos* s'estreny y casi desapareix y'l frontispici's decora simulant el pórtich d'un temple *prostil*, lo que realment no es més que una planta *in antis*, obeint aixó al esperit de luxe, simulant estructures característiques de l'arquitectura romana. Sota l'edicul està el *conditorium* subterrani, cobert ab volta senzilla, reduit a ses línies de construcció, practicable per medi de rudimentaria escala. En quant a l'orientació se serva en ell la costum més antiga dels temples que colocava el pórtich vers Orient (1) posteriorment invertida posant cap a Llevant lo *posticum*. La volta arrenca dels murs, senyalant son origen per medi de rudimentari cavet en el soterrani y s'uneix ab ells sense que'l senyali cap motllura, en el cos superior del edifici. (Fig. 49) Una escala comunica la *cella* ab lo *conditorium*. El frontispici principal té un pórtich de columnes dòriques, de canya llisa, aguantant un entaulament jónich; els frontispicis laterals y posteriors están decorats per pilastres acanalades del mateix ordre. (Figs. 46 y 48) Sos murs están formats de grans carreus *opus quadratum*, algun dels quals passa de dos metres de llarg per xexanta d'ample, sentats sense morter y units sols per peses de ferro *ancon*, com les que Vitrubi descriu, abraçant tota l'amplaria del mur y extenense ab filades horizontals de diversa alsada y dividides per juntes discontinues verticals, sens guardar igualtat d'amplades. En el fris de la fatxada principal hi havia una inscripció ab lletres de bronzo avuy arrencades y que no han sigut interpretades encara.

Més senzill que'l de Fabara, decorat ab pilastres també en forma de temple es lo columbari de Vilarrodona, (Figs. 50, 51 y 52) poblet de les vores del Gayá, que ha conservat potser el nom d'una antiga *villa rotunda*. Sobre un estilobat decorat d'arcuacions s'aixeca el cos de la petita cella; per dintre, a un extrem, hi ha un abís y en els murs, els nínxos pera les *olla* fúnebre destinades a guardar les cendres. La construcció es de petit carréu ab grosses juntes de morter; les arcuacions del estilobat son sos-

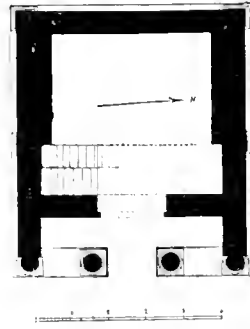

Fig. 17. Planta del sepulcre de Fabara

(1) JOSEPH PUIG Y CADAFALCH Y CASIMIR BRUGÈS Y ESCUDER. *Estudi d'arqueologia arquitectónica sobre'l sepulcre romà de Fabara*, Barcelona, 1892, pl. 25.

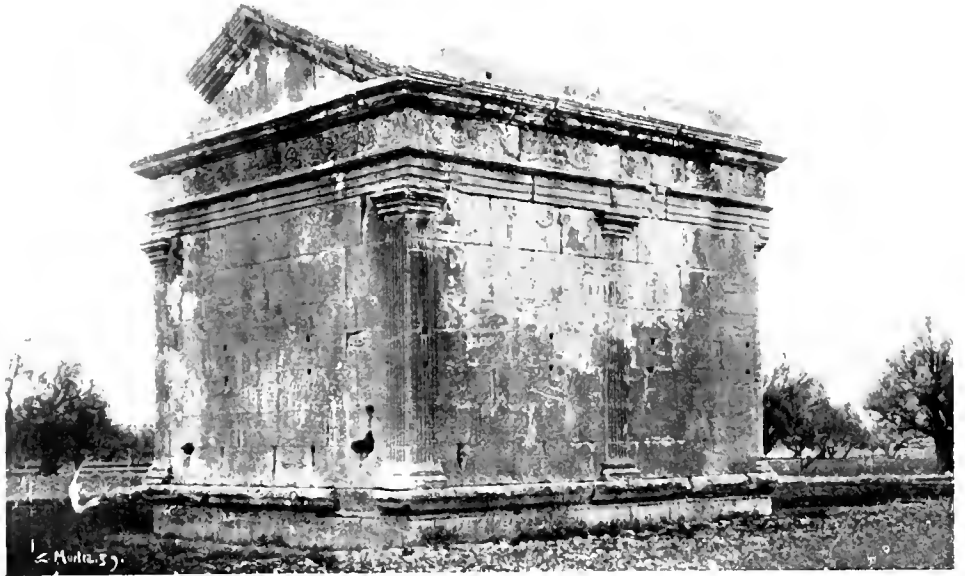

Fig. 48. — Sepulchre de Fabara.

tingudes al us roma sobre una filada de maons posats de pla, y sos carrèus son menos ben treballats que ls del cos superior; tot ell, interior y exteriorment, era recobert d'una gruixuda capa de granat morter del que s'en conserven grans troços; ab ell se motllurarien les cornises y capitells dòrics que son rústegament desbastats y s' donaria simtositat al edifici.

El monument funerari de Corbins (Lleida) (Figs. 51 y 52) es una cella destruida, ab restes de columna que fa entreveure un edifici funerari potser *in antis*, com el de *Caius Julius Lacer*, arquitecte del pont de Alcántara; la planta del temple, com en el de Fabara, passa en aquest edifici de rectangular a quadrada y la *cella* s' cubreix ab volta circular de canó. L'orientació al Est es comú als dos monuments. Del pòrtich en resten en peu dos troços de columnes, de la *cella* un tros del mur que mira al Nort y part dels almes. Aquest té 7.30 metres de llargh per 2.37 d'alt y 0.90 de gruix; es de reblla y té a distancies regulars uns forats que atravessen tota sa gruixaria. En la part superior s'observa'l rasament y un tros de la volta que cubria'l

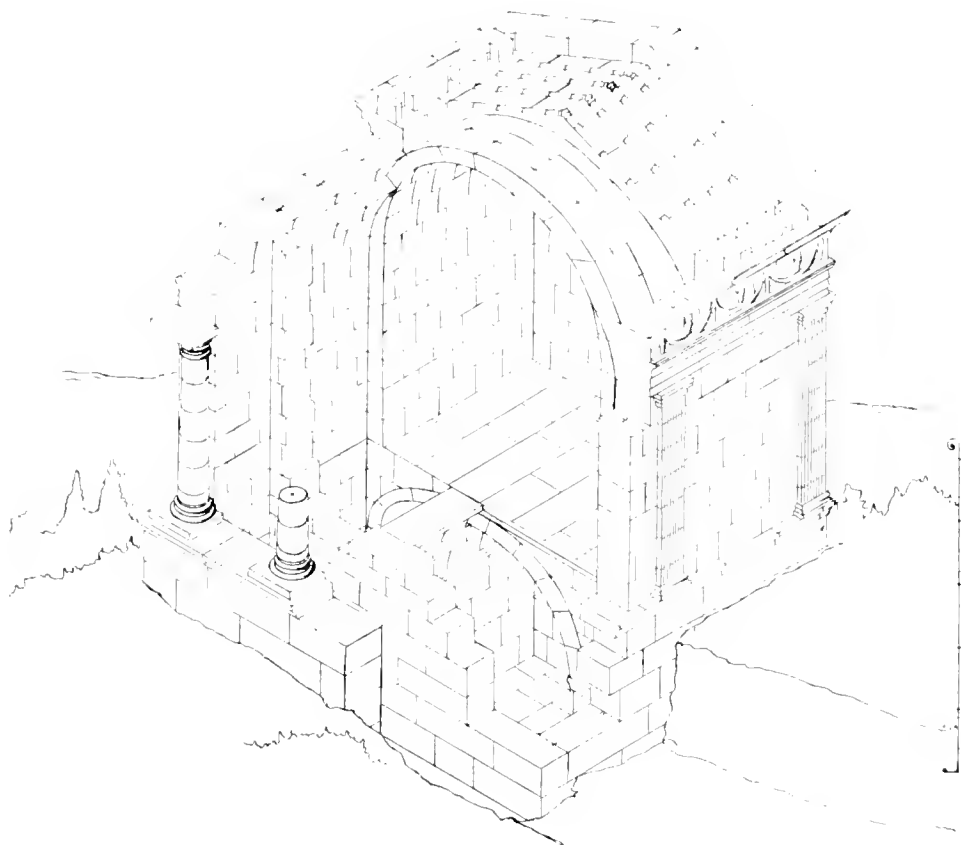

Fig. 19. Estructura del sepulcre de Fabara (perspectiva isométrica)

monument, també de rebla, colocada en forma radial o de claus. La planta mideix interiorment 5,50 metres de llarg per 4,30 d'ample. La part soterrada està dividida en quatre *conditoriums* iguals entre si y separats per murs paral·lels als eixos major y menor de la planta, de 0,32 metres de gruix. Les dimensions d'aquestes cambres son: 2,52 metres llarg per 1,50 ample y 1,90 de profunditat desde'l centre de la cambra fins l'intradós de les voltes. Ses parets son de menuda rebla, com un conglomerat; les voltes de maó en forma radial y rebla son de canó semicircular. Del examen del monument no resulta cert que hagués estat recobert interior y exteriorment de marbres y jaspis, com diu la mono-

grafia del senyor Vilaplana; ⁽¹⁾ en els murs s'hi veuen clarament marcadets les pots de fusta de motllos, mena de tapieres ab que's construïren. És tota ella una obra pobríssima y rural potser d'una *villa rústica*. La «Torre del Breny» (Fig. 53) es un altre monument funerari romà d'aquest tipó. Sobre un gran bassament s'aixecava l'edifici en forma de temple sense

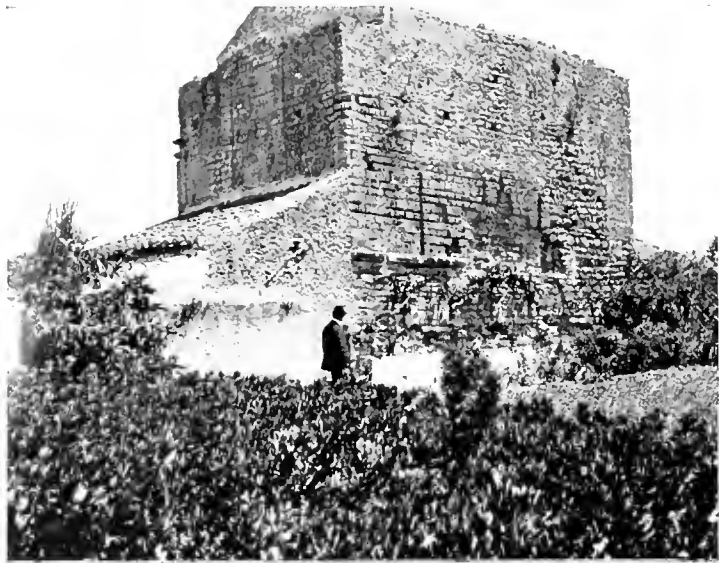

Fig. 50. Columbari de Vilarrodona

pòrtich, reduït a la cella; media 10·65 metres d'elevació per 8·90 d'amplada; la planta casi quadrada; es construït de carreus grans ben treballats, tan gruixuts com la paret, que té un metre; al exterior les línies de juntes son fines y les filades iguals. El bassament media 9·40 ms. d'amplada per 2·70 d'alsada, sense contar el sòcol inferior. Coronava'l monument una cornisa d'uns 0·40 ms. de volada ab un fris de rellens, y tenia una motllura de sòcol en sa part baixa; d'igual modo el bassament, tenia en la part superior una cornisa motllurada ab dentillons de 0·35 metres de volada y en la part inferior un sòcol; el cobria una volta, no tenint pri-

(1) *Descubrimiento de un sepulcro romano en Corbins (Lérida)*, *Revista de la Asociación Artístico-Arqueológica-Barcelonesa*, vol. III, 1901-1902, Barcelona, 1902, págs. 42 y següents.

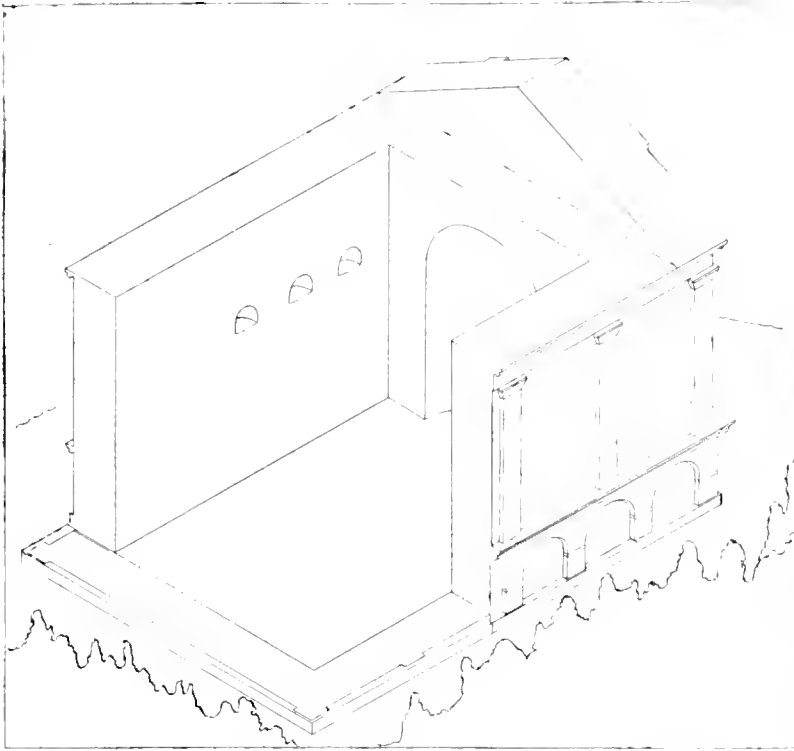

Fig. 51. Estructura del columbari de Vilarrodona (perspectiva isonàmica)

mil·lívament cap obertura al exterior y's veuen en el parament interior les pedres ressaltant les unes sobre les altres com a floch que no dèn ser visitat dels vivents. Avuy es casi destruit. El gravat de la fig. 53 representa el costat de ponent y Migdia. (1)

(1) S'ocupen del monument: LABORDE, *Voyage pittoresque et historique de l'Espagne*, París, 1806. — MAS y CASAS, *Ensayos históricos sobre Manresa*, Manresa, 1882, pag. 356. — PUENNER y PI y MARGALL, *Obra citada*, t. II, pag. 269, nota. — TORRES y TORRENTS, *Memorias ó apuntes sobre la torre del Breu y castillo de Balsareny. Memorias de la Academia de Buenas Letras de Barcelona*, t. III, pag. 241 y següents. CÁÑAS-BERMÚDEZ, *Sumario de las antigüedades romanas que hay en España*, Madrid, 1832, pag. 18.

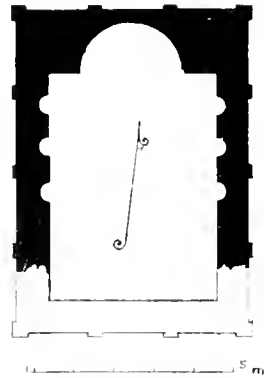

Fig. 52. Planta del sepulcre de Vilarrodona

SEPIARO Cova de MANRESA
 TOMBES aux environs de MANRESA | A SEPULCHRAL vault in the environs of MANRESA

Fig. 53. Torre del Breny (obra citada, de Laborde)

A Sagunto, en 1526, se conservava el sepulcre de la família Sergia, del qual queden avny solzament uns croquis (Fig. 56) en un còdex guardat en

la biblioteca Ambrosiana de Milàn (còdex O, 125 inf. f. 351) citat per don Antoni Chabret. Dit aixís el text original que fa referència al dibuix inferior de la fig. 56: «*Doricæ adicular pars hæ meridionalis, alteraque septentrionalis, systili speciem operis habent. Columnæ striatæ*

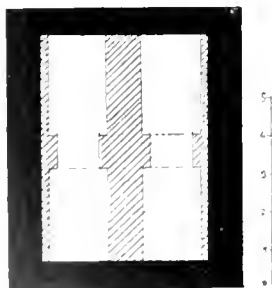

Fig. 51
 Sepulchre de Corbins (Plan)

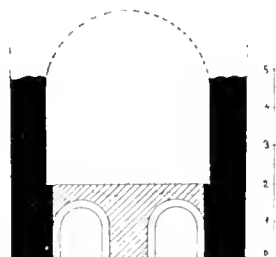

Fig. 55
 Sepulchre de Corbins (Secció)

ser, capitula et spirae dimidiae columnarum crassitudine. Plinthos autem unus, spiraeis omnibus subiciendus, ideo crassior, ut plus nimio gracilior videretur. In singulis porro cenotaphiis fossile duae statuas superimpositas fuisse indicant; neque minus foramina, quibus virga ferrea impacta sustentavit eos lero humero». El dibuix de dalt de la mateixa figura porta la següent explicació: «Pars occidentalis, altior et latior quam meridionalis. Nec procul hinc Circi restigia, prorsus e regione et ita affinia, ut eiusdem cum adicula operis fuisse credamus, forteque ubi ludi celebrarentur funebres.»⁽¹⁾

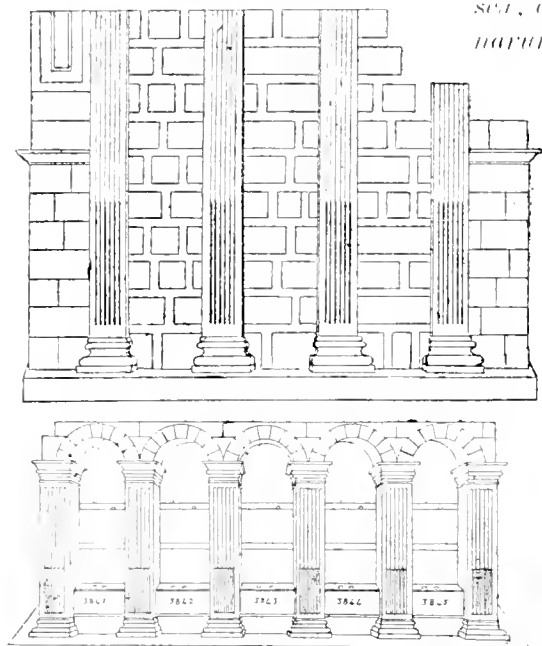

Fig. 56. Sepulchre de Sagunto segons lo codex de la «Ambrosiana» de Milán: frontispicis (Chabret)

segons se dedueix, eren adornats de sis pilars dòrics acanalats, en els quals s'apoyaven arcades semicirculars. En els intercolumnis hi havia inscripcions que menciona Hübner⁽²⁾ y tal volta estàtues; el frontispici occidental estava decorat ab quatre pilastres.

SEPULCRÉS EN FORMA DE TORRE

El tipo del monument, en forma de torre, es comú a tots els pobles del Mediterrani: cal recordar el tipo fenici, del qual son exemple anticlls los dos Méghazil de Amrith⁽³⁾ y sos reproduccions africanes com el Mausolen de Thugga,

(1) CHABRET. Obra citada, t. II, pág. 96 y 97.

(2) C. I. L., II, n.º 3462.

(3) RENAN. *Mission de Phénicie*, Paris, 1864, pág. 59 y següents. Pl. XI.

Fig. 57. «El Piloner d'Albenga

Fig. 58. Torre dels Scipions (Tarragona)
(Album pintoresch monumental de Catalunya)

en el qual hi existia una inscripció bilingüe líbica y púnica que avuy es a Londres; (1) el monument conegut per Kamea el-Humul, descrit per M. Lockroy (2); el mausoleu de Sampsiceramus, prop d'Emeso, que es del temps dels Antonins; (3) el de Cayus César en el Líbano; un d'Antioquia; les tombes de Palmira, y passant després a Italia, aont poden citar-se'n de numerosíssimes, entre altres, la célebre tomba siciliana de Theron a Agrigento, la dels Plantii a Tivoli; un de la via Appia, prop d'Albano, en complet ruïna, que Camius restaurà ab una superposició de cossos de diferent ordre; el d'Albenga, (Fig. 57) etc.

A Catalunya poden citar-se'n varios més o menys luxosos, comensant per la torre del Scipions. Es de planta quadrada, (Fig. 59) son alçat està format per tres cossos superposats; (Fig. 58) en una de les cares del cos central hi ha en alt rellén dues estàtues, vestides ab manto militar (*sagum*), y coberta la testa ab el *encullus* característich. (4) En el Museu provincial

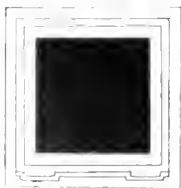

Fig. 59. Planta de la torre dels Scipions

(1) GAUCKLER. *L'Archéologie de la Tunisie*, Paris, 1897.

(2) VEGÍS RENAN, obra citada, pág. 117.

(3) Idem, Idem, pag. 119.

(4) HERNÁNDEZ SANMIGUEL. Obra cit., t. I, segona part, ap. pag. 66 y següents. — *Album pintoresch monumental de Catalunya*, segona col·lecció, Barcelona, 1879. — LABORDE. Obra citada.

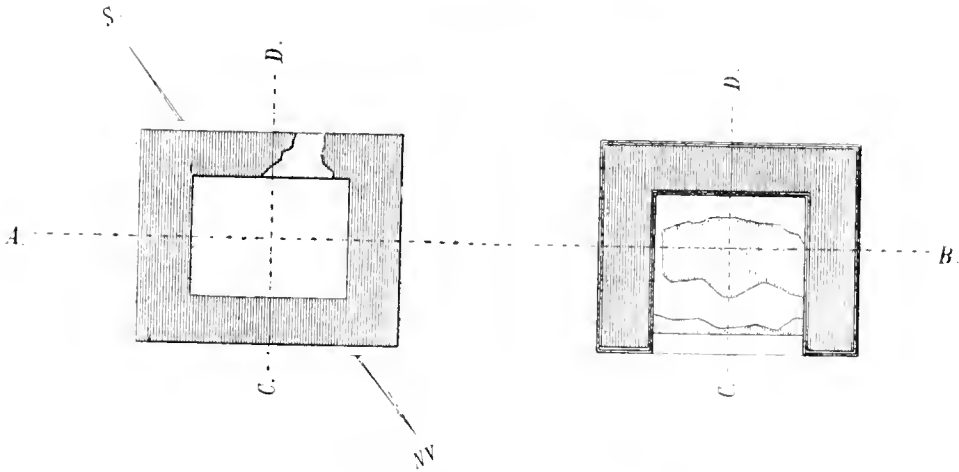
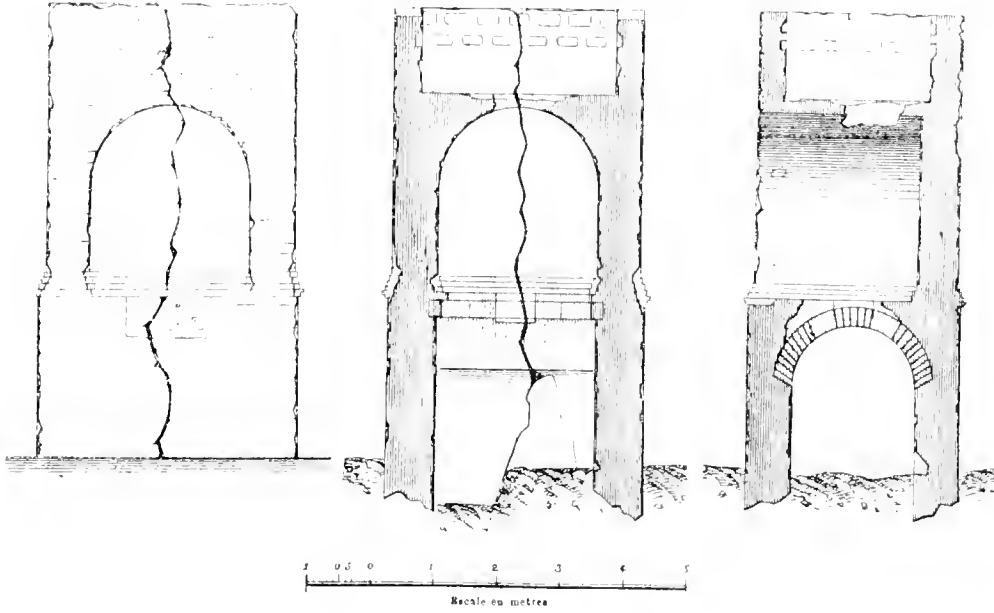

Fig. 60. Sepulchre de Vilablareix — Plans, fatxada y seccions (Girbal)

de Valencia's guarda una estàtua ab un traço exactament igual. Molt discutida ha sigut l'interpretació epigràfica del fragment de l'inscripció dedicatòria del monument. (1) Hübner dedueix dels restes mutil-

(1) «..... sed apparet titulum fuisse hominis unius (fortasse Cornellii alienius) aut plurium, qui sepulchrum sibi fecerunt. «ubi» ossa sua perpetuo «remanereut». C. I. L., II, n.º 4283.

Fig. 61. Sepulcre de Lloret

Fig. 62. Sepulcre de Lloret

lats, qu'és referent a un personatge de nom Cornelius, tan comú en el *Conventus Tarraconensis*.

El monument de Vilablareix (Fig. 60) (a l'estremitat occidental del pla de Girona), està format per dos cossos de figura prismàtica recta, de basse

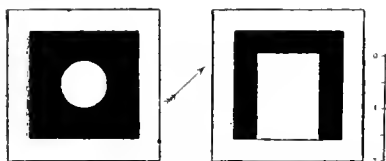

Fig. 63. Plantes del sepulcre de Lloret

rectangular, servint un d'ells de bassament al altre y donant lloch aquell en son interior al *conditorium*. Està cobert aquest per una volta de canó seguit, feta ab maons. Lo restant del monument està construït ab formigó. La inscripció dedicatòria colocada en la part superior del bassament ha desaparegut. No sembla presentar orientació determinada, donchs la façana principal forma un àngul de $30^{\circ} 30'$ ab el Nord magnètic, envers

l'Oest. Serveixen d'assiento a les parets del cos superior tres filades de rajoles posades sobre'l basament en el que devia haverse col·locat una lapida de la qual no's troba cap vestigi. En la fatxada del cos superior s'obra un arch de mig punt qu'es la testa d'una volta de canó seguit transversal a

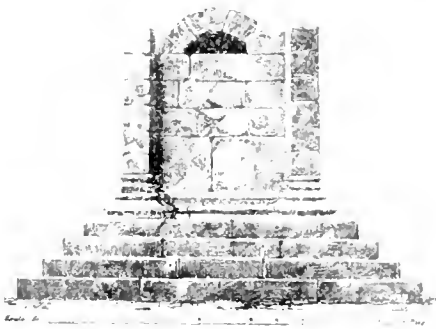

Fig. 64 — Sepulchre de Vilajoyosa (Memorias de la R. A. de la Hist., t. 8)

la fatxada principal y construïda ab el mateix formigó de que están formades les parets. Per la secció vertical es pot veure que dessorre de dita volta de formigó que cobreix el cos superior del monument, hi ha una mena de terrat, circuit per un ampit o barana. En les cares interiors de dit ampit s'hi veuen uns forats que per la seva forma, aixís com per la disposició de llurs cares, semblen les caixes dels cairats o vigues que sostingueren el sostre, quedant, d'aquest modo, entre aquell y la volta de for-

Fig. 65. Monument funerari d'Empuries (Fot. Esquirol, d'Escala)

migó, un espay. (1) Semblant al acabat d'estudiar, es el sepulcre romà de Ayguaviva (també en el pla de Girona). Se reproduïx aquest tipu en el

Fig. 66. Ares funeraries
(Museu de Sta. Àgueda, n.º 1275, 1276 y 1278)

sepulcre de prop de Lloret de Mar. (Figs 61, 62 y 63) Està dividit en tres cossos: basament, torre propiament dita y terrat, yes de planta quadrada. El basament es macís: sobre d'aquest corre una faixa formada ab filades de rajoles que van ab degradació progressivament. El cos central forma un macís terminat ab una senzilla cornisa, formada per tres filades de

(1) Vegis l'estudi d'aquell monument, fet per l'ENRIQUE CLAUDI GURBAL, en el *Anuari de l'Associació d'Excursions Catalana*, Barcelona, 1883, pág. 527 y següents.

maons. El tercer cos o terrat està solzament obert per la cara que mira a Migdia. El basament macís es pròximament quadrat y medeix 2·80 metres de costat. L'altura sobre'l nivell del terreny es de 0·60 metres. El terrat o plataforma oberta solzament per el costat que mira a Migdia està tancada per una paret de 0·44 metres de gruix per 0·94 d'altura; l'espai lliure interior tenia 1·15 metres d'ample per 1·55 de llarch; la part exterior medeix 2·06 metres. Tot l'edifici està construït ab pedra del país carregada, disposada ab filades irregulars y unida ab morter; l'exterior fon enlluït. (1) En el centre de la

Fig. 67. Ares funeraries. Museu de Tarragona, n.º 664

torre hi ha una petita cambra semiovalada que sembla estava destinada a guardar una o dugues urnes. Un basament destruït pels anys, d'un monument funerari turriforme s'ovira dalt d'un turó prop de les ruïnes d'Empuries; (Fig. 65) lo seu plan es un quadrat de quatre metres noranta centimetres de costat; queda d'ell sols el nucli interior de rebla menuda, feta a filades, enrasant ab les dels carreus que'l revestían exteriorment, quals entrades y sortides han restat com impreses en la obra. Té les cares orientades als quatre vents y estava rodejat d'una paret revestida de carreu petit.

En el poble aprop de Villajoyosa (Alacant), existeix un monument funerari romá incluít dintre'ls d'aquest típo. Sobre una galeria de planta rectangular s'alça un cos de la mateixa planta, cobert ab voltes, ab sos ànguls decorats per pilastres. (2)

(1) BOTET Y SISÓ. *Boletín de la Real Academia de la Historia*. Madrid, 1892, t. XX, pág. 218 y següents.

(2) VALCÁRCEL PÍO DE SABOYA. *Inscripciones y antigüedades del reino de Valencia. Memorias de la Real Academia de la Historia*. Madrid, 1852, t. VIII, pág. 100 y següents.

Fig. 68. Ares funeraries. Museu de Santa Àgueda
N.º 836, 1113, 1271 y 1525

romans havien après dels etruschs. (2) En les valls del nord del Pirineu, en el Cominges y en el Coserans, en la vall de Luchón y en la nostra vall d'Arán, el *cippus* pren una forma primitiva y barbare en sa escultura. El termina un frontó en qual centre s'hi ha gravat grollerament una o dugues estrelles; sota d'ell, apareix el cos d'un home y una dona, sovint dintre una arcada sostinguda per rudimentaries columnes. Es la senyal dels flochs aon la civilització romana no hi pot portar l'art ciutadà.

(1) CHABRET. Obra citada, t. II, pág. 103 y següents.

(2) HUBNER. *La Arqueologia de España*, pág. 255. — RENÉ GROSSSET. *Etude sur l'Histoire des sarcophages chrétiens*. París, 1885, pags. 3 y 4.

CIPPUS, ESTELES Y
ARES FUNERARIAS

Els *cippus* prenen la forma comú. En Chabret (1) ens descriu els de Sagunte en els que l'epitafi està voltat de senzilla motllura, forma romana usual. A Barcelona y Tarragona les pedres sepulcral's presenten sovint un frontó com reduït ediculi (Fig. 69) o la forma d'ara funerària. (Figs. 67 y 68) A Palma de Mallorca els *cippus* presenten la forma de portes tancades, ab ses claus, tema que'ls ro-

Fig. 69. Epigrafi funerari
Museu de Santa Àgueda, n.º 818

Fig. 70. Sarcòfech de Tarragona ab la representació del rapte de Proserpina
Museu provincial, n.º 365

VII

ELS SARCÒFECHS Y URNES CINERARIES

L'us dels sarcòfechs s'extén a Roma cap al segle II y es freqüent al segle III. Son obra industrial, de marmolista que'ls ven fets, decorats ab relleus que repeteixen models comuns, deixant únicament lloch a l'inscripció funerària o al bust que s'hi esculpeix, més o menys semblant al difunt. Per aixó'ls temes se repeteixen en llocs distants y en un mateix país, guardant una mateixa composició. Se posaven en els camps, dintre els monuments, fins dintre els tancats particulars funeraris de vora'ls camins.

Fig. 71. Sarcòfech de Sant Feliu de Girona ab la representació del rapte de Proserpina

Fig. 72. Sarcòfech del Museu de Sta. Àgueda ab la representació del rapte de Proserpina, n.º 869

SARCÒFECES HISTORIATS

Es curiós el fet de repetir-se la representació del rapte de Proserpina en els sarcòfecs catalans, a Tarragona, Barcelona y Girona. El de Tarragona, el més gròller, (Fig. 70) el publica y estudia el P. Florez en la *Espanya Sagrada*.⁽¹⁾ Les dimensions son 1'87 ms. de llargh, 0'68 ms. de alt y 0'59 ms. d'ample. El sarcòfech, guardat avuy en el Museu de Santa Àgueda, (Fig. 72) medeix 2'70 ms. de longitud per 0'49 ms. d'altura y 0'69 ms. d'ample. L'alt relleu empotrat en el presbiteri de l'església de Sant Feliu de Girona, (Fig. 71) tallat en marbre blanch, té 2'18 ms. de llargh per 0'54 ms. d'alt.

Per la seva descripció se poden considerar dividits en tres parts. En la primera, Proserpina cullint flors en els camps de Nyssa ab els fills del Occèa; tot d'un cop la terra produeix davant d'ella una flor maravellosa: un lliri; la filla de Ceres, s'apressa a cullirla, mes de sopte se li obra la terra, sortint d'ella Plutó, portat per sos cavalls immortals, y arrebatada sobre son carro d'or a la donzella, qui en va clama a son pare Júpiter. Sols Hecate y Helios ho contemplen. Els dos moments d'aqueixa escena estàn representats al centre y a l'esquerra dels tres sarcòfecs; Proserpina està ajupida en el moment que'l vell Plutó l'agafa per la mà. Hi há al costat, a terra, els cistells de flors que cullia com refereix Ovidi.⁽²⁾ L'amor, causa del fet, s'hi representa en forma de noys alats. Mercuri y Diana hi assisteixen en actitud protectora. En va la donzella invoca a Júpiter son pare, el sobirà de l'Olimpe; ni'ls homes ni'ls déus senten sa veu; Plutó se l'emporta violentment en son carro tirat per quatre cavalls, quals noms, que'ns

(1) Madrid, 1769, t. XXIV, pág. 242 y següent.

(2) ... *Quo dum Proserpina luco ludit, et aut violas, aut candida lilia carpit. Met.* Edició Nisard, Paris, 1864, Llib. V, 391 y 392.

ha conservat Claudi, ⁽¹⁾ eren : *Orphlucæus*, *Æthon*, *Nyctæus* y *Alastor* y que guia Mercuri, al extrem del relleu principal dels sarcòfechs de Girona y Barcelona. Els sarcòfechs acostumen a reunir aqueixes dues escenes ab el començament d'altre moment de la llegenda. Els crits de Proserpina arriben a ferse sentir de sa mare Ceres, que desesperada, habillada de fosc mantell, munta a son carro tirat per cavalls (sarcòfechs de Girona y Barcelona) ó per serpents (com en el de Tarragona) en busca de sa filla; segons altre versió de la llegenda grega, corre la desesperada durant nou dies la terra sense que ningú dels déus ni dels homes vulgui dir a la mare apeserada per aon ha passat Plutó, fins que trista, ab l'apariencia d'una vella causada, s'assèu a la sombra d'una olivera, vora'l camí d'Atenes a Eleusis, prop el famós pou Callichoron, aon es piadosament recullida; allí's dóna a conèixer y's fa aixecar un temple, aon mare dolorosa, airada, resideix inflexible, sens llençar sa benedició fecundant sobre la terra, negantse als prechs de Jove fins que sa filla li sigui retornada. Júpiter envia llavors a Mercuri a cercarla als inferns, y dels brassos de Plutó la porta als brassos de la deessa al temple d'Eleusis; aqueixa escena està representada en un dels caps del sarcòfech de Barcelona.

Fig. 73. Costats del sarcòfech de la fig. 72

(1) *De raptu Proserpinæ*. Edició Nisard, París, 1862. Llib. I.

Fig. 74. Sarcòfch del Museu de Santa Àgueda ab la representació de la caça del lleó, n.º 869

Llavors la terra relloreix, y Ceres abandona la soletat del temple pera tornar a fecundarla cada any. Els misteris d'Eleusis eren com representació de la peregrinació de Ceres y de son dolor fins a retrobar sa filla Proserpina. ⁽¹⁾ Els himnes que's cantaven en les eleusínes eren la relació del tema dels nostres sarcòfchs y contemplació de Ceres, la mare dolorosa de la mitologia clàssica.

Es aqueix sarcòfch un exemple de la representació d'escenes successives en un relleu, compostes de modo que entre elles s'estableix unitat de forma com si realment hi existís una sola y única escena representada.

El sarcòfch del Museu de Santa Àgueda y el de Sant Felú de Girona, son anàlechs, però més perfectes d'esculptura que'l de Tarragona. Això demostra un mateix origen que pot ésser sigui un centre d'exportació de la metròpoli o de la Provença, aon sembla haverli hagut fabricació de sarcòfchs y l'existència de tipus determinats iconogràfchs que corrien tot el mon romà. ⁽²⁾

Un altre sarcòfch digne d'ésser notat, es el que representa una escena de caça que's guarda en el Museu de Santa Àgueda. (Figs. 74, 75 y 76) La

(1) Vegis en el *Dictionnaire des antiquités grecques et romaines* de DAREMBERG Y SAGLIO, el mot «Ceres», X., pág. 1052, abont hi ha una extensa bibliografia sobre les numeroses representacions iconogràfiques d'aqueixa antiquíssima llegenda grega.

(2) BUENAVENTURA HERNÁNDEZ SANAHUJA Y ANGEL DEL ARCO Y MOLINERO. *Catálogo del Museo arqueológico de Tarragona*, Tarragona, 1894, pág. 32, n.º 365. — ELÍAS DE MOLINS. *Catálogo del Museo Provincial de antigüedades de Barcelona*. Barcelona, 1888, n.º 869.

escena principal es la lluita de dos cavallers auxiliats de gossos contra un lleó. Una madrona, Diana, deessa de la caça, coberta d'un capell, protegeix al cavaller; peons armats d'escuts ajuden als genets. En un dels caps hi ha un cavaller saludant una estàtua que s'aixeca sobre una columna, un dels caçadors invocant a Diana avans de comensar la càssera; en l'altre un servent que transporta la caça sobre una mula. (1)

Aquesta composició té una repetició en el sarcòfch de Sant Feliu de Girona feta ab més o menys llibertat; (Fig. 75) al centre, en forma menys artística indicant un art de baixa època, se repeteix la mateixa escena del sarcòfch de Santa Àgueda; el cavaller, montat sobre un cavall que s'encabrita atacat pel lleó, protegit

Fig. 75. Testa del sarcòfch de la fig. 74

per la deessa, cobert son cap per un capell; caçadors a peu y a cavall lluiten ab dugues lleones; una d'elles defensa vigorosament sos cadells. Son aquests sarcòfchs reproducció de temes comuns entre els marmolistes escultors. Al Museu lapidari de Reims, s'hi guarda un sarcòfch conegut per *Tombeau de Jovin*; es de factura cuidada que representa la escena d'una caça y qual grupo principal es igual al del Museu de Santa Àgueda. Un tema amàllech se troba en un sarcòfch del Museu del Louvre procedent de

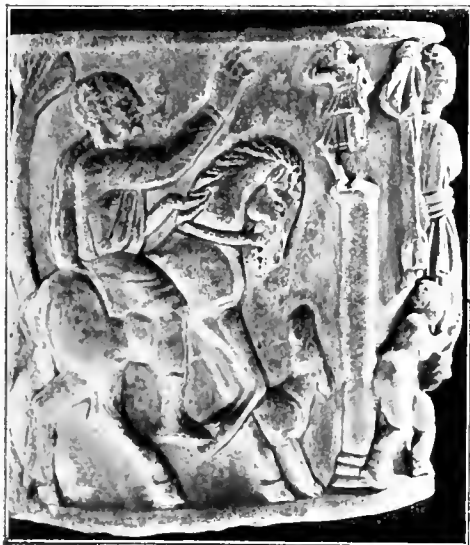

Fig. 76. Testa del sarcòfch de la fig. 74

(1) Vegis el citat *Catálogo del Museo Provincial de antigüedades de Barcelona*, n.º 870.

Fig. 77. Sarcòfeg de Sant Feliu de Girona ab la representació d'una caçra de lleons

la Vila Boghese, de Roma. El sarcòfeg de Sant Feliu de Girona té son igual en el sarcòfeg de l'Església de Sainte Aphrodise a Béziers. (Fig. 78) (1) La factura es anàloga; potser el de Béziers representa un estat de major perfecció en l'esculptura, que's basta y entera en el de Girona però les figures son les mateixes, en poses semblants, canviant sols les dimensions d'algunes d'elles.

A Tarragona s'hi guardava fins fa poch un relleu que sembla'l devanter d'un sarcòfeg. (Fig. 79) Hübner (2) hi veya uns cavallers, combatint a peus ab trajos característichs, que semblen indicar guerrers ibèrichs atacats per cavallers romans; es fácil, diu, que hagin pertenescut a algun monument, tal vegada a un arch triomfal erigit a August en commemoració de la seva victoria sobre'ls cantabres. Aquesta ha estat constantment l'opinió dels arqueòlegs de la localitat. (3) Un examen atent del relleu y sa compa-

Fig. 78. Sarcòfeg de la Església de S. Aphrodise, Béziers
(Géographie générale du département de l'Hérault)

(1) *Géographie générale du département de l'Hérault*, t. III; *Histoire générale*, II Fascicule, *Antiquités et Monuments du département*. — Montpellier, 1905.

(2) *La Arqueología de España*, págs. 264 y 265.

(3) Véase las obras citadas de HILF y DE Z. SARRAHA.

Fig. 79. Rellén de Tarragona ab la batalla de les Amazones

ració ab els numerosos sarcòfecs que representen un dels combats de les Amazones ab els grecs, (1) fan pensar en que'l tema de la esculptura de Tarragona es les amazones a cavall y a peu combatent contra'ls hèroes grecs, musos, retuts en primer terme.

Aqueix relleu, avuy desaparegut de Tarragona y a punt de vendre, fou descrit per Pons de leart (2) essent perdut després y trobat a principis del segle XIX en la casa Montoliu del carrer del Abad, en la que's conserva. Les dimensions son 2 ms. de longitud per 0'71 ms. d'alt y 0'25 ms. de gruix, lo que fa verosimil se tracti de la part devantera d'un sarcòfecz.

En un sarcòfecz guardat actualment en l'Església parroquial, procedent de l'antigua Colegiata de Ager (Fig. 80) s'hi venen representats tritons, nereides y remers, rodejant un cercle ab lo bust del difunt, la *conca imaginària*, tema comú en els sarcòfecs romans. Les nereides prenen part en la apoteosis d'Aquiles després de sa mort en son viatge triomfal a la isla

Fig. 80. Sarcòfecz d'Ager

(1) Veigis Carr. Rom. nr. *Die antiken Sarkophag-reliefs*, t. II, Berlín, 1890, y especialment lo de Saïda, avuy en lo British Museum, lám. XLV del mateix tomo.

(2) Obra citada, pàg. 180.

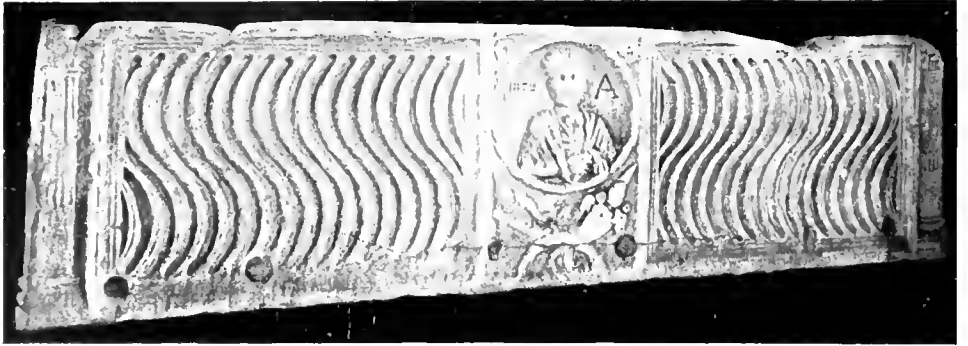

Fig. 81. Sarcòfeh del Museu de Sta. Àgueda, n.º 872

de Leuké aon regna immortal. És un tema comú en els sarcòfecs romans recordant que elles guien a les illes benaurades.

SARCÒFECES AB DECORACIÓ
GEOMÈTRICA

Un dels tipus de sarcòfeh comunment reproduït pels artífices del segle III, es lo sarcòfeh ab strigilles, ab lo bust del difunt al centre d'un espay rectangular reservat; la part compresa entre'l medalló circular, el *clipeus* y la part baixa del sarcòfeh, esta omplerta per representacions diverses: mascare escèniques, galls lluytant, els corns de l'abundancia. Ab aqueixa representació hi ha un sarcòfeh (fig. 81) procedent del Monastir de Sant Cugat del Vallès, avuy en el Museu provincial de Barcelona; ⁽¹⁾ altres, en el centre del camp strigillat hi hà un quadre aon s'hi grava l'inscripció com en el anepígraf de Santa Maria del Mar, de Barcelona, (Fig. 82) igual al clàssich cristià, ab l'ins-

Fig. 82. Sarcòfeh de Sta. Maria del Mar, Barcelona

(1) Vegis el n.º 872 del citat Catalèch del Museu.

Fig. 83. Sarcòfch del Museu de Tarragona, n.º 368

cripció gravada de Livia primitiva (segle III), trobat al Cementiri apostòlic del Vaticà, actualment al Museu del Louvre. ⁽¹⁾

El museu de Tarragona guarda el sarcòfch de *Claudio Saturnino*, picapedrer, ⁽²⁾ qual epigrafi hem, reproduït (pàg. 38), decorat ab formes geomètriques, casi totes obra del ofici de qui estava destinat: pilastres de canya espiralades en els ànguls, estries en els costats, y al centre un *clipeus* ornat de roses, aon hi ha l'inscripció gravada. (Fig. 81)

Sovint l'austeritat arribava més enllà, y l'epigrafi es destacava sobre la pedra llisa, tot just perfilada d'una motllura, com el de *Firמידius Cecilianus*, *Legatus* de la legió VII gemina; (Fig. 83) ⁽³⁾ altres vegades la senzillesa

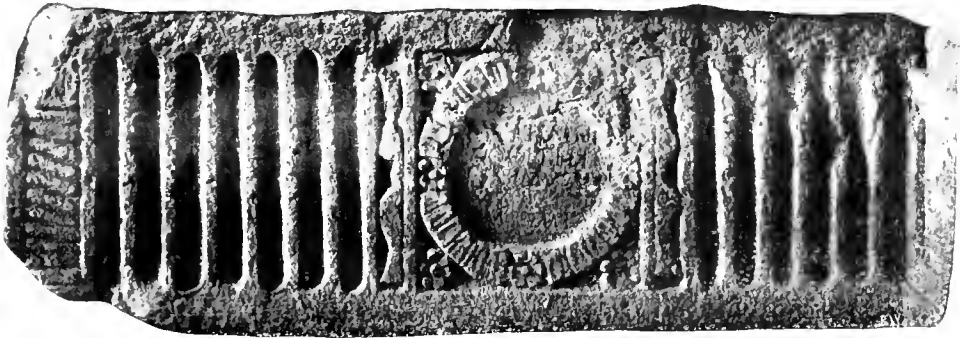

Fig. 81. Sarcòfch del Museu de Tarragona, n.º 366

(1) BOTET Y SISÓ. *Sarcòfchs romano-cristiansos esculturados que se conservan en Cataluña*. Barcelona, 1895, pàg. 140 y següents.

(2) Núm. 366 del *Catàlogo* citat.

(3) Núm. 368 del *Catàlogo* citat.

era major, y sols l'epígraf ornava les cares fredes del sarcòfech, com el de *Lucius Numisius Montanus*, flamen, que obtingué tots els honors en la seva terra (*in Republica suae*), que's guarda en el Museu de Tarragona, ⁽¹⁾ y altres, en fi, un sarcòfech anepígraf sense esculptura, ⁽²⁾ guardava anònim el cadàvre d'un ciutadà oblidat, que devegades ornava la cuberta de pedra, de secció triangular, decorada en el centre y en els ànguls ab rudimentaries *acrotères* recordant la cuberta d'un temple clàssich. (Fig. 86)

Després d'aquests sarcòfechs suntuosos, cal fer esment dels modestos destinats a la població pobre.

SARCÒFECHS DE LA POBLACIÓ
POBRE

Poden distingir-se tres tipos, que's pot dir son tots els coneguts a Catalunya. El primer, aquells qual caixa està formada per *tegulae*, y la cuberta per grans pessos de fanch enit vermell o lloses de pedra; (Fig. 85) el segon, els construïts ab calç y maons, ab cuberta plana de teules y el tercer els formats de dues files de teules inclinades en sentit contraposat apoyantse unes ab les altres per sa part superior, reguardada en algunes l'unió o aresta per *imbrices* semicirculars. (Fig. 87) ⁽³⁾ Cal encara afegirhi el sarcòfech

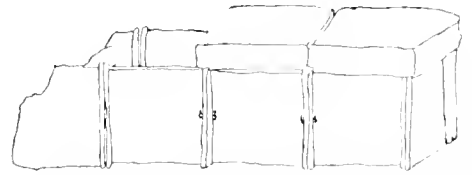

Fig. 85. Tipo de sarcòfech trobat a Empuries ab objectes de ceràmica grega (d'un croquis de D. Manuel Cazorro)

format per una ànfora repetit a Empuries y a Cabrera de Mataró. ⁽⁴⁾

Se conserven aqueixos formes en els cementiris de baixa època aduech en els cristians.

Aquestes formes se repeteixen per tot; a Empuries, a Tarraco, a Girona, a Caldes de Malavella, a Iluro, etc. ⁽⁵⁾

URNES CINERARIES

Les urnes reproduïxen la forma de gerra, d'ànfora o recorden les d'origen etrusch, en forma de temple, o ab la tapa cilíndrica, etc.; n'hi ha de plom ab forma de caixa prismàtica o cilíndrica. El P. Fita les ha estudiades en la Revista his-

(1) Núm. 367 del *Catálogo* citat.

(2) Núm. 369 del *Catálogo* citat.

(3) BOUTER Y SISÓ. *Sepulturas antiguas recién descubiertas en el Mercadal de Gerona*. *Revista de Gerona*, t. XIV, pag. 266.

(4) RUBIO DE LA SERNA. *La Necrópolis de Cabrera*. Memorias de la R. A. de la H., Madrid, 1888, pl. 681.

(5) PELLICER Y PAGÉS. *Estudios arqueológicos sobre Iluro*. Mataró, 1887, pág. 253 y següents.

torica llatina ⁽¹⁾ y s'en pot veure una col·lecció notable en els Museus de Girona, Tarragona y Barcelona.

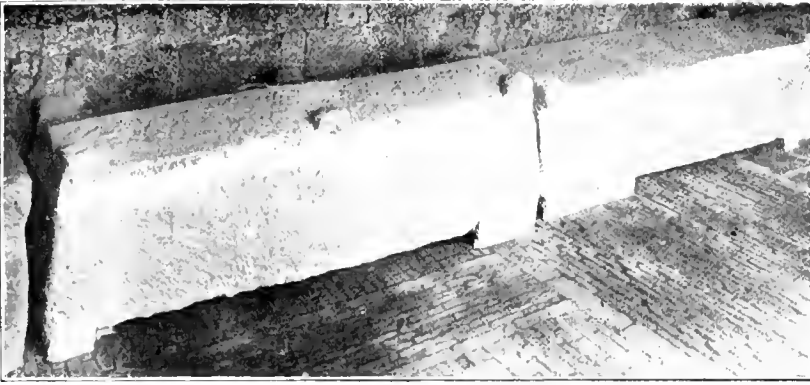

Fig. 86. Sepulchres trobades a Girona y Caldes de Malavella, Museu de Girona

En el Vall d'Arán, com en el de Luchon y en general en les de la vessant Nord del Pirineu, s'hi troben un gran nombre d'urnes decorades en

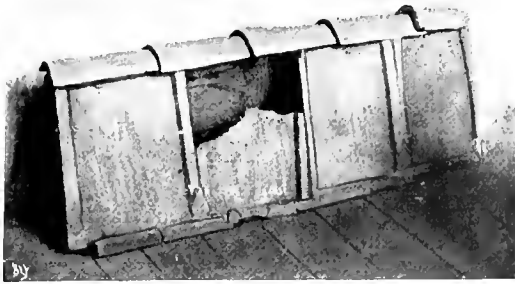

Fig. 87. Sepulchre de *tegulae y imbrices*
Museu de Tarragona, n.º 367

forma anàloga als cipus y esteles que hem descrites. Presenten com a decoració en la part baixa una serie de formes circulars y dintre d'ella, recordant d'un modo rústech els relleus dels díptichs consulars, un home y una

(1) Barcelona, 1876, t. III, pág. 29 y següents.

dona sovint en bust, de vegades de mitg còs, l'home portant a la mà com un *volumen* o un incenedor recort de la *mapa* consular, de vegades una eina de treball agrícola; la dona porta un gerro. Les formes humanes tot just se coneixen, la barba caracterisa al home; un cercul senyala rudimentàriament els pits femenius. En alguns la eina (destral, magalló), està dibuixada abaix. S'en troben a Gausach, Vilamós, Bausen de la Vall d'Aran, ⁽¹⁾ a Sant Pere de Sant Trifon y a Sant Aventin dels valls de Larboste; de la església reduïda de Sant Pere's pot dir que n'era construïda enterament. Se duptaria de si's tracta d'obres romanes si no fos la inscripció marcadament pagana que de vegades els acompanya.

(1) SOLER. *La Vall d'Aran*, Barcelona, 1906, pàg. 55. Vegis el capítol d'aqueix volum que tracta del art romà rústech.

Fragment de fris
Museu de Santa Àgueda, n.º 718

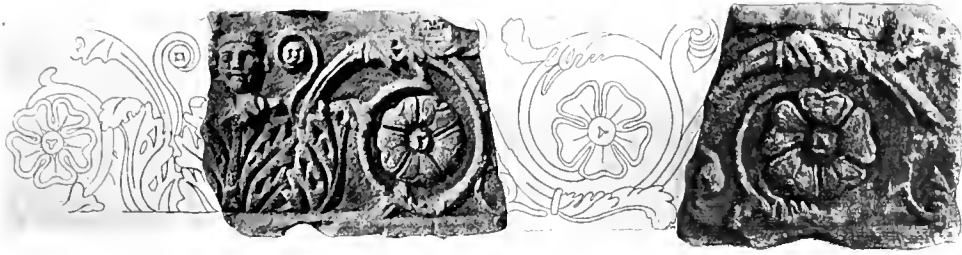

Fig. 88. Fris esculturat del Museu de Santa Agüeda, n.º 721 y 723

VIII

MONUMENTS CONMEMORATIUS

EL poble romà mirava constantment a la perpetuitat de les seves obres y de la seva gent; ell es, si no'l creador, el propagador del monument commemoratiu, principalment dels archs triomfals que s'aixequen en els camins y en les proximitats de les ciutats, en les planes y en els carrers, decorats de relleus y inscripcions, coronats d'estàtues en marbre y en bronzo. Sa composició es constantment la mateixa: un pórtich arquitratvat superposat a una porta arquejada, senzilla o triple. Aqueixa barreja arquitectónica arriba a una sumptuositat y riquesa extraordinària eminentment romana, sens la severa unitat de la obra grega.

ARCHS TRIOMFALS

El més important dels archs triomfals que's coneixen en la Tarraconense està en la antiga via imperial paralela a la costa (*via Augusta*) en el lloch conogut per Barà, pròxim a Tarragona y davant lo riu Gayà (*Flumen Majus* de Pomponi Mela), ⁽¹⁾ el qual marcava'ls límits de la Cosetània com encara marca els de la diòcesis de Barcelona y Tarragona.

(1) HÜBNER. *La Arqueologia de España*, p. 98. — FITA. *Boletín de la Real Academia de la Historia*, t. III, Madrid, 1883, pàg. 54 y *Revista Histórica*, t. III, pàg. 130.

Fig. 89. Arch de L. Licini Sura en el pla de Barà
(Fotografia del *Album pintoresch-monumental de Catalunya*)

La forma es senzilla, (Fig. 89) es la dels archs aixecats en les ciutats provincials per commemorar algun triomf, per delimitar algun punt notable, o per finalitats de menor valor y importancia: quatre pilastres corinties sostenen un entaulament en qual fris se llegeix la inscripció dedicatòria segons la qual fou erigit a la memoria de Luci Licini Sura, de la Tribu Sergia, general de Trajà, cònsul tres vegades, a conseqüència d'una seva disposició testamentaria. ⁽¹⁾ En l'intercolumni central s'obre l'única arcada del senzill monument, quals dimensions son: altura total 12·28 ms., ample 12 ms., altura de la arcada 10·14 ms. y son ample 4·87 essent l'espessor de la construcció 2·34 ms.; ⁽²⁾ falta a la part superior un àtich que degué

Fig. 90. Arch de Martorell

(1) Vegis l'inscripció n.º 4282 del C. I. L., II, y la pág. 30 del present llibre.

(2) SERRALLACH. *Monumentos romanos de Tarragona*, Barcelona, 1886, pág. 35 y següents. — LABORDE. *Obra citada*, t. I, págs. 24 y 55 y planxas XXXIX y XL. — FLOREZ. *España Sagrada*, t. XIV, 1.ª part, pág. 231 y següents. — AURELIANO FERNÁNDEZ-GUERRA. *La Ilustración Española y Americana*, 1870, núms. 20, 21 y 22. — HERNÁNDEZ SANABUJA. *Hist. de Tarragona*, t. I, segona part, apèndix, pág. 72 y següents. — *Album pintoresch monumental de Catalunya*, segona colecció, Barcelona, 1879.

Fig. 91 — Archs triomfals en el pont de Saint Chamas (Provença)

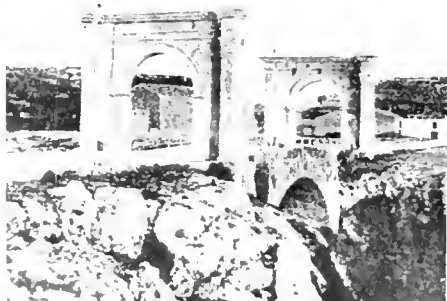

Fig. 92 — Pont de Saint Chamas

terminarlo. Aquest monument ha sigut restaurat algunes vegades.

A Martorell (Figs. 90 y 93) se conserva un arch triomfal a l'entrada del pont, reduït actualment casi bé sols a l'arcada. Aquest arch es d'una forma encare més senzilla que'l de Barà: una pilastra tan sols a cada costat de l'arcada sosté l'entaulament; el típo del seu motlluratge y decoració es del mateix període que'l

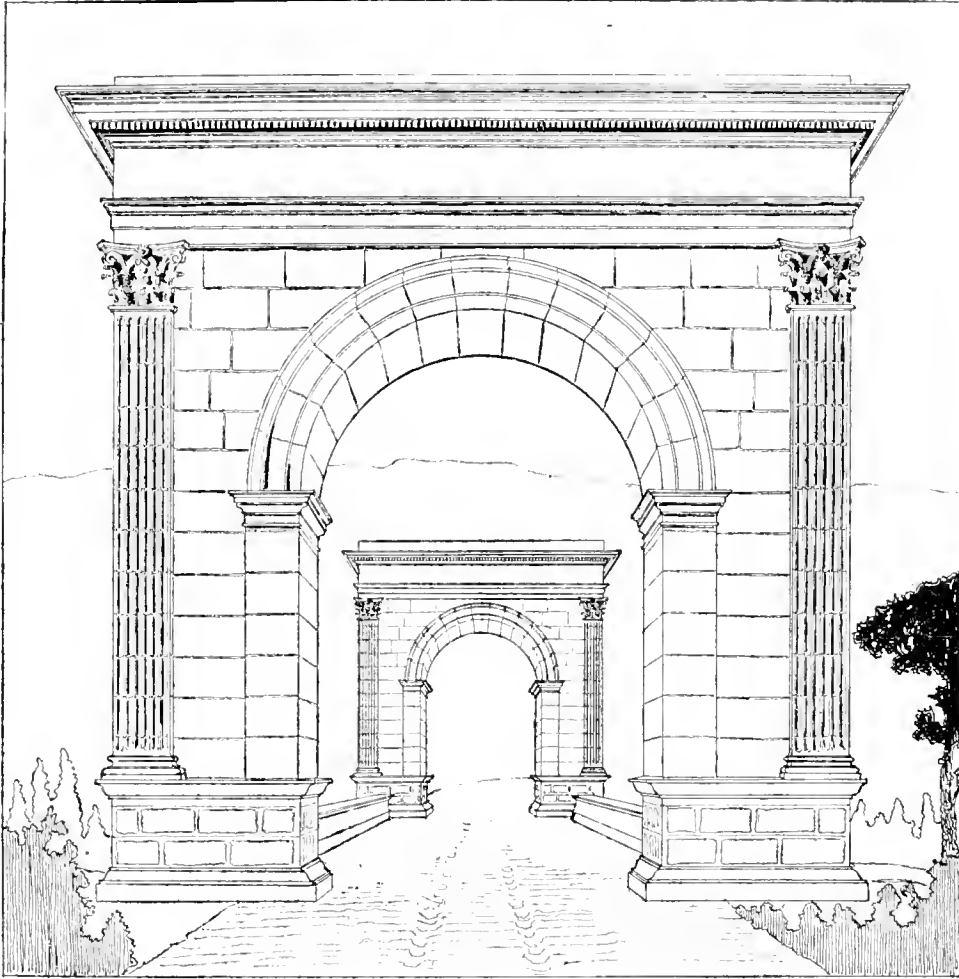

Fig. 93. Restauració dels archs triomfals del pont de Martorell segons els datos de Laborde

del arch esmentat; (1) a l'altre costat del pont queda'l basament d'un altre igual, tal com en lo pont de Saint Chamas de la Provensa. (Figs. 91 y 92)

(1) «L'espai que ocupa ara'l sol arch apuntat per aon passa el riu, segons observaren Molinier y Liger al aixecar el plan, tindria probablement dos archs en son principi, de punt rodó, els dos ab la mitat del diàmetre. També es probable que a l'altre costat del pont hi hagués hagut un altre arch triomfal semblant al que ara's veu, de lo que's exemple el pont de la Soullubre entre Aix y Arlés, prop de Saint Chamas. Cap a la part del Migdia's veuen alguns troços de base àtica y alguns restes de pilastres estriades, que manifesten haver pertenescut a un arch

En el Maestrazgo existeix l'arch de triomf de Cabanes, (Fig. 94) sobre la via de Tortosa a Sagunte y que ha dat nom a la planuria: « Plà del Arch ». Ni d'aquest ni del de Martorell se coneix l'origen.

Una làpida, trobada entre Tortosa y Sagunte, fa referència a una construcció que s'aixecà en dit territori, prop de la via romana, consistent en

un arch commemoratiu ab estàtues; diu l'inscripció: Quinta Proba aixecà un arch y estàtues, pera ell, Porci Rufo y Porci Rufino, gastant en dita obra quaranta mil sextersis.

Fig. 94. Arch de Cabanes

QVINTA · PROBA
SIBI · ET · PORCIO
RVFO · E · PORCO
RVFINO · ARCVM
FECIT · ET · STATVAS
SVPERIMOS · HS · N · XL · E...

Quinta Proba sibi et Porcio Rufo et Porcio Rufino arcum fecit et

statuas superimpos (uit¹ IIS sestertium) (nummum) XL (milibus) et.... (1)

d'ordre corinti. El cornisament ha desaparegut, però per lo que ha quedat en el maicis del edifici, se ve en coneixement de lo que era en son principi y hi han rastres per poder refer casi ab certesa lo que era l'arquitravi, el fris y la cornissa.

» Fou renovat en 1768 per por de que s'arruinés del tot, per Carles III, colocalantshi una inscripció que atribueix l'obra a Amilear» (1) (LABORDE. Obra citada, pág. 58).

Lo pont de Saint Chamas pel que la via Aurelia passaba sobre la Soulubre té la data fixada per una inscripció que, segons Hirschfeld, es del comensament del sigle I. La inscripció se repeteix en les dos cares casi igual y diu:

L · DONNIVS · C · F · FLAVOS · FLAMEN · ROMAE
ET · AVGVSTI · TESTAMENTO · MEREI · IVSSIT
ARBITRATV · C · DONNEI · VENAE · ET · C · ATTEI · RVFEI

C. I. L., XII, n.º 647. — OTTO HIRSCHFELD. *Inscriptiones Galliae Narbonensis Latinae*, Berlin, 1888.

(1) C. I. L., II, n.º 3997.

ESTÀTUES Y EPÍGRAFS CON-
MEMORATIUS

L'estàtua, ab son pedestal, y els epígrafs aparellats en els murs dels edificis y en llurs pòrtichs, constituïen els monuments commemoratius típics de l'arquitectura romana. De les estàtues ne tenim coneixement, més que per les que han arribat fins a nosaltres més o menys mutilades, per les inscripcions que s'han conservat y que a elles fan referència,

y que a elles fan referència, gravades generalment en el bassament sobre que descansaven. L'ordre de l'importància numèrica de dits monuments commemoratius es correlatiu al de l'importància de les ciutats romanes de la Tarraconense; així veiem que figura en primer lloch Tarragona, que a judicar pels dats epigràfics que han arribat fins a nosaltres, degué tenir-

L · NVMISIO
L · FIL · PAL ·
MONTANO
AED · Q · II · VIR ·
ITEM · Q · Q · II · VIR
EQVO · PVBL · DONATÒ
AB · IMP · HADRIANO · AVG ·
IVDICI · DECVR · I ·
NVMISIA
VICTORINA · SOROR
TESTAMENTO · IN · FORO
PONI · IVSSIT

L · VAL · TEMPESTIVO
PATRI · VAL · GALLI ·
VALERIA · SILVANA
M · F
QVINTIVS · FLACCVS
AVONCVLVS
VALERIA · VERANA
SOCRVS · HEREDES
REDEMPTA · PORTIONE
VALERI · AVITI
CVIVS · PRÉTIVM
VALERIA · SILVANA · INTVLÍ
IN · DOMO · REPERTAM
IN · FORO · POSVERVNT

los ab professió; segueix després Barcelona,

y les demés en ordre a llur importància monumental. El lloch preferent per la colocació d'estàtues y ls epígrafs era la plaça, el Foro; y en els pedestals y en les làpides los heréus ho fan constar solemne: *testamento in foro poni iussit; in foro possuerunt* previl judici y'l decret dels decurions. (1)

Una làpida (2) ens indica l'agrupament d'estàtues dels Flamins en llochs determinats a Tarragona; així ho fa constar la inscripció del pedestal dedicat a Cayo Valeri

Fig. 95. Epígrafs del Museu de Santa Àgueda de Barcelona

(1) C. I. L., II, número 4275, 4278, etc.

(2) C. I. L., II, número 4248.

C · VAL · ARABINO
 FLAVIANI · F · BERGBO · F
 OMNIB · HON · IN RE · P
 SVA · FVNC · SACERDOTI
 ROMAE · ET · AVG · P · H · C
 OB · CVRAM · TABVLARI
 CENSVALIS FIDELITER
 ADMINISTR · STATVAM
 INTER · FLAMINALES
 VIROS · POSITAM · EX
 ORNANDVM · VNIVERS
 CENSVER

CN · NVMSIO
 CN · FIL · SERG
 MODESTO
 CARTHAG · OMNIB
 HONORIB · INRE · P · SV
 FVNCTO · ELECTO A ·
 CONCILIO · PROVINC
 ADSTATVAS · VRANDAS
 DIVI · HADRIANI
 FLAM · P · H · C
 P · H · C

L · PEDÁNIÓ · L · L'B
 EVPHRONI
 IIII VIR · AVG
 PRIMVS · ET ·
 AGATHOPVS · LIB
 L · PEDÁNIVS · CLÉMENS
 INMEMORIAM · L · PEDÁN
 EVPHRONIS · CVIVS · BASIS
 LAPIDEA · AERE · CLVSA · VESTÁE
 ERAT · CORRVPТА STATVAM · EIVS
 MARMOREAE · SVPERPOSVIT
 PERMITTENTE · ORDINE
 BARCINONENSIVM

Arabino, que obtingué tots els càrrechs honorífichs en sa República, sacerdot de Roma y dels Augustos en la província Hispana Citerior, de qui per la fidelitat y cuydado ab que atingué al arxiu censual, se judicà se mereixia erigirli una estàtua *entre les dels carons Flaminals*.

Les estàtues eren de diversos materials: de pedra, marbre, bronzo platejat y daurat. De marbre era, *statuam marmoream*, la a que's refereix l'inscripció adjunta ⁽¹⁾ trobada entre Tortosa y Sagunte, en la que's fa constar que per testament se manava aixecar el mausoleu y posarli la estàtua del testador. La següent inscripció, ⁽²⁾ trobada a Barcelona, fa referència a una estàtua de marbre, a la que cambia el pedestal Pedani Clemente, en memoria de Luci Pedani, ab permis del Magistrat de Barcelona, per haverse gastat l'antich, que era de pedra incrustat de bronzo, probablement ab la llegenda en metall. *L. Pedanió L. liberto Euphroni, servit, o Aug(ustali), Primus et Agathopus, lib(erti)*, (tal era la inscripció del antich pedestal, observa Hübner). *L. Pedanius Clémens in memoriam L. Pedani Euphronis, cuius basis lapidea aere clusa*. (Hübner creu que l'incrustació eren cantoneres de bronzo) *vetustate erat corrupta, statuam eius marmoreae superposuit, permittente ordine Barcinonensium*.

M · C · Q · AVITO
 SVPERFLVENTI · PECVNIA
 QVAM · IN · MAVSOLEVM
 SIBI · FACIENDVM · ET
 STATVAM · MARMOREAM
 PONENDAM · TESTAMENTO
 IMPENDI · IVSSIT

GENIO · COL · I · V · T · TARRAC
 L · MINICIVS · APRONANVS
 II VIR · Q · Q · TESTAMENTO
 EX · ARG · LIBRIS · XV Z
 PONI · IVSSIT

Luci Minici Aproniano, duumvir quinquenal, ordenà en son testament que s'erigís al Geni o Deu tutel·lar de la Colonia Julia Vencedora

(1) C. I. L., II, n.º 4020.

(2) C. I. L., II, n.º 4550.

Tarraconense, una estàtua, valorada en quinze lliures de plata. (1) Era'l personatge, a que's refereix la làpida, natural de Tarragona, com se de-

Fig. 96. Epígrafs del Museu de Santa Àgueda de Barcelona

dueix d'una inscripció que existeix a Caldes de Montbuy relativa al mateix y visqué en temps de Trajà, segons consta en altre inscripció existent en el Museu de Tarragona. (2) Un altre inscripció de Tarragona fa referència a estàtues daurades: *statuas aurandas*. (3)

Algunes vegades l'estàtua era eqüestre, altres senzillament un bust coronava'l monument com el que al corredor del Circh, Eutiches, aixecaren a Tarragona : en qual epígraf se

Fig. 97. Epígrafs del Museu de Santa Àgueda de Barcelona

(1) C. I. L., II, n.º 4071. — La lliura romana equival a 327'45 gr.; el cost de la de Tarragona fora de 4,911'75 gr. de plata.

(2) MORERA. *Tarragona antiga y moderna*. Tarragona, 1894, pág. 43.

(3) C. I. L., II, n.º 4230.

prega al caminant que llenzi flors sobre d'ell *sparge precor flores supra mea busta, viator.*¹¹

Cal imaginar fins en les nostres modestes ciutats romanes, les places ornades d'estàtues, fetes ja pels admiradors amichs y clients, ja pel propi diner després de simular una suscripció, ja per testament; estàtues sovint grolleres, altres voltes bellament esculpides y al costat seu, com avuy encare en les viles italianes, els nombrosos epigràfs commemorant als empleats públics, als que exerciren autoritat, o als amichs o a qui no tingué altre mèrit qu'èsser estimat dels seus o contar ab diner pera pagarse la làpida commemorativa y ab poder pera obtenir lo decret dels decurions.

(1) C. I. L., II, n.º 4314. Vegis la pàg. 122.

Pedestal d'estatua, Museu de Girona

Fig. 98. Fris ab masecares teatrals. Museu de Santa Agueda, n.º 1172 y 1173

IX

TEATRES

Les grans ciutats romanes se caracterísen pels edificis destinats als espectacles públics: «després del mercat, diu Vitruvi⁽¹⁾ cal escullir un indret molt sa pera les representacions escèniques que's donen en honor dels deus immortals»: n'hi hà prou ab recordar els grandiosos restes de les ciutats de la Provença, els grans teatres d'Arles y Orange. Aquí els restes son més pobres y reduïts; tan pobres, que cap es suficient pera formar idea del conjunt del edifici. Pera fixar les idees y donar el verdader valor a les nostres ruïnes, cal servir-se d'un teatre lo més sencer possible y lo més proper a la nostra terra: el d'Orange, per exemple, el típic teatre romà de la Provença. (Figs. 99 y 100) El formen dos parts: el lloch destinat al públich es una graderia semicircular, com la meitat d'una plassa de toros espanyola, anomenada entre'ls romans la *cavea*; el lloch de les representacions, es una plataforma elevada, el *pulpitum*, que té per fons el frontispici decorat d'exedres y columnes el *frons scenae* y una construcció de planta rectangular posterior non se prepara la representació teatral; tal es en síntesis el teatre romà.

Els teatres catalans, seguint la tradició grega, tenen excavades les grades parcialment en la roca, aprofitant la configuració del terré. Aixís

(1) Lib. V, Cap. III, edició citada.

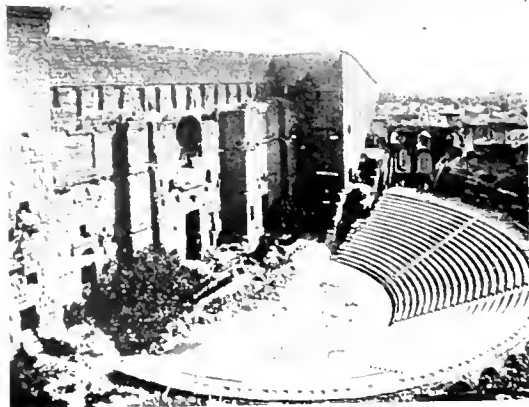

Fig. 99. Teatre d'Orange

Fig. 100. Teatre d'Orange, exterior del escenari

passa a Tarraco, Sagunte y Pollensa. En les terres planes, a Pompeya, a Roma y Provença, el teatre es enterament construït; en la terra montuosa, com la catalana, sols excepcionalment les grades deixen d'apoyarse directament en la roca y ho fan sobre substruccions de murs y voltes.

TEATRE DE TARRAGONA Escassíssims son el restes del teatre de Tarraco: fragments de les grades ab inscripcions, senyalant els noms de les persones o Corporacions ab dret d'ocuparles en els espectacles, (1) un tros de llinda ab inscripció d'una de ses portes, (2) restes informes de les voltes que sostenien les graus y fotografies y recorts tant sols d'aquestes.

Pons de leart, el conegut historiograf de Tarragona, en el segle XVI, descrigué

(1) Hi han escrits titols ab lletres graus y elegants en la cara anterior a les grades, que en opinió de Hübnér son del teatre.

En una grada hi há aquesta inscripció: EX · H · C · V · ME

En un altre grada: C · X · M
P · XVIII S · L

En la grada següent: EX · H · C · V · ME ·
C. I. L., II, n.º 4289.

(2) Es aquesta llinda de pedra del país, de 1,90 metres de llarg per 0,66 d'ample y 0,54 de gruix, ab un fragment d'inscripció ab caracters elegants que semblen del segle II que diu: IMP. CAES; els punts de l'inscripció son triangulars.—ANGEL DEL AYO, «Nueva inscripció del Teatro romano de Tarragona», *Boletín de la Real Academia de la Historia*, t. XXXII, Madrid, 1898, pág. 169.

uns restes del amfiteatre, ⁽¹⁾ prenentlos com a restes del teatre. Els veritables restes d'un teatre tarragoní foren descoberts en 1885. En les excavacions llavors practicades sols se descobri la mitad de la *carca* ab restes tants sols de les *gradations* o *gradi* fentse visibles fins tretze d'aquestes; indubtablement n'existien més però están enterrades en el subsol, fentse impossible determinar el total plan del edifici. La dimensió del teatre, presa la mida desde'l *præcintio* superior (corredor horizontal), sembla resultar de 39 metres de diàmetre y la *carca*, a lo que pot deduirse dels restes, no presentava més que dos graus *cunei* (agrupacions cuneiformes de les *gradations*), dividintla una sola *scala*.

L'obra era de reblla menuda, sentada una part sobre les roques; les grades estaven formades ab graus carreus, alguns de 2 metres de longitud, de pedra del país. Cada grada medeix 0·38 metres d'alsada y 0·70 d'ample; l'escala comprenia dos graus per grada. Per el sosteniment dels carreus, que constituien les grades y escala, en part del teatre, se construiren unes voltes de 4·50 metres d'amplada y de 2·60 d'alsada al descobrire les ruïnes, ⁽²⁾

Fig. 101. Teatre de Tarragona

L'epigrafia ens ha trasmés el nom d'un autor en un dels geures que aplaudía el poble romanisat en el teatre de Tarragona; un autor de pantomimes. És un epígraf a la deesa Tutela posat per *Emilius Sererianus*, mimógrafo. ⁽³⁾ El mimo fiava l'efecte en la expressió dels fets escènics per medi de gesticulacions y de la música; era

(1) «Este theatro de Tarragona está hecho a manera de media luna, el circuito del son cccxxxvii baras o media y en una parte se muestran xviii, escalones hacia la parte de la marina ó los lugares donde estavan, porque las piedras quitaronlas cuando hizieron la yglesia de nuestra señora del milagro que allí esta edificada...» PONS DE ICART, *Libro de las Grandezas de Tarragona*, Lérida, 1572, págs. 206 y 217.

(2) HERNÁNDEZ SANABUJA, *Historia de Tarragona*, t. I, segunda part, Apèndix, pág. 42 y següents.

(3) C. I. L., II, n.º 4092.

Fig. 102. Teatre de Sagunto

sa representació com la pantomima moderna, comunment una paròdia grollera de fets y personatges coneguts, y per lograr l'impressió còmica acompanyaven al mimo animals ensinistrats, repugnants deshonestitats, etc. En els primers temps fou un gènere independent; després, com la *pessa* dels teatres actuals, formà representació accessòria, que acompanyava a la representació principal. (1)

TEATRE DE SAGUNTE El teatre de Sagunto està situat en la pendent del turó que sostenia el recinte mura-

(1) JOAQUÍN COSTA. *La Poesia popular española y Mitología y Literatura celta-hispanas*. Madrid, 1881, pág. 449.

Fig. 103

Teatre de Sagunto. Model existent en el Museu arqueològic de Madrid.

llat de la antiga heroica ciutat ibèrica. (Fig. 102) És el més grandios d'aquesta part de l'Hispania y ab tot està molt lluny de la suntuositat dels de Roma y de la Provença. La graderia està excavada en part en la roca i aprofitant la disposició de la muntanya; l'escena està construïda a exemple dels teatres

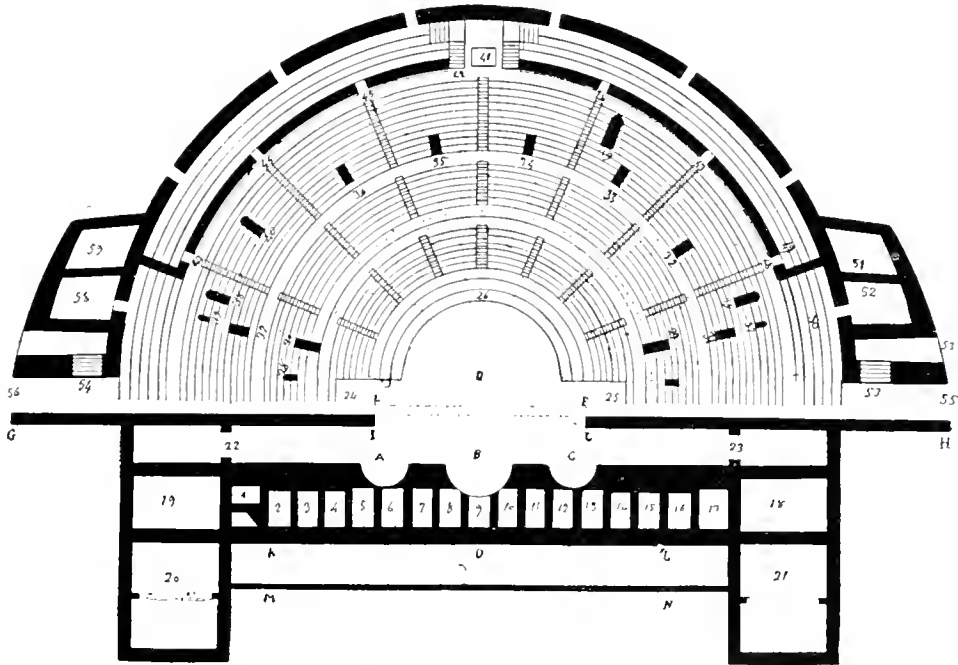

Fig. 104. Teatre de Sagunte. Plan segons Chabret

del Imperi, però tots els paraments exteriors se presenten llisos, de carreu petit, sense la suntuosa decoració de columnes, pilastres y entaulaments del teatre d'Orange. Chabret publica en sa obra citada⁽¹⁾ la planta (Fig. 104) y complet estudi bibliogràfic y descriptiu del monument y estudia les dificultats que l'Arquitecte romà va resoldre pera adoptar el tipó del teatre romà a les condicions topogràfiques del emplaçament. Als Museus arqueològics de Madrid y Valencia s'hi guarden unes curioses reproduccions en fusta y suro executades per Miquel Arnao, que donen una clara idea de l'obra en 1796. (Fig. 103) L'obra de la substrucció es de rebla menuda,

(1) *Historia de Sagunte*, t. II, pág. 33 y següents.

revestida de petits carrens de calisa blavosa, més llargs que amples y desiguals rejunts ab morter que fa al exterior una decoració de betes rudimentaries; les voltes son fetes de troços de llosa prima y llarga.

La escena era formada en sa part baixa per dos murs A, B, C, y K, Q, L, (Fig. 104) paralels, lligats per altres transversals tancant uns espais regulars (nùms. 1 al 17) coberts ab voltes semicirculars, alguns encare en peu. El mur de l'escena (*frons scenae*) ha desaparegut; però

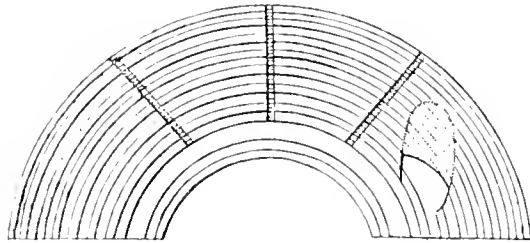

Fig. 105
Teatre de Pollensa. Plan segons Martorell y Peña

sa planta pot reconstruirse ab les exedres que'l decoraven. Queden fragments de les *valves* ó portes del mur de l'escena, especialment la de la esquerra A, *hospitalia*. Les valves, centrals B *valva regia* y la dreta C, han desaparegut, quedant tan sols part del paviment de la primera y el maicó que formava un dels seus montants, separantla de la A. El pórtich, que deu establirse, segons Vitruvi ⁽¹⁾ detrás de la escena, a fi de recullir al públich quant la pluja interrompeixi l'espectacle y de qu'els *choregas* se reuneixin pera preparar la representació, no existeix en el nostre teatre. Als extrems de l'escena y formant dos cossos avansats, hi havia dos compartiments dividits en altres dos (18, 19, 20 y 21) que formaven les sales dels chors (*choragia*). De aquests se passava al *prosceni* per les *versures* 22 y 23 y'l *postsceni* (del 1 al 17). El mur K, Q, L, limitaba'l *postsceni* per darrera. El espai comprés entre les lletres A, B, C, y J, I, formaba'l *prosceni*.

(1) Llib. V, Cap. IX, edició citada.

La *cavea* estava dividida en tres ordres de grades (*inveniana ima*, *media* y *summa*) y verticalment en non escadets (*scalae*) una en el centre de la graderia y quatre a cada costat. Les tres primers grades eren més amples y baixes; tenien 1·26 ms. d'ample, eren de carreus de pedra blavosa, ab un bordó en l'extremitat lliure; seguien sis grades de 0·63 ms. d'ample que, juntes ab les tres anteriors, formaven la *ima cavea*; a continuació dues grades de doble amplada que les sis restants, pel pas dels espectadors (*præcinctio*). Les portes 29 y 30 donaven pas als de la primera *cavea*; seguien després set grades iguals a les sis de la primera *cavea*, sobre aquelles un altre *præcinctio* d'iguals proporcions que les anteriors formant la *media cavea*. Sobre aquesta s'aixecaven altres deu grades de setí, que ab altres quatre que hi havia a sobre'l pòrtich constituïen la *summa cavea*. Més amunt hi havia el pòrtich cobert ab volta semicircular, sobre'l que hi havia quatre grades. En el centre d'aqueixes (41), hi há una interrupció aon se veuen restes d'un bassament que sostindria una estatua. Darrera les últimes grades s'alçava la paret, com aconsella Vitruvi al tractar de les condicions acústiques. Segons antics escriptors, vegeren encara part d'ella, ab els permòdols que coronaven l'edifici pera lixar els màstils que sostenien les veles (*velarium*); aqueixos permòdols se veuen reproduïts en el model del Museu arqueològic de Madrid.

El pòrtich superior tenia cinch portes (*comitoria*) (núms. 31 al 35) sense simetria de posició. Les entrades principals del edifici estan als costats dels angles del hemicicle (núms. 55 y 56), dos passos coberts de volta semicircular, anaven fins a la *orchestra*.

TEATRES D'ALCUDIA Y MAÓ — A Alcúdia (Balears) s'han trobat restes de la *cavea* d'un teatre, (Fig. 105) les grades del qual son excavades en la roca. Està dividida en dos *invenianas* per un *præcinctio* de 1·27 ms. d'ample; la *inveniana* baixa, formada de dues grades, es continua; l'alta, formada de vuit grades, està dividida en quatre *cunei* per tres escales; no ha pogut ser estudiat cap element de la *scenae* per estar plena de terra y runa; la corda del arch que forma la grada més baixa, es de 18 metres; es nota distintament en les grades, el passadís que corre entre'l setí del espectador y el de la grada immediata; l'amplada del passadís es de 0·95 ms. y la del setí es de 0·46 ms. Les grades, contra el precepte de Vitruvi, estan de cara al Sur; la situació del lloch no permetia altre cosa, per quai tota la costa està oberta al Migdia. (1)

(1) MARTORELL Y PEÑA *Apuntes arqueológicos*. Barcelona, 1879, pág. 161 y siguientes.

Del estudi dels documents epigràfics se'n dedueix l'existència d'un altre teatre a Mahó; se refereix a ell una làpida incompleta, ¹ epígraf honorífic que commemora a un personatge que havia fet grans serveis al país, restaurant portes y contribuint a la construcció de varis edificis públics: les carniceries o el mercat ab sos pòrtichs, el teatre y altres. ²⁾

ALIA I RV ENT I BA	frum	QVOPORT ^{las.....} REDDITO ^{Sumptu...re} STITVIT ^{acellum?, porti} C S P ^{blicas.....thea} TRV ^{m?} T
-----------------------------	------	---

1) C. I. L., II, Supp. n.º 6000.

2) HÜBNER. «Monumentos epigráficos de las Islas Baleares», *Boletín de la Real Academia de la Historia*, Madrid, 1888, t. XIII, pag. 465 y siguientes.

Aeroteria representant una màscara tràgica
 Museu de Santa Àgueda, n.º 1171

Fig. 106. Amfiteatre de Mérida. Fotografia Laurent

AMFITEATRES

La Provença esta plena de ruïnes d'amfiteatres: Vaison, Nîmes, (Fig. 107) Arles, (Fig. 108) Fréjus: grans construccions aïslades com les places de toros espanyoles, sino de pla elíptica, com dos teatres ajuntats. Plini explica aixís l'origen d'aquesta forma: en dos teatres giratoris, «com lo poble roma embarcat, per dirho aixís, sobre dos naus, es portat sobre dos pivots y assisteix al espectacle del seu propi perill, prompte a morir si'l mecanisme's malmet». La màquina, que feya escriuir a Plini, esdevinguè obra practica, com dos *carreus* de teatre ajuntades pera contemplar un espectacle comú.

Fig. 107. — Anfiteatre de Nîmes.

roca, lo menys possible construït sobre voltes. És una adaptació al anfiteatre del sistema de construcció dels teatres en terres de topografia muntanyosa.

Fig. 108. — Anfiteatre d'Arles.

Un mur d'un metre y mig d'altura (*balteus*), separava l'anterior de la *media caeca*, que contenia deu grades y que un altre mur separava de la *summa*

(1) L'eix major de l'elipse del anfiteatre de Tarragona, segons aquest autor, comprènent dintre la paret exterior, era de uns 130 metres y el menor media 102 metres. La direcció del eix major es d'Orient a Occident. La extensió superficial era un poch menor qu'el de Nîmes, notants que la relació entre'ls dos eixos de l'elipse exterior, era aproximadament la mateixa de la del Coliseu, o sigui l menor les 5/6 parts del major.

(2) — Obra citada, t. I, pag. 33 y planxa LXI.

AMFITEATRE DE TARRAGONA

L'anfiteatre de Tarragona no es aislat com els proveencials sino a estil del de Mèrida, (Fig. 106) excavat en la vessant del turó que mira a Orient sobre'l que s'aixeca la capital de la Tarraconense y ab el costat meridional assentat sobre la roca batuda per les ones del mar, en el lloch actualment ocupat pel presiri. Una part posterior era aixís obert en la

El Sr. Hernández Samahuja ha estudiat aquest monument en sa *Historia de Tarragona*, varies vegades citada, (1) y en Laborde (2) en publicà la planta. (Fig. 111) La graderia media 56 metres d'ample desde'l mur exterior de fachada fins al *podium* que rodejava l'*arena*. Estava aquesta dividida en tres seccions: la inferior (*prima caeca*) per les autoritats, magistrats y persones de categoria, s'apoyava contra'l mur del *podium* y contenia sols tres o quatre grades. Un

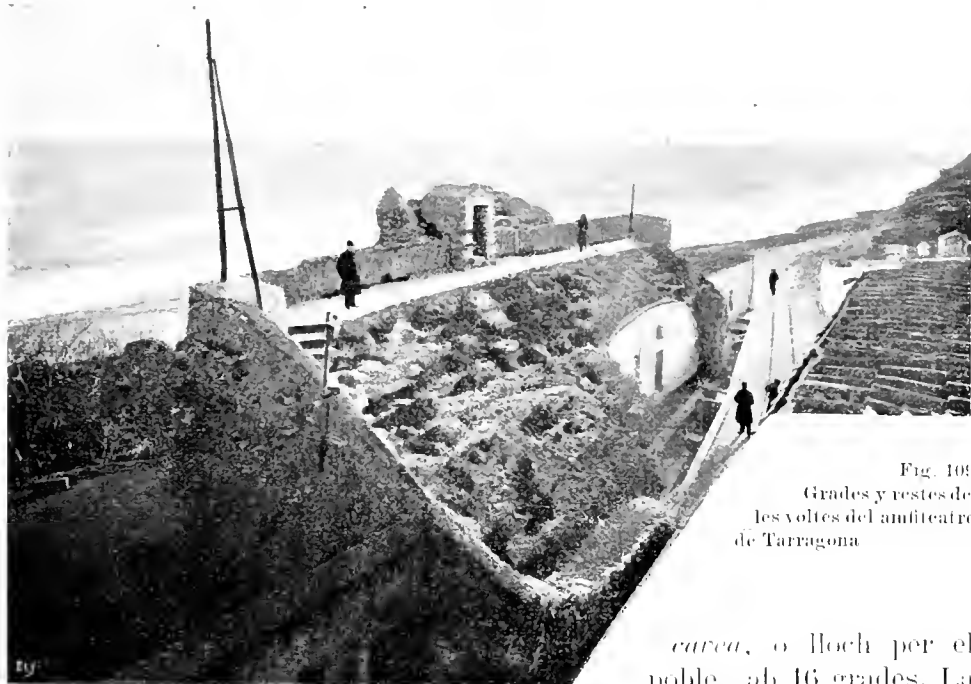

Fig. 109
Grades y restes de
les voltes del amfiteatre
de Tarragona

Fig. 110. Voltes para sostenir les grades
del costat del mar
del amfiteatre de Tarragona

carca, o lloch per el poble, ab 16 grades. La situació del amfiteatre sota'l turó de Tarraco, excavat en part en la roca, aprofitant un replèch d'aquesta y extenentse fins a tocar el mar, exigia que les portes de entrada s'obrissin en lo alt del edifici, verificant aixís un descens els espectadors, venint de la ciutat, al mar a ocupar les primeres grades. Una galeria donava la volta al amfiteatre. La *summa carca* estava dividida en quaranta parts, *cunei*, per medi d'altres tantes escales que corresponien a cada una de les quaranta portes obertes en la galeria envoltent. La *media carca* estava dividida en vint parts per altres tantes escales; hi havia incomunicació entre la *summa* y la *media carca* y entre aquesta y la inferior. Aquestes construccions,

com totes les de sa classe, terminarien probablement ab una galeria porticada, lo qual està confirmat per la relació de Pons d'Icart manifestant qu'en son temps (segle XVI), existien, escampades per terra, unes quantes columnes d'ordre dòric: y es principalment digne de notarse que la situació del edifici era tal, que tots aquells que habitaven el Palau d'August y ls que circulaven per la muralla podien presenciar a la vegada els jochs del amfiteatre y del circh.

Era aquesta disposició realment extraordinaria: a dalt la ciutat escalfant el turó, que coronaven els temples, y extenentse en successius plans rodejada de l'alta muralla de fama universal; al peu de la grandiosa construcció, que la tradició popular anomena desde temps immemorable Palau d'August, el circh, continuant la disposició escalonada; mes en sota, l'amfiteatre arrencant de terra per la part alta, suplerta per medi de construccions per la banda de mar, en el qual lloch les grades s'apoyaven sobre voltes inclinades (Figs. 109 y 110) y al fons d'aquest, conjunt sobremanera grandios d'edificis, la blavor del mar de Tarragona y la vista de l'immensa plana.

Aqueixa obra grandiosa avuy es casi perduda: resten en l'antich presiri, utilidades per baixes coses del servey penitenciarí, les subconstruccions de voltes inclinades; en tal o qual lloch de la roca apareixen indecisos els restes de les grades cavades en ella com en els teatres de la Grecia; un camí modern atravessa de part a part l'arena aon lluitaven els gladiadors.

Han quedat sols del geganti amfiteatre ruïnes aïllades del plan que Laborde aixecà, en el comensament del segle passat, obeïnt al afany imperial de cultura napoleònica.

La part d'aqueixos edificis, construïda sobre terra, era revestida exteriorment de pòrtichs aon s'aplegava ordinariament la gent estranya, anàloga a la que rodeja en l'actualitat les nostres plaçes de toros; els venedors ambulants, els tiraires, els adivinadors del pervindre y finalment les bruïxes que's dedicaven a recitar, a la manera qur'are, una classica bona-ventura; les síriaques y gaditanes hi ballaven, ab estranyes contorsions de cos, antigües dances del ventre, dances que avuy son encare conservades; les parades de menjars que escampaven una inaguantable fortor d'oli.

A dintre, els empressaris de moda, «homes que no creu ni reis, ni caps de nació, ni notables per sa influència», puig no exercien alts carrechs oficials, influents sobre'l poble o les autoritats de la ciutat, hi aplegaven, com diu Plini, al poble vencedor de la terra, conqueridor

del univers enter, que regeix les nacions y'ls reyalmes, que envia lleis als de fora, fins a cert punt part humana dels déus immortals».

Fig. 111. — Plan del amfiteatre de Tarragona segons Laborde

L'Hübner (4) estableix com a probable que, tant aquesta construcció, com el Circh y el Teatre, foren executats en l'època del major desenvollop del luxe en aquesta regió o sigui en els segles II y III.

Les festes de lluytes que's verificaven en els amfiteatres eren fundades sovint per llegats testamentaris, com les instituides a Barcelona y en sa

(4) — *La Arqueología de España*, pag. 250.

sustitució a Tarragona per *L. Cœcilius Optatus*.⁽¹⁾ Aquestes lluytes les feyen gent educada exprofès, sovint associada, que recorria els amfiteatres de més anomenada. Desde'l segle II se fundaren corporacions d'atletes, el déu tutelar de les quals era Hércul, qu'anaven de ciutat en ciutat llogats pera les festivitats. Una associació de aqueixa mena *Sodales Herculanæ*, existia a Tortosa, segons demostra una làpida dedicada a *M. Sallustio Felici*, mort lluny de sa terra *peregre defuncto*.⁽²⁾

M SALLVSTIO
FELICI·PEREG
RE·DEFVNGO
SODALES 7
HERCVLANI

(1) Végins a les pàgines 28 y 29 del present llibre.

(2) C. I. L., XII, n.º 4064.

Escena de la enya del senllar. Museu provincial de Barcelona, n.º 1139

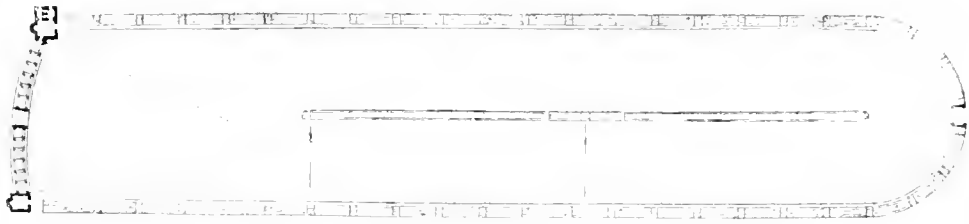

Fig. 112. — Circh de Bovilla.

XI

CIRCHS

CAL, pera veure lo que foren els circhs romans, referirse a un de conegut, sencer. Era una obra pera presenciari grans carreres: un espay llarch aon aqueixes poguessin desenrotllarse voltat de graderies. El circh d'una ciutat del Laci, l'antigua Bovilla, al peu del mont Albano, prop la via Appia, servira pera donar idea de lo que es aqueixa construcció. Se distingeixen en ell principalment les graderies: *maniana*: la porta de sortida en l'extrem circular; *porta triumphalis*: l'*oppidum* en l'extrem rectilini ab sa *porta pompea* al centre, coronada de la flotja del president, y ab ses *carceres* pera colocal en condicions analogues als carros lluytadors y la *spina*, construcció longitudinal que divideix en dos l'*arena* pera guiar millor les curses, decorada de estatues y obeliscs, tenint en sos extrems les *metae* o fites pera senyalar el terme aon trobava'l premi'l vencedor en la derrera volta.

CIRCH DE TARRAGONA Es curiós l'emplaçament del Circh de Tarragona, situat en la Acrópolis y adherit pel major de sos costats al mur y tenint en un de sos extrems l'anomenat Palau d'August, probablement l'antich *Prætorium*. Pot compararse per aquest darrer accident sa disposició ab la del *Circus maximus*, de Roma, situat sota

els palaus imperials del Palatí. La planta y seccions les publicà el P. Florez ¹⁹ y el Sr. Hernández Sanahuja completà aquest treball ab motiu d'excavacions y estudis posteriors.

Ócupa un espay perllongat de terreno en direcció de NO. a SO. cobert enterament per les edificacions modernes. Anem a descriure'l començant per la situació de les portes.

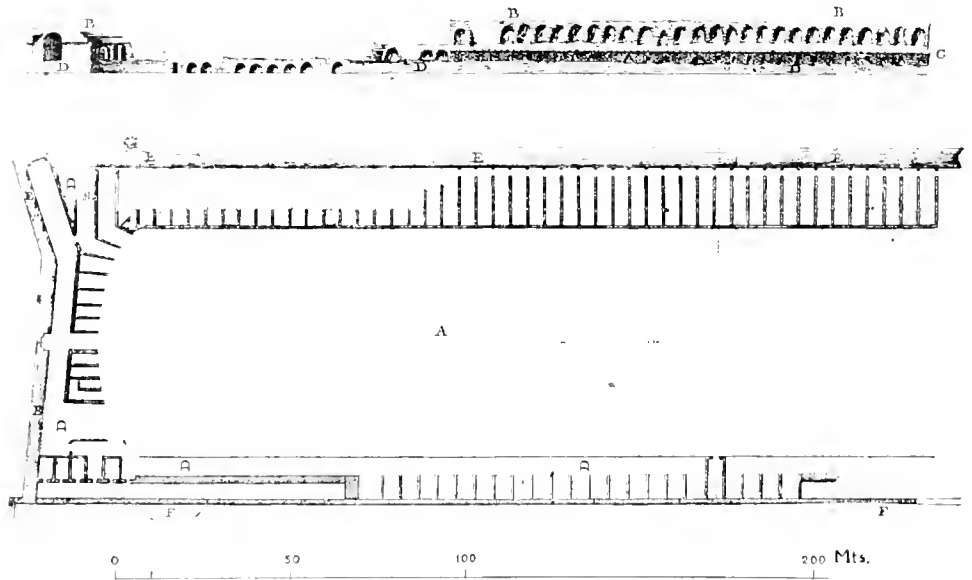

Fig. 113. — Círcul de Tarragona. (Plan y secció longitudinal, segons lo P. Florez)

La *Porta triumphalis*, per non pasaven els vencedors, no podia estar al extrem circular degut a la situació topogràfica, que feya que aquest fos obert en part en la roca sota el Palau d'August. El Sr. Hernández suposa que's destinava an aqueix objecte la que s'obria en el mur de Migdia, corresponent a la meitat de l'actual Rambla, non avuy comença el carrer del *Portalet*. La *Porta Ostia*, situada en lo que s'anomenava

(1) Diu aqueix autor, parlant del Círcul de Tarragona: «...tiene de largo más de mil y quinientos pies, ó quinientas varas, con el ancho de más de trescientos pies: porque aunque hay casas labradas, perseveran en la mayor parte los arcos ó bóvedas, sobre los cuales estaban fabricados los subselios ó asientos para el concurso. » *España Sagrada*, t. XXIV, p. 223 y següent. Vegis també l'obra citada: LABOUM, t. I, p. 33.

Oppidum, per la que penetraven els carros ab els aurigues per esser sortejats y distribuïts en les corresponents *carceres*, estava en el cap occidental donant exactament al exterior de la muralla aon apareix una torre quadrangular relativament moderna, entre les portes de Sant Francesch y del Rosari. Tancava l'*oppidum*, la linea de les *carceres* situades en el bloc ocupat avuy pel frontispici del Palau Consistorial. En el cap oriental del Circh, de forma semicircular, aon en els demés circhis hi havia la *Porta triumphalis*, en el de Tarragona hi havia la *Libitinensis*, per aon sortien les víctimes. Se conserva una porta de comunicació entre l'antomat Palau d'August y les substruccions del Circh. ⁽¹⁾

Fig. 114. Circh de Tarragona. Secció transversal segons lo P. Florez (Escala de la fig. 113).

L'estructura interior de la graderia meridional formava una serie de voltes de canó en número de quaranta sis. ⁽²⁾ Cada una se subdividia longitudinalment en tres cossos: el primer, prop de l'*arena*, tenia una lleugera inclinació y descansava sobre un mur (*podium*) format ab grossos carreus, d'uns dos metres d'altura. El segon cos de la volta tenia una inclinació de 31°

y sobre el mateix descansava la graderia construïda ab marbre del país que contenia dotze files de grades. El tercer cos era horitzontal apoyantse contra'l mur de la ciutat, corrent sobre'l mateix la plataforma (*visorium*), sobre'l que s'alçava una galeria o pòrtich cobert format ab columnes de granet, de les que s'en conserva alguna en el Museu. Les voltes del costat septentrional diferien de les anteriors a causa de

Fig. 115. Volta del Circh de Tarragona

(1) HERNÁNDEZ SANAHUJA. Obra citada, t. I, segona part, Apend., pág. 5 y següents.

(2) Medien aquestes voltes d'un sol canó, 56 metres de longitud per 5'10 metres d'ample y 6'25 metres d'altura (vegis l'obra *Tarragona antiga y moderna* d'EMILI MORAÑA, Tarragona, 1894 pág. 26 y següents).

Fig. 116. Estructura de les grades del Circh de Tarragona y reconstrucció del *podium* segons l'Hernández Sanahuja.

riu. Avuy els tarongers y les hortes ab llurs cerques y nombroses cases omplen l'arena y fan desaparèixer les ruïnes de la vella construcció sota un fruiterar y en và les cercaria'l viatger. Degut a les excavacions fetes pel Sr. Chabret, historiador de Sagunte, podèm formar-nos idea del monument. (Figs. 117 y 118) L'eix major del Circh medeix 260 ms. de llargada y 65 d'ample sense contar les graderies: era menor que'l de Tarragona com calia a la menor importància de la ciutat. La basse del mur que'l circunia es de pedra de fil, de calisa blava del país, d'aparell mijà, ab grans llits de morter; el restant es un formigó o pinyolench de fragments del desbast de les pedreres, barrejats ab morter fins a l'altura de 2·27 ms. Volta tot el mur exterior del Circh una filada de carréns, y sobre d'ell encara s'aixeca el coronament, també de formigó, de 1·40 ms. d'altura. L'altura total del mur es de 5·17 ms. y son gruix de 0·83 ms.; però en sa terminació sols té 0·63 metres y al apoyar-li sobre la filada de pedres (a la altura de 3·77 ms.) deixa un espay de 0·20 ms. cap al interior del edifici. La porta *triumphalis*, colocada al extrem circular, era decorada ab grans lloses de calisa blavosa. L'ample del portal es de 2·84 ms., segons els forats de pollaguera que conserven les pedres dels dos costats non giraven les fustes en ses frontises; el marxapèu conserva clar el senyal de les roderes ab una separació de 1·70 ms. entre elles; cap al exterior del edifici son encara

la situació del terreno y s'en conserven tres, casi intactes.

Al aixecar el Sr. Hernández Sanahuja'l plan del Circh, rectificà les dimensions que donava el P. Florez, resultant que desde la porta *Ostia* a la *Maniana* tenia aquell una llargada de 340 ms., siguent son ample de 75; exteriorment, la llargada era de 360 ms. desde'l *oppidum* del tester oriental al occidental, y 110 desde'l mur meridional al del Palau d'August. (1)

CIRCH DE SAGUNTE — El Circh de Sagunte estava al peu del turó, qual testa coronaven les muralles del *oppidum* romà, entre la montanya y'l

(1) HERNÁNDEZ SANAHUJA, *Obras citada*, t. I, segona part, Apend. pag. 14, nota 1.

més grossos. El mur interior era de formigó, ab una basse d'aparell mijà corrent per tot el Circh a una distancia de 3'60 ms. del exterior. Entre'ls dos existeixen murs transversals, per lligarlos y donar més solidès a l'obra, y sobre d'ells, diu en Chabret, degué apoyarse la graderia de fusta,

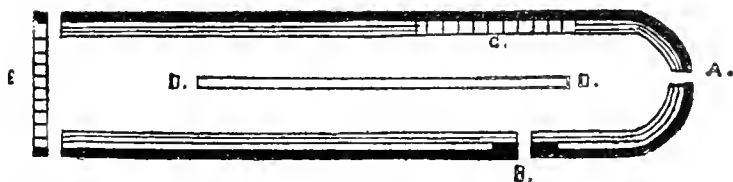

Fig. 117. Circh de Sagunte, segons Chabret

donchs no's veuen rastres de voltes ni escalinates que'ns fassin sospitar que la graderia fos d'estructura permanent. En el centre de l'arena del Circh feu fer Chabret una excavació, trovant el mur de la *spina* enterrat a 1'20 metres del nivell actual del terreny. Té la *spina* 1'25 metres d'altura y 0'50 metres d'ample, formant un estilobat de duríssim pinyolenc formigó y pedres irregulars. L'any 1887, se trobà un tros de canal de formigó hidràulic que recorre bona porció del edifici, en sentit longitudinal, d'Occident a Orient. Potser conduïa, diu l'autor citat,

Fig. 118. Porta del Circh de Sagunte
lletra B de la Fig. 117

l'aigua del riu per inundar el Circh y fer simulacres navals (*naumachia*), o era senzillament, y es més probable, una claveguera de desaigüe. Ent excavacions, va trobar el mateix autor un conducte de pedra de fil que recorre tot l'espai comprès per la graderia fins a desembocar al riu. Tenia 0'48 ms. d'ample per 0'65 ms. d'altura. Per aquest, creu ell, tenia lloch el desaigüe al acabarse'ls jochs de *naumachia*.⁽¹⁾

(1) CHABRET, Obra citada, t. II, pags. 80 y següents.

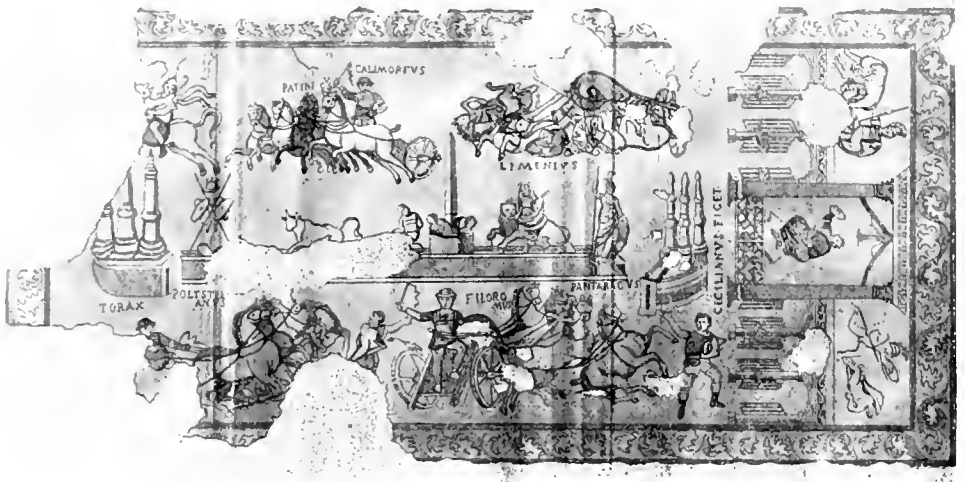

Fig. 119

Mosaïc de Girona ab la representació del Circh. (Mem. de la Comissió de Monuments Històrics)

LA *SPINA* DELS CIRCHS. Dos mosaïchs, un trobat al edifici conegut pel Palau, a Barcelona, y'l de la finca del Comte de Bell-lloch en la província de Girona, han servit de font de estudi pera descriure la *spina* dels nostres circhs y posar en clar la disposició de les *carceres* y del llloch que sobre la porta *Ostia* ocupava l'*edilitor spectaculorum*, lo president de la festa circensí. Son escassos els mosaïchs que s'han trobat en el món roma, representant els jochs del Circh; se cita principalment el de Lyó¹⁾ y'l d'Itàlica.²⁾

El mosaïc de Barcelona dona una idea completa de la disposició y ornamentació de la *spina*. Aquesta era decorada ab diversos elements monumentals; columnes, fonts, Postàtua de Cibeles (*mater deorum*) muntada sobre un lleó, obeliscs, altars, ediculs y estatures de lluytadors; els uns eren sols elements de decoració, els altres tenen destinació especial relativa als jochs o caracter religiós. En el mosaïc de Barcelona es de notar un edicul format de quatre colimnes y d'un arquitrau que sosté set formes ovals *ara* mòvils, que's retiraven una pervolta correguda durant els jochs, permetent aixís contarls als espectadors. Simètricament als

1) Publicat en el *Dictionnaire des antiquités grecques et romaines*, de DARLÉMBERG SAURON, Mot *Circus*, t. III, segona part, Paris, 1904, y en l'obra de O. RUMANN: *La Vie antique*, Paris, 1885, t. II, pag. 425.

2) ROMÉ Y, *Historia de España*, 2.ª edició, Barcelona, 1839, t. I, pags. 146 y 193.

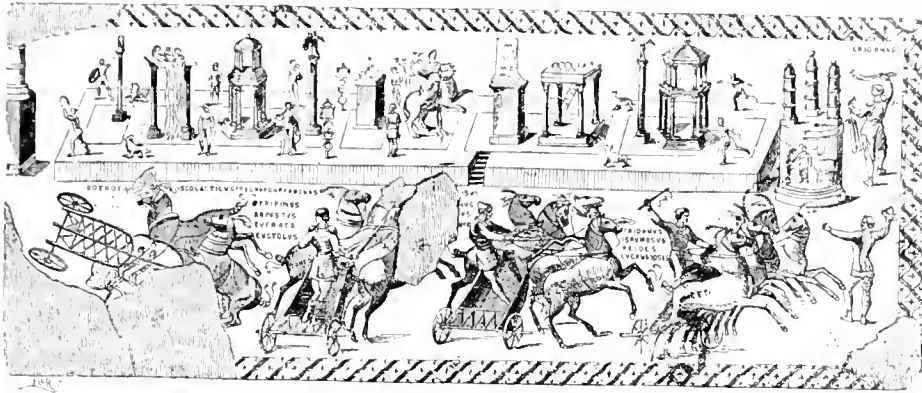

Fig. 120. Mosaich ab la representació de la *spina* del Circh, trobat al *Palau* de Barcelona (Museu de Santa Àgueda)

ora y colocats igualment sobre l'arquitràu d'un altre edifici, hi han tres dofins, que en el mosaich de Barcelona llensen aigua; es probable servissin per igual objecte que les formes ovals, pels espectadors de l'altra banda del Circh, com ho dona a entendre una escala aplicada en una de les columnes que aguanten l'arquitràu ab els dofins que's veu en un relleu del Palau Barberini; en el mosaich de Lyó hi ha com dos safareigs voltats de murs en el centre de la *spina*. Els ous y ls dofins poden també considerarse com símbols dels Dioscures y de Neptú, divinitats protectores dels caballs. (1) Casi en els extrems hi ha dos edificis de doble pis, exagonals, rodejats d'estatues de lluytadors; en el centre de la *spina*'s veu el pedestal y principi d'un obelisch ab inscripció grega. Al peu dels extrems de la *spina* s'hi aixequen les *maeta*: la *maeta prima* y la *maeta secunda*, coronades ab les formes còniques, que a Roma eren de bronze desde'l temps de Claudius. En el mosaich hi ha'ls noms dels caballs, grecs llatinissats, com era costum ferho en les coses elegants y aristocratiques a la Roma imperial. Dos homes a peu precedeixen als carros; sobre un d'ells que agita una bandera, se llegeix el nom *Eridanus*, que es el del cavall de l'esquerra (*lunalis*) del primer carro, es a dir, del cavall de qui dependia sobre tot la victoria; es aquest, sens dipte, el qu'es aclamat. (2)

(1) Vegis el mot *Circus*, en el citat diccionari de DAMMBERG.

(2) Se'ns veu aquest mosaich representant el circh roma, al Museu de Santa Àgueda, en.º 1152). Medeix 8 ms. llarg per 357 d'ample. El rodejava una *grecia*, de la que sols queden alguns fragments. En el mateix Museu existeix una copia feta en 1830, per D. Claudi Lorenzale. S'ha reproduït en la *Historia de Catalunya*, per don ANTONI DE B. BARRILLI, Barcelona, 1876, t. I, pag. 155, y en el citat diccionari de DAMMBERG y SVALIO, t. I, segona part, pag. 119; han estudiat aquest mosaich, a

El mosaïc que's descobrí l'any 1876 en la propietat del Comte de Bell-lloch, en la província de Girona, té el mateix tema de composició que l'anteriorment estudiat, els jocs del Circh, y presenta una disposició anàloga. La Comissió de Monuments Històrics de la província de Girona va ferne un detingut estudi, ⁽¹⁾ haventne donat abans una lleugera notícia el P. Fita ⁽²⁾ que l'atribueix per son caràcter epigràfic al segle III. Medeix la part de mosaïc que's refereix als jocs del circh 7·08 metres de longitud per 3·42 de latitud, comprenent en aquestes dimensions una senefa que'l rodeja de 0·345 ms. d'ample per terme mig. Fa interessant l'estudi d'aquest mosaïc l'havershi conservat la part en que s'hi representa l'*oppidum*, testera del circh per on entren els carros a lluyta y la *spina* ab decoració menys sumptuosa que en el mosaïc de Barcelona. S'hi veu clarament el *pulveruar* que s'aixecava sobre la porta *pompae* y les *carceres*, on els carros esperaven la senyal per començar la cursa. Formen el *pulveruar* dos columnes vermelles ab el capitell d'ordre corinti y un entaulament ab senzill decorat y un *relarium* sota del qual esta sentat el personatge que presideix l'espectacle, l'*editor spectaculorum*. L'esmentat *relarium*, esta decorat ab faixes verdoses y vermelles, y ab cintes d'aquest últim color. La categoria del President no es facil de precisar per la falta d'atributs: vesteix una toga feta ab teixit de púrpura, que la portaven els còsuls en solennitats públiques, orlada ab blanc; té en ses mans lo mocador (*mappa consular* ⁽³⁾) ab que dava la senyal de començar la festa y que després se perpetua com a insigne en els diptichs consulars. En cada una de les *carceres* hi ha un *cancellum*, ab ses dos fulles mig obertes. Els arcs que la cobreixen sostenen un fris simulant una cornisa

més, D. JUAN DE DIOS DE LA RADA Y DELGADO en dos articles publicats en el *Museo Universal*, any 1872, pags. 58 y 66, que també l' reproduceix, y l' HUBNER en una notable monografia publicada en el t. XXXV dels *Annali dell' Instituto archeologico*, de Roma, titulado « Mosaico di Barcellona raffigurante giuochi circensi ».

(1) *Memoria acerca del Mosaico Romano descubierto en el presente año en la heredad llamada Torre de Bell-lloch, situada en el llano de esta ciudad*, Girona, 1876.

(2) *Revista Històrica*, Barcelona, 1876, t. III, pag. 138, nota.

(3) A partir del diptich de Boethius inclusiu, tots, salvo una excepció (el de Apion 539), que té una bossa a la mà fent al·lusió a ses liberalitats ja representin el consul de busto o de peu, dret o ajegut, el mostren ab el *mappa* aixecat en l'aire per donar la senyal o esperant, apoyat sobriels genolls o apretat contra el pit. D'ARMBURG Y SVABO, *Dictionnaire*, t. I, segona part, pag. 145 y següents.

Pero el *mappa* per si sol no pot bastar per caracterisar un consul, perquè aquest servia per donar la senyal de partida a tot magistrat que celebrava els jocs. Idem, t. II, primera part, pag. 272.

de fullatge ondulat, negre sobre blanc, limitat per demunt per una faixa groga. Superiorment a la part descrita y a dreta y a esquerra del pulvermar que s'aixecava sobre la porta *ponipia*, es veuen dos grups, representant l'un a Rómulo y Remo ab la llopa en presència de son pare Mars, vetllant per ells; l'altre grupo representa Sílvia, sacerdotisa de Vesta, la mare de Rómulo y Remo dormida y el déu Mars en actitud luxuriosa avans de fer-la mare. (1)

La *spina* està formada d'un llarch estilobat de color de maó, que pot indicar l'ús d'aquest material. En sa extremitat Nort, mostra una obertura rectangular que pot representar l'entrada d'un dipòsit, del *lacus spinae*. Sobre la *spina* hi há Palas ó sigui Minerva, y Rhea ó Cibeles, montada sobre un lleó, l'obelisch que s'aixeca sobre un sòcol y devant un quadrant solar u horari (*petelinon*) es la representació del Sol; a la dreta del obelisch se ven un'altra estàtua sense cap atribut, segueix un toro y un trofeu militar. En els dos extrems de la *spina* s'alcen les *metae* compostes d'una base y tres columnes.

El dibuix representa el moment del joch, en que obtinguda la victoria per un dels combatents, lineix un *missus* o carrera donant li a un dels varis actes en que's dividia l'espectacle. Les inscripcions de les quadrigues son gregues llatinissades, com en el de Barcelona. (2) L'autor del mosaich deixà son nom escrit al peu de sa obra; diu aixís: «CECILIANVS FICET». Aqueix nom se repeteix sovint en les lapides de Tarragona y en els epigramas d'en Martial. (3)

ELS JOCHS DEL CIRCH EN LA
EPIGRAFIA

L'epigrafia ens recorda els jochs dels lluytadors a Barcelona y a Tarragona. Luci Cecili Optato, ciutadà y edil de Barcelona, servidor dels emperadors Marc Aureli Antoni y Luci Aureli Veró, llegà a la ciutat 7800 denaris per celebrar cada any, en el dia 10 de juny, un espectacle de lluytadors, en el que devien gastarshi doscents cinquanta denaris, encarregant que en cas de no complirse la comanda per Barcelona, passés el llegat a Tarragona. (4)

Per les lapides que transcribim a continuació coneixem els noms d'uns *aurígues* lluytadors del Circh de Tarragona.

La primera es dedicada a «Entique, auríga de vintidós anys, per Fla-

(1) Ovidi, *Fastus*, Llib. III, Edició Nisard, París, 1834.

(2) C. I. L., II, Supp. n.º 6189.

(3) Vegis les inscripcions núms. 4065, 4153 y 4199 del C. I. L., II y de MARTIAL, *Epigr.*, Llib. VII, 59, non se repeteix aquest nom dues vegades en un sol distich.

(4) Vegis la pag. 28.

	D	<i>imago</i>	M	
E V T Y		<i>aurigae</i>		C I E T I
A R I G		<i>stantis,</i>		A N N · X X I I
F L · R F I		<i>sinistra</i>		N V S · E T
SEMP · DIOFANS		<i>palman</i>		
HO C RVDIS A'RIGAE		<i>gerentis</i>		
REQVIESCVNT OSSA				
SEPVLCIRO				
NEC TAMEN IGNARI				
FLECTERE LORA MANV ·				
IAM QVI QVADRIIVGOS				
A'DEREM SCANDERE CVRRV ·				
ET TAMEN A BIIVGIS				
NON REMOVERER EQVIS				
INVIDERE MEIS ANNIS				
CR/DELIA · FATA ·				
FATA QVIBVS NEQVEAS				
OPPOSVISSE MANVS ·				
NEC MIHI CONCESSA				
EST MORITVRØ				
GLORIA CIRC				
DONARET LACRIMAS				
NE PIA TVRBA MIHI ·				
VSSERE ARDENTES				
INTVS MEVISCERA				
MORBI				
VINCERE QVOS				
MEDICAE NONPOTVERE				
MAN'S				
SPARGE PRECOR				
FLORES SVpra				
MEA BVSTA VIAT · R				
FAVISTI VIVO ·				
FORSITAM IPSE				
MIHI ·				

vi Rufi y Semproní Diáfano, a son sirvent benemèrit. En aquest sepulcre descansen els ossos d'un rústich auriga, gens ignorant en subjectar els cavalls. La crudel fatalitat tingué enveja de mos anys, fatalitat a la que vaig voler oposarme. No'm fou concedit morir ab gloria en el circh y que la turba no piadosa derramés llàgrimes per mi. Les enfermetats ardents en l'interior de mes entranyes, me feren morir, les que no pogueren dar remey les mans dels metges. Viatger, espargeix tendres flors sobre mon busto,

que qui sap, essent jo viu, lo mateix hauria fet. »⁽¹⁾

Un altre lapida de Tarragona⁽²⁾ es dedicada al auriga Fusco per sos admiradors y deixebles qu'ab carinyoses frases d'un amor excessiu, planyen la seva mort primerenca. « Als déus Mames: Al auriga Fusco de la facció *veneta*, hem consagrat aquesta ara als seus partidaris y aimants, pera que vegin tots aquesta memoria y prenda de nostre amor. Vas esser famós en ton art, meresqueres elogis en la carrera:⁽³⁾ vares concórrer a moltes sense temer, encara que pobre, de ningú: signeres envidiat, y vares callar sempre com a fort: ta vida sigué bona, y vas cedir a la mort perque eras mortal. Passatger que'l buscares, qualsevolga que sigues: aturat y llegeix si es que'l e arxives y te recordes d'ell. Tinga temensa tot hom als revesos de la fortuna: mes sapigues mentres tant, que Fusco t'els seus titls, son sepulcre, sa lapida que'l cubreix, y se troba bé. Seras salva, o fortuna. Cos innocent, nosaltres te havém banyat ab llàgrimes: te desitjém ara la rosada de vi, perque descansas tranquilament. Nin-

(1) C. I. L., II, n.º 4314.

(2) C. I. L., II, n.º 4315. Per la traducció, M. S. RUIZ, *Historia crítica de España*, Madrid, 1890, t. XIX, pag. 367.

(3) Els competidors en aquestes carreres tenien distintiu en els colors, que eren quatre y corresponien a les quatre *facções*: Prasinia, Veneta, etc. — FLORIÀZ, *España Sagrada*, t. XXIV, pag. 226.

P · X · ET · C · CORNELIVS
 SERVINVS · H · ET · CVRATORES
 OPERIS · EIVS · P
 HIC · R · P · EBVSIT · XC · MILIA
 NVMORVM · LEGAVIT · VT · EX · EIS
 QVODANNIS · TRIBVTVM · ROMANIS
 PENDERETVR · E · NE · CIVIS · INIQVO
 TEMPORE · TRIBVTA · PENDERE
 COGERENTVR · RELIQVA · VI · MILIA
 FENERARENTVR · ET · EX · VSVRIS
 LVDI · EDERENTVR · QVODANNIS
 CVM · VAS · LVM · NATE · EIVS · V
 · · · · ·

grecs alternaven les festes del circh y del amfiteatre ab les festes del cant y de la poesia.

(1) C. I. L., II, n.º 3654.

(2) *La poesia popular española y Mitología y Literatura celta-hispanias*, Madrid, 1881, pag. 398.

gitanos, syriaques y gaditans que dançaven.

Ab les carreres alternaven les dançes pintoresques y fins festes literaries. En Ebusus, Ibiza, un ciutadà fa un llegat per commemorar son natalici pera que ab sos productes se celebrin jochs ab fanals, ab llanties, quelecom potser com els balls ab ciris y ab atxes actuals *ludi, cum vasis luminum*.⁽¹⁾ Don Joaquim Costa⁽²⁾ refereix a Tarragona la celebració dels certamens quinquenals en que a imitació dels certamens

Mascara teatral, Museu de Santa Àgueda, n.º 2551

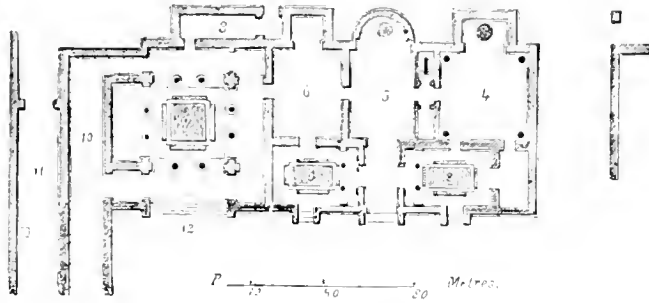

Fig. 121. — Plan de les termes de Veleja

TERMES

Les Termes eren l'edifici característich de tota ciutat romana; no's concebia un meli humà civilisat sense aqueix lloch de reunió pública. De les més sumptuoses de Tarraco, Barcino y Sagunte en sabem més per la epigrafia que per l'estudi directe dels monuments. Els restes d'edificis destinats a banys, a Caldes de Montbuy y Caldes de Malavella (l'antigua *Aguas Vacantias* o *Aquis Vacantis*, la capital del *Aquicul-denses* de Plini), no son llocs sumptuosos sino modestos banys propers a fonts termals aprofitades desde molt antielh, alguns potser per les civi-lisacions preromanes; aixis eren també's que cita un document del segle ix, els de Amelie-les-Bains prop d'Arles⁽¹⁾ dels que'n resta, enterament reno-vada, una piscina, y quals ruïnes aprofitaren els restauradors benedictins pera fundarhi un monastir.

Perà formarse idea d'aqueixa mena d'edificis en la nostra terra, cal fixarse més qu'en los grandiosos Termes de Roma, en los modestos de les ciutats provincials apartades com les de Pompeya, les de Tingad y les de Veleja, (Fig. 121). Aqueixes Termes reduïxen la complicació dels grans edi-ficis imperials de Roma a una *piscina* pels banys d'aigua del temps. *Tri-*

(1) FRANCISCO MONSALVADÉ. *Noticias históricas*, t. VII. — *Monasterio de Santa Maria de Arles*, Olot, 1896.

qildarium' (7), situada en una sala o en un pati porticat, una sala per vestir-se y despullarse *apodyterium* (6), una sala de banys calents *caldarium*' (5) y una sala pera la transpiració *tepidarium*'. Anem a resumir els coneixements respecte a Catalunya sobre aqueixa matèria, seguint un ordre purament geogràfic.

Fig. 122. Termes de Caldes de Malavella
(*Revista Històrica*)

havia tres graus de 0:35 metres d'alt aproximadament, de pedra picada; els costats majors estaven orientats a poca diferència de Nord a Sur; en publicà un dibuix l'*Anuari de la Associació d'Excursions Catalana*, any primer, (1) en la ressenya d'una excursió a Caldes de Malavella per D. Tomas Lletjet.

Son més complets els restes trobats junt a «Els Bullidors», encare que avuy engran part desapareguts. Pera formar-se'n idea hem de recórrer a la descripció que de lo desaparegut feu el Sr. Botet y Sisó en la *Revista Històrica* que's publicava a Barcelona en 1876. (2) L'arqueòleg gironí descriu en primer lloch dos galeries paraleles, cobertes ab voltes de canó, orientades de N. a S. y situades detras del Hospital de pobres transeunts. (Fig. 123) Una muralla flanquejada de torres cilíndriques rodejava en la Edat Mija a les velles termes convertint-

TERMES DE CALDAS DE MALAVELLA En dos llocs a Caldes de Malavella

En dos llocs a Caldes de Malavella s'han trobat restes de piscines: en el Puig de les Animes y en el Turó de Sant Gran junt al manantial «Els Bullidors». En el Puig de les Animes s'hi trobà una piscina d'un *frigidarium* qual fons midia 7'45 × 4'40 metres; al seu voltant hi

Fig. 123. Termes de Caldes de Malavella
(*Revista Històrica*)

(1) 1881, publicat a Barcelona en 1882, pags. 156 y següents.

(2) Tom. III, pag. 72 y següents.

les en lloch fortificat. D'aqueixes galeries, la més oriental estava dividida en dos compartiments desiguals, mentres que l'altre formava una sola nau de més de catorze metres de llarg; les dotz galeries comunicaven entre si per medi de tres obertures rectangulars de 1'30, 1'53 y 1'35 metres d'ample contades de N. a S.; pilars monolítics separaven un de l'altre aqueixos portals; (Figs. 122 y 123) a cada extrem s'hi obrien unes arcades de 3'30 metres de llum. El Sr. Botet vegé la construcció de modo que les llindes de les obertures rectangulars estaven tan sols a un metre del sol; l'obra era revestida de carreus petits disposats en filades perfectament horitzontals ab rastres de enlliscat, en el que'l P. Fita cregué vench gravades inscripcions fetes pels que cercaven la seva salut en les aigües de les Termes. (1) En les voltes hi senyala'l Sr. Botet restes de canonades de terra cuita y de plom en tres forats que corresponen al centre de les tres obertures rectangulars y en el sol variis rechs. La disposició de les ruïnes y'ls portals que s'obren en el mur migeval del S. indiquen que l'obra's desenrotllava cap aquest

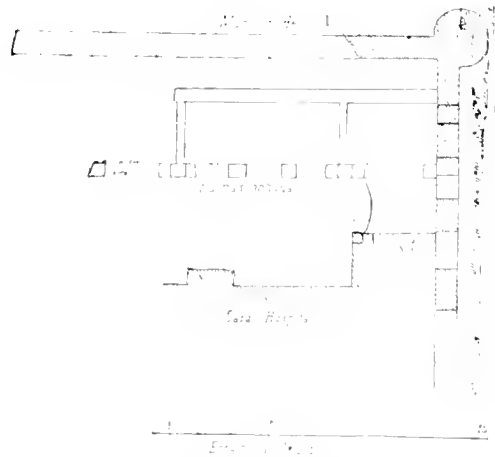

Fig. 124 Termes de Caldes de Malavella
(*Revista Histórica*)

costat aon existí l'Hospital en que posteriorment tan notables descobriments s'hi han fet. En l'any 1871 fou descoberta, procedent d'aquestes ruïnes, una làpida romana que sembla servi de base o pedestal d'estàtua, exvot presentat per Porcia Festa en agraiment d'haver recobrat la salut gracies a les aigües medicinals d'aquell lloch. (2) L'any 1882 foren novament descrites aqueixes ruïnes pel Sr. Lletjet (3) enllaçantles ab els restes que servien d'Hospital. Entrant, diu el senyor Lletjet, per la porta de la

(1) FONT Y SAGRÉ. «Troballes arqueològiques de Caldes de Malavella». *Il·lustració Catalana*, any I, n.º 24, y del mateix autor: *Caldes de Malavella y su manantial «Els Bullidors»*, *Descripció científicohistòrica*, Barcelona, 1904 — FERRA, FERRA, *Boletín de la R. A. de la Historia*, t. XLIV, pag. 86.

(2) Veges l'article citat de BORRER Y SISÓ; un altre referent a dita làpida publicat per FERRA en la *Il·lustración Española y Americana*, any XVI, n.º 2, Madrid 1872; un del mateix autor publicat en el *Boletín de la R. A. de la Historia*, t. XLIV citat, pag. 81 y següents y el C. I. L., II, Suppl. n.º 6181.

(3) *Anuari de la Associació d'Excursions Catalana*, lloch darrerament citat.

Fig. 125. Termes de Caldes de Malavella (Fot. Mas)

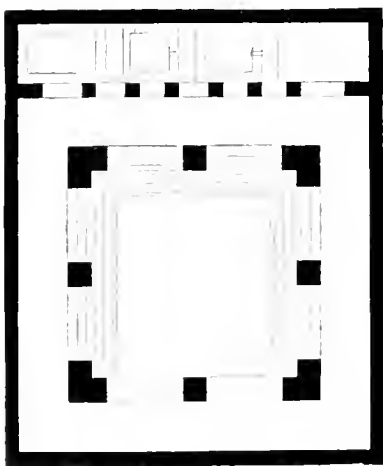

Fig. 126. Planta de una piscina de les Termes de Caldes de Malavella (Il·lustració Catalana)

casa dita del Hospital, es troba una sala quadrada, edificada probablement demunt dels fonaments ja existents de l'època romana; adossats a les parets hi ha uns sitials de pedra, que recorden els banchs anomenats *scholae* que solia haverhi en torn del *Atrium* de casi totes les termes. Té comunicació aquesta sala, ab un altre també quadrada, per una porta oberta en lo bell mig de la paret de la dreta. Devant per davant de la porta d'entrada, n'hi ha un altre que condueix a una sala molt llarga, coberta per una volta de canò seguit y interrompuda a ma esquerra per una paret posteriorment construïda, al costat de la qual es

conserven encara els rassaments d'un arc semicircular qu'és probable fos sa primitiva porta d'entrada. La situació d'aquesta sala, sa forma, ses dimensions, la circumstància d'estar tancada per totes parts y el rebre llum per l'obertura alta, fan sospitar que degué ésser el *tepidarium*, anomenada *cella media* per Plini, majorment si's té en compte que treta la paret que la clou, es ven que forma àngul recte ab un departament llarch (la galeria descrita pel senyor Botet) y també cobert d'una volta de cano seguit, ab una sola obertura petita, revestida de canonada d'obra cuita, en mig de la part alta de la volta y altres tres baixes a flor de terra, a istil de les finestres de soterrani, que li donen comunicació ab el pati interior. L'any 1894 aqueixos restes havien desaparegut; les antigües termes havien servit durant anys de pedrera pera les modernes construccions de Caldes. (1) En l'àngul format per aqueixos dos cossos d'edifici descrits s'hi troben en 1897 cinch piscines y en 1902 altre major: la gran piscina d'un *frigidarium*. Aqueixes dues descripcions indiquen dues series de sales en àngul recte, com els cossos d'edifici al voltant d'una sala principal. Es de notar com en una de les sales s'hi senyalen, tant pel senyor Botet com pel Sr. Lletjet, la il·luminació zenital per obertures petites circulars revestides d'una pessa ceràmica, tal com en les sales de banys s'estilava en Orient desde temps antich y tal com la tradició conservà en els banys cristians y musulmans en la Edat Mija. La piscina gran (Figs. 125 à 127) té la forma d'un quadrat, de 9'60 ms. en sa part alta y de 8'15 ms. de llarch per 6'60 ms. d'ample en son fons, per motiu de les cinch grades que la rodejen solzament per ses parts laterals y anterior, considerant com a tal la que conté l'obertura per a on hi anava l'aigua; la part posterior no presenta cap grada y si solzament una mija canya ab que terminen les grades laterals. Està casi exactament orientada d'Est a Oest. En sos quatre ànguls se conserven els rassaments d'altres tantes pilastres y entre ells els d'altres també qua-

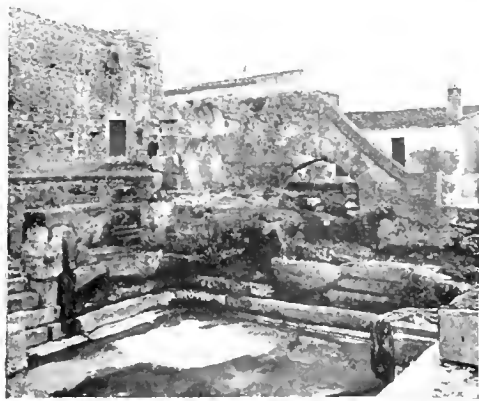

Fig. 127

Termes de Caldes de Malavella (Fot. Mas)

(1) PAGÉS Y RUEDA. «Excursió a Caldes de Malavella». *Bulleti del Centre Excursionista de Catalunya*. Barcelona, 1894, pag. 109 y següents, y treballs citats de FONT Y SAGÜÉ.

drades, y entre unes y altres sembla hi havia archs que tancaven tot aquell recinte quadrangulat. Tot al seu voltant hi havia un corredor de dos metres d'amplada, cobert també per volta, y desde allí s'entrava a les altres dependències de les termes, com ho indiquen dos archs existents encara en el corredor o galeria del SE. Tota l'obra de la piscina està feta de carreus de granet de la localitat, molt ben conservats encara, y el fons està enlluït y en bastant bon estat. És digne de notarse que en tot l'interior de la piscina se presenta la pedra nua fins al nivell a on arribava l'aigua o sia en el primer grau de dalt; però allí's forma una mijsa canya ab el formigó que cobria tot el pla y parets del corredó, ab la particularitat de que totes les columnetes, á pesar de ser també de pedra picada, están recobertes del mateix formigó, fins al nivell de l'aigua. Mereixen citarse també quatre dipòsits o piscines petites que hi havia en la part interior y que deurién servir pera banys particulars les unes y potser pera refredar l'aigua les altres.

TERMES DE CALDES DE
MONTBUY

Part d'aqueixes dependències d'unes termes que a troços hem anat examinant a Caldes de Malavella, se trobaven casi senceres a Caldes de Montbuy, principalment una sala, probablement el *frigidarium*, ab una gran piscina. Fou descrita aquesta piscina que presenta iguals disposicions que la darrerament descrita de Caldes de Malavella, en 1847 per D. Ignasi Graells; ⁽¹⁾ està situada

en el centre de la població y es una piscina voltada d'archs y coberta ab volta; tenia 57 pans de llarg per 32 de ample y 7 de fondo y cinch graus per tots els costats. Havia estat utilizada fins modernament y colobada ab les ares votives a Apolo den de la Salut, que's guarden en els murs de l'església parroquial.

El paviment del fons y de la graderia es de formigó; avuy casi han desaparegut sota una obra

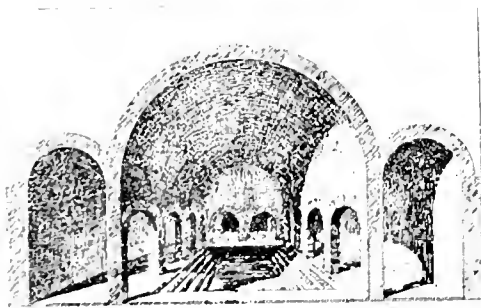

Fig. 128. Termes de Caldes de Montbuy
Restauració de D. Mariano Sanz
Anuari de la Associació d'Excursions Catalana

(1) *Descripció de la villa de Caldas de Montbuy*, Memoria inedita existent en la Biblioteca de la Academia, prestatge 20, grad. 7.º, n.º 92, citada pel P. FERRER, *Publicin de la Real Academia de la Historia*, Madrid, 1904, t. XLIV, pags. 88 a 90 y 179 a 190.

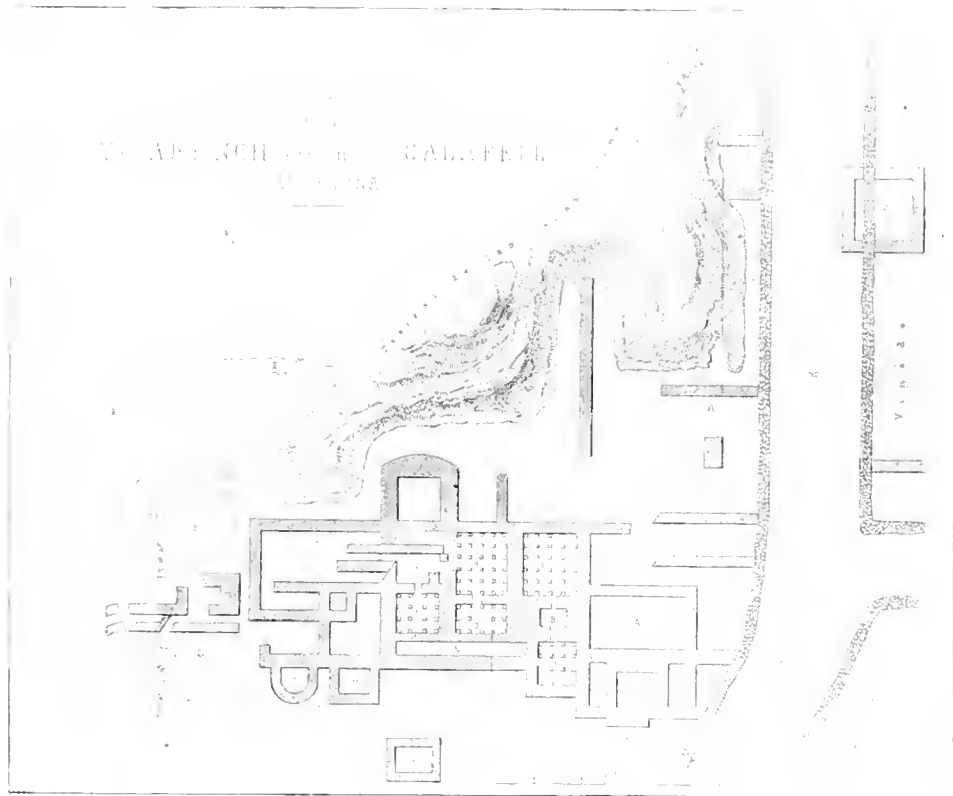

Fig. 129. Plan de les Termes de Calafell (*Memorias de la R. A. de la Historia*)

nova. ¹⁾ Abans de cobrirla y destrugarla, son propietari'n feu una reconstrucció, finch document que publica D. Francisco Maspons y Labros en l'Anuari de la Associació d'Excursions Catalana. ²⁾ Forma anàloga te la piscina conservada a Amelie-les-Bains.

RUINES CATÍLICAS
DE TERMES DE CALAFELL

Les ruines trobades en una excavació a Calafell han estat classificades com a termes. Sols queda lo que podríem dir sos fonaments y restes del subsol, y encara no complerts. (Fig. 129) En Celestí Pujol, en el *Butlletí de la Academia de la Historia* ³⁾ al ocupar-se

1) CLEMENTE CUSPINERA. *Guia-ciccone del viajero ó bañista en Caldas de Montbuy*. Barcelona, 1884, pag. 83.

2) Any II, 1882. Barcelona, 1883, pag. 209.

3) CELESTI PUJOL Y CAMB. *Boletín de la Real Academia de la Historia*, Madrid, 1885, t. VI, pag. 163 y següents.

d'aqueixos termes en feu la següent descripció: la sala A sembla ésser l'*Ujochyterium* (lloch destinat a despullarse), la cella B conserva encara el revestiment d'estucli; no es possible determinar si la cella seria *frigidaria* o *calbària*, lo mateix que les C, G, D. Les sales E o F serien el *tepidarium*, y G, H el *calbàrium* per sa proximitat al forn (*formacula balnearum*), colocat indubtablement en el punt K; l'espai I es un *alveus*, bany a alta temperatura, que s'obtenia per l'*hypocaustis* prop de la *formacula* K; la rotunda J era el *laconicum*, on se difundia el vapor. L i M seria l'*functorium*; la disposició de les peces convenceu de que el punt P era el *propitiqum* o *præfunium*, vestibul de la *formacula* K. La *hypocausta* se descubri en l'estat que indica la planta, en la que's marquen ab petits quadrats els pilans de maó, que's troben coberts per altres maons de gran tamanyo, dels que's trobaren exemplars y que sentantse de pilà a pilà, formaren paviment. L'espai Q podria haver sigut el *rasarium* y l'espai R dipòsit de carbó o llenya. Entre les reduïdes dependències L, M, S y T, pot creures que hi hague l'*functorium* o *cleothesium*. L'espai V era l'acequia, que facilitaba el desaigne pels banys. Estava l'edifici rodejat de jardins, essent Y la font dels mateixos. El lloch A' es un gran paviment de fort formigo; segons les trasses devia sentarshi un mosaic, que ha desaparegut. Z es la base d'un pedestal. B', marca el perímetre d'una cisterna de 3 ms. de profunditat. El plan no es complet, donchs queda part del edifici soterrat encara. En les ruïnes es troben molts troços d'enlluïts formats ab guix, maó y marbre *opus albarium*, molts d'ells pintats a l'encaustica, ab el roig característich y gris de pàmpuls, notable per la persistència de sa tinta verda.

De la descripció del Sr. Pujol y Camps no'n surt clarament el destí del edifici; queda'l dubte si's tracta de les ruïnes d'una vila; mes avuy es difícil un nou estudi; el corrent ha enterrat novament les velles ruïnes.

TERMES DE TARRAGONA. — En un opúscul que publicà el Sr. Hernández Sanahuja en l'any 1884, se descriuen les excavacions en les ruïnes del Gimnasi y de les Termes de Tarragona. ⁽¹⁾ Sembla deduirse'n que no eren uns simples banys públics *balnea*, sino un *gymnasium* ab totes les dependències tal com les descriu Vitruvi ⁽²⁾ y que ocupaven una extensa ària de terreny.

1. *Historia de Tarragona*, t. I segona part, ap. pag. 37 y següents. — Vegís tambe C. HERNÁNDEZ SANAHUJA y ANGEL DEL ARCO, *Catálogo del Museo Arqueológico de Tarragona*, Tarragona, 1894, prolechi, pag. XXI y següents.

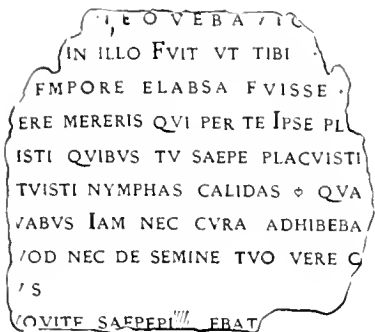
2. *De Archit.*, Llib. V, Cap. X.

EPIGRAFIA Y LES TERMES

L'epigrafia ha estat a Tarragona més generosa que les ruïnes arquitectòniques. Coneixem un epígraf que hem reproduït en la pag. 28 (n.º 4112 del C. I. L., II) en el que's commemora a March

Aureli Vicentio, restaurador de les *Termes montanes*. La lapida adjunta de l'esquertra, es refereix a un personatge el qui, entre altres actes meritoris, havia edificat uns banys y adornat el Foro ab una cuàdriga. (1)

M · FAB · GAL · NEPOTI
 IESSONIENSI · AED · Æ · VIR · II
 FLAM · ROMAE · ET · AVG · VSTOR
 CVRATORI · BALINEI · NOVI · OB
 CVRAM · ET · INNOCENTIAM
 EX · D · D

Coneixem tres lapides barceloneses que's refereixen als Banys. Una d'elles es la de L. Minici Natal, ya citada (pàg. 30), que paga uns *Banys porticats* y un aqüeducte. (2) Un altre lapida també citada (pag. 29), commemora al generós qui llegà pera espectacles públichs y per oli pel poble en les *Termes públiques*. Per fi, un epígraf honorari també de Barcelona fa referencia al curador dels Banys: A Marco Fabi Nepos, de la tribu Galeria, natural de Sessona (avuy Isona), edil y dos

· DIIS · MANIBUS ·
 PUBLIUS · CAECILIUS · RUFUS
 VALERIA · CONIUX · SE · VIVIS
 COMPARARUNT · LOCUM · UTI · EST
 CONCAMERATUM · PARIETIBUS
 BALNEIS · HORTIS · MONUMENTUM
 CONSTRUXERUNT · SIBI · ET
 FILIABUS · DONEC · AVITIS
 CINERIBUS · IMMISCEANTUR

(1) L'HÜBNER completa la lapida en la següent forma:

*forebus tanta pectore
 sensum honesti qui in illo fuit, ut tibi memoria patris
 nullo unquam tempore elabso fuisse videretur,
 extremum hoc munus habere mereris, qui per te ipse plenos mun-
 eribus vires tuos red didisti, quibus tu saepe placenti liberalitate,
 balneas aedificasti, isti tui nymphas calidas, tua drigis
 forni cornasti d uabus, iam nec curam adhibebas rei augen-
 dac familiaris quod nec de semine tuo vere e reutos habebas
 et civibus donare pleris us
 norum caput
 ille vero dolor qui te saepe premebat...*

C. I. L., II, Supp., n.º 6102.

(2) FERR. «Lápidas recién halladas en Barcelona», *Revista Histórica*, Barcelona, 1876, t. III, pág. 132. — BERLANGA. *Revista de la Asociación Artístico-Arqueológica Barcelonesa*, janer-mars, 1903-1905, Barcelona, 1905, t. IV, pag. 13.

vegades dinnvir, flamen de Roma y dels Augustos, curador del *Bany nou*. En atenció a sa vigilància y integritat (en els càrrecs públics) se l'hi posà aquest monument per Decret dels Decurions. ⁽¹⁾ Parla d'un bany i una làpida trobada al Puig de la Cobolla, partit de Sagunt. ⁽²⁾ És una làpida funerària d'un matrimoni que compra el lloch destinat a bany y a hort y en el que aixecaren son propi sepulcre, on llurs cendres se barreassin ab les de llurs fills.

(1) C. I. L., II, n.º 4610.

(2) ANTONIO VALCÁRCEL, Pro de Saboya. «Inscripciones y antigüedades del Reino de Valencia», ilustrades per Delgado, *Memorias de la Real Academia de la Historia*, t. VIII, pàg. 81. — Vegis també el C. I. L., II, n.º 3960.

Fragment de cornissa
Museu de Santa Àgueda, n.º 1176

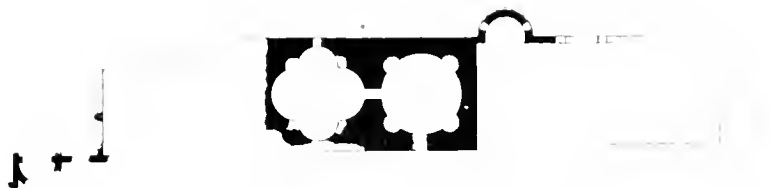

Fig. 130

Plan de dues sales d'una vila a Centcelles, prop de Tarragona. Escala $\frac{1}{1000}$

XIII

LA CASA ROMANA

LA casa romana a Catalunya es fins avuy encare poch investigada: les *villae* descobertes aquí y allà han estat estudiades més aviat per sos mosaïchs que per sa distribució; les ruïnes romanes que'ns han arriyat dintre les ciutats han estat furgades pera trobarhi restes de ceràmica, bronzes ò mosaïchs y no baix el punt de vista de sa arquitectura. A Empuries se van descobrir en les excavacions restes incomplets de cases que han de ser objecte de especials estudis.

LA VILA

La *villa*, cap d'una gran extensió de territori, ha sigut descrita fragmentàriament y sovint mal classificada.

El senyor Pujol y Camp en descrigué una trobada a Calafell (Fig. 129) qualificantla de termes, de qual estudi acabem de donar lleuger extracte: es la substrucció d'una casa. Lo hipocauste — ab els pilans que sostenen el sol, deixan entre ells pas a l'aire calent produït en els forns, calefacció artificial usada comunment en l'Imperi romà, que dona idea l'adjunt gravat de unes ruïnes trobades a Ador en el regne de Valencia, (Fig. 134)

Els restes més notables de vila's troben prop de Tarragona en el lloch de Centcelles, nom que recorda lo *centuncellae* dels voltants d'Os-

tia y sembla referirse a la aglomeració de *cellae* que la població numerosa de la vila feya necessàries. Queden d'aqueixa obra grandiosa els restes de dos sales tancades dintre una gran massa rectangular forrada exteriorment de petit carreu; (Fig. 130) l'una presenta la seva planta en forma quadri-

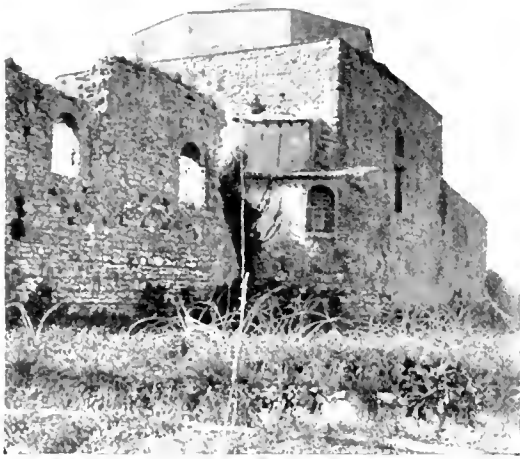

Fig. 131. Ruïnes de Centelles

lobada; dos dels nixos son més fonsos y amples que'ls altres, sense que's pugui veure la disposició de la coberta; aqueixa sala comunica ab altra immediata de planta circular en la que s'hi troben quatre nixos esfèrics coberts ab una cúpula. (Fig. 132) La volta es construïda de rebla en filades de pla, seguint els paral·lels de la forma esfèrica. Aqueixa cúpula tenia en son rassament una cornisa y desde ella s'hi desenroïllava una composició en mosaich de vidre notabilíssim. La composició no pertany ser detallada en aqueix lloch, no més per lo que pot servir pera fixar la data a la construcció que denota el segle IV. Lo conjunt d'aqueixes sales fa pensar en el *frigidarium* de unes termes, part de la vila sumptuosa; mes res ho confirma. L'exterior es senzill, ab els frontispicis llisos de les cases romanes que'ns ha conservat el mosaich de la cúpula descrita, aon entre les escenes de la caça hi està reproduïda la vila d'aon surten els caçadors. Aquesta està representada per una construcció ab coberta a dues aigües de teula plana escairada romana; (Fig. 133) presenta l'aire d'una de nostres cases de pagès ab finestres rectangulars; les obertures de les quals, com les actuals, estan dividides en quadros seguint la tradició mediterrànea. No es aqueix aspecte de la vila romana, semblant a nostres pagesies,

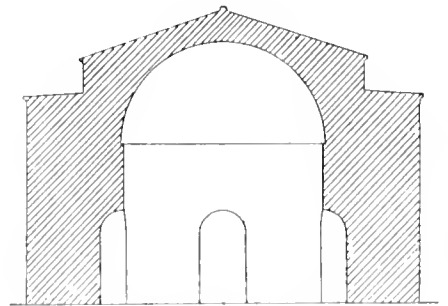

Fig. 132. Secció d'una de les sales de Centelles. Escala 1/100

un cas extraordinari; per atzar en el nostre país de tradició llatina s'hi conserva el tipu de la casa mediterrània reproduïda en els mosaïchs y en les pintures.

A un altre d'aquestes viles sumptuoses poden atribuirse els fonaments d'un edifici descobert en 1777, en virtut d'unes excavacions practicades a

Puig de Cebolla, prop de València, ⁽¹⁾ lloch on ja en excavacions anteriors s'havien trobat gran quantitat de fragments d'estàtues, baixos relleus, paviments de mosaïchs y finalment la làpida del monument sepulcral de *Publius Cecilius Rufus* y sa muller Valeria, ⁽²⁾ en qual epígraf funerari se parla d'un edifici cobert ab voltes, ab tanques, banys y jardins, qu'ells havien fet construir, segurament una vila sumptuosa, la planta de la

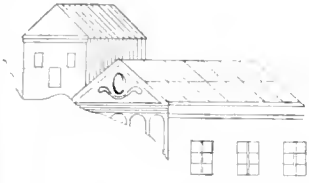

Fig. 133. Casa representada en el Mosaïch de Centcelles

qual, en part, es la de la fig. 135 que pogué dibuixarse en virtut de les excavacions allavors practicades. En la memoria citada del Príncep Pio de Saboya, hi ha una descripció de les diferents dependències de l'edifici y de lo que en elles s'hi trobà. Les senyalades ab els n.ºs 4, 5, 6, 7 y 17, tenien paviments de mosaïchs; la 8 t'el pis format de llosetes de marbre; la 14 pavimentada ab marbre y la 22 un paviment més groller. En els departaments n.ºs 10, 11 y 12, hi havien representacions de figures formades de varies pedres de colors y els llochs senyalats de n.º 13 indicant portes; en la sala n.º 18 hi havia sepulcres. En la sala 19 s'hi trobaren bassaments de dos columnes, en la 26 el bassament d'un altre y la 29 era una sala porticada sostinguda per varies d'elles; finalment, les sales senya-

Fig. 134. Hipocauste d'una villa a Ador (València)

(1) Vegis el treball citat del PRÍNCEP PIO DE SABOYA: «Inscripciones y Antigüedades del Reino de Valencia», ilustrades per Antonio Delgado. *Memorias de la Real Academia de la Historia*. Madrid 1852, t. VIII, pág. 101 y següents.

(2) Publicada en el C. I. L., II, n.º 3960. Vegis la pág. 133.

lades ab el número 20 estaven destinades a banys. Segons se desprèn de la descripció que fa l'autor, no s'ha arribat a descobrir totalment l'edi-

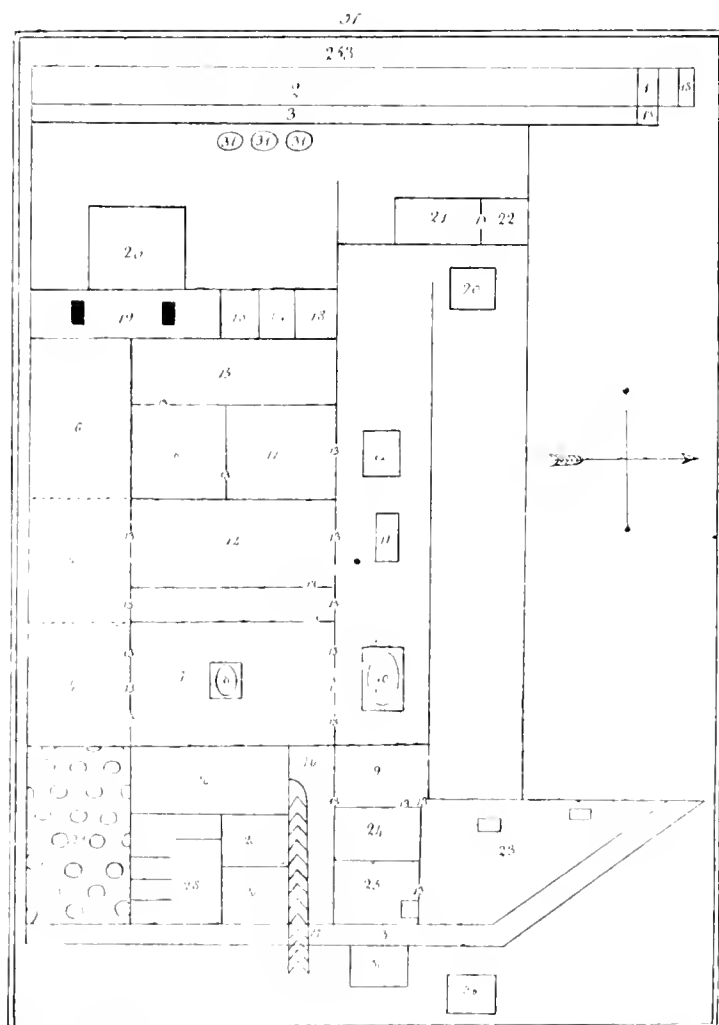

Fig. 135

Plan d'una villa a Puig de Cebolla. *Memorias de la R. A. de la Hist.*

fici, trobantse aprop del perímetre de planta descoberta, paviments de mosaics, indicant segurament major extensió del edifici de que'ns ocupem.

A aqueixes descripcions caldria afegirli els nombrosos restes de viles senyalades pels historiadors locals; cap dona idea completa de son plan ni de son aspecte exterior.

LA HABITACIÓ A CIUTAT L'habitació ciutadana apareix clarament en les excavacions que en la actualitat se verifiquen a Empúries. Les cases recorden el plan usual romà, ab poques obertures al exterior: unes son formades d'una ò dues cambres rectangulars; altres se desenrotllen al voltant de patis, les galeries cobertes dels quals s'apoyen sobre quatre columnes; un carrer que dona a la porta del recinte romà empurità, que avuy està descobrintse, era porticat en un dels costats; el portal s'obria al centre de la muralla de Migdia y era la via dirigida de N. a S., la *decumana*. Les cases eram de tapia que s'aixecava sobre un sòcol de paret de pedra; la coberta de vegades de teules, altres de terra com les que descriu Vitruvi de Marsella en us a Espanya: (1) el terrat característich del Migdia, de tradició ibèrica y mediterrània antiquíssima. Superposició de costums romanes a la tradició local, tal se entreveu en el lleuger estudi fet fins avuy de la casa romana a Catalunya.

Cal notar com a síntesis de aqueix estudi, la semblansa de

(1) Llib. I, Cap. II, edició citada. Vegis pág. 14

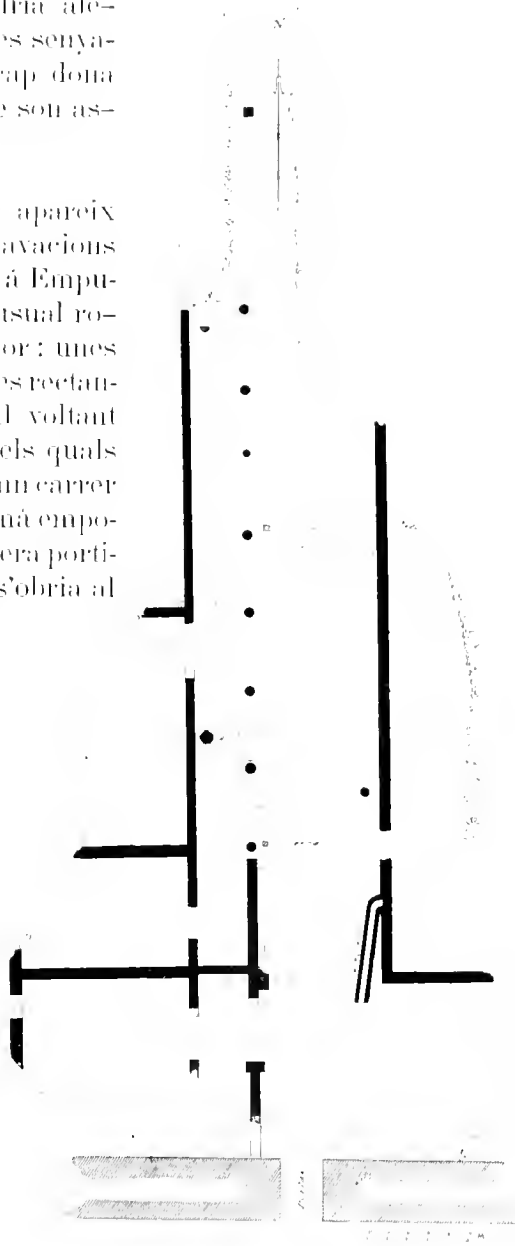

Fig. 136. Plan del carrer porticat del recinte romà d'Empúries. (Excavacions de la Junta de Museus de Barcelona.)

Fig. 137. Mosaich de Tabarca. (SCHULTEN, *L'Afrique romaine*)

la casa romana ab la catalana de dates posteriors: la romànica y la gòtica, forma que encare persisteix avuy en les nostres cases de camp. No es ella una obra peculiar del nostre país, sinó la permanència de la casa rural romana-mediterrània. Pera demostrarho no hi há mes que compararla ab les cases representades en els

adjunts mosaichs africans descoberts a Tabarca, de coberta a dos aigües, de portals y finestres rectangulars, ab ses torres, galeries y portxades.

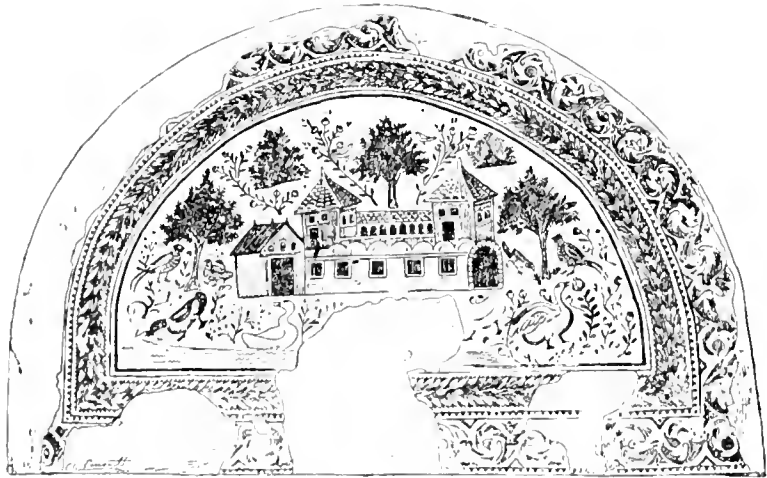

Fig. 138. Mosaich de Tabarca. (SCHULTEN, *L'Afrique romaine*)

Fig. 139. Aqüeducte de Tarragona. *Album pintoresch monumental de Catalunya*

XIV

AQÜEDUCTES

Els aqüeductes, testimonis principals de la grandesa del poble romà, com deya Frontinus,⁽¹⁾ contemporani de Plini i Jove y de Tàcit, demostren, per lo que's refereix al de Tarraco, la supremacia d'aquesta ciutat en l'Espanya Citerior. Cap contava com ella ab aqueixes obres gegantines, que conduïen l'aigua de llegües lluny a les urbs imperials.

Es l'aqüeducte de Tarragona un dels millor conservats y grandiosos d'Espanya. Presenta dos ordres d'arcades, un menys que'l de Mèrida y

(1) «...rem eni iore cura dignam, cum magnitudinis romani imperii id precipuum sit indicium». FRONTINUS. *De aquaeductibus urbis Romae commentarius*. CXIX. Paris, 1866.

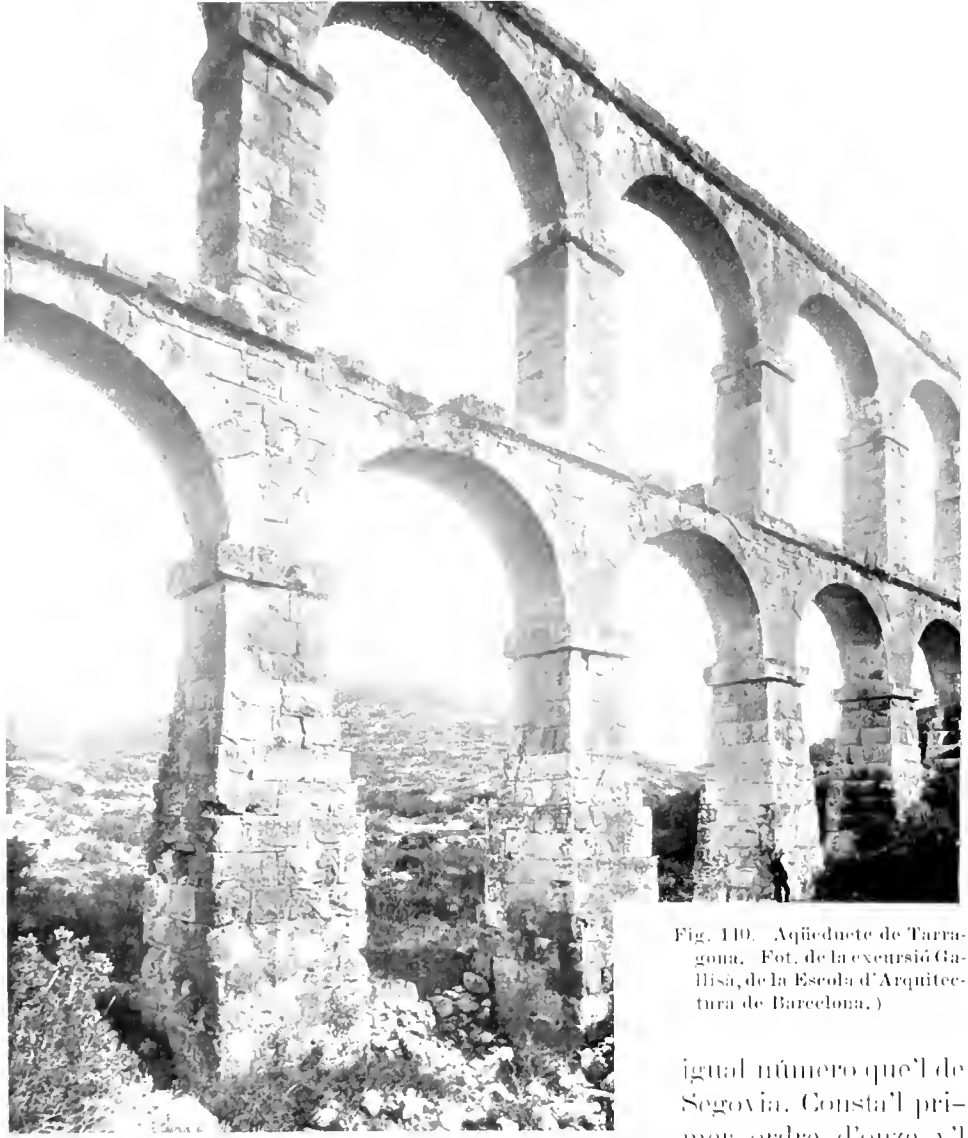
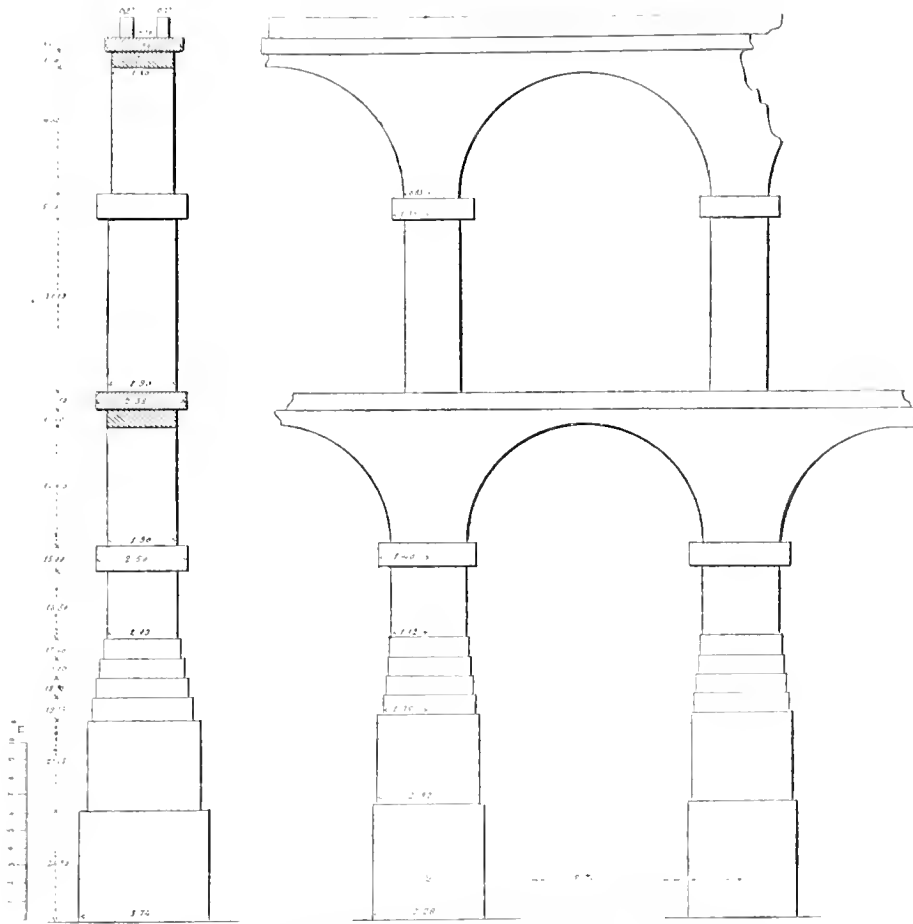

Fig. 110. Aqüeducte de Tarragona. Fot. de la excursió Gallisa, de la Escola d'Arquitectura de Barcelona.)

igual número que'l de Segovia. Consta'l primer ordre d'onze y'l segon de vinticinch.

Es més alt que'l de Mérida y sols uns dos metres més baix que'l de Segovia. Sobre l'aqüeducte de Tarragona passava un sol canal, diferenciant-se d'alguns de Roma que'n sostenien dos y fins tres superpostos, conduint separadament un caudal de distinta procedència. La pedra està

Fi. 111. Aqüeducte de Tarragona. (Dats de la Excursió Gallisa Escola d'Arquitectura de Barcelona).

sentada sensa morter y tot el dovellatge es independent de les filades horitzontals.

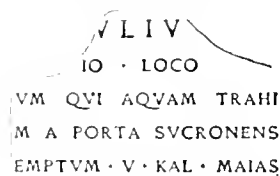
En una de les excursions que a l'Escola d'Arquitectura organitzà el professor Antoni Gallisa, prematurament perdut pera l'art y la ciencia, se prengueren els dats complets que permeteren posar a escala un dels trams del aqüeducte, estudi que no s'havia fet fins llavors, de lo que's planyia l'Hübner. (1) La longitud de clau a clau, del primer arch al vinti-

(1) *La Arqueologia de España*, pàg. 245.

très es de 164 metres. Les demás mides poden veure's en la figura 141 que té anotades les de cada element. La pedra procedeix d'una pedrera no lluny del aqüeducte coneguda en el país ab el nom de *Cores de la pedrera*.

Els autors aràbics, entre ells Al-makkari, el descriuen y sembla que fou restaurat baix el reinat del califa Abd-el-Rahmàn III, essent molt visible en el monument la restauració verificada. ⁽¹⁾ Conduïa l'aigua desde Pont d'Armentera a Tarragona.

A Sagunt queden, al OE. de la població, ruïnes d'un aqüeducte que conduïa a la mateixa les aigües del Palencia. Començava a dos kilòmetres de la ciutat, aon en Chabret ⁽²⁾ pogué veure'hi encara troços del mur que'l formava, de 2 ms. d'altura per $\frac{1}{2}$ metre de gruix, construït de duríssim formigó.

En Ceax-Bermudez, ⁽³⁾ parla de restes d'un aqüeducte a Barcelona que vegé en son temps a l'entrada del carrer de Capellans y en direcció a la montanya de Collserola, aon se podien veure altres restes de dit aqüeducte. Sembla referirse a un aqüeducte, la làpida adjunta trobada a València, que copia l'Hübner. ⁽⁴⁾ Finalment una làpida d'Íbissa citada (p. 31), parla de la construcció d'un aqüeducte.

(1) Nota de Fantor arab By Ahmed Ibn Mohammed Al-Makkari: «... Algunes d'aquestes construccions han sigut descrites minuciosament per Ibn Ghâlip en son treball històric titulat *Recreació de l'anima en la contemplació dels records antics trobats a Andalusia*, com per exemple l'aqüeducte de Tarragona, que segons diu, conduïa l'aigua desde'l mar a la ciutat, per una hermosa planuria, d'un modo admirable, servint para moure tots els molins de pedra de la ciutat, essent en conjunt un dels més solits, magnífics y millors dels monuments jamay construïts». *The History of the Mohammedan Dynasties in Spain*, Londres, 1849, Cap. VI, pàg. 77. — El lector pot consultar les obres ja citades: HERNÁNDEZ SANABRIA, *Historia de Tarragona*, Lib. I, 2.ª part, Ap., pàg. 75. — PONS DE LEYRE, *Libro de las Grandezas de Tarragona*, Capítol XXXIV, pàg. 211 y següents. — SERRALLACH, *Monumentos Romanos de Tarragona*, pàg. 38. — PUILLIÉRE y PEY MARGALL, t. II de Catalunya, de Tobra, España, *Sus monumentos y artes*, pàg. 484. — CEAX-BERMUDEZ, Obra citada, pàg. 7. — LABORDE, *Voyage Pittoresque et Historique de l'Espagne*, t. I. — ALBUM pintoresch-monumental de Catalunya, 2.ª collecció, pàgs. 77 y 78. — LAIS DEL ARCO, *Guia Artistica y Monumental de Tarragona*, Tarragona, 1906, pàgs. 152 y següents.

(2) Obra citada, t. II, pàgs. 114 y 115.

(3) Obra citada, pàg. 15. Parla també d'aquix aqüeducte LANTONI PONS en son llibre *Viaje de España*, t. XIV, primera edició, Madrid, 1788, pàg. 63.

(4) C. I. L., II, n.º 3747.

Fig. 112. Pont de Martorell. *Albion pontorech monumental de Catalunya*

xv

PONTS

Catalunya no's troben exemples de grans ponts romans com els de Mèrida, Còrdoba y altres, ben conservats, pero casi no hi ha pont d'alguna importancia que no conservi quelecom romà y del qual, al menys els fonaments, no siguin romans com el de Lleyda. (1) Han conservat majors restes encara de sa forma antiga, els ponts de Manresa, en els que's veuen clarament els fonaments de grans carreus; el de Martorell ab sos archs triomfals. (Fig. 103) Resten avuy sols d'aquest, els fona-

(1) El pont de Lleyda es de linna clàsica. Anem a reproduir dos textos que a ell se refereixen dels *Comentaris sobre la Guerra Civil*, de Juli Cèsar :

« XLIII. Entre la ciutat de Lleyda y'l turó velt aon Afranius y Preteius estavan acampats, hi havia una plana de prop de trescents passos y cap al centre una petita altura : si Cèsar hagues pogut fersen amo y fortificar-s'hi, no dubtava que hauria tret als enemics tota comunicació ab el *pont de la ciutat* d'aon treyen els queviures... »

« XLIX. L'armada d'Afranius, al contrari, ho tenia tot ab abundancia... El *pont de Lleyda* l'hi facilitava sens perills, tots aquests transports, oferintli a l'altre banda del riu, un pais non aon Cèsar no podia penetrar. »

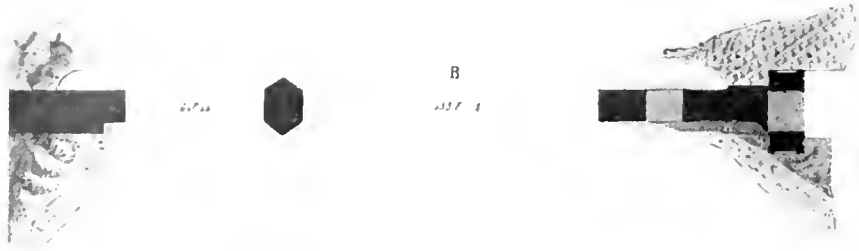

Fig. 143 — Planta del pont de Martorell (Laborde)

ments dels espatllers y part d'un arch triomfal. El conjunt havia d'esser igual que'l pont de Saint Chamas, sobre'l Soloubre. (Fig. 92) Els archs tenen exactament la mateixa composició y situació que'l nostre vell pont refet en l'Estat mija.

Molts son els miliaris trobats ⁽¹⁾ pels que consta que durant l'imperi del goth Maximinus (235 à 238) hi hagué grans reparacions de ponts y vies.

Fig. 144 — Fot. d'un miliari
Museu de Santa Àgueda

Un miliari trobat prop de Girona en 1876 confirma'l fet per lo que's refereix al NO. de la península ibérica; la seva inscripció, que atribueix el P. Fita⁽²⁾ al any 238 de J. C., ha sigut traduïda pel docte historiador aixís: «L'emperador Cèssar Cayus Juli Verus Maximinus, pio felix august, germanieh maxim, dàcieh màxim, sarmàtieh màxim, pontífex màxim, revestit per quinta vegada de la tribunicia potestat y de la imperial per séptima vegada, pare de la patria, cònsul, procònsul; y Cayus Juli Verus Maxim, nobilíssim Cèssar, germanieh maxim, dàcieh maxim, sarmàtieh màxim, príncep de la joventut, fill de nostre senyor l'Emperador Cayus Juli Verus Maximinus, pio felix august, manaren restaurar les vies y ls ponts curmats de tan vells, cuidant de l'obra *Quintus Decius*, llegat d'abdós Augustus, propietor, varó esclariadíssim ».

(1) C. I. L., II, n.º 4693, 4696, 4731, 4756, 4788, 4816, 4826, 4833, 4853, 4858, 4870, 4886, y Suppl. n.º 6201.

(2) *Revista Històrica*, Barcelona, 1876, t. III, pag. 135 y següents. C. I. L., II, 50, p. n.º 6263.

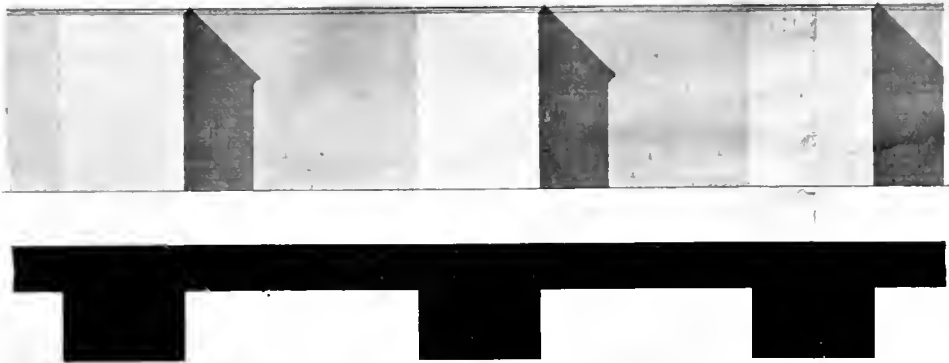

Fig. 145. Mur romà del carrer de la Tapneria, destruït en 1837, sota la part del antic Palau reial
 Dibuix de Cellés (Arxiu de la Junta de Comerç)

LES CIUTATS Y LES MURALLS

CAL, després d'explicar un per un els restes, sovint insignificants de la nostra arqueologia romana, donar una idea en conjunt de les ciutats que'ls contenien. Les antigues ciutats romanes de la nostra terra, ab tot y ser modestíssimes, eren molt més suntuoses que les actuals: llavors, una vila provinciana tenia numerosos edificis de pedra que s'aixecaven sobre l'habitació particular; posseïa llocs de esbarjo, construïts no de fusta y de guix com els d'ara, sino de carreus ben treballats; ses places s'omplien de innumerables estàtues y desde les portes, vorejant els camins, se passava per entre fileres de monuments funeraris. Tot aixó ho hem descrit y inventariat, y molts d'aqueixos monuments els hem situat en son lloch dintre'l conjunt de Barcino o de Tarraco.

LOS PETITS NULLIS
 DE POBLACIÓ, LES TORRES

Pera acabar de formar el concepte de les nostres poblacions romanes, cal dir que unes, les inferiors, les petites, eren de cases isolades en mig de finques de gran extensió; es comú avuy trobar ses ruïnes en els fonaments de les nostres cases de

pagès y fins dels monastirs que eren les grans conereries migevals; de vegades un *Ager* fortificat les defensava, com l'*Ager* que ha conservat el nom llatí en la vall afluent del Noguera Pallarosa; (Fig. 146) altres, les urbanes, les majors, s'apretaven dintre's murs ab estrets carrerons, aon els edificis

Fig. 146. — Recinte romà d'Ager

públics s'enduyen el millor lloch y aon el particular tot just hi cabia. Les creuaven principalment dos carrers casi ab àngul recte, el *Decumanus* y el *Cardo* que encare s'entreveuen en moltes de les ciutats antigues d'Itàlia. La fortificació més elemental de les petites poblacions era la torre aislada, de tradició ibèrica, (Figs. 147 y 148) y aixís els petits vohinats y casals aislats, rebian el nom de *turrís* y *castellum*, tal com avuy a Barcelona les cases de camp s'anomenen torres y a Osea *castellos* com a sinònims de *vicus*. Aqueixes torres feyen d'atalaya y comunicaven les unes ab les altres per medi de senyals. Livi se

refereix a elles; ⁽¹⁾ les cita Plini parlant de la construcció de Epià; ⁽²⁾ el *Bellum Hispanicense* d'autor desconegut, al parlar de la guerra entre Còssar y Pompeius, parla de las torres de guayta. ⁽³⁾

LES CIUTATS

El perímetre de les muralles romanes de Barcelona, diu el P. Fita, ⁽⁴⁾ que en gran part se conserva y es pot restaurar totalment, correspon com el de León (*Legio VII gemina*) y Londres (*Londinium*), no al quadrat de Polibi, sino al quadrilòncul ab sos ànguls esmotxats y curvilònculs *circinnatis* del *Grammaticon* del Higino, que prevalesqué durant el 1.er segle de nostra Era. Desde la Porta *pretoria*, el portal de la plassa Nova (part alta del plan) (Fig. 149) quals torres se conserven inmutables, la via del mateix nom, seguint a poca diferencia el traçat del

1 — *Hist. Rom.*, Llib. XXII, Cap. XIX y Llib. XI, Cap. XLVII, edició citada.

2 — *Hist. Nat.*, Llib. XXXV, Cap. XLVII, edició citada.

3 — Cap. VIII.

4 — *Revista Històrica*, Barcelona, 1875, t. II, pag. 194. — PI y ARMIÓN, *Barcelona antiga y moderna*, Barcelona, 1851, vol. I, Cap. IX, art. I.

modern carrer del Bisbe, baixava fins a trovar la *via Principalis*, cayent perpendicularment sobre d'ella y anava fins al carrer de la Ciutat tocant a la plaça del Regomir. La *via Principalis* transversal, acabava en les dos portes que foren anomenades *Castrum vetus* y *Castrum novum* durant la Edat Mija.

Fig. 117. Torrassa del Moro. (Pellicer y Pagès, *Ituro*)

vies, hoch a propòsit per a l'*forum*, que ha proporcionat els més interessants fragments d'estàtues y els mosaics més suntuosos. Era la nostra Barcino una ciutat provincial, no molt extensa. En el *Corpus Inscriptionum Latinarum*, tom II, de l'Hübner y en el suplement, tantes vegades citats, l'epigrafià de la nostra COLONIA FAVENTIA IVLIA AVGVSTA PIA BARCINO, presenta prop de cent cinquanta inscripcions. Casi tots, o la immensa majoria de monuments llatins, aixís artístics com epigràfics, procedeixen, o be del *recinte primer* de Barcelona o be de les *muralles* que'l constitueixen. Fins a darrers del segle XIII aquest recinte amurallat fou la ciutat, (*civitas*), y lo demás: extramurs, arrabals creuats de rieres y aïllats de jardins, prats ⁽¹⁾ y vernedes, vinyats y pinedes.

Les ciutats, que com Tarragona havien aprofitat les velles muralles, es evident que a elles se subjectaven. Estava la antiga capital que dona

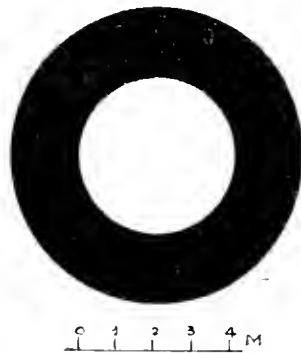

Fig. 118. Torrassa del Moro (Pellicer y Pagès, *Ituro*)

(1) Els carrers de la *Boqueria* y de la *Boria*, casi tocant a les antigues muralles, foren la *boraria* o prats per pastura de bous; el de la *Boria*, ab sa majada, pertanyia al burg o arrabal format al voltant del monastir de Sant Pere de les Puellas. El de la *Boqueria* al arrabal de Santa Maria del Pi o *burgo de ipso pinu*, com l'anomenaven les escriptures de aquella època. Vegis un article del P. FRY: «Antigues Muralles de Barcelona», en la *Revista Històrica*, Barcelona, 1876, t. III, pag. 3 y següents.

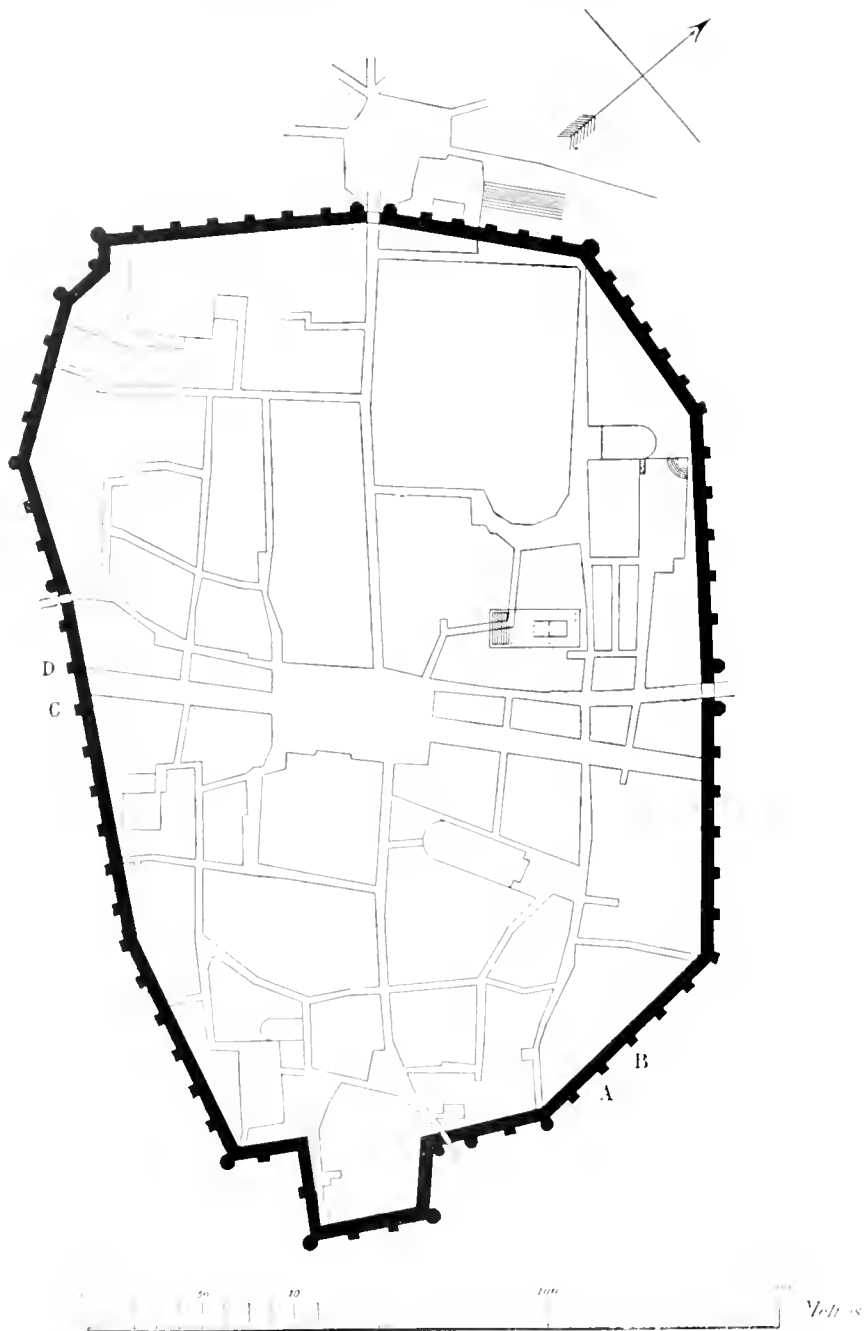

Fig. 149. Plan del recinte roma de Barcelona, segons Pi y Arimón

nom a una gran part de la Hispania, situada sobre un turó, quina calma s'ofereix en suau pendent de NE. a SO. fins a morir en les ones del mar. Els Scipions aprofitaren les fortificacions antigues y en-motllaren l'estructura de la nova ciutat a la més antiga que trobaren; aixís son plan esirregular, (Fig. 155) y segueix son mur les ondulacions de la roca facilitant la defensa sense gran alsada. El perímetre obeeix a la antiga estratègia; (Fig. 155) els murs son aproximadament rectes, el poligon presenta sos angles obtusos molt resistents. Las torres, contra el precepte de Vitruvi y de Filo de Bizanzí, eren rectangulars. Sols coneixem una porta romana, situada al lleng Nord en l'espai comprès en la Falsa Braga prop del Arce o Ciutadella, (1) (Fig. 12) ab grossa llinda seguint la disposicio de les del mur antic. En aqueixa part de la ciutat hi havia els edificis principals: el Palau d'August o el Pretori, tal vegada cuartel dels legionaris, (2) els temples de Júpiter y August; fora muralla, vora el mar, hi havia, l'amfiteatre; a sota'l mur y apoyat en ell al peu del Palau d'August, s'hi veya el circh; més lluny, prop també del mar, el teatre y les termes.

Sagunte era una fortalesa que coronava un turó isolat, espatat per

Fig. 150. — Torres de la Porta romana de la Plassa Nova NO. del recinte

(1) SERRALLONGA, monografia citada. *Monumentos Romanos de Tarragona*, pág. 15 y siguientes.

(2) MÜLLER. *La Arqueología de España*, pag. 243.

tots costats qual accés era difícil: havia de semblar desde baix una fortales inexpugnable: en la vessant de la muntanya s'hi veya'l teatre y vora'l riu el circh; un pont de la via romana comunicava les dos ribes y seguia aquíxa vorjunt pel pla el tiuro y dominada per les fortificacions. (Fig. 159)

Fig. 151. — Planta y alçat de la Muralla romana que existí a l'hort del Monastir de la Euseyansa. Dibuix d'en Celles. (Arxíu de la junta de Comerç)

Pero l'ideal de la ciutat era la quadrangular, com un *ager* militar y aixís les traçaven en el pla com la d'Empúries. (Fig. 160) Tito Livi⁽¹⁾ la descriu segons referencies de Cato que li havia manat un cos de exèrcit. «... La allavors Empúries, diu (any 195 avans J. C.), se composava de dos ciutats separades per un mur: habitada una per els grecs originaris de Focea, com els de Marsella, y l'altra per els hispans; però la ciutat grega que donava al mar, estava guardada per un recinte d'uns quatre-cents passos; la ciutat hispànica, més allunyada del mar, la circumia un mur de tres mil passos. Empúries rebé després una colonia romana, que

(1) Lib. XXXIV, Cap. IX, edició citada.

el divi Cossar establí en ella després de la derrota del fill de Pompeu. Aquests tres pobles se troben avuy confosos en un sol, ja que'ls hispanis primer y els grecs després se convertiren en ciutadans romans. Tenint en compte que sa ciutat estava llavors oberta de un dels costats a incursions

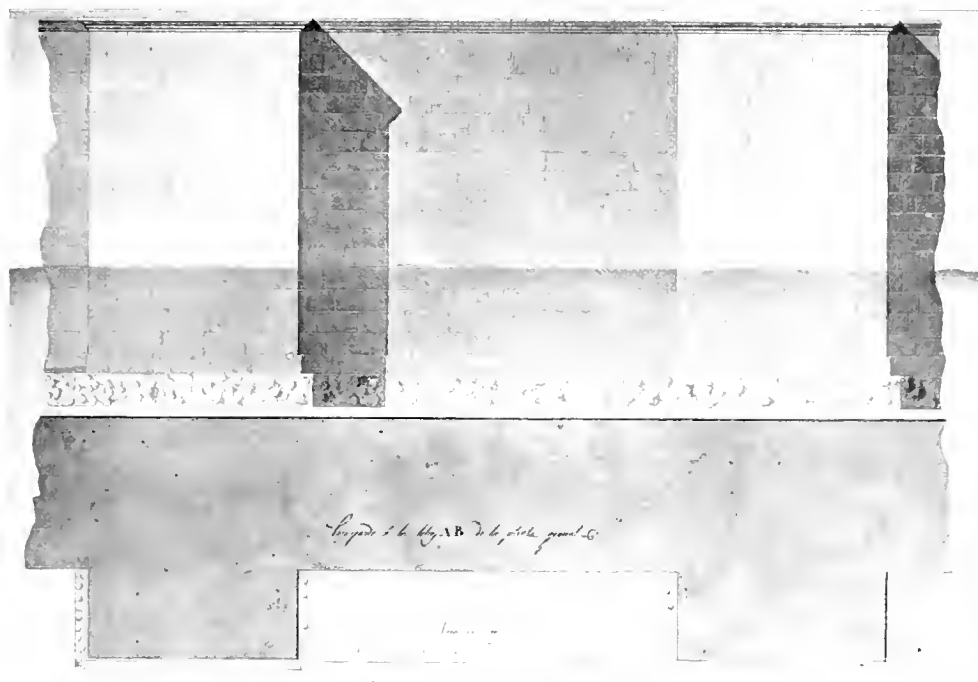

Fig. 152 — Planta y alçat de la Muralla romana de Barcelona qu'existí en el carrer de Basea. A B de la planta general. Dibuix de'n Celles. — Arxíu de la Junta de Comerç.

marítimes y de l'altre als atacs dels hispanis, nació barbara y belicosa, hi há que extranyar com podia viure ab seguretat. Era la salvaguardia de sa debilitat la vigilancia regular y continua que dona sempre la temensa de un vehi mes fort. La part del mur, que donava cap a terra, era mes fortificat y tenia una sola porta; un magistrat guardava aquesta entrada sens poder deixar son lloch ni sol instant. Durant la nit una tercera part dels ciutadans feya guardia en els baluards, y no era pas per cerimonia ni per respecte a la ley que los guardies se succedien y passaven les rondes; s'hi posava cuidado com si l'enemich hagués estat a les portes. Cap

Fig. 153. Cornisament de la Muralla romana de Barcelona. (Arxíu de la Junta de Comerç.)

hispa era rebut dintre la ciutat y els habitants no sortien fora's murs sino ab precaució; en cambi, del costat de la mar l'entrada era lliure. No sortien may els de la ciutat grega que no fossin en bon nombre per la porta que donava enfront la ciutat hispana, y aquests solien ésser els que havien estat de guardia en els baluards la nit precedent. Obligabals a n'aquesta sortida el comerç que feyan ab els hispans, inhábils en l'art de navegar, que's contentaven ab poder comprar les mercaderies estrangeres que's rebien per mar, importaven y entregaven per la exportació els productes de ses terres.»

En el plan (Fig. 160) se ven clarament la disposició de la *diopolis* d'Estrabó y de la *gèmina* de Plini: un gran rectangle forma el recinte hispano-romà, quals restes están marcats ab el n.º 2; el mur presenta avuy a tregos son coronament en el costat O, y es enterament visible en el costat S. En aqueix tram hi havia una porta descoberta fa poch (Fig. 161) per la Junta de Museus de Barcelona; el costat N. es avuy encara desconegut, mes un examen fet durant les excavacions indica que seguiria aproximadament el camí que va cap al antic convent dels Servites,

Fig. 151. Cornisament de la Muralla de Barcelona. Dibujos de Celles. (Arxíu de la Junta de Comerç.)

Fig. 155. Plan de la ciutat de Tarragona, segons el P. Florèz

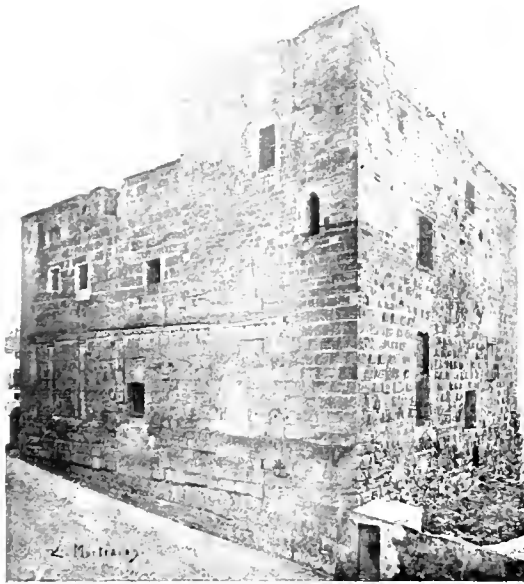

Fig. 156. Castell de Pilat a Tarragona

M; el costat E. ha estat trobat en els dos extrems. El recinte grec, començat a escavar per la Junta de Museus en l'any 1907, presenta un mur de grans pedres grollerament desvastades en *c.*, en direcció E.O., on s'hi ha trobat una porta, l'única que, segons Tito Livi, donava al costat de terra. Se prolonga aqueixa muralla fins no lluny del mar, rodejant un turó; fent suposar que la ciutat grega nova, la *neapolis*, esposada al mar, tindrà son mur O. paral·lel per sota de les ruïnes del convent de Servites; llavors el dich (n.º 3 del plan, Fig. 160), en qual cara de terra s'hi han trobat anelles y senyals de amarres de barques, tancaria el port obert entre la isleta N., l'antigua vila de la primera colonisació grega, la *palaeopolis* de Strabó, fins a L y M del plan. Es això una hipòtesis provisional que posaran en clar els escavadors de la Junta de Museus de Barcelona que cada dia avencen.

L'estudi d'aqueix mur, que en el moment d'imprimir aquestes ratlles (juliol de 1908) pot ferse tant sols incompletament, indica un aparell groller, encare poligonal ab tendència a la horizontalitat, tal com els denominats vagament arcaïchs la data dels quals es fixa cap els segles VII y VI avans de J.C. La porta presentava primer una tanca corredera de

M; el costat E. ha estat trobat en els dos extrems.

El recinte grec, començat a escavar per la Junta de Museus en l'any 1907, presenta un mur de grans pedres grollerament desvastades en *c.*, en direcció E.O., on s'hi ha trobat una porta, l'única que, segons Tito Livi, donava al costat de terra. Se prolonga aqueixa muralla fins no lluny del mar, rodejant un turó; fent suposar que la ciutat grega nova, la *neapolis*, esposada al mar, tindrà son mur O. paral·lel per sota de les ruïnes del convent de Servites; llavors el dich (n.º 3 del

Fig. 157. Muralles de Tarragona

dalt abaix y després una porta de dues fulles quals pollagneres resten en son lloch. (Figs 161 y 162) Després de la porta venia un mur de contenció de terres al que's pujava per ampla escalinata, (Fig. 163) encara no descobert del tot. Indica aixó una ciutat en terrasses, posada en la pendent del turó emporità de cara'l mar.

L'estat actual de les excavacions fa pensar que'l recinte ibèric y romà superior estava separat del inferior. Hem dit que la muralla E ha sigut descoberta en l'extrèm de cap a mar A del costat S del mur romà y ibèric; les excavacions practicades pel benemèrit propietari en L'Escala Sr. Villanueva, han fet visible un tros considerable de muralla

Fig. 158. «Castell de Pilat» segons Laborde

Fig. 159. Plan de la ciutat de Sagunte segons Chabret

proxim al angle NE; altres sondejos han descobert fragments del mateix mur, quedant únicament per trobar la part central del tram on les excavacions han estat infructuoses, mes tot fa creure en un mur recte o lleugera-

Fig. 160 — Plan de les ruïnes de Empúries. Pella y Forgas, *Historia del Ampurdan*

ment curvat cap al interior de la ciutat seguint la disposició del terreny que presenta allí una lleugera depressió; formant una figura rectangular. La ciutat grega no sembla arribi més amunt del camí paral·lel a la costa, que va a Sant Martí d'Empúries. Hi hauria així un espai despoblat entre les muralles d'una y altre ciutat y no tindria una comprovació literal el de estar les dues ciutats dividides per un mur com indica Tito Livi ni'l d'Estrabó insisteix sobre aqueix punt. ¹ « El primer lloch que ocuparen

¹ *Geograph.* lib. III.

Fig. 161. Porta romana d'Empúries. (Fot. Gandia)

els empúretans al venir de Marsella, fou una isleta que està enfront de Empúries, a la que avuy anomenen Paleopolis, així es, la ciutat vella; mes avuy dia habiten en terra ferma. Es Empúries una ciutat doble, que divideix un mur. Primer fou habitada pels indígenes els que encara que's governaven per llurs propies lleis, volgueren ab tot tancar-se com els grecs per un mur comú pera sa major seguretat. Aixís hi havia dos ciutats dividides per una muralla mijera; mes temps després formaren un govern, agermanant les lleis dels barbres ab les dels grecs». El mur de que parla Strabó,

sembla no haurà d'entendre's mijer, sino de separació. Els enterraments que's troben entre'l recinte ibòrich romà y'l recinte grec, venen a fer verosímil la hipòtesis de la separació de les dues ciutats, més racional per la defensa d'una contra l'altre, que sembla impossible ab un mur comú mijer. Empúries estaria formada de dos recintes fortificats.

En el recinte romà, de la porta propera al àngul SO, sortia un carrer porticat en direcció N. S. que s'està excavant encare; (Fig. 162) després d'aixó, tant sols algunes cases aislades, de les que'n queden els mosaichs, està avuy al descobert de la vella colonia masiliota del NE. de Catalunya.

LES MURALLES

Mes de la ciutat lo més important era la muralla, la salvaguarda comú. En parlarém en son lloch com eren fetes y de sos materials; parlem are de sa forma. Eren amples pera poguer marxar per sobre y sovint monumentals; la de Barcelona estava

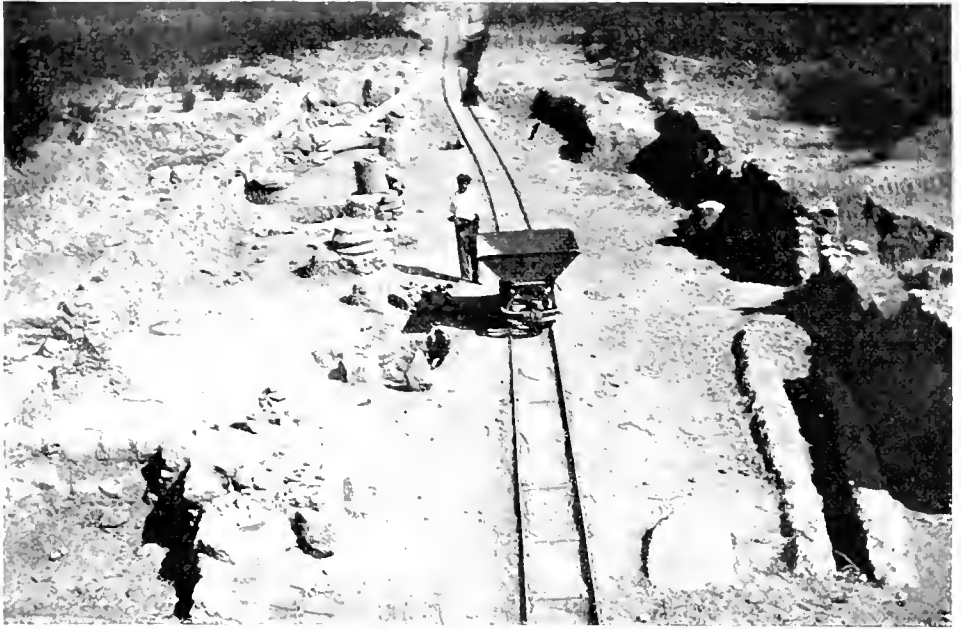

Fig. 162. Carrer porticat d'Empúries. (Fot. de E. Gandia)

coronada per una motllura. (Figs. 153 y 154) Les flanquejaven torres quadrades y circulars en els llocs més perillosos, com a Barcelona, en els ànguls y en les portes. (Fig. 149) Aqueixes eren fortament defensades per torres circulars (Portal de la Plassa Nova), (Fig. 159) o bé octagonals (Portal de la Plassa del Angel).¹⁷ Tal era el precepte anticlasiàtic transmès per Vitruvi. Junt als murs hi havia la Ciutadella, la casa forta, emplaçament actual del Palau Episcopal de les ciutats antigües com a Barcelona, Tarragona, etc., com si'l bisbe hagués sigut l'arbitre del regiment de la ciutat al desferse l'Imperi. A fora, torres aïllades servien pera prevenir la ciutat, tal com les torres y castells mig-eyals. Junt a la muralla hi havia en les ciutats colonials, sovint a més del Pretorium, la casa del Prefecte y els quartels dels legionaris. Això era potser l'anomenat Palau d'August de Tarragona. (Figs. 156 y 158) La planta d'aquest edifici es rectangular y media 350 ms. de longitud de E. a O.; sa amplada era de 24 ms. y sos parets, que encare poden medirse, diu l'Hernández Sa-

¹⁷ Cf. PI y ARIMÓN, *Barcelona antiqua y moderna*, Barcelona, 1854, t. II, pàg. 319 y següents.

Fig. 163. Mur de contenció d'una de les terrasses de la ciutat grega d'Empúries; al fons se veu la porta (Fot. Gandia)

nalnuja, (1) tenen 2·50 ms. de gruix. És construït en grans carreus encuinats; de sa disposició interior poca cosa's coneix. Les cases aïslades y les *villae* se defensaven per medi de torres aïslades; n'és un exemple la Torrassa del Moro, en la serra que separa la Costa de Llevant del Vallès, entre Llinàs y Dosrius. (Figs. 117 y 118) Té un bassament de grans carreus que potser fou completat ab obra de terra en la part superior, fins arribar a l'altura necessària. La mamposteria senyalada en la figura 147 sembla moderna.

(1) Obra citada, t. I, 2.ª part. Apènd. pàg. 15 y següents.

Fig. 164. Plan de la porta d'Empúries (Excavacions de la Junta de Museus de Barcelona)

LES MURALLES EN LA EPIGRAFIA

L'erectió de les muralles era una obra costosa, commemorada per l'epigrafia. Una làpida de Sagunte¹ commemora a *C. Lucilius*, qui cuida de refer murs y torres. A Barcelona una lapida trobada en l'any 1903 en el cementiri del SO. y que's conserva en el Museu Municipal de dita ciutat, commemora a *C. Celius*, que cuida de fer els murs y les torres. La interpretació que d'ella dona el

· FV LVRVS · · · · · TITININ
C · LVCILIVS · L · F ·
· · · · · II · VIR · EX · D · D ·
TVRRIS · ET · MVN ·
REFIC · CO

P. Fita² es la següent: *Caius Coelius, Atisi filius, duumvir quinquennialis muros turres portas faciunda coeravit*. El sentit de la qual es segons el mateix autor: «Cayo Celi, fill de Atiso, duumvir quinquenal, cuidà de que's fessin els panys de les muralles, els torreons y les portes de la present ciutat». Expressa l'P. Fita l'idea de que tal vegada la ciutat que amurallà Cayo Celio no es l'actual, el centre de

la qual està en la plassa de Sant Jaume sobre l'alt del turó denominat *Tàber* pels documents de l'Edad mija, sino el *castro* del Port, cap al desaygüe del Llobregat, en la falda de Montjuich aon radica el cementiri del SO. L'erectió del recinte amurallat de Barcelona a que's refereix la làpida, diu el P. Fita, data del temps de la República romana com ho testifiquen els caracters de les inscripcions.

(1) C. I. L., II, Supp. n.º 6021. Guvianer, obra citada t. II, pag. 158 y següents.

(2) *Boletín de la R. A. de la Historia*, Madrid, 1903 t. XLII, pags. 459 y següent, 481 y següents, y t. XLIII, pag. 351 y següents.

Moll del port d'Empúries. (Fot. Esquirol)

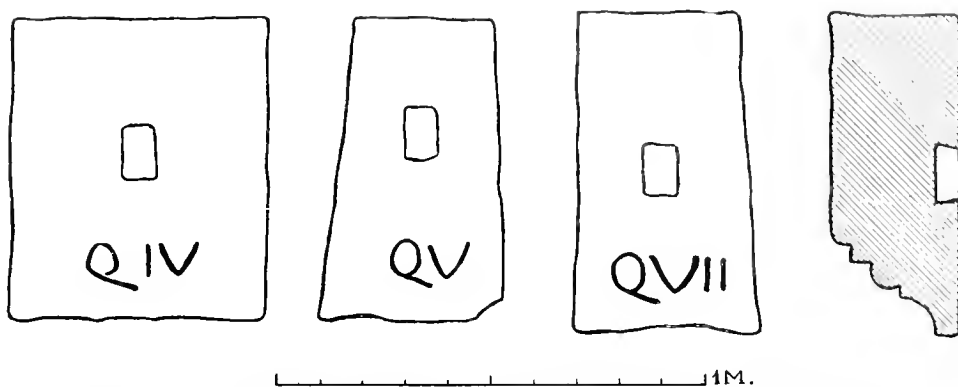

Fig. 165. Carreus ab les caixes de gripia y numeració per colocalo. (Museu de Barcelona)

MATERIALS

Es un estudi importantíssim el coneixement dels materials usats en la construcció històrica. Anèm a fixarnos no més en els característichs de la nostra construcció romana; parlar de tots, fóra repetir l'Historia natural de Plini, el Vitruvi y el Varron, aon hi son descrits y estudiats minuciosament tots els empleats en les obres de son temps.

LES PEDRES Y LES PEDRERES La pedra que s'utilisa es generalment la de la localitat pròxima; solzament en monuments importants y en mosaichs, s'emplea pedra llunyana; aixís en el mosaich de la església de Sant Miquel a Barcelona, avuy destruïda, que's guarda en el Museu Municipal, era la pedra blanca de prop de Roma, *el palombino*, molt usat en la vella capital del mon y la negra es un melaphir anomenata Roma actualment *selcio*, que prové de Frascati. Pera els mosaichs es busquen les pedres escasses y de valor portades de lluny per les corrents fluvials o recullides del mar.

El material de les grans obres se busca en les pedreres del país, algunes de les quals son antiquíssimes en la seva explotació. D'aqueixes

pedreres petites son actualment dignes d'estudi; algunes com la de Montjuich, explotada ja pels Romans, han continuat fins avuy donant materials a les construccions de Barcelona; de l'explotació romana no n'ha quedat

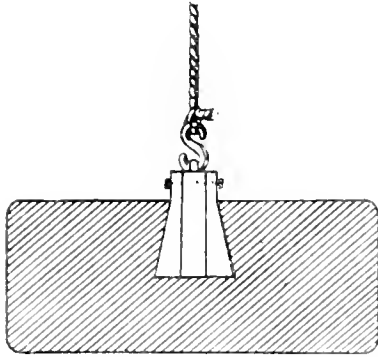

Fig. 166

Gripia moderna per la elevació de carreus

ni rastre. Entre Altafulla y el «Sepulcre dels Escipions» (Tarragona) existeix una pedrera romana deixada casi intacte (Fig. 167) non al cap de segles apareix clarament el modo com eren arrancats de la pedrera, obrats y tot, els amples y ben tallats carreus. Al bell mig d'una plassesta formada per l'extracció de la pedra, s'alça una piràmide coneguda per la gent de l'encontrada ab el nom de «Agulla del Médol», massa d'emegrida pedra de 12 à 13 metres d'altura, deixada segurament pera medir la quantitat de material extret. El mateix objecte té indubtablement una mena de pila en el

centre de la pedrera. Es dita general en la comarca que de la pedrera de la «Agulla del Médol» ne tragueren el material pera la construcció de la Catedral de Tarragona; lo que sembla cert es que d'allí ne sorti la pedra pera la construcció del *Aree* y muralles romanes de Tarragona y de les despulles del *Aree* fou construïda la Catedral. (1)

(1) EUDALI CAYMBELL. «Algunes notícies referents a l'excursió a Altafulla», *Butlletí de l'Associació d'Excursions Catalana*, Any I, n.º 2, Barcelona, 1879.

Fig. 167

Pedrera del Médol d'explotació romana, prop de Tarragona
(Album pintoresch monumental de Catalunya)

monuments com en els tambors de columna del Temple de Vich, com en els del Sepulcre de Corbins, etc., etc. Al Museu del Palau reyal de Barcelona, existeixen tres curiosos exemplars de numeració d'aqueixa mena en tuss fragments de cornisa trobada en les excavacions del Cementiri de Montjuich ab altres elements epigràfics romans. (Fig. 165) En la part superior del carreu hi ha oberta la caixa de gripia, y a sota d'ella els epigràfs: Q. IV, Q. V, Q. VII, qual lectura deu ser: *Quadrum IV*; *Quadrum V*; *Quadrum VII*.

La pedra treballada esquadrada, era el *sarco quadrum* y abreviadament el *quadrum* qual inicial gravava el *sarco faber* romà sobre'l carreu per col·locarlo en obra. Aqueixes pedres numerades foren descobertes en el Cementiri del S.O., de Barcelona.

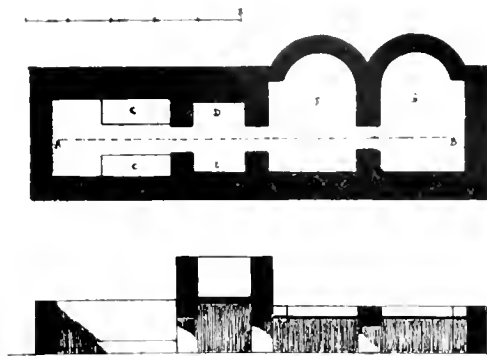

Fig. 168. Foru de Tarragona, planta y secció (Hernández Sanalucía)

MAONS, TEULES Y FORNS

Les dimensions dels maons en les obres catalanes son variades y distintes de les que donen'ls autors clàssichs y dels trobats a Roma. Les més comuns son les següents: maons quadrats $0\cdot55 \times 0\cdot08$ metres; maons rectangulars $0\cdot37 \times 0\cdot55 \times 0\cdot08$ metres. En el sepulcre romà de Corbins (Lleyda) s'hi usaren dos menes de maons: (1) els uns de $0\cdot25$ metres de llarch per $0\cdot16$ d'ample y per $0\cdot06$ de gruix y els altres, que son els més notables per sa longitud y poch gruix, tenien $0\cdot52$ metres de llarch per $0\cdot25$ d'ample per $0\cdot03$ de gruix; (2) al columbari de Vilarrodona son visibles maons de $0\cdot25$ metres

(1) VILAPLANA. Article citat de la *Revista de la Asociación Artístico-Arqueológica Barcelonesa*, t. III, 1901-1902, pág. 42 y següents.

(2) Segons VITRUBI, hi havia tres classes de *tobas* (maó cruí). (Vitruvi denomina simplement *later* al maó cruí, com se dedueix clarament del Llib. II, Cap. III, en que explica sa fabricació): una denominada *didoron*, d'un peu de llarch per mig d'ample ($0\cdot30$ per $0\cdot15$ metres); altres dos clases eran el *tetradoron* y *pentadoron*, quadrats de 4 y 5 pans respectivament. Els seus grechs medien aproximadament $0\cdot308$ metres. Un pam es la quarta part del *peu* y l' dit la quarta part d'el *pam*.

Diu CHOSY en sa obra citada *L'art de bâtir chez les Romains* (pags. 47 a 75): Les carcassas a juntes convergents dels arcs, se componen or linariament de dos menes de maons: de maons quadrats de dos pans amplics de costat (un peu poch menys de $0\cdot60$ metres) y de maons rectangulars de dos pans per mig peu aproximadament

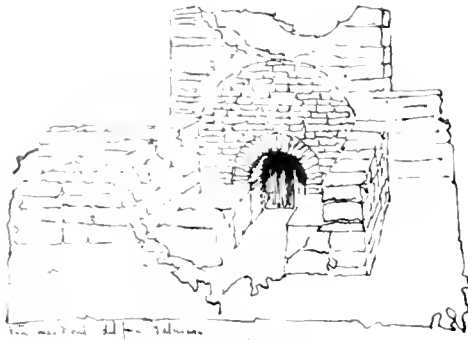

Fig. 169.

Forn de Tarragona. (Hernández Sanahuja)

La forma de les teules catalanes es la usual romana ab la *tegula* plana y l'*imbre* x cilíndric. Així son els fragments trobats en les ruïnes; tal se veuen representades en els monuments mig-ovals com en la Porta de Ripoll, en el Sarcòfeg de S. Felú de Girona, etc.

Cal, després de descriure'ls materials ceràmics de la construcció romana, parlar dels forns en que's colan. Sa forma es la

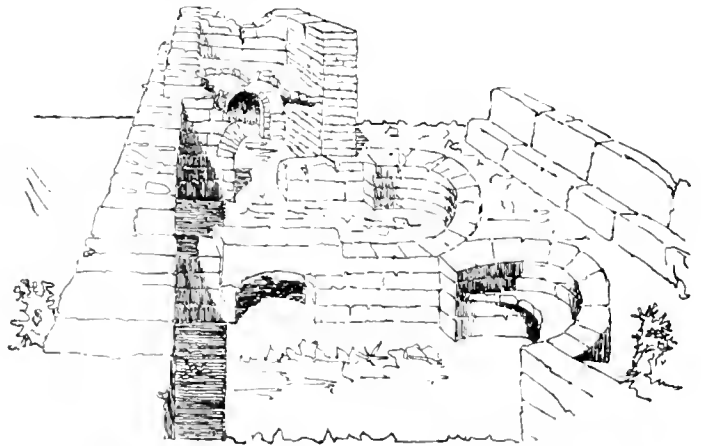

Fig. 170. Forn de Tarragona, costat B de la planta (Fig. 168) (Hernández Sanahuja)

0'15 metres). En les voltes de maó de pla les dimensions més ordinàries dels maons eren: els de la primera filada quadrats d' dos peus romans de costat (0'60 metres per 4 a 5 centímetres de gruix); els maons de la segona filada eren més petits, midien pels dos costats els dos tersos del peu antic, o sigui 0'20 metres. En varies tombes de la Via Appia els maons de la primera filada midien 0'45 metres (un peu y mig)

als tres puntes solament 0'22 metres. En les voltes per arista, els maons que determinava opuesta, midien 0'45 metres de costat per 0'60 y 0'05 metres de gruix.

1. Vegeu la *Memoria* citada de la Comissió de Monuments de Girona sobre dit mosaic.

coneguda dels forns construïts a Heiligenberg prop de Estrasbourg y respon al sistema del de Fraucfort-sur-le-Mein y el de Field-Castor (Northamptonshire a Anglaterra).⁽¹⁾

No difereix la seva disposició primitiva, dels forns rústechs senzillíssims actuals de les nostres masies successores de les *villae*, que's serviren dels que, descoberts en els nostres camps, aném lleugerament a estudiar. Essencialment son formats d'una fogaina que comunica per un passadís ab el *formar* propiament dit sobre'l qual hi ha una cambra aon se coken les peces de terra; a dreta y esquerra del *formar*, altres cambres rebien una temperatura menor sense que hi penetrés més que lleugerament la flama. Es aqueixa forma de forn avny viventa encare en varies indústries que no han sapigut deixar llurs antics procediments romans. El Sr. Hernández Sanahuja, l'arqueòlech de Tarragona, en descrigué un descobert y seguidament destruit al obrirse les pedreres per la construcció del port.⁽²⁾ Lo que en el plan y secció (Fig. 168)

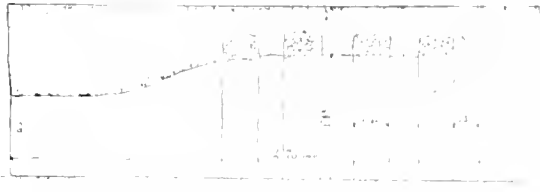

Fig. 171. Forn de ceràmica del Vilar (Reus)
Dibuix comunicat per D. Guillem M.^o de Brocá

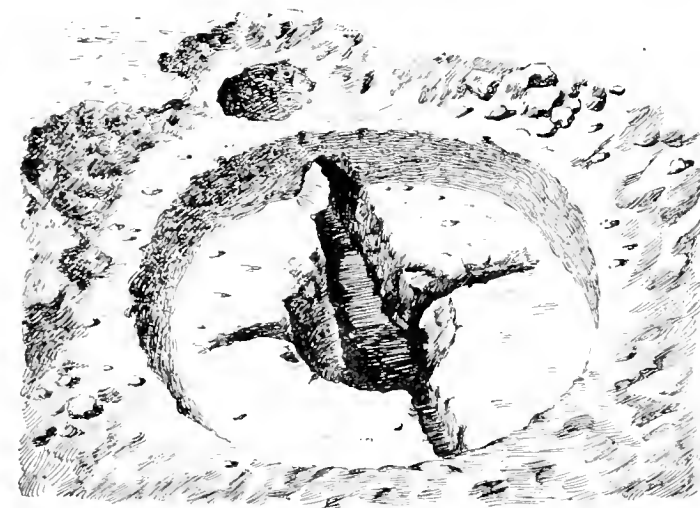

Fig. 172. Forn de ceràmica del Vilar (Reus)
Dibuix comunicat per D. Guillem M.^o de Brocá

forma el verdader forn (*formar*) es l'espai rectangular D. E., qual altura està dividida per sa mitat per una solera horitzontal fabricada de una barreja de

(1) Vegis en el *Diccionari* de DARFEMBERG y SAGLIO els mots, *Fulgurium* y *Fornar*. Vegis també *Les vases ceràmiques ornés de la Gaule Romaine*, per DECHILLELLI, París, 1904.

(2) *Historia de Tarragona*, t. I, 2.ª part., pag. 197 y següents.

cals, guix y picadís de maó. La part inferior era aon s'encenia'l foc, per qual objecte existien les obertures *præfurnia*. Per la boca o abertura s'introduïa el combustible en D. y tapada convenientment, la calor se comunicava per la solera E., y per la segona obertura, al segon forn A. Al descobri'se aquest fragment, se veyen encara en l'arch d'aquesta obertura la senyal de les flames que penetraren al segon forn. En E. se coïen les peces de fanch y segurament en el segon forn se vidriaven les peces ab el bernís roig saguntí.

D. Guillem M.^o de Brocá ha descrit no fa molt un taller de gerrer en la comarca de Reus, ¹⁾ en el terme anomenat «El Villar», nom clarament derivat de *Villa* y més pròximament de *Villarius*: el seu forn era de disposició analoga; la fogaina era circular de tres metres de diàmetre; Fig. 172 un passadís de dos metres quaranta centímetres indica clarament el *præfurnium*; al costat d'aqueix forn hi havia altre construcció de cinch metres de llarg per un d'ample y alt, ab quatre forats pera comunicació dels productes de la combustió; separat d'aquest aparegué un segon forn cubert d'una serie d'archs fets de tobes juntades ab argila deixant separacions pel pas del fum y de les flames a la cambra de coccio superior; Fig. 171 al costat aparequeren unes arcs revestides d'un pa impermeable com fondo de safreig, propies pera pastar el fanch. La disposició dels archs y la fogaina fou per quí aixó escriu, observada en un forn aon se coïa ceràmica ab bernís negre (campaniana) y ab bernís roig (saguntina), en el terme de S. Martí Sarroca, prop una antiga masia a «Ca'l Segol». Set arcades sostenien el sostre pla del forn y en els espays que quedaven entre elles s'hi obrien forats que comunicaven a una cambra superior no explorada y pels costats a dues cambres laterals.

Les inscripcions revelen també algunes vegades les fàbriques y teuleries militars, aixís a una marca mutilada que copia l'Hübner ²⁾ d'una teula de Tarragona hi posa el següent comentari: *Fuit ne tegula legionis?*

1 — Reus; etimología de su nombre. Recientes descubrimientos r. *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, Barcelona, 1907, año VII, n.º 25.

2 — C. I. A., II, n.º 4973-3.

Unasia trobada a Empuries
(Col·lecció Villanueva)

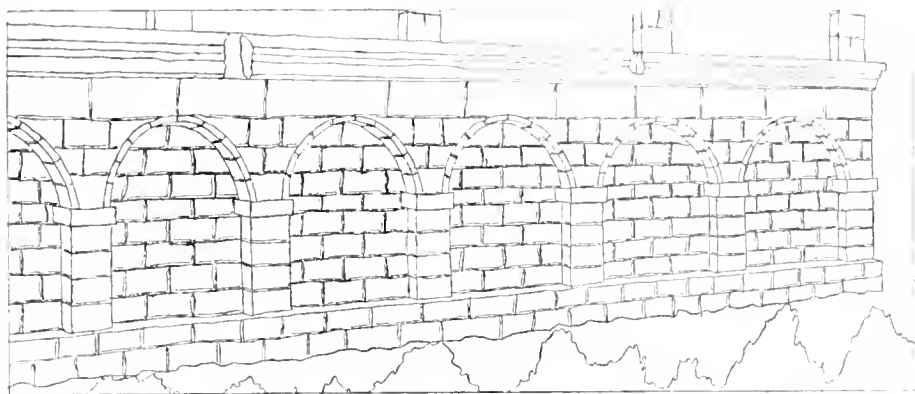

Fig. 173. Arcuacions de maó de pla del Sepulcre de Vilarrodona

XVIII

MENES D'OBRA USADES PELS ROMANS

Les constructors romans usen una gran varietat de menes d'obra: la tapia de tradició antiquíssima ibèrica y africana; les tobes emmolades d'argila seques; els maons de perfectíssima ceràmica; l'obra de rebla revestida exteriorment casi sempre de pedres de fil perfectament esquadrades; l'obra de pedra picada ab totes les sexes variants. Reuneixen les tradicions diverses que conflueixen en la civilització romana; les més nobles d'origen helènic y oriental y les més modestes del occident mediterrani.

OPUS FORMICEM

La més antiga de totes es l'obra de terra o tapia, qual tradició's conserva durant tota l'Edat mijana y's guarda encara avuy. Dintre caixes desmontables de mides fixades d'antich per la costum, se pitja terra argilosa que agafa una gran consistència. Plini y Varrón s'hi refereixen clarament. Din el naturalista clàssic: « Per ventura no existeixen en Àfrica y Espanya parets de terra ditas *formaceos*, perquè en un mòtlo entre dos taulons pot dirse que les omplen abans que

les construïxen? Durant molts segles son inatacables per la pluja, pel vent, pel foc i y més sòlides que'ls morters. Se venen encara a Espanya les guaytes d'Anibal y les torres de terra colocades en els cims de les mon-

Fig. 171. Porta del Foro de Tarragona

tanyes. Els murs que s'empleen per cercar els camps y'ls dièhs que s'oposen a l'impetuositat dels rius son també d'aquesta materia. Qui ignora que hi han parets de fusta omplertes d'argila y que hi han parets construïdes ab maons crussos?»¹⁰ Varrón, el mestre clàssich d'agronomia, descriu la tapia que veyia a Espanya en temps de la guerra de Còssar y Pompeius. «Vaig a parlar de les tanques qu'es precis establir per la seguretat general o parcial de la finca. N'hi ha de quatre menes: la natural, la camperola, la militar y l'artificial. Cada una d'aquestes especies pot subdividirse ab varies altres... La quarta y última especie, la tanca artificial, es de quatre classes: de materials de pedra de fil com a Tusculum; de maó cuit, com en la Galia; de maó cru, com en els Camps Sabins; en fi, la composta de terra y de pedruscall enmotllats com a Espanya y en la plana Tar-

1. *Quid? non in Africa Hispaniaque et terra parietes, quos appellant formiceos, quantum in forma circumdatis utrinque duabus tabulis interciuntur verius, quam instrumentur, aris durant, incorrupti in arboribus, ventis ignibus, omnique cemento firmiores? Spectat etiam nunc speculas Hannibalis Hispania, terrenusque turres jugis montium impositas. Hinc et cespitem natura, castrarum vallis accommodata, contraque fluctuantio impetus apperibus. Illi quidem crates parietum luto, et lateribus crudis castrum, quis ignorat? PLINI, Hist. Nat., Lib. XXXV, Cap. XLVIII. Edició citada.*

2. *Nunc de septis, que tutandi causa fundi, aut partis fiunt, dicam. Earum tutellarum genera IV, unum naturale, alterum agreste, tertium militare, quartum fabrilis. Horum unum quodque species habet plures... Quartum fabrilis septimentum, est aggressimum, mœceria, Hujus ere specie quatuor: quod fiunt e lapide, ut in agro Tus-*

crin l'opus *formatum* qu'havia vist en la seva terra. L'ús d'aquest material es antiquíssim en el nostre país. Això explica la desaparició de moltes obres, Pescara alta d'altres qu'es conserven que tenen la part superior de tapia, com la Torrassa del Moro, que s'alça dalt d'un turó, prop de Llinàs, una d'aqueixes torres de la descripció de Tito Livi. (Fig. 118)

opus quadratum. — Tenim aquí exemple de les varietats més notables de fabricques en que l'element principal es la pedra picada: la fabrica de grans carreus al estil grec, *opus quadratum* (temples de Barcelona y Tarragona); la fabrica de pedra picada revestint grans masses de rebla menuda, mena de formigó no comprimit disposat a capes, *opus implectum* (arch de l'entrada del pont de Martorell); (Fig. 90) pedra picada ab encoixinats (muralls de Tarragona). (Figs. 13 y 14)

Es interessant el treball de la pedra allisada perfectament en els junts pera sentarla en sech: si alguna cara ha de quedar sense treballar sera la del exterior, la que sols sera picada una faixa voltant el parament (muralls de Tarragona (Fig. 13) y Empuries, (Fig. 19) bassament del arch triomfal y espatllers del pont de Martorell, (Fig. 90) etc., etc.).

En el sepulcre de Fabara's conserven clarament les caixes de les cues d'orenella d'unió dels carreus per medi de grapes de bronzo avuy desaparehudes. Altra mena d'unió per medi d'espigues metaliques ha deixat rastre en els tambors de columna del temple de Vich: la caixa de la gripia té a cada costat un forat cilíndric; d'igues espigues de bronzo servien pera unir un tambor al altre.

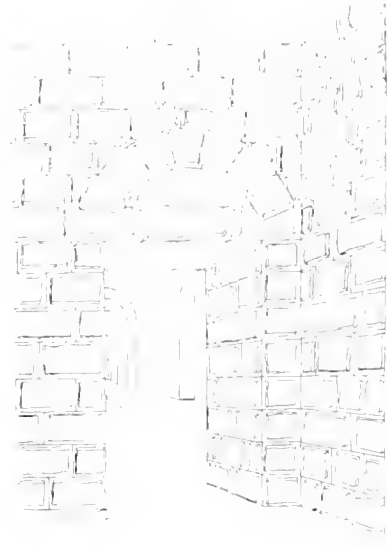

Fig. 175
Combinació d'arch y llinda a Tarragona
(Hernandez Sanahuja)

culano: quod e lateribus coctilibus, ut in agro gallico: quod e lateribus cruis, ut in agro Sabino, quod ex terra et lapillis compositis in cornis, ut in Hispania et agro Venetino. — VARRO, *De re rustica*, Lib. I, Cap. XIV, edició Nisard, Paris, 1871. — Tito Livi en l'*Historia romana* també fa referència a les torres de terra. *Multos et locis altis positus turres Hispania habet, quibus et spenis et propinquibus adversus latrones utuntur.* Lib. XXII, Cap. XIX. — SEXTI ISIDORI descrio el *torreatus sive formatum* d'Àfrica y d'Espanya, *Ethiopiae lingua*, Lib. XV, Cap. IX.

Una fabrica que en altres terres se troba revestint únicament els blocs secundaris, la veïem aquí al exterior: la fabrica mixta de carreus petits y grans pedres al exterior de la cella del temple de Vich; (Fig. 41) es la mateixa que la de les galeries interiors del circh de Tarragona y dels amfiteatres y teatres de la Provença (Arlès, Nîmes, Orange, etc.), es la de les muralles de la colònia romana de Tingad a l'Argèlia (Fig. 177) o en el mur d'Henchir Abd-Basset a Tunís.

Fig. 176. Aparell d'arch a Tarragona

de Fabara, per exemple, (Fig. 49) es ven clarament la tendència a disminuir la llum dels cindris, col·locant horitzontalment les primeres filades; la formació de voltes de canó seguit per archs juxtaposats, que redueix les *masses* costoses a una sèrie de cindris, es evident en l'arch del pont de Martorell, (Fig. 99) Aqueixa practica de la que aquí en queda un exemple, està seguidament usada en la regió del pont de Gard, el cèlebre aqüeducte de prop de Nîmes; se poden citar, diu en Choisy, ⁽¹⁾ els archs del gran via-

El macissos de grans carreus de pedra col·locada en sech al us grec i etrusc foren usats sempre pels romans en ses obres més monumentals com els temples, y fou lo més comú fins al darrer segle avans de la Era cristiana.

ARCOS Y CINDRIS. — Ab l'obra de pedra els romans ens porten la construcció d'archs ab ses practiques minucioses y seriament estudiades. En el sepulcre

(1) Obra mencionada, pag. 129.

Fig. 177. — Murs de Timgad aparellats de petits carreus ab montants de grans carreus.

ducte que atravessa a Sommières la vall de la Vidourle; les voltes superiors del amfiteatre d'Arles; les de les arenes de Nimes; les de les galeries laterals del Temple anomenat de Diana. A Tarragona's conserva la curiosa combinació del arch y llinda, en la porta del anomenat Pretori d'August. (Fig. 175) En aquesta com en l'arch de la suposada porta del Foro (Figs. 174 y 176) s'hi veu una certa imperícia en els obrers. Les superfícies cilíndriques, son en lo possible suprimides; els rassaents son resoltos ab molt poch coneixement de simplificació del treball; se veu d'una manera clara la substitució de plans a les superfícies cilíndriques dels extra-

dos dels archs, com en l'aqüeducte de Tarragona. (Fig. 142) Es interessant la forma que té una de les llindes de una porta del Circh de Sagunte ajudada per la clar de la filada superior (Fig. 118) que ve a fer com de tirant en el centre de la llinda, formant una mena d'armadura en pedra.

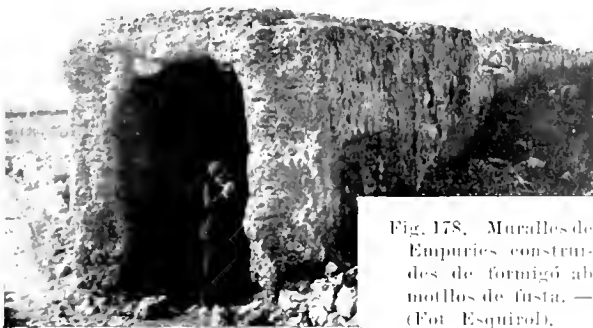

Fig. 178. — Muralles de Empuries construïdes de formigó ab motllos de fusta. — (Fot. Esquirol).

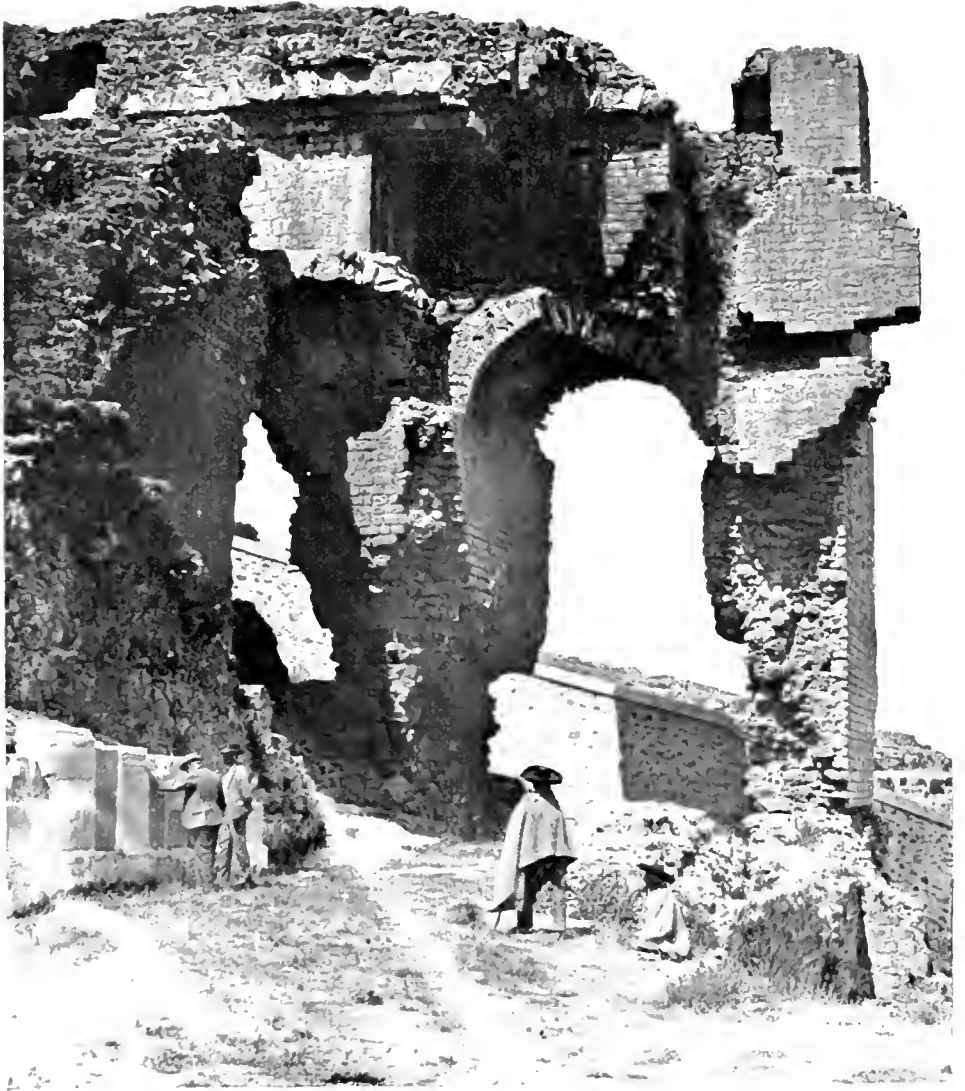

Fig. 179. — Estructura del teatre de Sagunt (Fot. Laurent)

OPUS EMULCETOS

Mes si aqueix sistema convenia a l'idea de monumentalitat romana, no era apropiada pera la organització del treball pera utilitzar grans masses de soldats o de presoners o les numeroses poblacions obligades a prestacions personals. Per això el sistema convenient era auxiliar la obra del picapedrer ab la que forma l'interior de les grans construccions: gegants monolits de menuda rebla, forma intermija entre la rebla usual y el formigó moderns. Tal fou el sistema usat a lo menys desde el segle primer, avans de J. C. Choisy explica clarament com procedien: ⁽¹⁾ «Entre les pedres formant els dos paraments del maçís a construir, estaven una capa gruixuda (10 a 15 centímetres al menys) de morter o trencadissa de ceràmica fet a Roma de calç y puzolana y en altres llocs de calç y arena grossa. A sobre hi estaven ab pala, fragments de pedra reduïts a les dimensions de la grava de les carreteres modernes, es a dir, menudall que pugni atravesar una anella de 8 a 10 centímetres poch més o menys. Quan la capa de grava arribava a una espessor igual o una mica més de la del morter, se la pitjava o apissonava, ab l'objecte de fer relluir el morter per tots els intersticis. Aqueixes capes alternatives se succeïen en tota l'altura d'una filada ». Al arribar a aqueix punt s'hi posava pols de la pedra treballada y's procedia a pitjarla més y més. Aqueixa fabrica s'empleava en les obres de pedra picada y en els fonaments. Vegis l'arc arruïnat del pont de Martorell (Fig. 399) y'l bassament del sepulcre, en forma de torre, empurina (Fig. 65) en el que's carrens han caigut y queda sols el nucli de pinyolenc.

Fig. 180

Estructura interior dels murs de Tarragona

Un segon sistema era fet sense compressió; una verdadera rebla més reduïda que la moderna y aquesta era la que's revestia de carrens petits o de maó y formava la massa dels teatres y anfiteatres y fins dels tem-

(1) Obra citada, pag. 14.

plos. Vegis el teatre de Sagunte, (Fig. 179) el temple de Vich, el circli, teatre y amfiteatre de Tarragona. Se distingeix de l'anterior per la irregularitat de la disposició de les pedres y per la uniformitat ab que's veuen unes després de les altres les capes de morter y pedra. Els tractadistes d'arquitectura donen la raó de la practica

Fig. 181

Estructura de volta del circli de Tarragona

la posi lo més seca possible...» La època d'aqueixa fley, que se sab pels noms dels cònsuls, es l'any 107 avans de J. C., el que fixa una data ben certa a aqueixa mena d'obres.³ Aqueixa fabrica se revestia de petits carreus: (murs del teatre de Sagunte y del temple de Vich) o de carreus prismàtics de base quadrada posats de punta, *opus reticulatum*, o de maóns triangulars, arc en filades horitzontals, arc en forma d'espiga, (*opus spicatum*).

No sempre'ls murs s'omplien en aquesta forma; quan l'espessor era molt gros, com en les muralles de les ciutats, s'usava el sistema emprat

1. Lib. II, Cap. VIII

2. Lib. IV, Cap. IV.

3. Quorsy, Obra citada, pags. 27 y 28.

d'aqueixa mamposteria de fragments petits. Vitribí diu: «Qualsevol mena d'obra que s'emplei, se deu omplir ab pedra ben menuda, a fi de que'ls murs, penetrats en totes llurs parts y com abeurats de morter de cals y arena, se conservin més temps».⁽¹⁾ Insisteix encara Vitribí al tractar dels temples: «Si la cella deu esser d'obra, que's compongui de trocos de pedra tant petits com sigui possible».⁽²⁾ Aqueixa idea era practica antiquíssima. En el contracte de obres públiques que fa referencia a un mur, dependencia del temple de Serapis a Pozzolos, escrita en vell llatí, intitulada *Lex puteolana parietum faciundo*, que s'ha conservat en una inscripció, se diu: «Que'l contractista no emplei pas en la obra més que pedra trencada y que

en els murs de Tarragona. La muralla de Tarragona (Fig. 189) és un exemple notable d'obra econòmica. Constava de dos murs o revestiments, un exterior y altre interior, abdos de pedra de til. En el revestiment exterior els carreus estaven disposats en filades horitzontals, tots eren encoixinats y tenien igual altura y profunditat. El gruix d'aquesta mena de revestiment és de 80 centímetres y l'alçada dels carreus que'l componen és, ab poca varietat, de 57 centímetres. Cada carreu forma un paralel·lípede perfecte y sos angles y arestes, separatament del encoixinat, estan perfectament esquadrats. El mur o revestiment posterior es moltíssim més rústech y el formen unes pedres també paralel·lípedes simplement desvastades y bastant desiguals en llargada, alçada y gruix, sortint, per lo tant, unes més qu'altres per la part interior. El buit que deixaven els dos murs era de 3:60 m. y estava omplert a capes horitzontals de pedra apisonada, alternades ab altres de menudall a fi de donar major solidès y menys empenta als dos murs de revestiment. Evidentment, atesa l'extraordinària alçada dels dos murs (12 m.), y la colocació en sech dels carreus, per contrarestar l'empenta, idearen els romans construir parets transversals (contraforts interiors), també de pedra, procurant que interiorment sortíssin de abdos murs formant cos ab ells y venint a construir unes lligades, de modo que en conjunt, els quatre murs estaven perfectament units, sostenintse mutuament y formant una caixa rectangular de 6:27 m. de llargada per 5:20 m. de fons, qu'es l'ample de la muralla; aqueixes caixes o parets transversals se trobaven en tota la longitud o extensió de la muralla romana. (1)

PIYOLENCI O FORMIGÓ — El formigó, barreja de morter y grava feta abans de posarla en obra, era perfectament conegut dels romans. Vitruvi en parla y aconsella en quines obres deu emplearse. Però el comú era usarlo o per omplir una vall oberta en la terra, (2) o bé entre dos paraments de pedra. (3) En el nostre país, en les cases antigües, sovint s'hi troben en els fonaments y fondos de cisternes, els pans de formigó característich, barrejats troços menuts de terra cuita ab la pedra. Els romans coneixien perfectament el sistema d'emotllar ab caixes de fusta. Varron ho explica en el paragraf referent a les obres de tapió; però el cert es que ben poch sovint se troben aquestes obres. Choisy, que cita minu-

(1) — Extracció de la nota de D. BOXAVENTURA HERNANDEZ SANABUJA en la monografia citada *Monumentos romanos de Tarragona*, de D. LEONARDO SERRALLACH, pàgina 46 y següents.

(2) — Llib. VIII, Cap. darrer.

(3) — Llib. II, Cap. VIII.

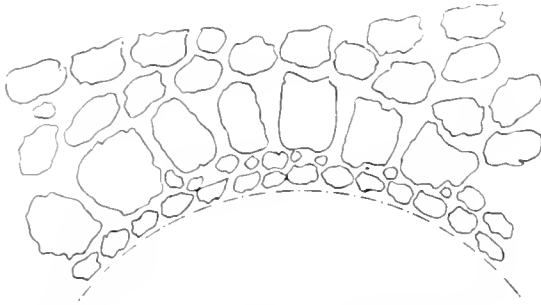
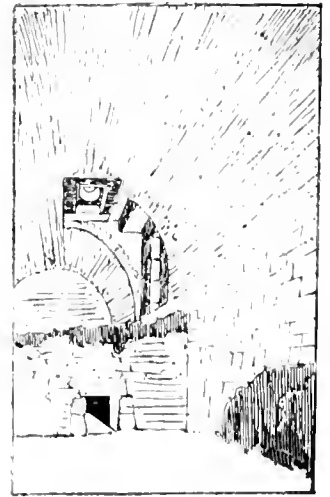

Fig. 182. Estructura de volta del amfiteatre de Tarragona

ciosament exemples d'obres de totes menes, no'n cita ni una de formigó enmoïllat. A Catalunya tenim d'aquesta obra un exemple notabilíssim en la muralla d'Empúries (Fig. 178) y en el sepulcre de Corbins. L'antigua muralla empurdanesa degué, durant l'imperi, semblar poch alta pera les necessitats de la defensa, ja per haver pujat el nivell del terra que avuy l'ha colgada tota, ja per dificultat de desaigüe de les valls y prengueren el partit d'aixecarla. L'obra nova's feu construint, per medi de caixons, dos murs, omplintla de pedra y terra, com la muralla de Tarragona, y tapantho després ab una doble capa de formigó. La pedra y terra del interior, treta per les aigües, ha convertit la antiga muralla en una galeria.

voltes. Los voltes característiques dels romans se diferenciend'inn modo radical de les voltes primitives etrusques y de les voltes modernes. Sa construcció era com un immens bloc d'intre'l que s'haguessin buidat galeries y sales y l'idea de la construcció equilibrada gòtica, elàstica, casi mòvil, els hi era extranya. Per això les voltes no tenen el concepte migeval; son únicament com un motllo o cindri per lograr la forma curva; un cop extesa sobre d'ella la colossal massa de menuda maiposteria, el motllo es absolutament inútil como a element resistent. Per això a Roma s'inventa tot aqueix sistema d'armaçons com a reforç dels cindris y mollasses; totes aquestes voltes de maó de pla, com les actuals de Catalunya, que constitueixen un sistema perfectíssim de reforç al motllo de fusta o bé elles mateixes constitueixen el motllo complet. Aqueix sistema, portat a Roma en temps dels Antonins, no s'extengué gaire cap a les colonies, ni s'aparta molt dels voltants de Roma,

Fig. 183
Volta del arc de Tarragona
(Hernandez Sanalutja)

«És suficient passar de Roma a Pompeya, diu Choisy, ⁽¹⁾ pera entreveure un canvi molt notable: l'armadura en forma de xarxa discontinua, es poch a poch reemplaçada per una capa prima, generalment de *tu/s*, cobrint els cindris y suportant la volta. Dirigitnos cap al Nord: trobarèm a Verona, voltes qual armadura s'assembla a la de les voltes de Pompeya; mes els palets de riera han substituït els trossos de *tu/s* empleats en un pais format de desferres volcaniques. En fi, desde que s'han passat els Alps l'idea de l'armadura desapareix, o bé per una curiosa inversió de papers, aqueixa armadura de rebles convergents augmenta d'importancia fins al punt de ser ella mateixa el cos de la volta; en quant al bloc fet ab capes horizontals, no es més que un guarnit, un modo d'omplir, en un mot, un accessori: les funcions s'han invertit». Aqueixa escola que Choisy ha senyalat com típica de la Galia romana la trobem a Catalunya. Foren fabricades les voltes del amfiteatre (Fig. 182) y circh de Tarragona (Figs. 181 y 183) y del teatre de Sagunto, apoyades sobre cindris grosserament construïts. Sobre les taules de la mulassa, qual marca's conserva en el morter clarament, se colocava a manera de dovela radial la primera filada de rebla. Les juntes e intersticis s'omplen d'un morter o millor d'un formigo format de mentudall y arena grossera y trossos de gerres; sobre d'aquesta primera filada que descarregava'l cindri, venien les filades horizontals de rebla.

En alguna de les voltes es veuen els archs dels caps formats de prolongats carreus irregularment extradossats per formar lligades, units per grosses juntes de morter d'arena grossa, barrejada ab mentudall. En alguna de les galeries romanes que's conserven en el parc d'Artilleria de Tarragona y cases immediates, es veuen les voltes de rebla construïdes sobre cindris y els murs revestits de carreus petits. (Fig. 183) Formaven part aquestes construccions del circh roma existent en el recinte de la ciutat. Aqueixa escola no es propiament la de Roma, sino que es ja en principi la romànica? És aquesta escola local l'*opera gallica* de que parlaven

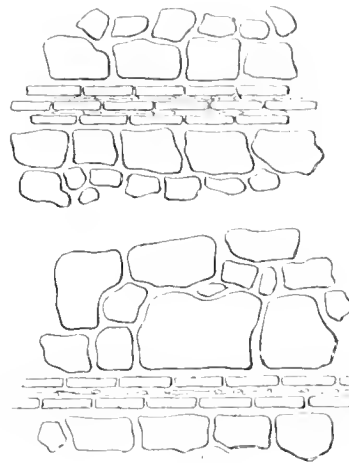

Fig. 184. Aparell del sepulcre de Lloret de Mar.

(1) Obra citada, pag. 185 y següents.

els decrets lombards del segle VIII, referents als mestres del Como, los *Maestri Comacini?*¹⁾

OBRA DE L'EXCECUTIVA Y MAJÓ DE L'EXCECUTIVA. La característica paret de rebla y maó a capes alternades, es troba també en el sepulcre de Vilablareix; les capes són d'un gruix de dos pans. Els autors antics no parlen d'aquest sistema d'aparell que per altra part no'l veyém usat fins a últims del segle III. A Roma l'exemple més antic es el del mur exterior del circh de Magencius, construït en l'any 300 després de Jesucrist.²⁾ Les voltes del sepulcre citat de Vilablareix són de maó ab els joints oblicuos anant a parar a un punt més baix que'l centre. Una disposició anàloga tenien els del *conclitorium* de Corbins. Les voltes de maó de pla romanes, avuy d'us general a Catalunya, no's troben en els monuments antics de la nostra terra. Degueren ser probablement una importació del renaixement. Sols una excepció, una modestíssima excepció's vén en les arenacions que decorren el bassament del columbari de Vilarrodona,³⁾ uns quants maons formen una volta, lleuger cindri pera la construcció dels archs. El moment d'arribada en la nostra terra d'aqueixos procediments propiament romans, casi en lo sentit de ser de la Ciutat, es difícil d'establir, tant difícil com es indecisa la seva cronologia en les propies vores del Tiber. Vitubri no'n parla ni pera reprovar l'innovació y Arquitecte tractadista vivia, com nota Choisy, ben pocs anys abans de començarse les Termes de Caracalla aon aqueixes voltes tenen excepcional desenvollop; sa evolució denota queleom estrany al art roma; decan aquest en la pobresa més extrema fins al punt de despullarse mes construccions pera habillar ab ses escultures l'arch de Constantí, mentres s'aixecpen les voltes atrevides del circh de Magencius. Una influència oriental, probablement derivada de les voltes assíries y perses creada dintre el moviment encare ignot del periode helenístich, arriba a Roma en temps dels Antonins. D'ell son debilíssim ressó les voltes de maó de pla del nostre pobre columbari. La conclusió es que'us arriben els procediments dels constructors romans a excepció dels més perfets y atrevids, que no es possible confiar als *Fabri* de les legions, ni als dels Colegis de l'apartada Hispania.⁴⁾

1. *Memoratorio de Mevre los Comacinarum*, publicat pel Rey Luitprando, a 28 de febrer de 713. *Præbe Kalendas Martias, anno DCCXIII*. — GIUSTINI MERTZANO, *I Maestri Comacini*, V. I, pag. 42. Milano, 1893.

2. Vegeu l'article referent al mot *maurus* per B. CAGNI en el *Dictionnaire des antiquités grecques et romaines*, de DAVID MÉRIGY y SAURIO.

3. Vegeu en l'obra citada de Choisy: *Voltes sur armoatures en briques a plat*, pag. 60 y següents y *Essai historique sur l'art de batre chez les romains*, pag. 177 y següents.

Fig. 185 Fris d'òrich decorat de bucranis n.º 1184, del Museu de Santa Àgueda, Barcelona

NIX

ELS ORDRES ARQUITECTÒNICS ROMANS A CATALUNYA ORDRE DÒRICH

Ex Arquitectura romana li hà una independència completa entre la construcció y la forma artística. Una y altra no tenen res que veure. Pot desaparèixer la forma externa; poden destruir-se les columnes y impostes y encara subsisteix l'edifici; a l'inversa de l'arquitectura grega, en que la forma y la construcció son una mateixa cosa. Podria fer-se encara més: habillar les ruïnes d'un edifici romà ab una nova forma, o resoldre artísticament la seva estructura, y conservant-se la mateixa construcció, l'obra arquitectònica fora un altre ben diferent. És això degut en primer lloch, a un estrany concepte que del art tenien els romans, y en segon lloch a l'independència dels col·legis constructors, dels que executaven la decoració del edifici. Per això es possible estudiar independentment la construcció, de

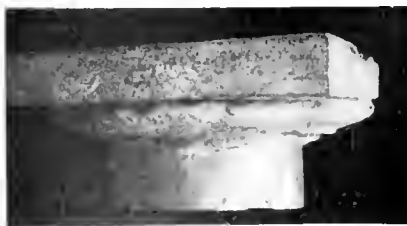

Fig. 186. Capitel·l d'òrich de Tarragona (N.º 81 del *Catàleg del Museu Arqueològic*)

Fig. 187. Capitells dòrics del Museu de Tarragona, n.º 76 y 78

recursos ni les riqueses de la capital, l'esculptura agafa primerencament la rigidesa de la decadència romana; (Figs. 212 y 222) es veu el picapedrer, que sab executar formes geomètriques, encarregar el fullatge y com l'idea del capitell se transforma y es desnaturalisa. Això dificulta o fa impossible la cronologia per l'estudi exclusiu de les formes; en l'art importat no hi ha l'evolució lògica del centre d'elaboració; ha d'aprofitar els artistes que

Fig. 188. Capitell del portich capitolí, (Canina).

Fig. 189. Capitell del portich del *Tabularium* de Roma, (Choisy).

Fig. 190. Capitell del Temple de la Pietat de Roma (Choisy).

la forma artística, dels ordres arquitectònics que s'apliquen a totes les construccions y estructures; no com en l'arquitectura grega, en la que son l'expressió externa y artística de la estructura del Temple. En l'arquitectura romana l'ordre té un valor independent per si sol; es un element complet ab el que's revestiran tots els edificis.

El caràcter dels ordres romans a Catalunya es el general de l'arquitectura romana. Son l'obra de un art exòtic, sense arrels en el país. Quan se tracta del temple de Augusta Tarragona, (Fig. 230) per el que's nombra un curator especial y pel que's possible vinguessin escultors grecs, l'obra arriba a la perfecció de forma de les millors coetànies; però en les viles més reduïdes aon no hi han els re-

ursos ni les riqueses de la capital, l'esculptura agafa primerencament la rigidesa de la decadència romana; es veu el picapedrer, que sab executar formes geomètriques, encarregar el fullatge y com l'idea del capitell se transforma y es desnaturalisa. Això dificulta o fa impossible la cronologia per l'estudi exclusiu de les formes; en l'art importat no hi ha l'evolució lògica del centre d'elaboració; ha d'aprofitar els artistes que emigren o improvisar artistes inhàbils y aqueixa inhàbilitat marca son caràcter general més determinat.

La transformació dels ordres romans té tres moments al introduir-se en els països apartats:

1.er Introducció d'elements y símbols del país entre'ls temes característics dels ordres romans.

2.^{on} Desnaturalisació local del concepte romà del element arquitectònic.

3.er Inhabilitat en la reproducció del model.

De les tres variants en trobarem exemples a Catalunya.

Se troben, en la regió que estudiem, empleats els ordres romans en tots els períodes de la seva evolució, desde'ls peristils dels temples sostenint l'entaulament, fins a les arcades sostingudes sobre columnes dels últims temps que's veuen representades en el sarcòfag cristià existent, aparellat, en

la façana de la Sen de Tarragona y en les ruïnes de la Vall d'Aràn; passant per la forma transició del ordre enquadrant l'arcada del arch de Bara (Figs. 89 y 236) o dels archs trobats a Barcelona en les muralles del carrer de Regomir. (Fig. 241) Son totes les variants romanes conegudes.

No tenim cap exemple de superposició d'ordres, pero sí de mescla dels sustentants d'un ordre ab l'entaulament d'un altre; com en el sepulcre de Favara (Figs. 46, 48 y 201) y l'«Palau d'August», a Tarragona, (Figs. 197 y 198) en els quals columnes y pilastres dòriques sostenen un entaulament jònic.

Enumerem breument les formes que adopten els diferents ordres que s'han conservat en els edificis del antic *Conventus Tarraconensis*, començant per l'ordre dòric.

CAPITELLS DE TIPO GRECH I ETRUSCH — Existeixen en el Museu de Tarragona tres exemplars de capitells dòrics; un d'ells presenta en son conjunt l'aspecte d'un capitell grec ab son equi; (Fig. 186) el collari està intensament modificat, transformat ab una vulgar motllura enterament romana. Altres dos son una exacta simplificació de la *ratio tuscanica* Vitrubiana; el collari queda reduït a un senzill filet. (Fig. 187) Dintre l'ordre jònic de transformació de les formes del poble romà hauria de senyalar-se'li una data dins el temps de la República, en el cicle d'art

Fig. 191. Capitell toscà del carrer porticat de la ciutat d'Empúries. (Excavacions de la Junta de Museus de Barcelona, 1908).

Fig. 192. Capitells dòrics trobats en el recinte grec d'Empúries. (Excavacions de la Junta de Museus de Barcelona, 1908).

etrusc i grec: pot ser ben prop dels primers temps de la nostra colonització romana. El primer pertencix al tipus del capitell dòric del pórtic del *Tabularium* de Roma (Fig. 189) que data del any 78 avans de J. C.

Fig. 193. Capitell dòric empòrica (Museu de Girona).

construït pel cònsul *Q. Lutatius Catulus*. Els segons s'assemblen al tipus del Temple de la Pietat de Roma (Fig. 190) construït segons Tito Livi en 189,

Fig. 191. Capitell dòric empòrica (Museu de Girona).

avans de J. C. Aqueixos capitells foren trobats l'any 1855, sota les ruïnes d'edificis romans de Tarragona: els dos primers estaven revestits d'estucis blancs ab faixes circulars de colors vius y han sigut classificats com a restes d'una primitiva colonisació túrrenica en la acropolis de Tarraco. ⁽¹⁾ Això

(1) HERNÁNDEZ SANABRIA Y ANGEL, DEL. *Arco. Catálogo del Museo Arqueológico de Tarragona*, citat, pàgs. 11 y 12.

ho hauria posat en clar un examen definitiu de la superposició de ruïnes y sobre tot dels restes de ceràmica. En el moment de la invasió romana, en les darreries del segle III avans de J. C., l'arquitectura romana estava en plena elaboració y assimilació etrusca y grega. En la que ha d'esser capital del món mediterrani es produeixen obras com la característica tomba d'Escipió Barbatius del Museu Vaticà (cònsul en l'any 298 avans de J. C. y pare de Egeus y Publius Scipió, els generals del exèrcit invasor); s'ha construït la porta típica de les muralles de Perugia y està pròxim el període en que l'arquitecte Cossutius construirà a la mateixa Atenes el temple de Júpiter Olímpic. La Etrúria fou conquistada pels romans en 283, avans de J. C. y hereu de son art rudimentari fou l'art romà, que seguí una evolució més poderosa en la construcció de voltas y arcs y en sa manera de veure les formes gregues. Desde aqueix mateix segle III avans de J. C. daten les victòries dels generals romans sobre la Sicília y la Italia meridional grega, tornant a Roma carregats de estàtues y fragments arquitectònics. (1) Cap al any 150 comença'l saqueig metòdic de la Grècia y

Fig. 195. Fragment de capitell doric i canya acanalada, trobat a Empúries. (Museu de Girona).

(1) «Mentrestant Marcellus fou eridat per una guerra que'ls romans tenien en son país casi a ses portes: deixant la Sicília s'en porta de Siracussa tot lo que li havia de més bell en estàtues y quadros, per ferles servir primer d'ornament de son triomf y després per la decoració de la ciutat. Roma, a n'aquesta època no tenia ni tant sols conèxia aquestes curiositats supèrflues; ni s'hi veyen tampoch aquestes produccions de la delicadesa y gust, avuy tan buscades. Plena d'armes arrancades als Barbres, coronada dels monuments y dels trofeus de sos triomfs, oferia un espectacle poch agradable, que no suposava espectadors acostumats'l luxe; era arren un quadro amenaçador. Epaminondas deya de la Beotia que era el teatre de Marc; Xenofont anomenava la vila d'Efeso l'arsenal de la guerra; se podia també allavors, segons la expressió de Píndar, anomenar a Roma el domicili del deu de la guerra. Aixís Marcellus se feu agradós al poble per haver ornat la ciutat d'aqueixes obras d'art, que respirant tota la gràcia, tot el bon gust del Grecis, eren per sa varietat una font de plaers continuats. Fabius Màxim, es veritat, merescué el sufragi de les gents de més edat, quan, amo de Tarento, no arrencà ni se emportà cap de sos ornaments y que reduintse a pendre l'or y altres riqueses semblants, deixa les estàtues en son lloch, dient aqueix mot esdevingut tan cèlebre: «Deixém als Tarentins sos deus irritats». Ells retreyen també a Marcellus, primerament, l'haver excitat contra Roma l'ira dels altres pobles, quan ell havia portat en triomf, no sols els homes, sino

de l'Àsia menor pels exèrcits y pels particulars poderosos. Per altre part, colles d'artistes grecs emigraven a Roma on la riquesa'ls hi oferia treball pera fer imitacions y reproduccions de les obres antigues. Això feu dir a Horaci aquells versos coneguts : *Grecia capta ferum victorem cepit*. És l'art del temps de la república, etrusc i grec, sense

Fig. 196
Patules decorats ab forma de columna dòrica trovats a Empúries
 (Museu de Girona)

arribar a la mescla romana. La construcció etrusca y l'arquitectura grega's juxtaposen y aqueste juxtaposició no ha arribat a constituir encare l'arquitectura romana del Colossetum, del Panteón, del Temple de Venus y Roma. Era'l període en que Varrón diu que a Roma tot era toscà. Els capitells del Museu de Tarragona semblen reflexa aqueix

els deus presoners, en segon lloch l'haver alterat les costums d'un poble que, acostumat a la guerra o a la agricultura, ignorant el luxe y la voluptuositat, era, com l'Heracles d'Eurípides : « Simple, grosser, més fet per les més grans coses » y de haverlo convertit en ocios y xerraire, parlant sens parar de les arts y dels artistes, perdent en aquestes entreteniments inútils la major part del dia... » — Plutarco, *Les rules dels homes il·lustres*, traducció francesa per Ricard, París, 1839, t. I, *Marcellus*, XXVII. (Plutarch visqué del 46 al 120 de J. C.)

Els nous editors de la traducció d'Amiot col·loquen la vida de Marcellus desde l'any d' Roma 496 al 546, 208 anys avans de J. C.

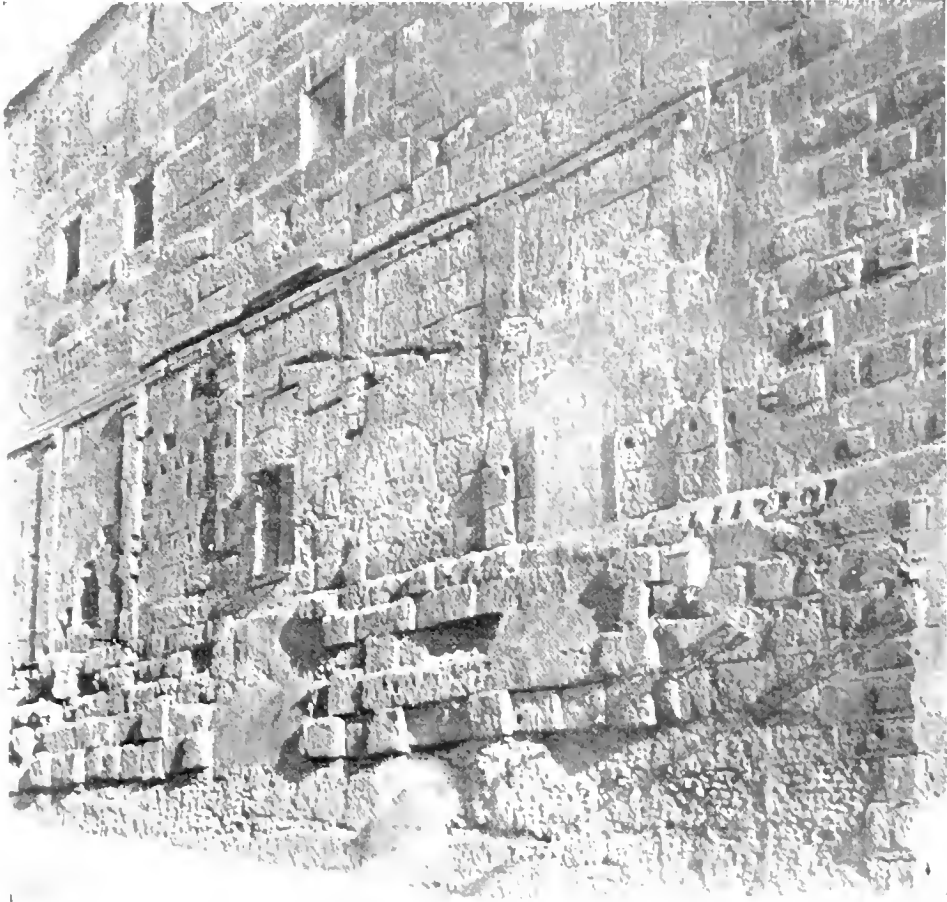

Fig. 197. Decoració en forma de pilastres dòriques del «Palau d'Auguste», Tarragona.

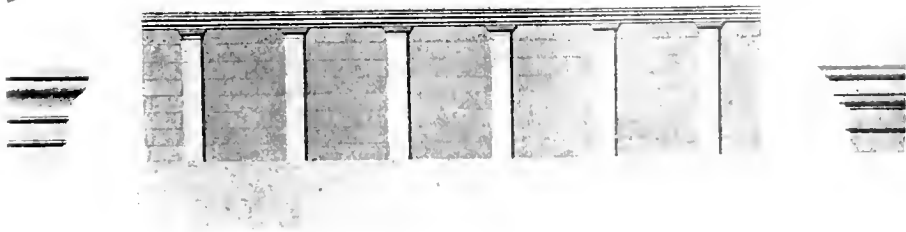

Fig. 198. Dibuix de les pilastres dòriques del «Palau d'Auguste» a Tarragona (Llaborda).

moment de l'art roma sense'ls esplendors que li vindran del Orient grec, vivint tant sols dels primers reflexes italiotes. A Tarragona, com a Roma, l'art era també etrusc.

Al Museu de Girona's guarden dos capitells dòrics procedents d'Empúries, tots dos romans: els dos d'aspecte grec més pur que'ls de Tarragona; (Figs. 193 y 194) Empúries fou colònia grega; hi há més idea del *equinus*, les dimensions del abach son més grans, els *anuli* son substituïts per un cavet; no

Fig. 199.
Capitell dòric segons Vitruvi.

Fig. 200.
Capitell del temple Júpiter, Mont Albano.

hi ha el collari roma y l'acanalat de la canya's termina com en les columnes gregues; de caracter grec per son acanalat y per sa factura acostumen a ser els capitells trobats en el recinte grec; en cambi els capitells del carrer porticat que dona al portal del recinte romà, descobert per la Junta de Museus, (Fig. 191) son més semblants al ordre toscà ab tot y pertencixer a columnes qual base era del tipò àtic. Aqueix tipò pertencix el fragment, (Fig. 195) també procedent de Empúries que's guarda al Museu de Girona. Senyalen solzament els *puteales* (Fig. 196) arrengats dels atris domèstichs del recinte

roma empurita decorats en forma que recorda la composició de la columna dòrica y'ls capitells darrerament descoberts en les escavacions del recinte grec d'Empúries, (Fig. 192)

MONUM VITRUBI

Les pilastres que decoren el frontispici del «Palau d'August» a Tarragona, tenen'l tipò del dòric del començament del imperi y representen en la nostra terra un segon periodo, el elàsic, el vitrubí (Fig. 199) de l'evolució romana d'aquest capitell. Sostenen aquestes pilastres un arquitrau de forma jonica, (Figs. 197 y 198) Pertencixen al tipò del teatre de *Marcellus*, qual data esta ben fixada.⁽¹⁾ El del edifici de Tarragona es més simple de motlluratge, acostantse més al capitell toscà de Vitruvi.

(1) Juli Cèsar volent seguir l'exemple de Pompeyus, comença a edificar un altre teatre y havia fet els fonaments; mes no l'acaba, August després l'acaba y el dedica baix el nom de *Marcellus*, fill d'un seya germanic; aixis es com ho conta DioŃi. (Llib. XLIII, Cap. XLIX). — Cassin, *L'Architettura romana*, Roma, 1830-40, 3.ª part, pag. 141.

El mateix emperador (August) fou el primer que baix el consolat de Q. Tuberon y de Fabi Maxim, consul per la quarta vegada (any de Roma 743) a les noies de maig (7 maig), epoca de la dedicació del teatre de *Marcellus*, mostra a Roma, en el teatre, un tigre presoner, *Idem Q. Tuberon, Fabii Max., cons. IV, novus maŃas, theatri Marcelli dedicatio, tigris presens omnino Romae ostendit ac circa mansuetactus*. — Pons, *Hist. Nat.*, Llib. VIII, Cap. XXX, edicio citada.

Fig. 201. — Sepulchre de Fabara

ORDRE DÒRICH
DE DECADÈNCIA ROMANA

El sepulchre de Fabara té també columnes y pilastres dòriques; les primeres ab canyes sense acanalar, les segones ab canyes acanalades. Sos capitells (Fig. 201) representen una desnaturalisació del capitell dòrich romà y una tercera y darrera evolució de

aqueixes formes a Catalunya, seguint l'història dels capitells en la Metròpoli. Aquella columna grandiosa, cònica, lleugeríssimament inflada, dels

temples grecs clàssics, fou modificada y desnaturalitzada ab els sigles y la evolució's reflexa per tot l'Occident. Primer de tot l'ordre que Vitruvi anomenava toscà, *ratio tuscanica* y el dòric empleat en el segle d'August (capitells més antics de Tarragona). Després l'abac s'estreny y s'adorna ab un *cyathium*, *Pequinus* se convertí en un bocell sens elegància, substituint la forma en hipèrbole elegant del capitell grec, per la forma circular inexpressiva propia de tota decadència; el collaret en tres filets esgracionats (*Hypotrachelium*), fou separat del restant de la canya per un astragal, desapareixeren sovint les canals de la mateixa (capitells del «Palau d'August» de Tarragona), (Figs. 197 y 198) s'aumentà el reïflament y l'altura de la columna comprès el capitell, de 4 diàmetres que tenia en l'antic periptero de Corinto y 5 y mig en el Partenon, s'allarga fins a 6 y 7 en moltes construccions. En les de Pavara l'altura es de 6'14 ms., y el diàmetre del *inóscapo* de 0'92, seguintse per tant la proporció darrera indicada per Vitruvi.

El capitell mostra senyals de decadència y desnaturalització encara majors: desapareix la *cythasia* del abac que s'estreny, perdent sa robustesa primitiva, el bocell se presenta surmontat de raquítich cavet, l'*Hypotrachelium* se subdivideix per dos filets, y en lloch d'arrencar directament de la cornisa ab que termina l'estilobat, acaba en una base atica que li fa per-

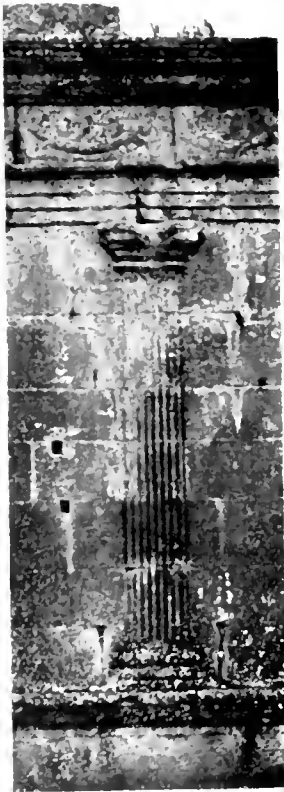

Fig. 202.
Pilastre de la façana lateral
del Sepulcre de Fabara

dre aquella fortalesa que'l sembla arrencar de la terra, del estil dòric. Tota la robustesa del capitell grec s'es perduda; fins la senzillesa dels capitells dòrics romans, descrits per Vitruvi, ha desaparegut.

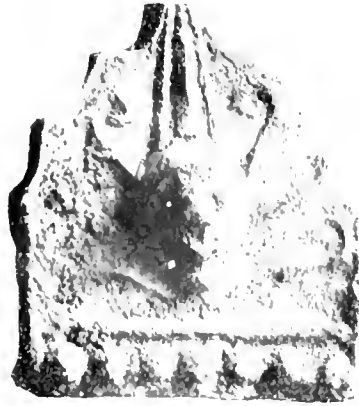
Les pilastres que's mostren en les cares laterals y posterior (Fig. 202) serven les canals del ordre dòric y en la base y capitell segueixen igual motlluraje que el de les columnes que acabem d'estudiar. Sembla com si un perfil de terminació d'*anta* hagués engendrat la forma del capitell. Sobra

d'elles s'hi apoya un entaulament jònic. El fris, variat en les quatre cares, presenta senyals de lleteres desaparegudes en el frontispici, (Fig. 201) y en les altres si esplaya l'escultura, cisellant-hi les testes de toro, recort dels sacrificis, (Fig. 202) les aligues, símbol de la força y les delicades flors formant artístiques volutes ab fulles de canera; (Fig. 48) les primeres adornen el fris de la cara de Mitjorn; la segona la de Tramontana y les terceres la de Ponent. Les volutes formades de flors y fulles de canera del fris posterior, les trobem sovint empleades adornant els edificis romans y en varis fragments de procedència desconeguda del Museo de Santa Àgueda de Barcelona, (Figs. 22 y 23) casi igual a la que's troba formant part dels brancals de la porta de Santa Maria de Tarrasa (pàg. 32). La cornisa presenta una gola invertida y un fillet que terminen el fris, seguint després la barbacana formada d'estreta platabanda y dos altres talons alternats ab filets. La jònica *cyrenaica* està substituïda per una faixa ab forats rectangulars. L'entaulament segueix aproximadament les regles clàssiques: l'arquitrav té 0,55 m., no seguintse ab tota exactitut la regla de Vitruvi, que'l senyala de $\frac{1}{12} + \frac{1}{12}$ de la columna quan aquesta té de 20 a 25 peus romans (1) d'alsada, per lo que tindria 0,51 m.; el fris es $\frac{1}{4}$ més alt que l'arquitrav per contenir figures, y la cornisa se desenrotlla ab una alçada igual a la faixa del fris.

Es difícil precisar la data d'aqueix monument si l'interpretació de la llegenda del fris del frontó, que fou de bronzo y de la que no queda més que forats, no dona nous datos per estudiarla; però en conjunt s'hauria de catalogar entre les obres poch posteriors a les darreries del segle II. Vegem de raonar-ho. Per una part les bases de les columnes dòriques no's troben en les construccions anteriors a l'època de Vespasià; mes no s'hi venen en el monument de Fabara aquells entaulaments recoberts de adornos en que arquitrav, fris y cornisa, desapareixen baix el fullatge que l'escultor hi agrupa, ni aquells frisos convexos, ni aquella desordenada y confusa ornamentació que aparegué després de Marc Aureli. Si'l comparèm ab els edificis que'ns resten de l'antiguetat romana trobarèm que'l barrejar entaulaments y columnes de diferents ordres, senyala l'època en que's bastien l'amfiteatre Flavi, el Mausoleo d'Adrià, els amfiteatres de Capua (Adrià), Nîmes (Adrià), Verona (Domícia a Nerva), Pola (Trajà a Adrià) en que's reconstruí la porta d'August en Aosta. Els

(1) El peu roma (*pes*), segons M. Letronne, tenia 0,291 metres, y essent aixís les columnes de Fabara tenen uns 22 peus.

capitells s'assemblen més ab la major part de les construccions que acabem de citar, que no ab el que descriu Vitruvi y 'ls que's troben en el teatre *Marcellus*; el tipus es el degenerat d'estranya motllura de la fig. 200. El caracter de los lletres de la llegenda dedicatoria del sepulcre, la forma del punt colocat després de la L. *Lucius*, en la inscripció ja mentada, indiquen l'època dels Antonins. Cap dels tipus d'ordre dòric aquí citats presenten l'entaulament característich. Existeixen en el Museo de Santa Àgueda y en el Municipal de Barcelona y en el de Valencia, fragments d'entaulament dòric romà ab sos triglifs, ab aspecte decadent, tal com corresponent al estat de degeneració d'aquest ordre arquitectònic romà en el nostre país. (Figs. 98 y 185) Al teatre d'Arles de Provença s'hi conserva un entaulament en que sobre'ls capitells hi ha un rengle de metopes y triglifs com els de los (Figs. 92 y 185) y a sobre un fris ab fulles ondulants com els de los (Figs. 22 y 23) coronat per una cornisa ab elegants pernióls.

Antel·la trobada a Empúries
(Museu de Girona)

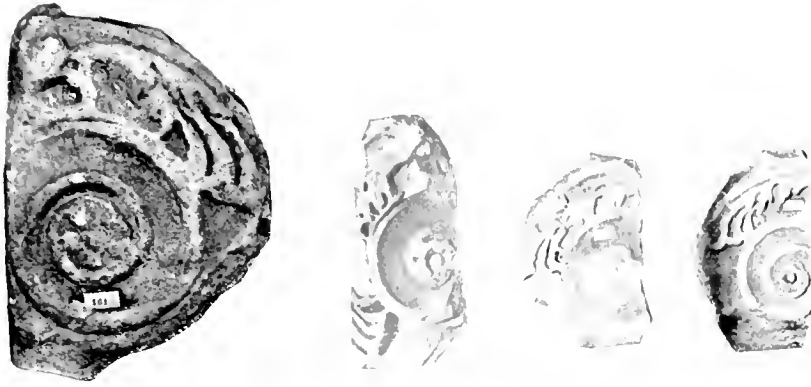
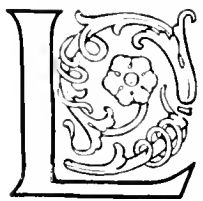

Fig. 203. — Fragments de capitells jònics.
 Museu provincial de Tarragona, n.º 161, 132 y 133.

XX

ORDRE JÒNIC

L'ordre jònic roma es les darreries d'un tema artístic, que esculpors y arquitectes repeteixen inconscientment; es una forma que s'executa per tradició, ignorant son origen. Dels capitells arcàics grecs de Delos, de l'Acropolis d'Atenes, de Selinonte y d'Épheso ab sa decoració lotiforme, al capitell roma, hi ha una llarguíssima transformació; les volutes s'han convertit, de pètals estil·lats del lotus, en estranya forma que de perfil se presenta cilíndrica o abalustrada; l'entaulament derivat de l'estructura d'un sostre, ha convertit els caps de viga sortints en dentillons o en una faixa llisa; de l'antiga cornisa, qu'era com la part sortida sobre'l mur d'una coberta, n'ha quedat el perfil d'una motllura; la base s'ha transformat extraordinàriament. La *base jònica* que descriu Vitruvi (1) no es pas la primitiva grega més usual, que més semblava a la *base àtica* (dos toros separats per una escocia).

(1) Llib. III, Cap. V.

Fig. 204. Cornisa jònica.
Museu de Tarragona, n.º 329.

entre es completament desnaturalisat (capitell superior de la mateixa figura); la curva que lliga les volutes, se romp en dos, retornant per estrany

Fig. 205. Capitells jònics.
Museu de Tarragona, n.º 86 y 87.

atavisme, a la forma dels capitells egiptotes del Louvre, o als primitius capitells trobats en les isles Jòniques. Una forma anàloga s troba al Museu Arqueològic de Madrid. Algunes formes pertanyen a data posterior al segle II, època de la decadència de la escultura romana. Altres capitells converteixen en elements de fullatge el balustre, y fins en flor o fulles les volutes, lligantles una ab altra també ab fullatge. En tots aquets, sota la voluta, únic element característic del capitell jònic, s'hi ven una forma indrincada, com unes fulles incipients. Ve a ser com un recort del capitell compost. Pertanyen indubtablement aquets capitells al període decadent que s'inicia després dels Antonius y representen les formes que després se perpetuaran en la llarga agonia del art clàssic, de que son exemple els capitells guardats en les basíliques cristianes.

L'entaulament jònic està representat per un fragment procedent del Museu de Tarragona, (Fig. 204) per el del Temple de Viel y del sepul-

No posem cap exemplar del ordre jònic que no sigui degenerat, ja per l'acció dels anys que fa oblidar la creació brillant oriental, ja per l'inhabilitat del artista ignorant. Dos capitells del Museu de Tarragona encloven totes les variants. Un conserva la forma clàssica romana, un poch abultat en el centre (capitell inferior de la fig. 205); l'altre

Fig. 206. Capitells jònics de Sagunte. (*Memories de la R. A. de la Hist.*)

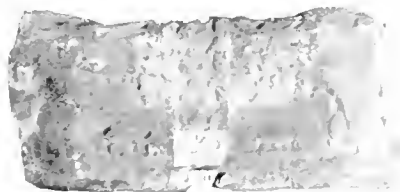

Fig. 207. Capitell jònich, Museu de Tarragona, n.º 135

cre de Fabara; aquell sostingut per columnes corínties; aquest per columnes dòriques.

La forma segona descrita, la més degenerada, se troba en els capitells de Sagunte, (Fig. 206) dels qu'ens ha conservat el recort un home estudiós de sauch royal, en la Memòria citada *Inscripciones y antigüedades del*

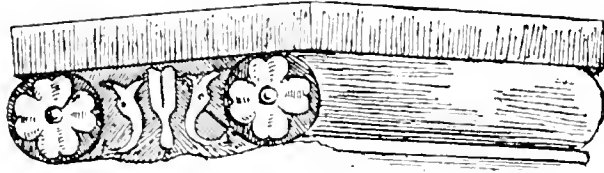
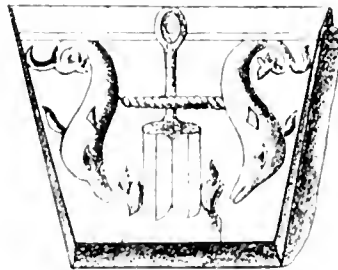

Fig. 208. Capítell jónich de Sagunte, segons Chabret

Reina de Valencia, recogidas y ordenadas por el Excmo. Sr. D. Antonio Valcárcel Pío de Saboya, y publicados en el tomo VIII de los *Memorias de la Real Academia de la Historia*. Son sus croquis desdibujats, però donen idea de la forma. Altres capitells de Sagunte han sigut publicats per En Chabret, els dibuixos del qual reproduïm a falta de fotografies. (1) La major part d'ells modifiquen la forma abalustrada lateral de les volutes, en un cilindre, (Fig. 208) substitueixen la voluta per una forma floral de quatre pètals, y en varis d'ells compareixen elements estranys al capítell jónich, com els dofins y el timó característichs de les monedes de Sagunte.

(1) Obra citada, t. II, pag. 24.

El timó entre dos dofins representat en una pedra de Sagunte (*Memorias de la R. A. de la Hist.*)

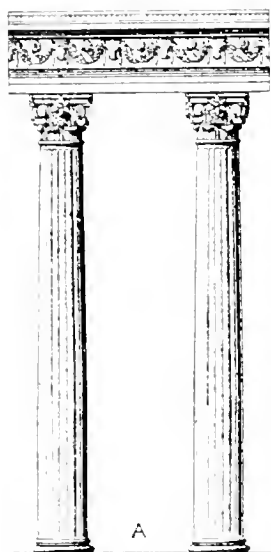

Fig. 209
Temple de Vesta a Tivoli
(Choisy)

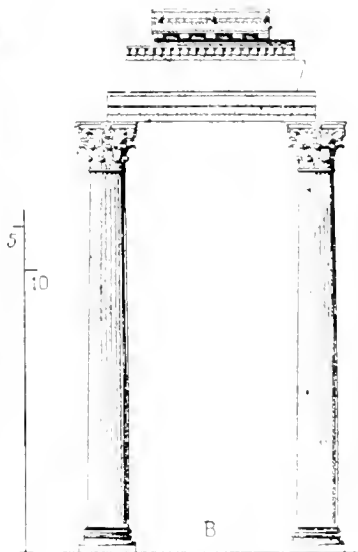

Fig. 210
Temple de Júpiter Stator
del Foro romà, (Choisy)

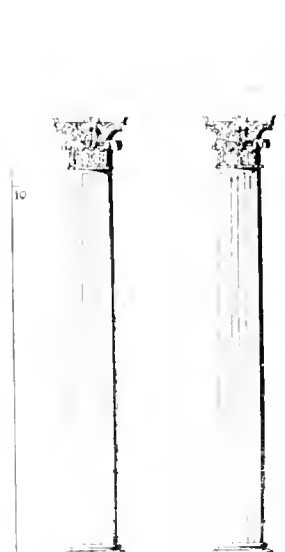

Fig. 211
Temple de Barcelona

XVI

ORDRE CORINTI

LA columna corintia més completa que posem es la del temple de Barcelona. En queden actualment quatre de visibles: tres en la casa n.º 10 del carrer del Paradís (Fig. 30) y l'altra en el Museu de Santa Àgueda, (Fig. 39). El capitell té una mica més d'un diàmetre, la columna sencera té $7\frac{1}{10}$ diàmetres; es més robusta que la major part dels tipus coneguts de columnes corinties. La del Temple de Vesta a Tivoli, qu'és probable sigui dels temps de la República, té $9\frac{1}{2}$ diàmetres. Desde'l començament del Imperi, la altura augmenta en proporció al diàmetre de la canya: Vitruvi hauria senyalat de 9 y $\frac{1}{2}$ a 10 diàmetres a la columna de nostre temple sisilí; la proporció en el Temple de Viènn del Delfinat, ⁽¹⁾

(1) La inscripció del temple de Viènn, catalogada ab el n.º 1864 del *Corpus Inscriptionum Latinarum*, volum XII, redactat per Otto Hirschfeld, era una inscripció ab lletres de bronzo, de la que resten sols els forats en el epistili del temple qu'és creu d'August y Lyvia; l'interpretació es dubtosa, pero semlden clares les paraules *divo Augusto Optimo Marimo*.

Fig. 212. Capitel·l del Temple de Barcelona. Restauració feta per l'antigua Junta de Comers. Museu de l'Escola d'Arquitectura de Barcelona.

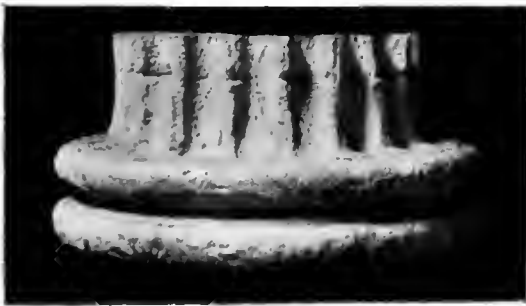

Fig. 213. Base de columna del Temple de Barcelona

brecarga; l'ordre té un aspecte en alt grau majestuós, mes la mida perfecta de Tivoli y de Prenesta es traspassada; es l'indici d'una tendència que, sens parar, s'anirà exagerant fins als darrers temps de l'Imperi.»⁽¹⁾ L'entaulament del temple barcelonès es senzill; l'arquitrav era llis, ter-

en qual fris sembla llegirshi una dedicació a August lo que'l fa suposar del període en que'ls pobles de la Galia aixecaren temples al Emperador, es de uns 10 diàmetres. Desde la creació dels ordres grechs va ab els segles la columna tornant-se més esbelta. Igual lley d'atreuiment, cada vegada major, de lleugeresa en la composició dels ordres, segueix l'intercolumnni; usant un terme de constructor, aqueixa tendència's reasumeix en un principi: el de fer treballar cada vegada més el material. En Choisy compara l'ordre del temple de Vesta, tant semblant en ses proporcions al temple de Barcino, al de Júpiter Stator (Fig. 210) del Foro romà: «A Tivoli, diu, les columnes son robustes, acostades, surmontades de un entaulament lleuger de proporcions, senzill de forma; al temple de Júpiter Stator hi hà ja un excés de lleugeresa en les canyes, y en la cornisa una certa sobrecarga;

(1) Choisy. *Histoire de l'Architecture*, Paris, 1903, t. 1, pág. 545.

minant en simplicíssima motllura; el fris ens es desconegut y de la cornisa ab els modillons corintis y ab ses boques de desaigüe en forma de cap de lleó, s'en conserva un troç al Museu de Santa Àgueda de Barcelona; (Fig. 217) es robust, feixuch com el del temple de Tivoli.

La forma del conjunt del capitell l'agrupa també ab els més antics romans, que conserven la tradició grega. Sa proporció es, com en els capitells grecs y més antics romans, de poch més d'un diàmetre d'alsada, tal com senyala en son tractat Vitruvi. (1) Com en els capitells més antics, el segon rengle de fulles s'aixeca poch sobre'l primer, tal com en els del tem-

(1) Llib. III, Cap. III, edició citada.

Fig. 214
Capitell del Temple da Barcelona. Estat actual

Fig. 215. Capitell del Temple de Vesta.
Reproducció del Museu de l'Escola
d'Arquitectura de Barcelona.

Fig. 216. Capitell del Panteó de Roma.
(D'Espouy, *Architektonische Einzel-
heiten der Antike*).

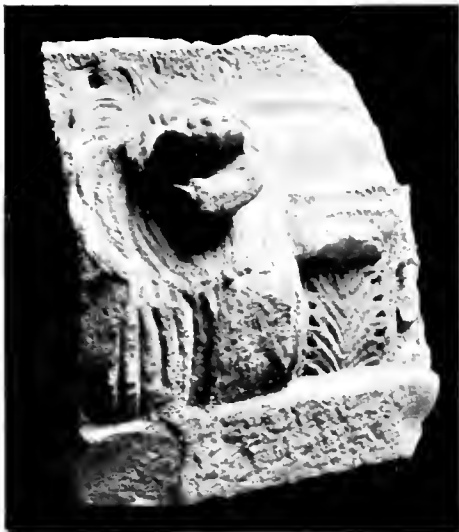

Fig. 217. Cornisa del Temple de Barcelona
Museu de Santa Àgueda, n.º 1181

fou aixecat en temps d'Adrià, 117-138); ho són els de la casa quadrada de Nimes, que fou consagrada pel net d'August. La transformació data dels darrers anys de la República. Les fulles dels antics presenten l'acanthus rissat (Tivoli, Prenesta); els del temps del Imperi, un acanthus de contorns endolents ». L'afirmació de Choisy té una comprovació clara en la major part dels capitells romans de data coneguda executats en els diversos períodes del Imperi. El capitell que descriu Vitruvi és ja el de la segona evolució. El gruix del abach, diu, serà el septim de tot el capitell; tret aqueix gruix, el que resta serà dividit en tres parts, de les que una's donarà a les fulles de baix, l'altra a les segones y la tercera als caulicols d'on surten altres fulles que s'estenen per anar a sostenir l'abach. És necessari que de les fulles dels caulicols en surtin volutes que se estenguin cap als angles dels capitells y que hi hagin encara altres volutes més petites sola la rosa que es al mig de les cares del abach.

(1) El temple de Vesta a Roma, primerament fundat per Numa (Dionís, Llib. II; Ovídi, *Dei tristí*, log. I, *Dei Fastí*, Llib. VI), destruït quan l'incendi de Nerón, fou desseguida reedificat; incendiat altra volta baix el reinat de Comodo, se reconstruí immediatament; TÁCIT, *Annal*, Llib. XV, Cap. 41; ERODOR, Llib. D). Però el tipu del capitell es l'arcaic. — CASIXA, obra citada, III part, pag. 88.

(2) — Obra darrerament citada, t. I, pag. 547 y següents.

ples de Vesta a Tivoli, (Fig. 215) de Prenesta, temple de Vesta a Roma⁽¹⁾ y temple d'Assis; més tard s'allarga sobre'l primer el segon rengle de fulles, y ab els anys com elles anà cada vegada més allarganse'l capitell. Choisy diu:⁽²⁾ d'entre'ls grechs, la modificació fou la mateixa; hem senyalat la petutesa del interval entre'ls dos ordres inferiors de fulles com una senyal d'antiguetat; entre els romans aixó es un caràcter d'arquitectura anterior al Imperi; desde l'època de Vitruvi, es a dir, desde'ls començaments d'August, els dos rengles de fulles esdevenen iguals; ho són al pòrtich del Panteó, (Fig. 216) que sembla datar de Agripa (avuy es sabut que'l Panteó

El capitell del Temple de Barcelona es, aixís per sa proporció com per la de la columna de que forma part, una forma antiga o al menys una forma anticuada provincial. La seva execució es seca, feta a regates, casi geométrica; queicom de l'obra barbre que fa contrast ab l'elegancia de son conjunt: tant com es ben ordenada la proporció de la massa general, es pobre l'obra del detall; aixó s'accentúa en la cornisa més seca o més barruera encare. (Fig. 217) El nostre capitell catalá-romá no té la flexibilitat de formes dels romans, mes guanya en la virilitat y decisió del conjunt; els caulicols y volutes casi desapareixen substituïts per un tercer ordre de fullatje, essent aquest executat com obra de picapedrer, geometrisantlo, guanyant en valor arquitectònic lo que pert en elegancia y naturalisme de formes.

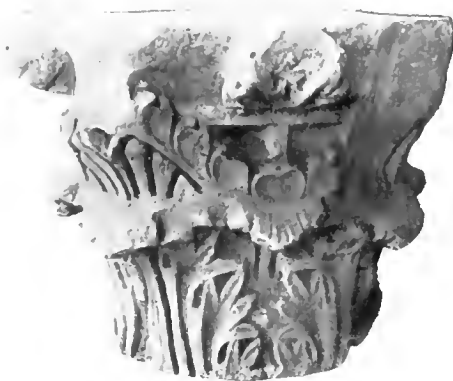

Fig. 218. Capitell que's guarda a Sant Pere de Tarrassa

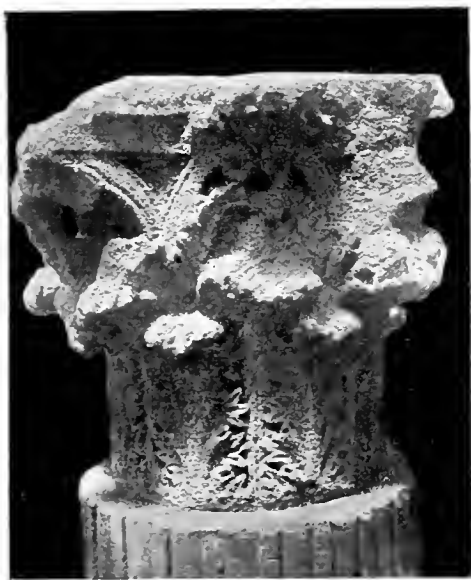

Fig. 219. Capitell del Museu de Lleyda

La base està formada per un doble toro, però han desaparegut en ella els filets intermitjos y totes les delicadeses del motlluratje. Es excessivament aplanada y les canals de la canya semblen enfonsarshi; es anàloga a les del temple de Vienne, (Fig. 228) la seva altura es inferior al ters del *inóscapo*, que estableix Vitruvi. Tota la forma de les columnes del temple de Barcelona tendeix a ferne un ordre dels darrers anys de la República o dels començaments del Imperi, del temps en que tot el país, seguint l'exemple de Tarraco, eregi'l temple d'August. En sa execució s'hi nota la falta d'un esculptor hàbil; aqueixa

Fig. 220. Fragment de capitell corinti del Museu de Tarragona, n.º 90 y 91

precedents de la *Civitas Beserra* (Beziers) y de la *Civitas Narbo* (Narbona), semblants també al tipu barcelonès.

Confirma també la data de construcció del temple de Barcelona, que hem deduït del capitell, l'altura de la llinda, que segueix la proporció dels Temples grecs y antics romans, segons la prescripció de Vitruvi.⁽¹⁾

¿Cóm explicar la decoració del nostre Temple? ¿És aqueixa decoració seca, sense ondulacions, sense curvatres, una obra decadent o una obra arcaica? Nosaltres afirmem lo segon; no s'ha donat may una obra decadent en la que la proporció del conjunt

(1) Vegis els fragments de la Memoria de Colles, publicada en extracte en l'Appendix n.º 2 del t. I de *Catalunya de l'obra citada España, sus monumentos y artes*, etc., de PUELLER y PI y MARGALL.

falta li dona caràcter. Està perfectament executada la massa geomètrica, obra de picapedrer, ben traçat lo que pot aplantillarse després d'un primer desbast del carreu; però les formes curves que deu sentir l'esculptor, están substituïdes per estries ben simplement executades; més que obra d'esculptor romà, deixeble dels grecs, sembla preludejar el modo d'executar l'esculptura romànica dels claustrs del segle XI y la decoració pobre de certs capitells gòtics del nostre país.

Al Museu de Saint Germain, en Laye, hi há un capitell que presenta analogies extraordinaries de execució ab el del temple del carrer del Paradís. Procedeix de Saint Jules, a S. Remy de Provença. Al Museu de Tolosa n'hi existeixen,

Fig. 221. Voluta de capitell corinti. Museu provincial de Tarragona, n.º 161.

no hagi decaigut també. L'explicació es senzilla: l'arquitecte del Temple de Barcelona'l projectà segons les pràctiques de son temps: proporció del plan, proporció de la columna, del intercolumnni, del entaulament, tot es armònic i indica una obra que obceix a principis qu'eran ja vells en el començament del Imperi: l'arquitecte era potser un home antiquat, un cas d'arcaisme provincial. L'obra, per altre part, era pobre, els escultors poch hàbils y la decoració escultòrica sofreix la transformació de tots temps y de totes les terres: la substitució de les curves elegants, de complicacions suaus, per plans, per formes angulosos, duras: tal se transforma avuy encare l'esculptura al passar en mans dels picapedrers rurals.

Fig. 222
Capitell del Museu de Santa Àgueda, n.º 897

CAPITELLS DE TARRASSA, LLEIDA Y MUSEU DE SANTA ÀGUEDA

En l'emplaçament de la reduïda acrópolis d'Egara s'hi trobà un capitell corinti també ab la disposició

del fullatge característich, segons Choisy, dels capitells del temps de la República o començament del Imperi. El segon rengle de fulles excedeix poch sobre'l primer. (Fig. 218) Del mateix tipu, un poch més alt, com els d'èpoques posteriors, conservant més clars els rinxols, es un capitell romà que's conserva al Museu provincial de Lleyda. (Fig. 219) L'execució de l'esculptura es la mateixa dels de Barcelona, fent contrast el ben entés de les masses ab l'execució poch hàbil del detall. Contrasta la perícia del picapedrer que ha

Fig. 223. Cara oposada del capitell de la figura anterior ab les fulles d'abaix més rissades

Figs. 221, 225 y 226. Capiteus corintis
Museu de Santa Àgueda, n.º 1237, 1239 y 108

preparat la massa del capitell ab la falta d'habilitat del escultor qu'ha executat el detall. Citem finalment la part inferior d'un capitell del Museu de Tarragona, (Fig. 229) que presenta analogies de execució ab el de Barcelona y Lleyda y los bases anomenades àtiques pels arqueòlegs, que's guarden en el mateix Museu.

Al Museu de Santa Àgueda de Barcelona, hi ha alguns capitells la disposició de fulles dels quals els agrupa ab els descrits, ab la flor al centre del abaci, ab el fullatge cobrint una gran part del capitell; el segon rengle de fulles poch sortit respecte al primer; ab els rinxols exagerats convertits ab volutes, y ab més imperfecció en la massa y en el treball escultòric que els del temple de Barcelona (capitells de columna y d'anta, (Figs. 222 a 227) Son de pedra de la montanya de

Fig. 227
Capitell no acabat del Museu de Santa Àgueda, n.º 1240

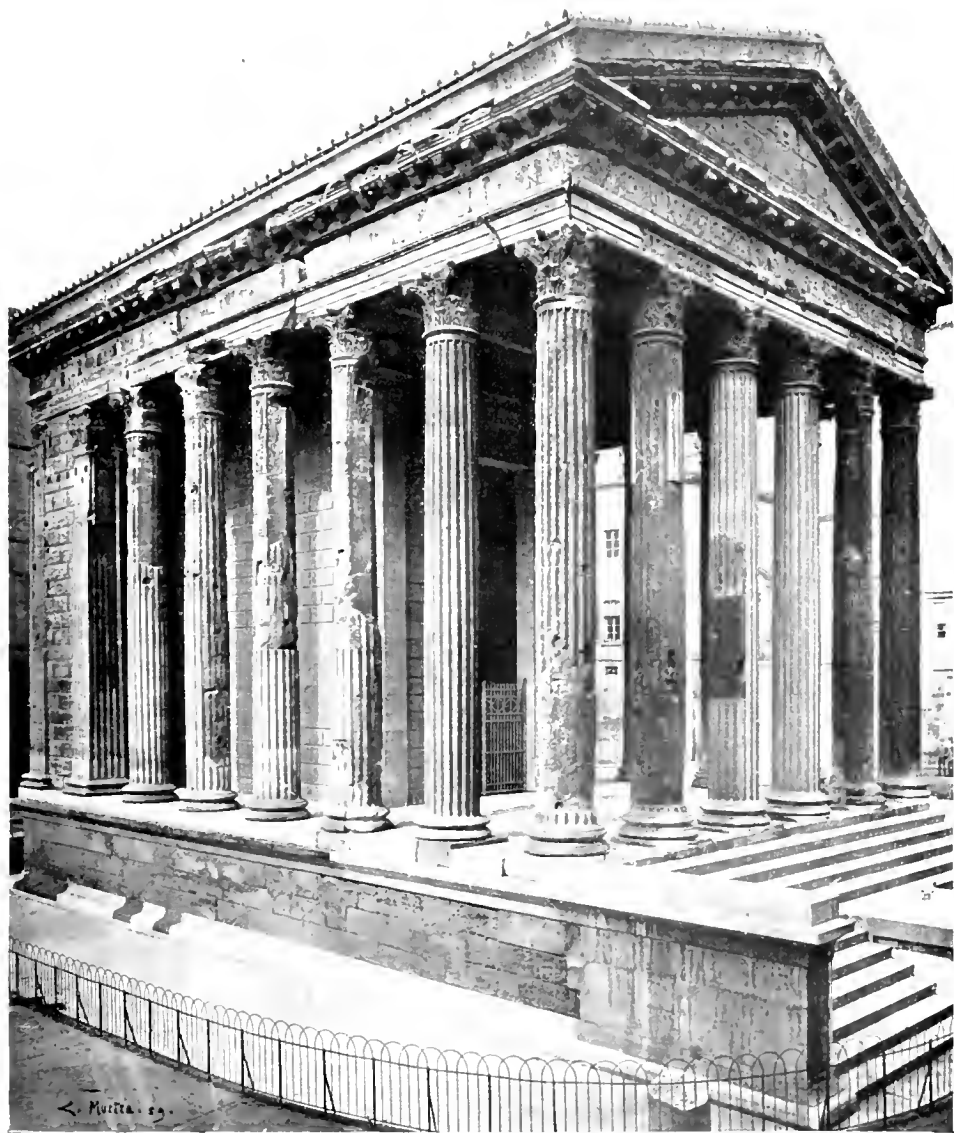

Fig. 228. Temple de Vienne. Fotografia de la « Commission des Monuments Historiques » de França

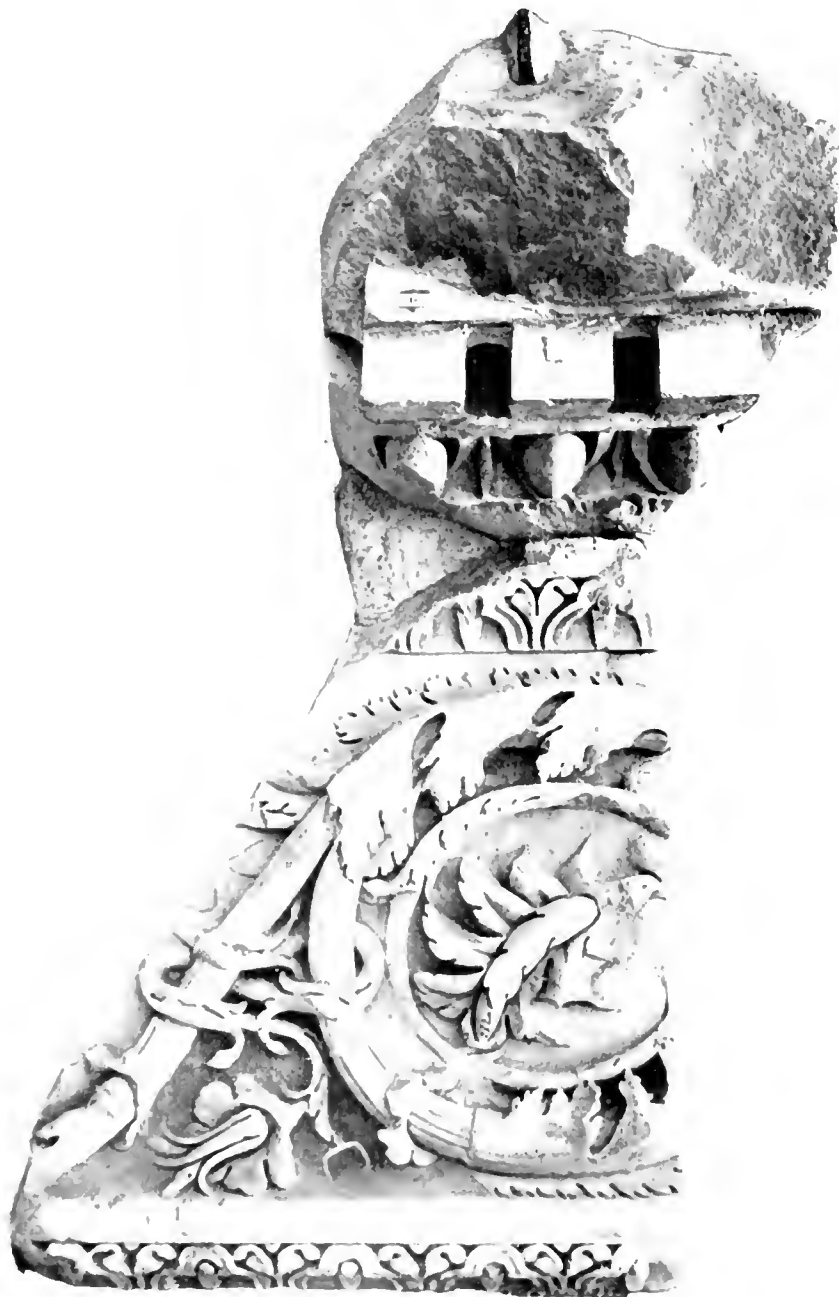

Fig. 229. Detall del entaulament del Temple d'Agust a Tarragona. (Museu de Tarragona, n.º 103 y 104)

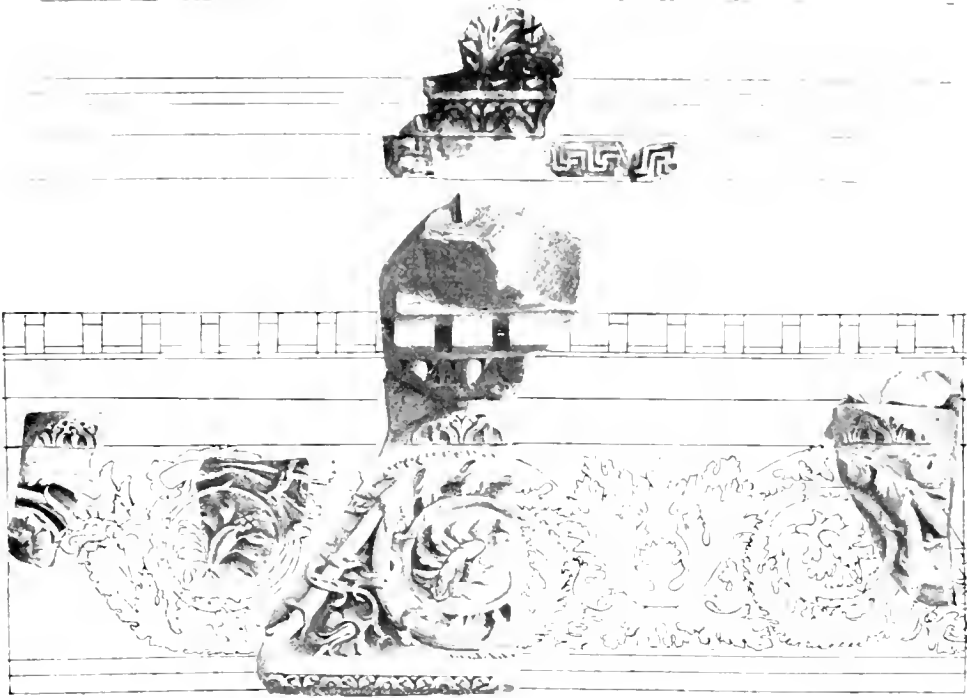

Fig. 230. Ordre del Temple d'August a Tarragona. Restaurat. (Fragments, n.º 208, 259, 260, 105, 103, 101 y 97 del Museu de Tarragona)

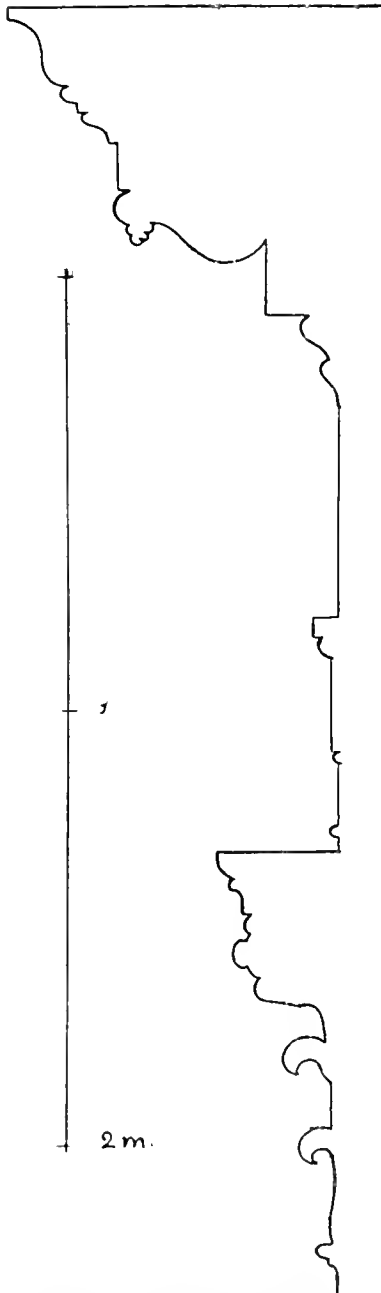

Fig. 231. Perfil del entaulament del Temple d'August de Tarragona

Montjuich, de procedència barcelonesa, encara que s'ignora d'alguns el lloch on foren trobats. El capitell de pilastra (Fig. 224) del Museu de Santa Àgueda, indica una forma més avançada; cap d'ells té la seguretat, en la composició, del capitell del Temple de Barcelona y tots son obra secundària y poch artística de cronologia incerta, més aviat de baixa data.

ORDRE DEL TEMPLE D'AUGUST A TARRAGONA. Cal aquí fer esment de un modo especial, del cornisament del temple d'August a Tarragona. A la capital de l'Hispania Tarraconense, contrastant ab els exemples d'art rural fins aquí descrits, hi compareixien els escultors vinguts directament d'Itàlia a executar obres ab tots els primors y ab tot el saber fer de Roma. El tema es l'usual del art clàssic; l'ordre corinti descrit minuciosament pels tractadistes, cosa corrent en els tallers dels escultors y dels arquitectes; mes l'execució pot posarse al costat dels delicats treballs augústeos del *Ara pacis*. El fris es l'acostumat: tronchs dels que's desprenen fulles de *acanthus* ondulant y enroscantse; la cornisa tenia també la típica forma usual del ordre corinti y anàlech als tipos coneguts era'l capitell; lo extraordinari es la elegància de l'execució, es la distinció de cada detall: el tema mateix com una cosa canònica, qu'es habitual cumplir, s'el troba en els edificis més modestos; mes el contrast entre l'art de les nostres viles pobres y'l de la magna Tarraco's veu comparant un mo-

Fig. 232. Fragment de cornisa guardada en el Museu de Santa Àgueda, n.º 1281.

qu'era la columna del temple d'August. (Fig. 233) Un fragment guardat en el Museu de Santa Àgueda de Barcelona, sens raó classificat com del Renaixement, aclara la forma de la cornisa (Fig. 232) que sols en troços fragmentaris es conservada al Museu de Tarragona.

Tàcit senyala la data del Temple de Tarragona a l'any quinze de Jesucrist, y en ell ja s'ha verificat el canvi de proporció del capitell en el sentit d'adoptar la proporció que senyala Vitruvi; al temple de Tarragona hi arriben les transformacions artístiques que no conegué l'arquitecte que aixecà el temple de Barcelona y ab elles hi arribà l'extraordinari saber fer de l'escultor que ciseilà sos marbres ab desusada bellesa, ab elegància ciutadana no igualada fora de la capital de l'Hispania Citerior, en les vil·les humils de la Catalunya romana.

dest fris barcelonès que guarda el Museu de Santa Àgueda (Fig. 88) y el marbre superb que guarda el Museu de Tarragona. Del ordre de nostre colossal Temple d'August de Tarraco, en queden pochs fragments: l'element més enter es l'entaulament quals troços hem col·locat sobre'l dibuix restaurantlo; (Figs. 229 y 230) un dels fragments posat a la dreta no es possible col·locarlo sense suposar que'l tema de fulles ondulants es simètric partint d'un fullatge central, com era us en aqueix tema dels frisos corintis; pera aqueixa restauració completa hem trobat fragments sencers del fris y casi tots els de la cornisa a excepció de les mènsules típiques del ordre corinti. Unes fulles d'*acanthus* del mateix marbre semblen haver format part del capitell, aixís com un fragment de canya acanalada, guardat en el mateix Museu, concordant per ses dimensions, indica'l

Fig. 233. Canya del Temple d'August Museu de Tarragona, n.º 107.

ORDRE DEL ARCH DE BARÀ
Y DEL TEMPLE DE VICH

El capitell corinti del Arch de Barà, (Fig. 236) es de la forma usual imperial, seguint les proporcions que senyala Vitruvi. Tenim d'ell una data fixa: es el testament de Luci Licini Sura, en que manà erigir-lo. Sura fou cònsul en temps de Trajà. La canya de la pilastra es acanalada, ab les canals reomplertes per una forma cilíndrica en la part baixa

rudentures: sa base es de la forma àtica que descriu Vitruvi. Son entaulament es senzillíssim: l'arquitrav es enterament llis com el fris, la cornisa's redueix també al màxim de simplicitat. L'ordre s'aixeca sobre un estilobat de forma simple; l'obra que'l cònsul romà's feya aixecar al camí de Tarragona, no era extraordinària per son luxe.

Del mateix tipu imperial es el capitell del temple de Vich, (Fig. 234) segons el de una anta que s'ha guardat; la base molt deteriorada era del tipu àtic. (Fig. 235) Se coneix complet l'arquitrav y la cornisa de tipu jònic ab dentells en una part del Temple y formant una faixa llisa en los altres menys importants; los canyes sembla no eren acanalades. (Figs. 39 y 40)

Figs. 234 y 235

Capitell y base d'una anta del Temple de Vich

ELLEMENTS DEL ORDRE CORINTHI
DELS MUSÉUS CATALANS

Els capitells números 717 y 718 (Fig. 238) del Museu de Santa Àgueda, tro-

bats en la muralla del carrer del Avinyó, son ja de plena època imperial. El segon rengle de fulles s'aixeca sobre'l primer casi tant como la llargada d'aquest; la columna es estriada a excepció de la part inferior de la canya.

Als tipus rústechs de capitells corintis abans descrits, hi corresponen els numerosos fragments de frisos guatxats en diferents llocs (Museu de Barcelona, (Figs. 22, 23 y 88) esglesia de Sant Pere de Tarrasa, pág. 32 del present volum, etc.), y repetint el mateix tema de flors y fulles d'*acanthus* ondulant y replgantse, y partint d'un tema central, agrupació calicifera de les mateixes fulles. En la muralla del carrer del Avinyó s'hi trobà l'ordre complet del que formaven part alguns dels elements descrits; en la muralla del carrer del Regomir s'hi descobrí un exemple de l'ordre arquitectònic corinti complet, sostenint un entaulament, mes obrintse en l'intercolumni, arcades en la forma usual romana d'associació d'aqueixos dos elements, tal com s'estilaba en els pòrtichs dels amfiteatres y teatres. D'aqueixa disposició avuy destruïda, n'ha quedat un croquis, (Fig. 20) No lluny

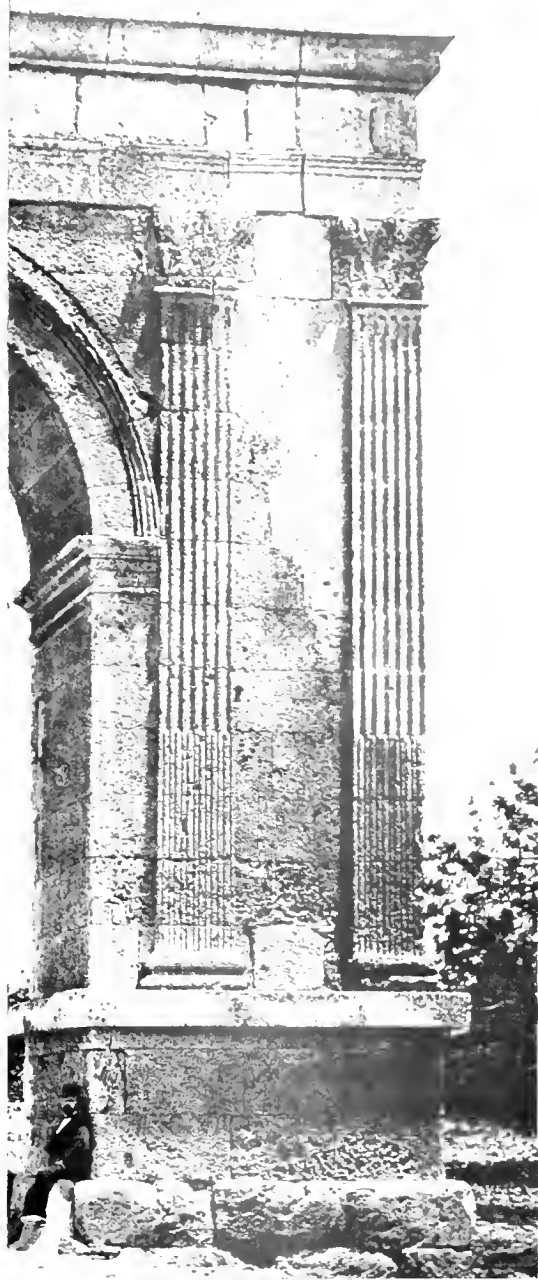

Fig. 236. — Ordre corinti del Arch de Bara
(Album pintoresch monumental de Catalunya)

Fig. 237. Columna corintia trobada en els murs romans. Museu de Santa Àgueda, n.º 717 y 718.

d'aqueixos fragments foren trobats els frisos ab triglifos y metopes. Les arcades decorades ab els ordres arquitectònics (Fig. 241) y les màscares teatrals de les metopes del fris dòric, (Fig. 98) fan pensar en la reproducció rústega d'una estranya barreja d'elements de diferents ordres conservada en el teatre d'Arles de Provença, aon està executada ab tota la perfecció helènica, formant l'entaulament que decora les arcades del costat Septentrional. (1) Està aqueix element format d'un fris dòric en que'ls triglifos alternen ab metopes decorades de rosàcees de diferents formes, anàlogues a les del fris de la fig. 158 que vé a servir com de llinda o arquitrav d'un entaulament corinti qual fris es format per una branca d'*acanthus* ondulant, com els descrits, (Figs. 22 y 23) les fulles del qual, replegades sobre elles mateixes, terminen ab un petit personatge aïslat, del qu'es recort el fragment n.º 718 del Museu de Santa Àgueda reproduït en la pàgina 88 del present llibre; corona l'entaulament del teatre d'Arles una cornisa ab mènsules. L'entaulament d'Arles se caracteriza per la linura en l'execució; tot lo que'n ell es pulcritut y minuciositat, es en els nostres fragments pobresa rústega, mes la semblança dels troços que'n

moments de perill serviren pera reforçar l'antigua muralla barcelonesa, ab els del teatre provençal, fan pensar en si s'agrupaven d'igual modo adornant una part del exterior d'un teatre, qual recort sugereixen les màscares teatrals que'n el nostre fris dòric alternen ab els triglifos. Aqueixa semblança d'elements arquitectònics ressuscita un edifici barcelonès del que no se'n té recort; el teatre situat cap el costat mar, prop de la muralla, que ha conservat els restes de sos frisos.

(1) ÉMILE ESPÉRANBIEU. *Recueil général des Bas-reliefs de la Gaule romaine*. Paris, 1907, número 206.

Fig. 238. Capítells corintis (Museu de Santa Àgueda, n.º 717 y 718)

Fig. 239

Museu de Tarragona, n.º 85 y 100

enes religioses y de costums omplen la forma del capitell clàssich romà, el capitell corinti.

CAPITELLS NO ACABATS Algunes vegades aqueixos capitells se colocaben sense acabar; solzament desvastada la massa. Aixís s'en troba un a Vilanova que actualment es guarda en el Museu Balaguer. En el Museu de Barcelona n'existeix un del mateix tip. (Fig. 227) Altres s'han conservat en el Baptisteri de Sant Miquel de Tarrassa. Abunden aqueixes formes en la baixa època y ella es la que permaneceix principalment del capitell corinti; arriba que s'ha oblidat la idea de la fulla d'acante, que s'ha perdut el recort de rinxols y volu-

En el Museu de Tarragona existeix un capitell analech als del Museu de Santa Àgueda descrits, ab la diferència de ser substituïts els cauliculs y la rosa central, per la forma del tambor adornada d'imbricacions y per exagerarse més les volutes laterals. Es una forma de decadència de baixa època. (Fig. 239) Altre del mateix Museu presenta la forma original especialíssima que s'inicia en l'art clàssich: los fulles d'*acanthus* se transformen en formes enroscades y el floró central es un bust sostingut per un tronch curvat; (Fig. 239) sembla com si comensessin a iniciarse prematurament les formes variades y capritxoses que han de fer la característica dels claustrs romànichs de capitells variats, aon nia una fauna pintoresca entre les branques d'una flora imaginaria y aon les es-

Fig. 210. Museu de Santa Àgueda, n.º 1143

Fig. 211. Arcades descobertes en la muralla del carrer del Regomir. (Croquis de la època)

col·luna i la pilastra pert la rigides de la forma acanalada, canviantla en formes variades; la canya llisa, la canya acanalada omplerta la part baixa *redentures*, la canya ornada de fulles ondulants, l'acanalada en forma helizoidal, la que imita el tronch del arbre y la imbricada, van apareixent successivament en la baixa època; a ella deuen referirse les canyes trobades prop les muralles y que's guarden en els Museus de Barcelona.

BASES. Les bases trobades a Catalunya, que acompanyen a les columnes corinties, son principalment del tipu que Vitruvi anomena atiques, formades de dos toros separats per una escocia. Vitruvi indica minuciosament les proporcions de cada un dels elements que l'integren; mes aquestes no son

tes; mes la massa del capitell se guarda y perpetua.

LES CANYES DECORADES. Les canyes eren en general estriades y altres decorades d'imbricacions y estrelles, principalment en els darrers temps del periode romà; aixis se veuen sovint representades en els sarcòfchs y aixis s'han trobat a Barcelona (Museus de Santa Àgueda y Municipal). Les unes son recobertes com d'una mema d'imbricació senzilla, severa, lligada prop el collari per una doble corda; (Fig. 213) l'altra com d'una xarxa de triànguls, (Fig. 214) d'antich la col·luna i la pilastra pert la rigides de la forma acanalada, canviantla en formes variades; la canya llisa, la canya acanalada omplerta la part baixa *redentures*, la canya ornada de fulles ondulants, l'acanalada en forma helizoidal, la que imita el tronch del arbre y la imbricada, van apareixent successivament en la baixa època; a ella deuen referirse les canyes trobades prop les muralles y que's guarden en els Museus de Barcelona.

Fig. 212. Cornisa de canal ab forma de cap de lleó (Museu de Santa Àgueda, n.º 211)

sempre observades ; ella es l'empleada en el temple de Barcelona aixafada fins fer desaparèixer l'escocia intermija ; (Fig. 213) en el temple de Vich, en l'única que resta feta malbé per l'acció dels anys, l'escocia es més visible ; (Fig. 235) tal se repeteix en la major part de les bases (Figs. 46 y 48) conegudes, tant en les empleades en les columnes corinties com en les dòriques ; d'aqueixa forma es la que's conserva en el carrer porticat d'Empúries darrerament descobert per la Junta de Museus de Barcelona. La base de la figura 247 del Museu de Tarragona, presenta entre les dues motlures torals, una doble escocia tal com el temple de Júpiter Tonant a Roma ; es una variant que acompanya sovint l'ordre corinti. Totes les variants de l'època grega-macedònica son usades pels romans, més a Catalunya es desconeguda la que Vitruvi descriu ab el nom de base jònica formada d'una motlura toral entre dues escocies.

L'ordre corinti es l'ordre propiament romà y per aixó el que més abunda en les nostres ruïnes romanes ; ell es la creació de la escultura luxosa y exuberant de Roma.

Fig. 213 - Museu de Santa Agueda, n.º 1125.

Fig. 214 - Museu Municipal de Barcelona

Fig. 215 - Museu de Santa Agueda, n.º 1258

Mentres els altres ordres adornen sols el pòrtich senzill del *decumanus* de la colònia emporitana, o les construccions més antigües de Tarraco, o l'edicleu sepulcral dedicat al culte dels *dii inferi*, l'ordre corinti omple

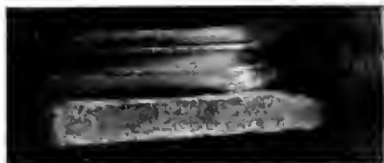

Fig. 216. Base àtica
Museu de Tarragona, n.º 98

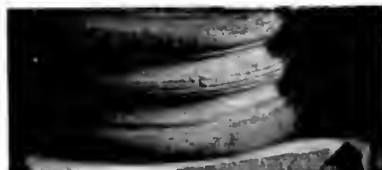

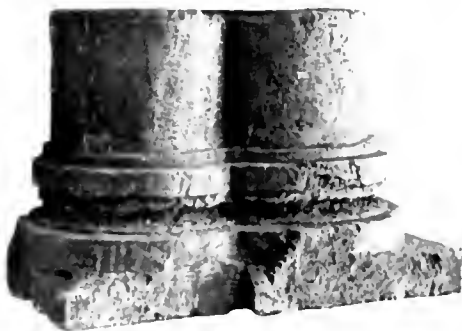
Fig. 217. Base ab doble escocia
Museu de Tarragona, n.º 99

els pòrtichs dels temples y'ls atris de les cases y ab ell se componen les obres més sumptuoses del nostre país. Ell serà també l'únich dels ordres romans que permanixerà en l'etat mijana, l'únich que's perpetuarà entre

Fig. 218. Base àtica. Museu de Tarragona, n.º 95

els escultors barbres, l'únich que lograrà adaptar-se, un cop oblidat l'entaulament clàssich, a sostenir directament les arcades quant s'hagi complet la gran transformació arquitectònica a que dona lloch l'emplen del arch substituint la forma morta arquivada.

Base d'una doble columna no acabada
Museu de Tarragona, n.º 88

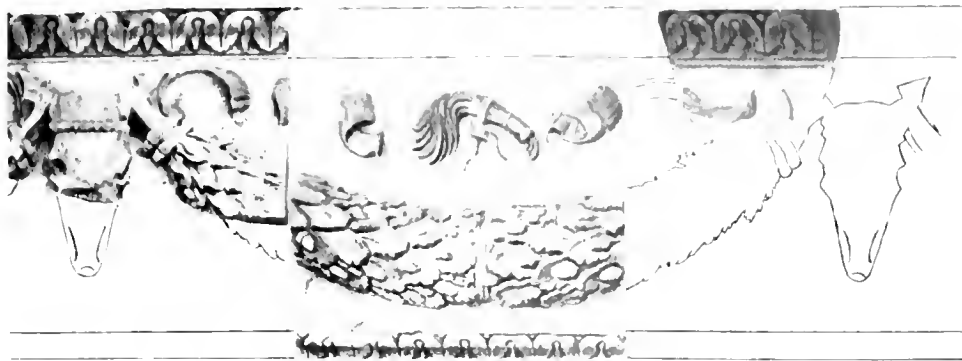

Fig. 249. — Fragmentos de friso del Templo de Júpiter de Tarragona, aparellats al claustre de la Catedral

XXII

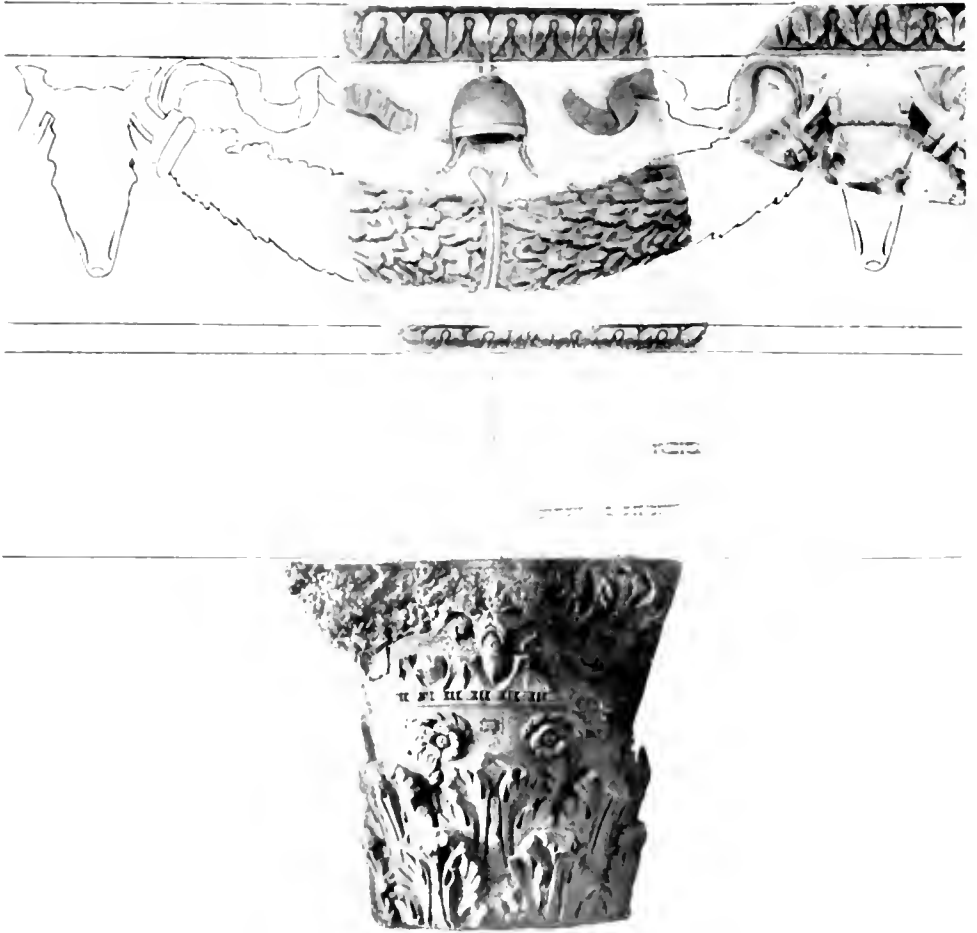
ORDRE COMPOST

UNA forma híbrida, una composició d'elements de dos òrdres: l'ordre corinti i l'ioní, era l'ordre compost.

Aquesta forma, estrictament romana, es repetida a Espanya: la presenta un capitell que's conserva a la Mezquita de Córdoba, (Fig. 275) aplech de capitells, com es sabut, de varis llocs d'Espanya y fins de la Galia Narbonesa; corona en ell les fulles de *acanthus* del capitell corinti, una motllura decorada com un *echinus*

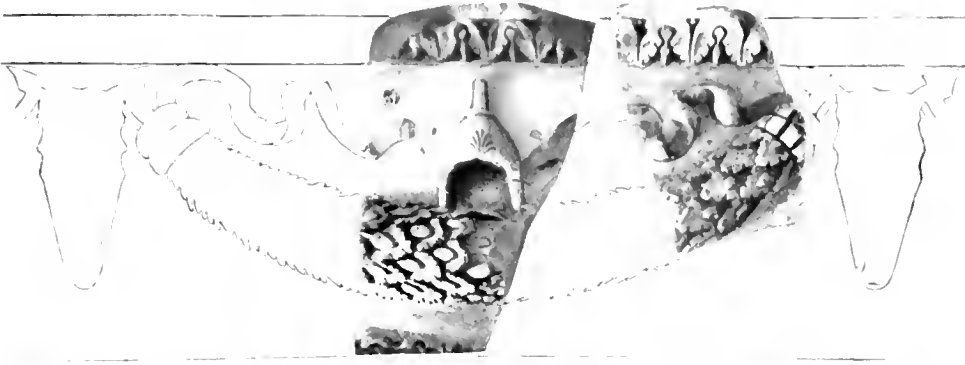

Fig. 250. — Capitel·l compost del arc de Septim Sever a Roma. (D'Espouy, *Architectonische Entwürfe der Antike*).

Figs. 251 y 252. Temple de Júpiter de Tarragona. — Fragmentes del fris (Claustre de la Catedral).
Capitell del Museu de Tarragona, n.º 111

decorat, surmontada de volutes angulars, com si's volgués sobreposar a les fulles del capitell corinti un capitell jònic del àngul d'un pòrtich. L'ordre jònic y l'ordre corinti desde que aquest apareix en l'Historia, no son elements contraposats sinó armònics, que'ls grecs barrejen y que Vitruvi tot just si separa en son tractat: « l'ordre corinti, diu, no difereix en quant a les proporcions, del ordre jònic, no més que per l'altura del capitell ».

Figs. 253 y 254. Temple de Júpiter de Tarragona. Fragments del fris n.º 31 y 113 del Museu de dita ciutat y fragment de capitell, n.º 108

A aqueixa forma pertany el capitell (Fig. 253) mig fet mal bé, executat en marbre, catalogat al Museu de Tarragona ab el n.º 114, procedent del Temple de Júpiter, que fou trobat en les obres del nou Seminari, prop la Catedral. Fragments de volutes d'altres capitells se conserven en el mateix Museu y restes de una fulla y del *echinus*: una de les volutes porta un troc del àbach y ab aquests elements pot restaurarse completament aquest element importantíssim del Museu de Tarragona. (Fig. 253 y 254)

Perteneix al mateix temple el fris decorat ab bucranis engarlandats de roure (*Serta*), que's conserven aparellats en els murs de la Catedral y en

Fig. 255. Capitel·l de l'Aljama de Córdoba

el Museu. (Figs. 249 y 251) En el segment que deixen les guirnal·des s'hi veuen representacions d'objectes litúrgics, com l'*Aspergillum*, fet de cúa de cavall, y l'*Abogaterius*, barret portat pèl *Flamen dialis*, de pell d'una víctima blanca sacrificada a Júpiter, ab una punta sortint, de fusta d'olivera. Les garlandes de roure son lligades als caps detoroalcintes *Vittae*. Aquests van adornats de *infula*, que semblen un enfilall de graus y de flochs de llana lligada ab cintes; ornament antièh, tal com

avuy s'usa a la costa catalana de Llevant pera adornar les creus y tabernacles en la festa de Santa Creu de maig. Al claystre de la Catedral s'ha conservat un fragment de la llinda. Executada barbaramente en època baixa's conserva al Museu de Barcelona un exemplar de capitel·l compost en el que les volutes son substituïdes per rosacées,

Capitel·l compost
Museu de Santa Agueda, n.º 1211

Fig. 256. Mosaich del Museu de Tarragona, n.º 2921

XVIII

MOSAICHS

L'edifici romà era sumptuós, sobre tot per sos revestiments y l'idea de la nostra arquitectura resultaria incompleta, si no remissim aquí lo que d'aquells ens resta. És això ben poch; petits fragments de pintura mural senzillíssima: fondos rojos, socolades dividides en plafons en les formes més comuns y vulgars italíanes, guardades principalment en els Museus de Tarragona, Girona, Barcelona y Lleyda, trobades de tant en tant en les excavacions d'Empúries; y després, aquests

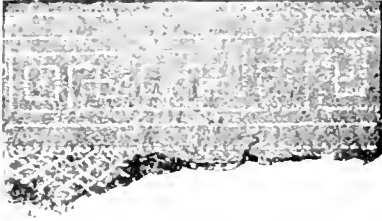

Fig. 257. *Opus signatum* trobat a Empúries. Pella y Forgas, *Historia del Ampurdan*.

més abundants, els sols luxosos dels edificis civils, principalment els mosaics.

Hem parlat d'alguns d'aquests per a explicar l'espina dels cercles y les arcs dels temples, anem a completar les idees sobre'ls mosaics desde nostre punt de vista de decoració arquitectònica.

Nombrosos son els exemplars que ens resten d'aquestes decoracions policromes obtingudes per medi de marbres y de terres cuites, mes es encara difícil l'inventari dels mosaics y el classificarlos ab veritable rigor cronològic. El procés de la evolució d'aquest art en la nostra terra, paralel a sens dubte als grans períodes qu'en la metròpoli romana han senyalat els historiadors, es indecis com aquell. A Roma mateix els temes se perpetuen; cada segle n'aporta de nous que's sumen als antics sense excloure'ls; més en aixó hi ha una llei que porta vagament una idea de successió en son gènesis, encare que després coexisteixen les formes més antigues originaries ab les posteriors derivades.

Els romans ⁽¹⁾ separaven l'art del mosaic en dos grups: el *tesselatum* y el *vermiculatum*: el primer era fet de petits cubos y el segón de peces petites irregulars de formes variades, juxtaposades en forma d'espiral. Més no era sols aqueix medi d'execució material el que separava l'un del altre als dos arts: el primer era un art subjecte sempre a la forma quadriculada geomètrica, el segón, més lliure, aspirava a imitar les obres pictòriques y a perpetuarles; el primer té en l'element rectilini y quadrangular sos temes naturals, el segón, en les formes curves; el primer, en el concepte roma, era un art humil de decoració executat per medis mecànics ab composició subjecte a regla, el segón, era casi una obra pictòrica ab paleta variada, ab formes lliures. El *tesselatum* y el *ver-*

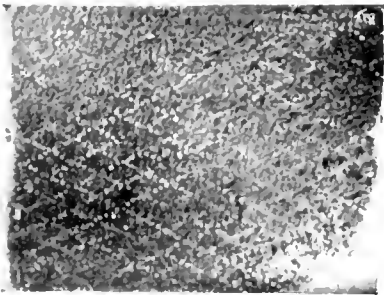

Fig. 258. *Opus signatum* Museu de Larragona, n.º 2939)

miculatum

(1) GAUCKLER en el *Dictionnaire des antiquités grecques et romaines* de DARÉM-
BERG y SAGLIO article *Mosaico opus*.

miculatum s'aplicaven al *parimentum* y eram abdos menes d'obra distintes del mosaich mural al que's reservava'l nom de *musivum*. L'*opus vermiculatum* sembla la darrera evolució de la forma y ab tot en el mon roma, desde'l temps en que l'art alexandri invadeix la Roma d'August, coexisteix ab les formes més senzilles de *tessellatum*.

OPUS SIGNINUM La forma primera y més elemental del mosaich es l'*opus signinum*, mescla a proporcions definides de testos y un ciment rogench y dur que descriuen els tractadistes romans, molt usat a Italia; sobre aqueix fons sovint s'hi arrengheraven petits cubos de marbre formant linies diverses de la decoració geomètrica romana; son us es antiquíssim. Un dels més antics porta una inscripció que permet datarlo en l'any 150 avans de J. C. ⁽¹⁾ D'aqueix primer moment del mosaich, que permaneceix y conviu ab ses derivacions posteriors, en coneixém tres exemples, un a Mataró, avuy destruit, que existia en el centre de la ciutat vella, el forum de la Iluro, la plaça actual, igual a un trobat a Empuries y altre en fi procedent de Tarragona, que's guarda en aquell Museu.

L'*opus signinum* iluronès ⁽²⁾ reprodueix en daus blancs el tema de la greca comú a tot el mon roma, repetit en el mosaich d'Empuries (Fig. 257) enquadrant un camp de lossanges format pels daus de marbre en linies obliques; el de Tarragona es analech al camp del mosaich empurita. (Fig. 258) Sobre l'*opus signinum* les linies de daus primitives se compliquen y's converteixen en faixes de daus y successivament eliminen el fons d'*opus testaceum*, conservant la forma geomètrica rectangular primerament, introduint les formes rectilínies més variades després y finalment adoptant les formes

Fig. 279. Mosaich de les Tres Gracies s. (Museu de Santa Àgueda, n.º 797)

(1) Article citat del *Dictionnaire de DIDEROT, et SAGNI*.

(2) PELLICER Y PAGÈS, *Estudios historico-arqueológicos sobre Iluro*, Mataró, 1887, pag. 227 y 239.

Fig. 260. — *Opus reticulatum* (trobat a Sagunt (Chabret))

curves y ab elles les formes imitatives del natural engendrant *Opus tesellatum* y *reticulatum*. Sovint se combina en aqueixos primitius temps *Opus signinum* ab el paviment de peces de marbre de dos colors, com el trobat a Empuries prop de la porta de la muralla ibero-romana.

mosaic in the east. — En la classificació dels mosaics, els arqueòlegs senyalen un primer període que comença en l'orient del Mediterrani y que s'estén per l'Imperi, ab tots els esplendors del període helenístich, fins al començament del segle II; el lloch d'origen durant anys

Fig. 261. — Mosaic trobat a La Hleta del Rey (Mahon). *Boletín de la R. A. de la Historia*, t. XIII

segueix essent el centre de fabricació de quadros en *vermiculatum* que d'allí exporta el comerç, com fan avuy encara els fabricants venecians de l'illa de Murano y en general els tallers d'Itàlia. Igual que els marmolistes venen sarcòfecs, els mosaïcistes venen quadros de mosaïchs, els *emblem*

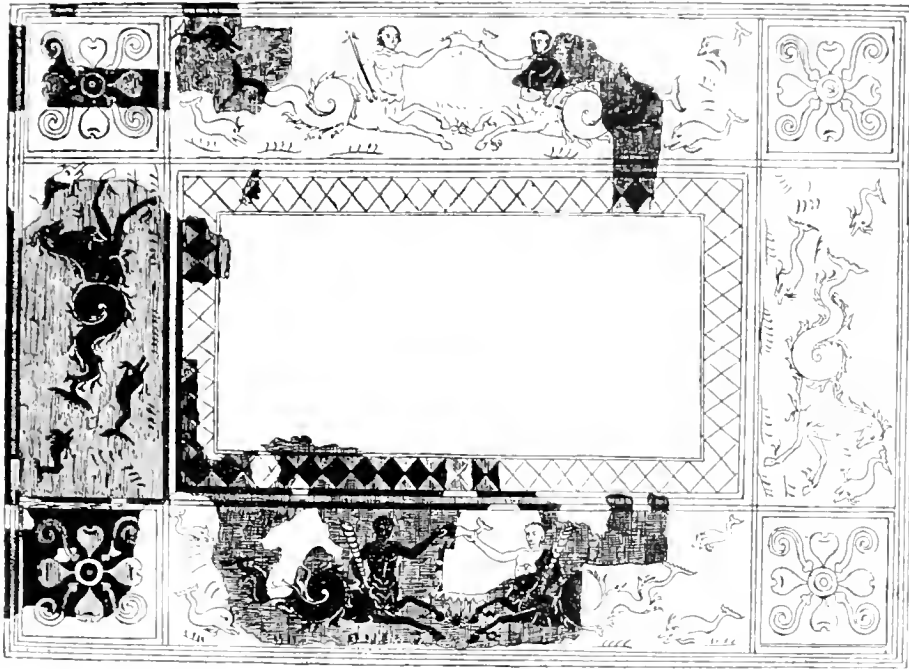

Fig. 262 Mosaïch procedent de la capella de Sant Miquel de Barcelona avuy al Museu Municipal. (F. I de Catalunya, de l'obra *España, sus monumentos y artes*)

ma, reproduccions populars de obres de la pintura alexandrina. L'àrea en que's troben es la de colonisació romana anterior al Imperi, sense que això vulgui dir que aqueixes obres siguin anteriors a ell. Son escassíssims els que's troben fora d'Itàlia anteriors a la època dels Antonins, alguns, poch, a Sicília, en l'Àfrica Proconsular y en la Cesàrea de Mauretania y en l'Hispania.

L'estudi d'aqueixos *emblemata* pertencix a l'Historia de la pintura; son veraders quadros; el pintor en *vermiculatum* copia la realitat viventa; d'algunes d'aqueixes produccions n'hem parlat aquí com auxiliars trobats sobre'l terreny pera la descripció dels edificis; formen quadros petits

Figs. 263 y 264. Grups del mosaic de la Medusa (Museu de Tarragona, n.º 2921)

en general de 0,60 a 0,80 cm, aon com en una miniatura, s'hi reproduïx una composició pictòrica. S'els col·loca en el centre dels paviments, orlats com una joia vinguda de lluny, voltats d'ornaments en *tesellatum* de pedres més grosses, qual composició decorativa obligada per la forma quadrada dels elements components, rodeja la reproducció pictòrica presentant-la com a tema principal y formant al voltant seu com una cenefa que l'enquadra. Els *tesellatum* enquadrant o no als *emblemæ*, son comunment en aqueix primer període en blanc y en negre; d'aquesta forma's deriven els temes, rectilinis casi sempre, rectangulars so-

Fig. 265. Mosaich del Museu de Tarragona representant dos paons afrontats n.º 2923

vint: faixes, línies, denticulats, marlets, meandres. Caldria aixís senyalar com d'aqueix primer període, els mosaics d'Ephigenia d'Empúries en el centre d'un camp en *tesellatum* de marbre blanc i el de les «Tres Gràcies», de Barcelona.

MOSAICS DEL PERÍODE ANTONIÀ

Ab els Antonins comença un segon grup que'ls arqueòlegs mosaicistes anomenen antonià i que s'estén durant els segles II i III. Les tècniques del *vermiculatum* i l'*tesellatum* tan diferents en el període anterior, se confonen enterament a la fi del període i

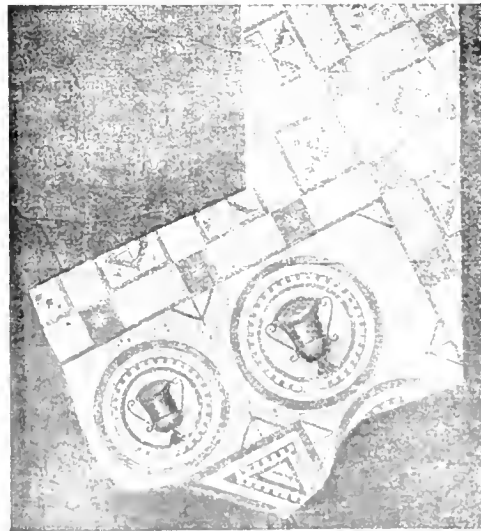

Fig. 266. Mosaich trobat al Pedaç de Barcelona (Dibuix de D. Elías Rogent)

Fig. 267. Mosaich trobat a Empuries, avuy destruit. (Fot. Cazorro)

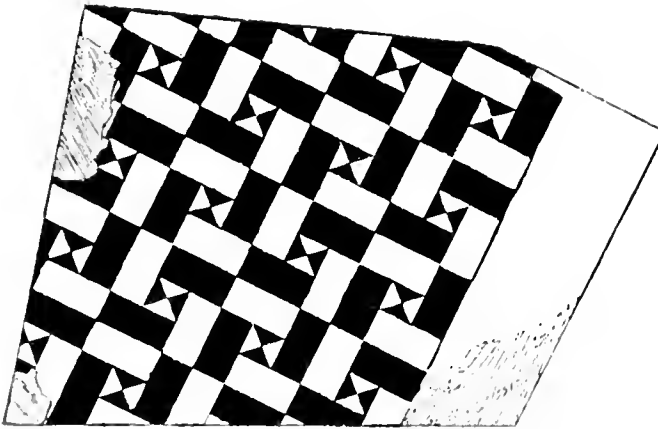

Fig. 268. Mosaich de casa Divin Maturo. (Pellicer, *Itino*)

tot ell es un pas a la compenetració dels dos procediments; no son dos oficis diferents, sinó un sol; els tallers s'estenen per tot l'imperi, l'art se romanisa en sos temes y va desapareixent l'emblemata y ab ell la rigida composició al voltant dels quadrats; la composició de figures s'ex-

Fig. 269
Mosaich del Museu de Tarragona, n.º 2936

Fig. 270 Mosaich
existent en el Museu de Barcelona, n.º 1146

ten en grans tamanyos y fora del quadro de la composició principal y los formes rectes y rectangulars van desapareixent; temes pictòrics y temes decoratius gradualment van fonentse en una unitat. Els mosaichs son ja obra local; els artistes alexandrians vinguts a Italia en l'època d'August esparramantse per les províncies, han format ja obrers indígenes: el personal dels tallers es, donchs, romà o romanisat, lo mateix succeeix en els models y ab els materials: les pedreres imperials dels Pirineus Orientals, de la Serra Nevada y dels Alps, ofereixen als tallers de Provença, Tarraconense y Bètica, un surtit suficient de marbres de distints colors,

Fig. 271 Mosaich
del Museu de Tarragona, n.º 2932

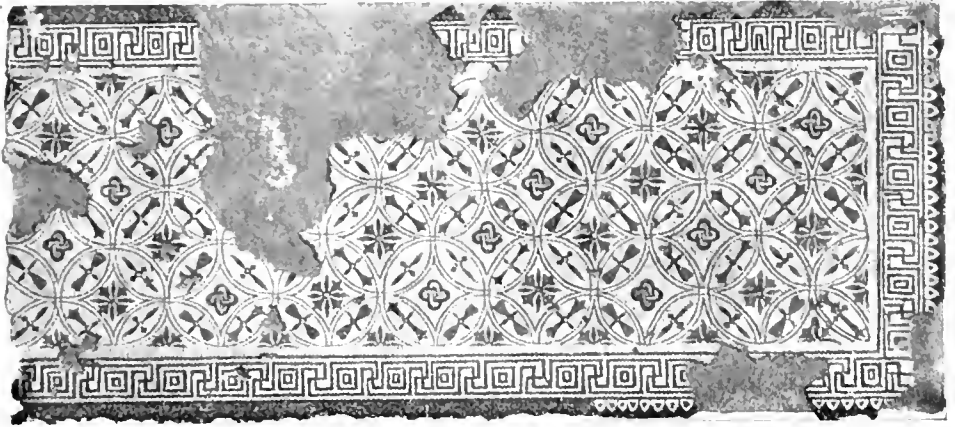

Fig. 272. Mosaich de Sant Just Desvern. (*La Il·lustració Catalana*)

dels que se'n aprofiten els mosaicistes junt ab els de importació de la metròpoli.

Exemple d'aquestes es el vermiculat de Sagunte que publica l'Academia de la Historia y del qual s'ha ocupat l'historiador Chabret, (Fig. 260) Se troba fent excavacions en la carretera de Valencia a Barcelona. Tenia aquest 32 palms de llarg per 22 d'ample; representava en hermosos colors a Baco sentat sobre una pantera, coronat de pàmpols y ab un serpent a la ma, portant en l'altra'l thirse. Al voltant de la figura hi ha una faixa

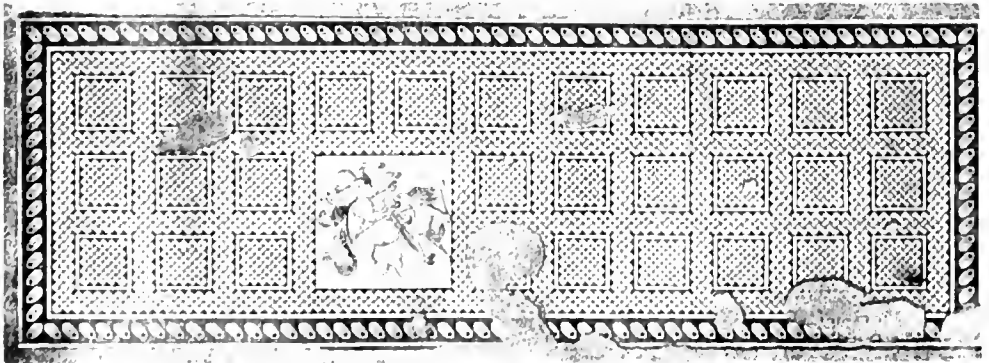

Fig. 273. Mosaich trobat a la finca del comte de Belloch, a Girona.
Memoria de la Comissió de Monumentos Históricos de Girona

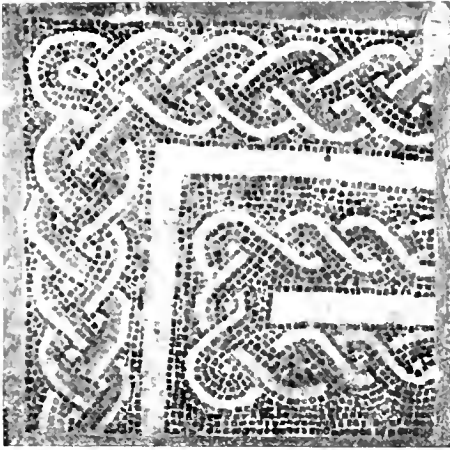

Fig. 271

Mosaich del Museu de Tarragona, n.º 1511

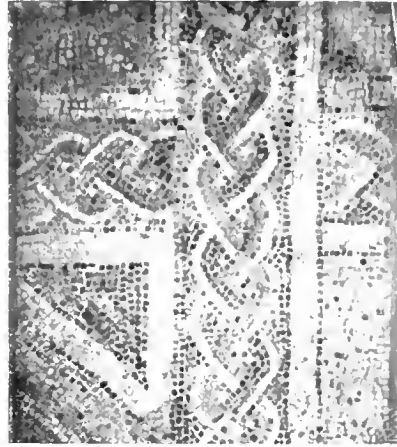

Fig. 275

Mosaich del Museu de Tarragona, n.º 1517

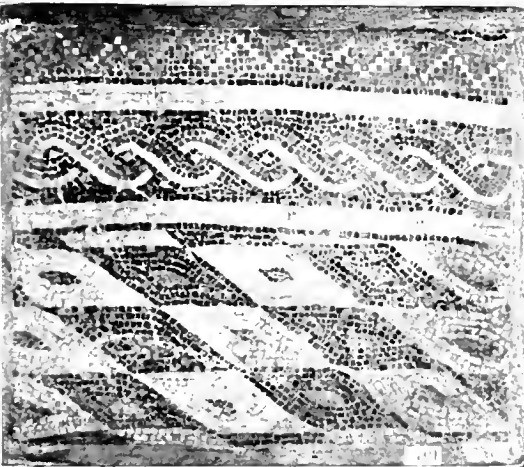

Fig. 276

Mosaich del Museu de Tarragona, n.º 1518

Fig. 277 Mosaich

del Museu de Tarragona, n.º 2921

formada de serments ondulants que surten de quatre gerros col·locats en els ànguls y dels que varis genis petits tallen els raïms que penjen.¹¹

(1) M^o S^oz, *Disertación histórica sobre el pavimento que se descubrió en Murciello*. Aquest manuscrit es guarda en la Biblioteca de la Real Acad. de la Historia. Prest. 27. Gr. 6.º E. n.º 179; va acompanyat de dibuixos; Muñoz creu que ser lo paviment d'un temple dedicat a Baco. (Nota de Guzmán en sa obra citada, t. II, pag. 89).

An aqueix grup perteneix el mosaïc vermicleuat que en l'any 1888 el General Governador de l'illa de Menorca descobrí en la isleta del Rey (port de Mahó) qual dibuix envia a l'Acadèmia de l'Història. (Fig. 261) La

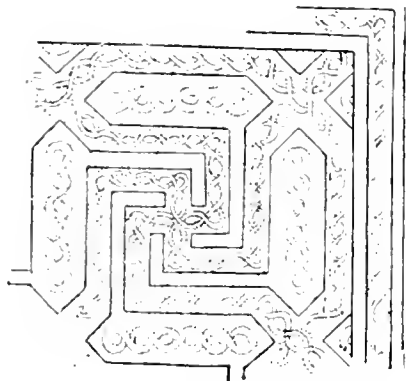

Fig. 278. Mosaïc trobat a Còrsega (Pella y Forgas)

coloració d'aquest *vermiculatum* es combinació de blau, vermell y blanc. Son dibuix representa varies figures d'au-cells y altres animals, la major part indígenes de l'Àfrica y ofereix notable analogia ab altre trobat a Túnez y el de l'antiquíssima Sinagoga de Hammam Lif, prop de Cartago, y com ell al·lusiu tal vegada als dies de la Creació. (1)

La major part dels temes se repeteixen casi iguals per tot el món romà; no cal dir els meandres y els quadrats: els mateixos dofins y hippocamps del mosaic guardat fa anys a la derruïda església de Sant Miquel, avuy en el Museu

Municipal de Barcelona, es la repetició de ben coneguts de Pompeya: tracats en silueta, aïllats entre un fons blanc, sense formar escena. (Fig. 262) (2)

Els paviments altres vegades se divideixen en quadrats per medi de faixes ab un mateix tema decoratiu dintre dels que s'hi desenvolupen composicions pictòriques y temes geomètrics. Exemple d'aqueix sistema de composicions, el mosaic partit en troços del Museu de Tarragona, en el

Fig. 279. Mosaïc trobat a Còrsega (Pella y Forgas)

que grans franges divideixen el paviment en quadrats, dintre de cada un dels que s'hi desenrotlla un tema en *vermiculatum*, (Figs. 256, 263 y 264) el de Barcelona trobat al Palau per l'arquitecte D. Elías Rogent, (Fig. 266) y el de Empúries, combinació de quadrats y octògons. (Fig. 267)

Coexisteixen aqueixes formes ab altres geomètriques, mes senzilles com el que's guarda en la casa Divin de Mataró, (Fig. 268) un mosaic *tesellatum* de dos colors, blanc y color de plom fosch, de qual combinació resulta un original paviment en que domina'l quadrat

dividit per les diagonals en quatre triangles. Se prolonga fins al interior del edifici y cases immediates terminant en el centre per una elegant estrella.

(1) *Boletín de la Real Academia de la Historia*, t. XIII, pags. 7 y 48.

(2) En l'article citat de Gauckler, *Diccionari de l'Art i l'Arquitectura*, pag. 2106, hi ha una bibliografia interessant sobre aqueixes representacions marítimes.

En una casa posada al descobert en el recinte iber-romà d'Empuries, propietat del Sr. Villanueva, han quedat visibles varis paviments en mosaich que reproduïts per la Junta de Museus de Barcelona formaran part d'una publicació sobre Empuries. Temes més senzills geomètrics s'han trobat prop de la cella funerària que haposat al descobert el servey forestal del Estat al excavar en el recinte grec la Junta de Museus de Barcelona.

Vegis finalment el dibuix dels mosaïchs (Figs. 280 y 282) que Pellicer judica pertanyer, junt ab l'edifici de que formaven part, a l'època visigòtica, posterior al segle VI. Nosaltres creyèm poch probable aquesta opinió. (1) Els mosaïchs visigòts no tenen cap dels refinaments dels trobats a Ocata, avny altre vegada colgats, sino que presenten temes simplièssims executats barruerament. Un d'ells es una combinació de formes quadrades y rombos decorats ab temes perfectament romans; l'altre una combinació de formes circulars en les que's destaca una branca de florer; ni tant sols apareixen en ella cap dels temes característichs de les derreries del Imperi.

MOSAÏCHS DELS TEMPS DELS SEVERS

En temps dels Severus els exàgons substitueixen als quadrats, y a la fi del segle III els octàgons tendeixen a pendre plassa més important en la composició, tornantse cada vegada més rígida y més complicada.

(1) Vegis l'article «Trovalls arqueològiques» de PELLICER y PAGÈS a *La Ilustració Llevantina*, any I, n.º 4, 16 desembre de 1900.

Fig. 280

Mosaïch del carrer de Fortuny de Tarragona; sense numeració en l'actual Catalach.

Fig. 281

Mosaïch del Museu de Tarragona n.º 2933

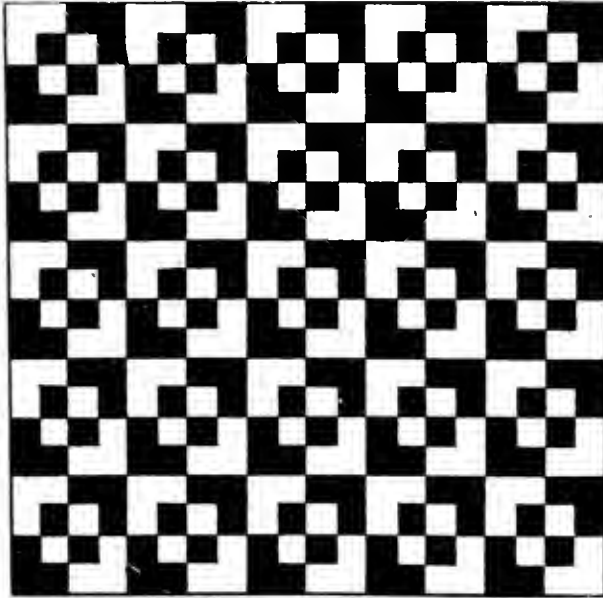
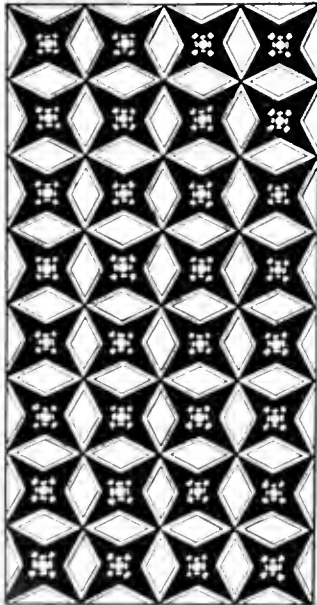

Fig. 282. Mosaic de Puig de Cebolla
(*Memòries de la R. A. de la Història*, t. VIII)

Els temes decoratius deixen d'esser geomètrics; els trenats y llargs de formes entortolligades, omplen les franges y els camps lligantse ab les formes imitatives pictòriques: els trenats, les estrelles, la *srástica* y desapareixen les ones clàssiques y les meandres. Exemples de com s'introdueixen els entrellaçats en formes geomètriques clàssiques, son el trobat a Sant Just Desvern, avuy perdut per desgracia; (Fig 272) després els llargs y les

Figs. 283 y 284. Mosaics de Puig de Cebolla. (*Memòries de la R. A. de la Història*, t. VIII)

trenes van substituint les línies generals de la composició fins arribar a ésser ells la base principal de la mateixa. (Fig. 273)

Citem finalment els paviments del edifici romà d'en Puig de Cebolla (prop de Sagunto). Veuenhi representades totes les formes geomètriques: triangles, exàgons, rectànguls, formes estrellades y circulars, ab les diverses combinacions a que donen lloch aquestes formes enllaçades y barrejades ab els més antics temes mediterranis; entre elles la creu *strastica*,

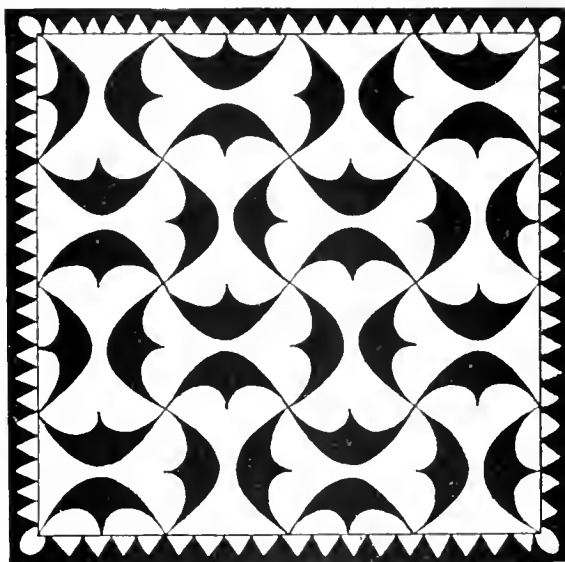
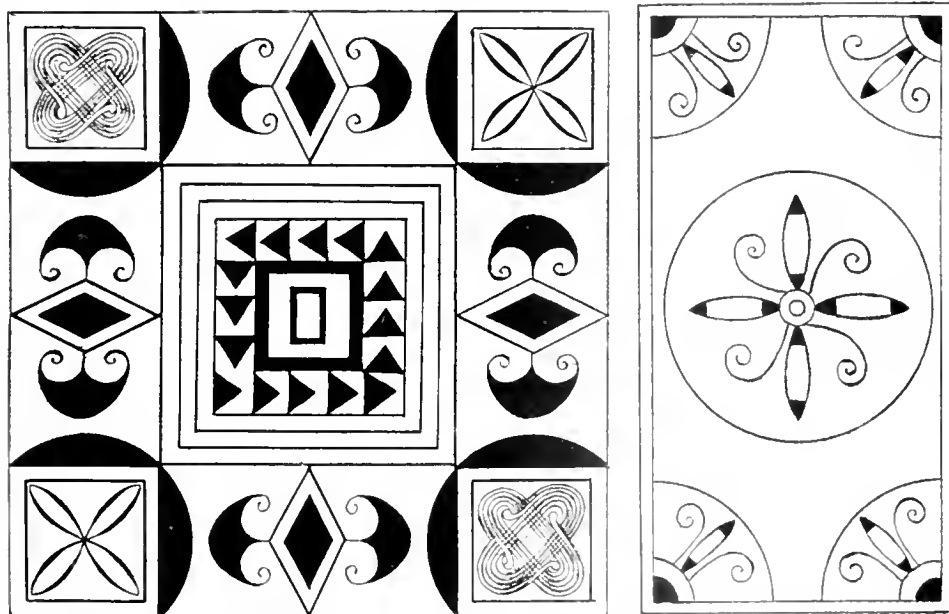
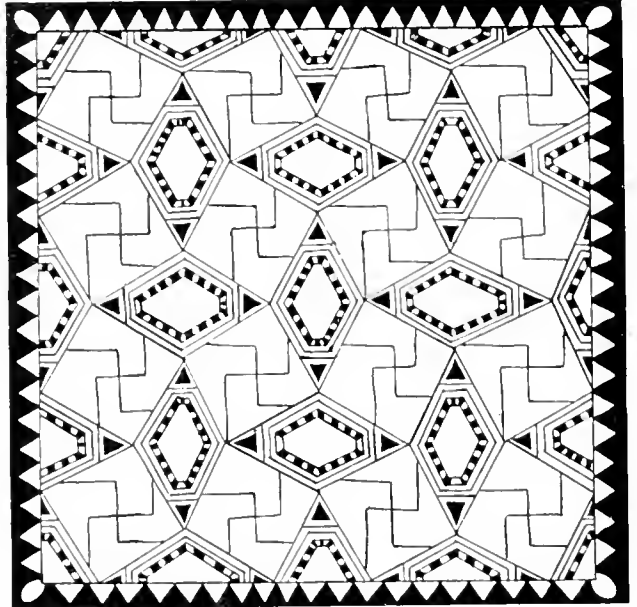
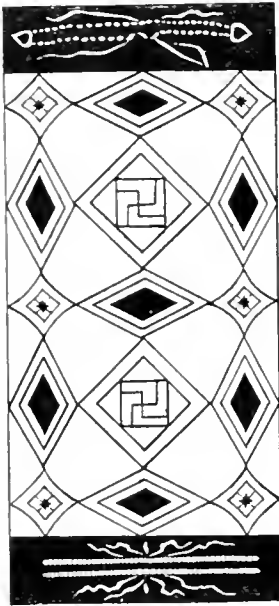

Fig. 285 Mosaich de Puig de Cebolla
(Memorias de la R. A. de la Historia, t. VIII)

Figs. 286 y 287. Mosaichs de Puig de Cebolla. (Memorias de la R. A. de la Historia, t. VIII)

Figs. 288 y 289 — Mosaiels de Puig de Cebolla. (*Memorias de la R. A. de la Historia*, t. VIII)

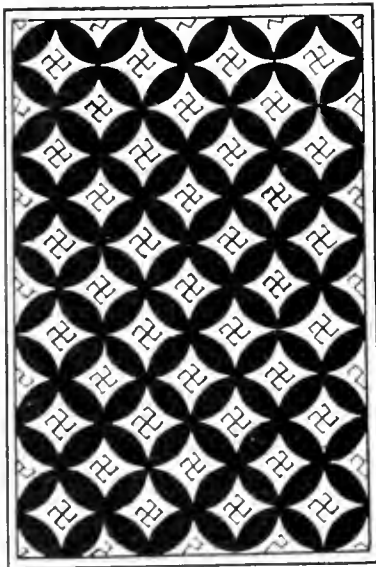

Fig. 290 — Mosaiel de Puig de Cebolla. (*Memorias de la R. A. de la Historia*, t. VIII).

la trena, les estrelles y rosàcees de tota mena. (Figs. 282 a 290)

opus musivum — Queda per citar finalment l'exemplar importantíssim de mosaiel de vidre que cobreix la volta de Centelles; l'*opus musivum*, el que els moderns en diuen mosaiel venecià. Esta dividit en tres zones: un fris inferior a sobre del qu'hi ha com un pòrtich de columnes ab canya adornada ab estries helisoidals y capitell jònich que sosté un entaibament de cercles formant una imbricació y el troc restant dividit per uns archs seguint els meridians. El fris inferior representa una cassera d'isarts en el terrer immediat a una vila; les escenes de la cassera estan representades successivament:

prop la vila, que sembla una casa de pagès actual ab ses finestres rectangulars dividides en quadrats, ab ses golfes, ab ses teulades a dos vessants, hi ha representat un esclau menant dos cavalls carregats ab una pesada xarxa de cordes; segueix un esclau ab els gossos y portant al coll un pal; tres esclaus porten la xarxa mentre altre

Fig. 291. Mosaich trobat al Masnou. (*La Il·lustració Llerantina*)

aguanta per la brida els cavalls descarregats; un esclau portant un troc de xarxa y els pals pera sostenir-la; un cavaller y tres isarts; un cavaller perseguint un isart; varis cavallers acorralant els isarts al extrem de la torrentera tancada per la xarxa.

El fris es limitat per la part alta per un trenat y per una faixa decorada ab linies ondulades; a sobre comença el pòrtich de columnes jòniques que semblen irregularment repartides; en els intercolumnis hi ha varies representacions: una figura ab un lleó (Cibeles?); una dona y un home; una escena marítima; una barca ab la vela desplegada; una construcció de fusta ab plafons; un grup d'homes. Sobre l'entaulament venen els archs seguint els meridians y entre ells varies figures: un home nu portant a la ma rains; un

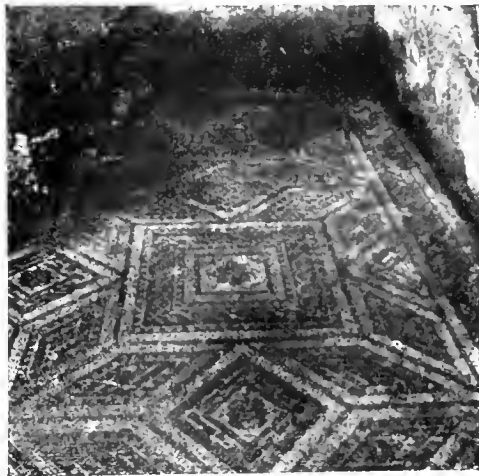

Fig. 292. Mosaich trobat al Masnou
(*La Il·lustració Llerantina*)

cap mutilat d'un jove; homes coberts de la gorra característica dels frigis, que'ls romans utilisen pera representar els barbres d'Orient en actitud de

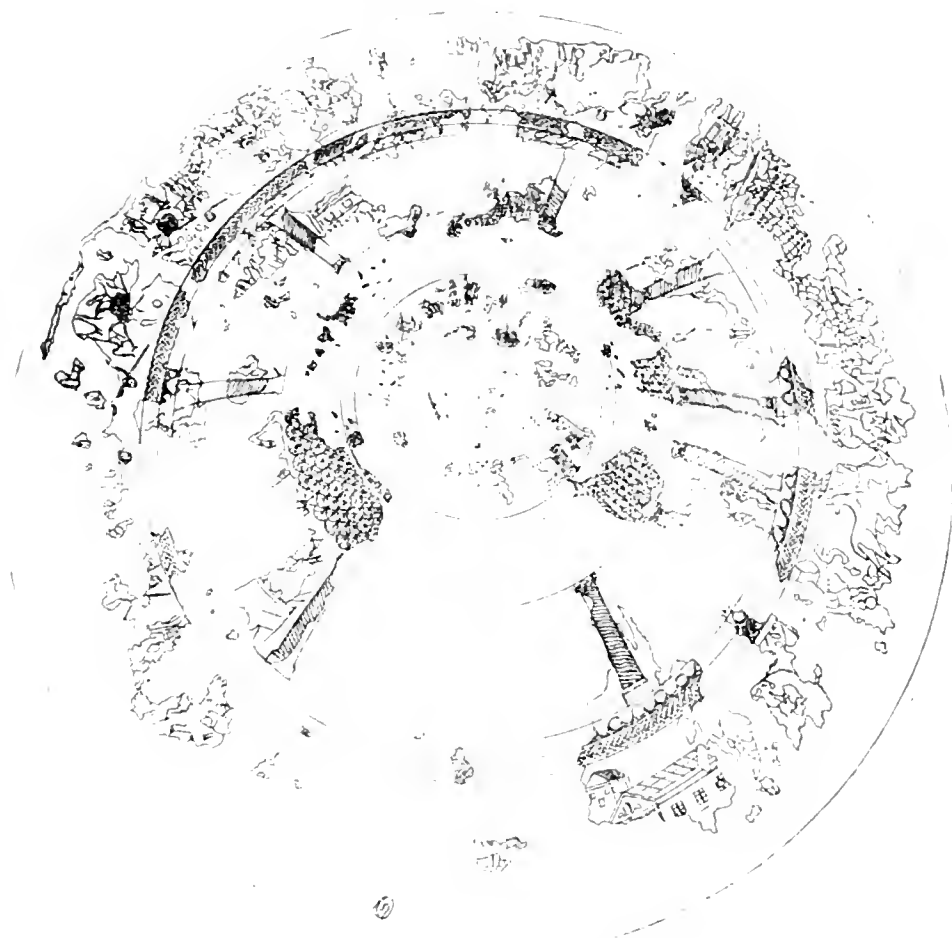

Fig. 293. Mosaïc de Centelles.

pregaria. Mossèn Guàrdol ha suposat aqueix mosàic cristià (el vaixell, la escena de càssa, els orants davant la estàtua, representació dels noys al forn de Nabucodonosor). Lo cert es que's tracta d'una decoració de baixa època com clarament ho indica l'indumentària.

Él es el conjunt de la decoració en mosaïc a Catalunya; els elements clàssics predominants, juntant-se poch a poch ab els entrellaçats, estrelles y esvásticas que invadiïren la decoració romana en la baixa època.

Fig. 294. Anteixes del Museu de Tarragona, n.º 2594, 2593 y 2597

XXIV

L'ART ROMÀ RÚSTECI

DURANT anys ha sigut una afirmació general la de l'unitat de l'art romà; una ciutat poderosa, una organització administrativa fortíssima, s'extengué per una gran part d'Europa, portant arreu les formes imposades de tota la vida social. Mes a sota d'aqueixa organització existia forçosament una pluralitat de pobles; ho prova més que res el que aixís que fou romput el llaç fictici y desfeta la maquina administrativa romana, aparesqués per tots els dominis del imperi una gran varietat de nacions ab sa diversitat de llenguatjes y ab sa prodigiosa multitud de concepcions artístiques.

Aqueixa conservació de la personalitat nacional, es sabuda y evident pels pobles de gran y intensa civilització. Grècia per comptes de veure morir son art y son llenguatge, un cop vençuda, conquereix al vencedor; l'Egipte produeix un esclat d'art ab sos caràcters típics en plè domini roma; mex encare es de transcendència l'estudiariho en els pobles de cultura menys intensa, en els que hi floreix, al costat de l'art clàssich, un art local per sa factura y per sos temes; un sentit artístich local, o si's vol una rusticitat local que canvia y transforma els canons de l'art clàssich.

Aqueix art rústich mereix ser estudiat pèl país català, non hi ha elements que cal aportar a aqueix capítol encare no complet de l'Historia de l'Arquitectura y ell acabara aqueixos precedents del art romànich.

Tot el cicle d'art foraster dels colonisadors a l'Hispania es, com ha dit l'Hübner, un sector del gran cercle de l'art romà; al altre extrem del Mediterrani, en tal fragment del temple d'Heliopolis, s'hi trobaven els mateixos temes del fris y la cornisa del temple d'August aixecat pels de Tarragona; en tal muralla de la Colònia de Tingad, perduda entre les

arenes del desert africà, s'hi trobava el mateix aparell dels murs del temple d'Ausa; els elements decoratius fragmentaris descoberts entre les ruïnes de les nostres vil·les y ciutats, se troben repetits en els troços que's desenterren en les de la Provença o d'Itàlia o del Nord d'Àfrica.

Caracterisa a la major part de la nostra decoració una certa rusticitat; es patent en ella que, a excepció de Tarragona, no's tracta de un art ciutadà refinat, elegant, cuidat en els primors de la execució, sino d'una obra rústega, de vil·les imitadores del saber exòtich; es veu no un art que's crea y desenvolupa y viu de si ma-

Fig. 295. — Lápides del Museu de Madrid, procedents de León, n.º 16502 y 16490

Fig. 296. Làpides rústiques del Museu de Madrid procedents d'Alnozar, Palència y Cazlona n.º 16505, 16506 y 16539

teix, sino una obra importada seguint una moda que altres orienten y que aquí arriba en sa plena bellesa quan els artistes venen del centre que la crea y que si l'executen els que viuen en el país, se desnaturalisa, ja per retrassarse y executar lo vell, caducat y passat de moda, ja per no saber seguir los finesos difícils d'un art que's copia. Els temes son els clàssichs, tal com els descriuen els tractadistes coetanis, tal com marquen els canons de Vitruvi, arquitecte d'August; mes l'esperit, l'execució, es pobre, barroera. Tal passa avuy en les copies de l'art parisièn o vienès fetes en la nostra mateixa terra.

L'ART POPULAR. REPRODUCCIÓ
DE TRAJOS

Tot aqueix art es encare'l gran art, fins a un cert punt, aristocràtic, mes al costat seu n'hi viu un altre de rústech; no per l'execució, sino perque reproduueix formes més antiqües que als artistes clàssichs devien semblarl'oshi obra barbre ab accent ingrát, com aquells cants que adolaven les colles de joves de Galicia del exèrcit

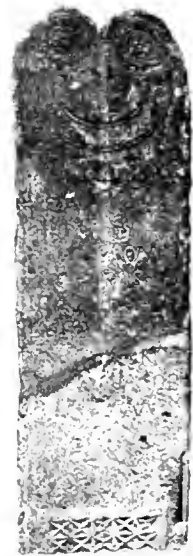

Fig. 297. Làpida del Museu de Madrid procedent de Palència.

d'Amibad invasor de Itàlia, com aquells noms barbres dels llochs hispans que Plini no podia anomenar sense fastich y Mela per lo impronunciables deixava de citar. ¹ Sobreviu un element indígena, logra de tant en tant

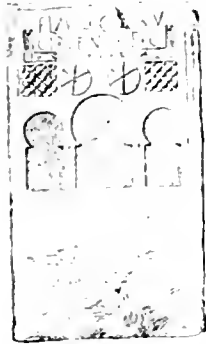

Fig. 298. Lápida del Museu de León ab representació de arcs de ferradura. (Redonda, *Monumentos primitivos de Asturias*)

apareixer que com del país, sortint per sobre la riuada inmensa de la civilització romana que tot ho arrastra.

Aqueix art indígena apareix en primer lloch reproduint en les antelices dels teulats les toques y pentinats populars; dones ab caputxes y ab vels rodejant el cap profusament enjoyat, partida al centre la clenxa y penjant els cabells pels costats (pags. 22, 26 y 250 y fig. 294) tenen ses analogues en les trobades a Cabeza del Griego y a Vales, ² encare que difereixen d'elles en la disposició del cabell, en aquelles tirat cap al front y tallat en forma de sarrell penjant lo restant en trenes pels costats, tal com en les testes trobades en el Cerro de los Santos; les modes populars eren com ara, diferents d'uns a altres pobles ibèrics. Tan sols en un dels caps reproduït en la fig. 293, s'hi veu aqueix característich sarrell ibèrich

Fig. 299. Lápida de León ab representació de arcs de ferradura. (Redonda, *Monumentos primitivos de Asturias*)

ESTELLES DE LEÓN Y PALENCIA
CRONES DE LA VALL D'ARÁN

Mes non aquest art se presenta clarament es en la decoració de les esteles y urnes cineraries dels llochs apartats de les vies, en que la comunicació de idees no lograva extingir les costums antigües; o en els ornaments populars que, com ara, se nutreixen intel·lectual y artísticament de les obres d'un art permanent, d'origen devegades antiquíssim.

A Espanya cal citar principalment dos grups: en primer lloch, les esteles trobades en la terra asturicense; en l'antigua *Pallantia* (Palencia), en la Colonia de la *Legio VII quæina* (León) y en segon lloch

1. PLINI anomena els noms geogràfichs d'Espanya: *barbaris appellatis, Nat. Hist.*, Llib. III, Cap. IV y d'altres abans de citarlos, fa aqueixa salvetat: *etru rusticum nominantur*. — Surt s' desern la joventut gallega que acompanya Amibad a l'Idryx diu *barbaris nunc patris ululante a caruina linguis. Punicorum*, Llib. III, 353. — Mri y diu de certs noms enskaros: *quorum nomina nostra ore rincipi requirant. De situ orbis*, Llib. III, Cap. I.

2. PUIGI PARS, Obra citada, t. II, pag. 147 y següents.

el grup no menys interessant d'urnes cineraries y esteles que s' troben en terres de la Aquitània, en la *Civitas Commenarum* y en la *Civitas Cousarnum*, que ocuparen les actuals diòcessis de Cominges y de Couserans y que s'extenen per la nostra vall d'Aran, totes decorades de temes geomètrics, combinacions de cercols y estrelles completament estranyes al art clàssic, y que apareixen junt a un altre element estrany també a l'art roma: l'arch de ferradura sostingut sobre columnes.

Les esteles de Leon y Palencia se caracterisen principalment per l'arch de ferradura. Sa epigrafia fa datar-les del segle II de J. C. Presenten dos variants: en una l'arch de ferradura sostingut per pilastres enquadrant un tema decoratiu, o una inscripció ab caràcters clàssics llatins; (Figs. 295, 296 y 297) altres sota la inscripció llatina porten dos o tres archs de ferradura, com reproduint la entrada d'un edifici en forma esquemàtica. (Figs. 298 y 299) En aquestes ja no hi ha dubte de la forma del arch; no es ella exigida per cap necessitat decorativa com l'arch que rodeja un tema circular, ni pot tenir altre significat que reproduir l'esquema l'entrada d'un edifici. En les ruïnes arquitectòniques no s'ha conservat aquesta forma més que en la planta d'alguna que altra exedra de la decadència romana, en la regió mateixa. Junt ab aquest tema apareix la estrella formada per encruaments d'archs de cercol, o en forma floral polipètala o bé formada de raïgs curvilinis (hèlix) en un mateix sentit, que res tenen que veure ab l'aster oriental y les faixes decorades de quadrícules ab ses diagonals.

El segon grup el formen les esteles sepulcral y les urnes cineraries de les valls pirenaïques; les primeres terminen en frontó qual centre decora una o dues estrelles; en el mig de l'estela, dintre un quadrat y sota archs lleugerament reentrants en sos rasaments, hi ha esculpides dues figures barroques y després elementals combinacions de cercols. (Fig. 307) No difereixen en la decoració les esteles descrites, que guarda el Museu de Tolosa, de les urnes cineraries que serviren pera bastir les esglésies de la vall de l'Arboust que desaigua al Garona, prop de Luchon, a Garin, a Sant Pere y a Sant Aventin, a Cazaux, a Cazailh, a Sant Bertran de Cominges, y de les que en altre temps hi havia en les esglésies de Gausach, Vilamos y Bausen en la nostra vall d'Aran; les mateixes arcades lleugerament reentrants sobre columnes aixoplugant els bustos dels difunts, (Fig. 301) amà-

Fig. 300. Lápida ab inscripció ibèrica (Bofarull *Historia de Catalunya*.)

Fig. 301. Urnes funeràries. Església de Sant Pere al poble de Sant Aventin a la Vall de l'Arbouost. (Fot. de la Missió del Institut d'Estudis Catalans i a la Treuerna d'Aragó.)

lechs temes de cercols y d'estrelles, anàloga rusticitat en la escultura; en alguna apareix entre aquests temes un gerro del que arrenca una rústega vinya barbarament esculpida, recordant la decoració dels sarcòfecs que'ls arqueòlegs francesos denominen del Sudoest. Per excepció en una de Vilamós, (Fig. 307) entre'ls dos bustes de sos parcs hi ha grollerament gravat un infant; en altre de Bausen, tres figures son aixoplugades per les arcades en ferradura; (Fig. 309) en una de Vilamós (Fig. 307) hi ha representada una sola figura, armat el bras dret d'un bastó y l'esquerre aixecat enlayre; en altre de Sant Pere de l'Arbouost, (Fig. 301) sota'ls bustes hi ha un aucell y una representació d'una cinya clàssica en els monuments funeraris: el magall, la *ascia* romana tant comú en les representacions funeraries desde'l segle I al IV; (1) en l'estela del Museu de Tolosa (Fig. 306) hi ha la caixa pera les libacions funeraries sota'ls bustes dels difunts. Aon se troben aquests urnes, al seu costat, en els mateixos murs, hi apareixen lapides votives al déu indigena *Abellion*, dedicades per gent que porten noms estranys al llatí: Bonecon, Cisonen, Cissobon, Hermon, precedits de vegades de cognoms romans: Valerius, Antonia, etc., que declaren que han complert el vot fet a la divinitat gala.

Aquests dos fets y l'ausència de tot símbol clarament cristià, indiquen

(1) CABROL, *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie*, «ascia», col. 2943.

que's tracta aquí d'elements pagans coetanis de les obres de l'art clàssich, d'elements enderrerits, no pas antics, usats per les arconades valls pirenaïques. Sa antigüetat no és extraordinària; cal notar com, en sa decoració, les arcades s'apoyen sobre columnes directament; cal fixarse en els capitells y en les bases grollerament exagerades; en el pentinat abels cabells tirats cap avant y en els mantells agafats com en el segle IV ab una libula en l'espatlla; en els *lati-clari* que penjen al davant d'alguns dels personatjes, com en les pintures de les catacumbes del mateix segle. Son el símbol dels déus y les creencies velles refugiades en les valls altes, en els pagès, el paganisme propiament dit.

Fig. 302. Urna cineraria procedent de Sant Pere, Vall de l'Arhoust

Mentres a la terra baixa s'aixecaren els temples augústeos y s'esculpien les fulles entortolligades del *acanthus*

clàssich y les guirnaldes de roure ornaven els bucranis dels frisos, les altes valls arconades permaneixien en sa rudimentària civilització d'eynes de pedra y terrissa feta a ma sense torn y mal cuyta a la foguera.

En plena decadència de l'art clàssich, quan la creixent invasió oriental ha transformat l'idea del ordre grec, y ls arquitectes d'Occident s'han atrevit a sentar els arcs de les bassiliques sobre les columnes corinties, els aranesos esculpeixen també en llurs tombes arcades sostingudes directament sobre columnes; mes no en sarcòfecs cristians, com en les ciutats de prop de mar, sino en urnes cineraries conservades, y mentres el cristianisme ha

Fig. 303. Urna cineraria procedent de Sant Pere, Vall de l'Arhoust

Fig. 301
Urna cineraria del Museu de Tolosa

Fig. 305
Urna cineraria de Sant Pere, Vall de l'Arbust

invadit els palaus y els foros y els temples de les ciutats y la costum del enterrament ha substituït per tot el Mediterrani l'incineració, els aranesos, com els de les valls properes de la vessant francesa, guarden les cendres de sos morts en urnes y graven al costat pedres votives dedicades a divinitats indígenes.¹

L'ART ROMÀ RUSTIC I EL fet del art popular vivint al costat del art roma, no es pas non en els estudis arqueològics, ni descomegut en altres païssos; hi ha realment tot un art ibèric que ha descrit Pierre Paris y després d'ell venen il·lustrant diversos arqueòlegs y treballadors, que coexisteix ab l'art roma en el baix fons del poble, al igual que junt ab ell viu una escriptura ibèrica y de tant en tant els cognoms ibèrics apareixen en les inscripcions y les divinitats ibèriques en les lapides votives. Aquest fet es la repetició de una llei històrica que avuy encara's

(1) A Catalunya, en el segle IX, s'ombla comú encara l'ús d'idiomes diferents del llatí. Sant Paç, bisbe de Barcelona, diu: *Latina, Egiptus, Athena, Thracas, Arabes, Hispani, Deum confitentur, omnes linguas Spiritus Sanctus intelligit* (Epist. II).

Fig. 306. Estela del Museu de Tolosa ab l'obertura per les libacions.

Fig. 307 — Una cineraria de Vilamós. (Fot. Soler)

realisa en l'art popular y que s'ha realitzat sempre en totes les terres: en Reimach ha notat com l'art geomètric que ell anomena celta-seita, qual area considera, es l'Europa central y del nord, a la que'ls arqueòlegs coneixen ab el nom d'art de la Tene, nom de l'estació suïça de sobre'l lloch de Neuchâtel, continua durant la dominació romana y sobreviu al art clàssic importat.

Molts d'aqueixos temes decoratius s'introdueixen pels decoradors romans, entre'ls temes clàssics, en les formes d'art secundaries. Sota l'ostratificació del art helènic, ha dit en Venturi referintse a los arts en general en la Roma imperial, hi vivien formes populars, pobres, vergonyoses, que al acabament de la magnificencia romana representaven ab evidencia el fons de la rassa y després cambiantse y transformantse esdevingueren les formes noves de los diferents escoles d'Italia: aixis com a la decadencia de la cultura de Roma, en la llengua, en lloch de los nobles, solemnes paraules de Cicero y de Tacit, resomaren més freqüentment els mots vulgars, que per medi de lentes transformacions, formaren l'idioma del Dante. (1) Aqueixos formes eren vivents de temps en les arts humils, com les formes del idioma rústic eren vivents en el llenguatge del baix poble, principalment en la ceràmica, en el mosaic y en la decoració dels teixits.

Igualment en l'Hispania romana's repeteix el fet curiosíssim de que aqueixos elements, com la hèlix (estrella de radis curvilinis) la creu *seras-tica* y l'estrella feta de arcs circulars, els trenats característics del art

(1) VENTURI, *Storia dell'Arte Italiana*, Milano, 1902, t. I, pag. 64.

Fig. 308. Úrnia de Gausach. (Fot. Soler)

reixen en les bandes d'or del tresor de Javea que's guarda en el Museu Nacional d'Arqueologia de Madrid, tal com el de la tija ondulant, de la que's desprenen volutes a cada ondulació, tema generalment adoptat en la decoració romana; tal com els trenats, desde tan antich usats en la decoració mediterrània. Mes lo que caracteriza aqueixa decoració de les esteles y urnes funeraries, es l'estela ab inscripcions ibèriques barcelonesa avuy perduda, mes qual dibuix s'ha conservat íntegrament, (Fig. 299) apareixent en ella una distribució decorativa com les esteles palentines y lleoneses,

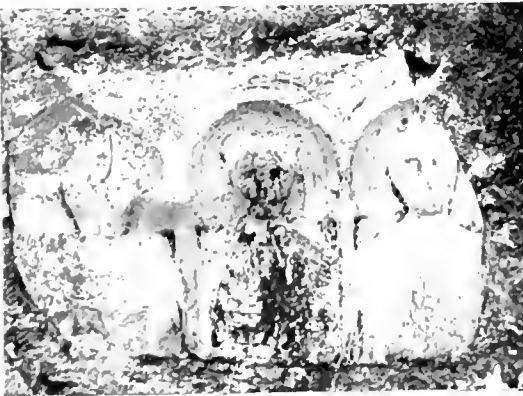

Fig. 309. Úrnia de Bansen. (Fot. Soler)

romà rústech, son en la terra ibèrica de la més gran antigüetat. N'hi há prou ab recordar la decoració de les Cítanies portugueses, com les de Sabroso y d'Ancora; allí apareixen les roses fetes de círcols, la hèlix y ls trenats tant comuns en la decoració dels mosaichs y dels marfils de les derrerres èpoques. (Figs. 309 a 311)

L'examen de l'esculptura ibèrica dona lloch al coneixement d'un número de temes: uns com les roses de cinch o sis pétals, anàlechs als de les esteles; altres propis de l'orfèbreria que no's troben en l'esculptura de pedra, però que apa-

reixen en les bandes d'or del tresor de Javea que's guarda en el Museu Nacional d'Arqueologia de Madrid, tal com el de la tija ondulant, de la que's desprenen volutes a cada ondulació, tema generalment adoptat en la decoració romana; tal com els trenats, desde tan antich usats en la decoració mediterrània. Mes lo que caracteriza aqueixa decoració de les esteles y urnes funeraries, es l'estela ab inscripcions ibèriques barcelonesa avuy perduda, mes qual dibuix s'ha conservat íntegrament, (Fig. 299) apareixent en ella una distribució decorativa com les esteles palentines y lleoneses, els temes decoratius de la qual son l'estrella, representació solar y la mija lluna, tant comuns en els trajos, probablement litúrgichs, de l'estatuaria ibèrica.

La relació es establerta: els temes de les esteles y de les urnes cineraries araneses son temes d'us antich nacional en els pobles diversos de l'Iberia antiga. (1)

Quin es l'origen d'aquests

(1) HILFEN, *Monumenta linguæ ibericæ*. Berlín, 1893, pag. 143.

Fig. 310. Pedres esculpuras de la Citania de Britoiros, Portugal (Cartailhac)

elements decoratius? Mr. J. I. Marquet de Vasselot que firma l'article «Les influences orientales» en *l'Histoire de l'Art* de Michel, ⁽¹⁾ afirma que l'estrella de sis puntes, la rosàcea y l'hèlix (rosa ab radiacions enrvilines), son d'origen siria, demostrantho de l'abundancia ab que's troben en les reproduccions de decoració de les bassiliques de la Siria central, fetes per Mr. de Vogüé. ⁽²⁾

Es difícil afirmarho; per una part son elements aqueixos massa senzills pera que no pugui ser atribuïda sa gran àrea geogràfica a casuals coincidències o a aqueix fons d'idees simplicíssimes comunes a tots els pobles. L'arch de ferradura, l'estrella de sis puntes y l'aster millor que la rosàcea, son elements característichs de la decoració oriental micènica y asiria principalment; però s'està més en lo cert dient que ella junt ab els trenats son elements comuns a la primitiva decoració mediterrània. ⁽³⁾

Cal, al arribar aquí, sentar unes conclusions d'aqueixa part d'estudi y re-assumir en poques paraules els elements que caracterisen a aqueix art rústech romà que son: l'arch de ferradura; rosetes y estrelles forrades

(1) T. I, pàg. 395 y següents.

(2) M. DE VOGÜÉ. *Syrie centrale*. París.

(3) CARTAILHAC, *Les Ages Pre-historiques d'Espagne et du Portugal*, París 1885, pàg. 272 y següents.

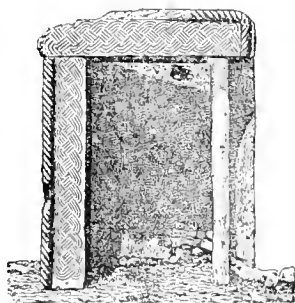

Fig. 311. Rellens d'una porta de la ciutat d'Ancora, Portugal (Cartailhac)

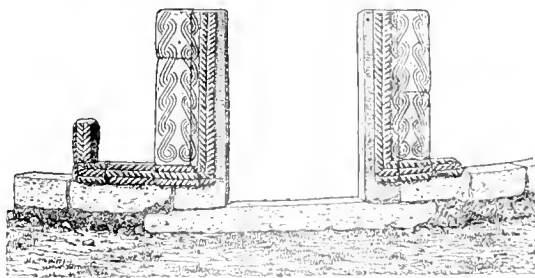

Fig. 312. Rellens dels montants d'una porta a Sabroso Portugal (Cartailhac)

per archs de cercol, el centre del qual està en els vèrtixs d'un exàgono inscrit; hèlix o estrella de radis curves; trenats y entrelaçats. Aqueixos elements son derivacions d'un art més antic que correspon a antigües colonisacions locals y medis d'expressió decorativa coetania de l'escriptura ibèrica.

Se repeteix en plena època romana la supervivència de les arts antigües esdevingudes populars y's repetirà encare un altre fenomen històric, ja que aqueixos elements de la primitiva decoració mediterrània conservats en l'art rústech roma, pendran nova potencia al desaparèixer ab la administració imperial les colles de edils y de pretors, de curators, de censors y prefectes que aquí importaven els esplendors sumptuosíssims y modestos del art de la Mare Roma.

Antefixa (Museu de Tarragona, n.º 2595)

Fig. 313. Antefixes trobades a Empuries. (Museu de Girona)

CONSEQUÈNCIA FINAL

RESUMIM ara l'impressió de conjunt, després d'aquest inventari llarg de l'arquitectura romana a Catalunya, en una sola frase : no's veu en ell la personalitat d'un art nacional. Els nostres temples tenen sos anàlechs a Roma, especialment en les Galies; senzills y pobres quan son construïts pèl *vicius* humil; rústechs quan els aixeca la colonia militar reduïda; quan son l'obra colectiva expressió del país, ríchs y sumptuosos, que's commemoren en les monedes y sa fama ressona en els historiadors de Roma, en els epígrafs de les illes apartades del mar Jónich. Els sepulcres que vorejen nostres vies son repetició dels tipos comuns de tot l'Imperi, y'ls luxosos sarcòfechs en que's guarden els restes dels poderosos, son obra industrial que les naus porten dels tallers d'Italia. Els teatres, amfiteatres y circhs son en les grans ciutats, a Tarragona, a Sagunte, construïts aprofitant el terreny en lo possible y reproduint tipos comuns de per tot. Els ponts, tenen sos iguals en la Provença, com els arcs triomfals, semblant

mes l'obra adotzenada, subjecte a tipó sabut, que l'obra arquitectònica original. Els procediments constructius no s'aparten dels usats en una gran zona que comença en la frontera de les Galies y s'estén cap al Migdia d'Espanya, procediments are d'origen grec, are de tradició etrusca y romana, are propis d'obra rica, are modestíssims, usant pera bastir la cella d'un temple'l metode empleat en la colonia de Tingad pera bastir ses muralles. En l'obra artistica ab que l'escultor embelleix la construcció de reble o fornigó, l'originalitat hi manca. Tota l'arquitectura es purament romana, com implantada per forasters. Catalunya adopta en ses ciutats de la costa el modo de ser y'ls gustos romans, refent sobre les ruines dels centres de colonizacions velles o sobre'ls murs pobres dels indigenes, ciutats semblants a les del Laci, ab ses temples, ab ses vies plenes de sepulcres, ab ses foros, ab ses teatres, anfiteatre y circhs, ab ses termes, ab ses aqueductes. Els camins, ab la construcció de per tot, creuaven la terra y'ls ponts, reproducció de models sabuts, unien les rieres, y'ls forts segons els principis de la fortificació romana, coronaven les montanyes. Les villes ab ses pintures y ses mosaichs, y les cases rustiques ab ses porxades, ses cellers, ses graners com centenars de celles d'habitació, blanquejaven per les nostres montanyes. Una part del país cambià sa llengua, ses costums, y ses lleys, y esdevingué ciutadà romà. Tot l'art català-romà es un sector del gran art escampat en l'Occident del Mediterrani, es com hem dit, un art colonial, art imitat desde un país llunya, comparable més aviat al de les ciutats africanes que als centres rics y cultes de Narbona, Arlés y Mérida. Es pot ben dir, parafrassejant a l'ustel de Coulanges,¹⁾ que la Iberia, ab el contacte de Roma se transforma en romana; els esperits entraren en una nova vida. Se volgué llegir els llibres grecs y llatins. Se volgueren sentir comedies y's feren representar les de Plautus. Se volgué escriure, y s'imita la literatura llatina. Sepleteja y's feu en llatí després de nutrirse de Cicero y de les lliçons de Quintília. Se concebí la noció d'art; es mira el vell o al menys l'elegant; els hi plagué construir y a falta de models ibèrics s'imitaren els models y tipos de la Grecia y Roma. La Iberia infantia escriptors, advocats, poetes, arquitectes y escultors. Y no hi hagué, ab tot, ni una literatura, ni un art ibèric; aqueixa literatura y aqueix art foren romans.

Peró aqueixa romanizació tingué dos limits: un de territorial y un en sa intensitat. La densitat de les ruines romanes, desapareix en l'interior. Tot just se citen lapides a Guisona, Isona, Prats del Rey, Sopena y Ovarra,

1) *La Gaule Romaine*, Paris, 1891, pag. 134 y següents.

A mida que s'entra cap al interior, les ciutats grans desapareixen, els poblats són petits destacaments, rudimentaris *ageres* militars de defensa o castres d'ocupació armada.

Un altre límit es el de la intensitat de la civilització adoptada. La nostra terra's conserva excepcionalment rústega, formant com una clapa entre la vida romana de la Galia Narbonesa y de la Bètica. Una y altre tenen civilització antiquíssima que no penetra a nostra Catalunya en son aspecte refinat y brillant. Aqueix fet la prepara diversament pera la formació del art romànic ab els caràcters d'una escola ben precisa, ben delimitada, de l'escola Languedociana, d'intensa cultura llatina, y de l'escola Provençal, hereva d'esplendor helènich; aixís com la separa de les terres del Migdia d'Espanya que devien trobarse sota l'influència musulmana, una nova civilització oriental que anava a continuar els esplendors de la seva vella colonisació pels antics vaixells llevantins. N'hi haurà prou pera fer evident la pobresa de nostre art romà, ab compararlo ab el de les ciutats provençals y languedocianes, y el de les ciutats de Tolosa y Narbona; ab el d'Elx y de Mérida; es el seu un art refinat y culte, comparat ab el generalment rústech aquí trobat.

N'hi hà prou ab pensar ab l'art aplegat en els Museus de Tolosa, Narbona y Arles, ab el nostre dels Museus de Tarragona, Barcelona, Vich, Lleyda y Girona. Hi hà alguna excepció: la hem feta notar en el temple d'August y el de Júpiter, de Tarragona; igual que avuy, en les colònies apartades, de tant en tant la metròpoli hi envia'ls esplendors de son art. El restant es sempre art d'imitació llunyana o art mercantil exòtic.

Fronteris d'ell, geogràfic y estèticament, es aquell art pirenaic trobat per les valls del Ariège y del Garona, del que's guarden elements en les barbres urnes cineraries de la vall d'Aran.

Els geògrafs parlen de la gent barbre y aspre apegada a llurs coves que habiten prop de les grans colònies murades, y junt als temples de pedra y marbre, y a la vista de les viles decorades de sumptuosos mosaics, hi hà les torres de tapia y els petits poblats murats de fanch y pedra al istil hispà; al costat de tota una arquitectura clàssica, més o menys provinciana, hi hà una decoració barroera, feta ab els més antics temes mediterranis; es l'art popular rústech, es l'art més antic del país que sobreviu a les superposicions de l'arquitectura oficial administrativa.

La conseqüència d'això es que l'art era postis; per això fugiran sos escassos refinaments ab l'administració romana y reviuran sobre d'ell les formes populars y s'hi introduiran formes noves obeït a influències llunyanes. Aixís, el llenguatge clàssic de les lapides, mor y desapareix

ab els darrers legionaris que abandonaren les nostres velles ciutats colonials, empobrides per l'Imperi y amenaçades pels barbres, y queda no més un llati rústech, una parla vulgar.

Mes, com el llenguatge, aqueixa forma arquitectònica romana, la primera sembrada a Catalunya, hi haurà deixat marca profunda; els ordres classiehs seran imitats en forma nova, per un barbre; el recort de Roma y l'afany d'assolir la civilització perduda y de guardar sos restes, continuarà en la civilització romànica, y igual que'ls monastirs guardaran y reproduiran els tresors de la literatura llatina, y de vegades voldrán fer parlar novament la llengua clàssica, aixís les fulles d'*acanthus* tornarán a revivre en els capitells, y de l'art mort surgirà l'art nou que ompla una gran part de la Edat Mija en la nostra terra: l'art romànic.

Pedra terminal
Museu de Santa Agueda, n. 1179

LLIBRE II

L'ARQUITECTURA CRISTIANA PRERROMÀNICA

Fig. 314. Sepulchre trobat en el cementiri cristià d'Empúries. (Museu de Girona)

I

LES CAUSES SOCIALS DE RENOVACIÓ

VENEN a trencar el curs de la civilització romana dos fets principals: l'invasió dels pobles barbres del Nord y la de les idees cristianes. Aqueixes dos influències poderosíssimes se reflexen en les obres d'art, lentament en els darrers temps del Imperi romà y van prenent intensitat fins a convertir-se en dominants durant el període del govern polítich dels visigots a Espanya, fins que les extingeix la pobresa del temps després de l'invasió musulmana y venen a substituir-les les corrents romàniques que s'inicien cap els segles ix y x.

L'arquitectura fou llavors la incoherent barreja d'una època històrica no organitzada, en que junt ab la ruïna de lo vell, se reflexen a les costes

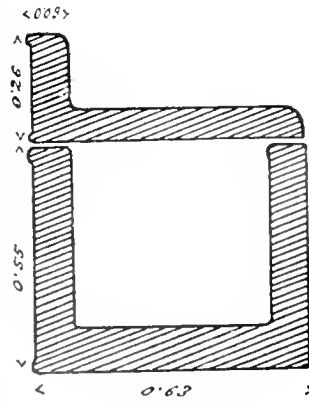

Fig. 315. Secció de la fig. 314

llunyanes del Occident mediterrani, els esforços nous que'ls congriem en els centres del Orient.

Es un error el imaginar un canbi sobtat y momentani en l'art: tot perdura y res s'esborra enterament ni en un instant. Els fets polítics tampoch foren may com els canbis teatrals instantanis, ni com les transformacions ràpides modernes.

Al costat de la vida antiga y del art romà ab tots sos atreviments y sumptuositats, hi anava aparexent gradualment, ja desde temps, una nova manera de concebir la vida, una altre idea del culte y de la mort, uns nous temes a representar y altres idees artístiques que ab la vaguetat de lo que germina apareixien en el món. Poch a poch l'arquitectura's transforma, s'introdueixen noves idees de composició, desapareix el concepte de la eunitat y de la proporció antigües y entre la decadencia de les formes decoratives y esculptòriques apareix un nou art. Hi ha en el fons d'aqueixa transformació els elements reduïts, escassos, portats pels barbres, hi ha la permanencia irresistible de les formes clàssiques, hi ha després la decadencia produïda per la desaparició de l'organització romana, una serie d'influencies orientals: jueues y helenístiques, vingudes remotament d'aqueix fons misterios assiatich, que's trasllueixen en son moment culminant en l'art bisanti; sobretot un fenomen històric, comú a totes les decadencies: les formes populars del art rústech antiç, sobrevisquent a la ruïna y imposantse entre les desferres del art aristocratic que mort.

L'INFLUENCIA BARBRE

L'invasió barbre, no es propiament una invasió sobtada y tumultuosa: es una penetració lenta que acaba per destruir l'organització política romana, mes aixó poch a poch, no en un moment. Es com diu Foustel de Coulanges, la presa de possessió de la autoritat civil y del govern, efectuada per les bandades de barbres que constitueixen casi tot l'exercit imperial. ⁽¹⁾ Comença aqueixa penetració casi ab l'imperi, y a la vigilia de la gran invasió del any 406, el bisbe Simoesius, dirigintse al Emperador en son *Discurs sobre la realeza*, li diu: « Els Barbres son per tot,.... no hi há una sola de nostres families que no tingui com a home de servey a un got! En nostres viles, els mestres de cases, l'aiguñader, el camalich son gots. » ⁽²⁾ En apariencia, de moment res fou canbiat; els barbres, com un cos romà militar, s'acantonaren en

(1) *L'invasion germanique et la fin de l'Empire*, pag. 563.

(2) GOUSSARD. *Leçons professées à l'École du Louvre* (1887-1896). — 1. *Origines de l'art romain et gothique*, Paris, 1899, pag. 164.

les ciutats tot reconeixent l'autoritat imperial, pera apoderarse y exercir després en sa substitució el poder civil.

Els fets materials passaren del següent modo: Els vandals, suevos y alans, després de devastar la Galia Narbonesa (406), invadeixen l'Espanya (411) com unes colles salvatges, deixant de banda la Tarraconense. En 412 com a exèrcit imperial, els visigots de temps en contacte ab la cultura romana, s'estableixen en la Galia y sense rompre la dependència ab l'Imperi, s'apoderen de la Galia Narbonesa y de l'Aquitània. En 414, ab el mateix caracter passen el Pirinèu y se estableixen a Barcelona, continuant l'administració romana ab son centre a Tarragona y's forma una mena de Estat got, ab nominal dependència romana, que té per límit meridional el Llobregat y s'esten cap al Migdia de França, ab la capital primer a Barcelona y en temps de Sigerich a Tolosa, mentres que cap al Migjorn continuà el domini romà. El domini polítich del Imperi durà en gran part de l'Hispania Tarraconense, fins en temps d'Eurich en l'any 469 en que'l exèrcit del rey got, que desde la Galia havia entrat a Espanya seguint el curs del Ebre, destaca un cos que s'apodera de Tarragona. En 475 es reconeix l'independència del Estat got de la Galia y de l'Espanya, conservantse un cert domini romà fins després de la desaparició del Imperi d'Occident, en la Bètica y la Cartaginesa desde l'Ebre avall. Aqueixa part de l'Hispania estigué desde 564 a 624 en poder de Bizanci, que extenense per l'Àfrica romana dominava tota la part meridional del mediterrani.

Hi hà un text antich molt discutit que sembla reconèixer l'existència d'un art gòtich, barbre. En un passatge de la vida de Sant Ouen, bisbe de Ruan, escrita a França segons uns en la primera mitat del segle viii, segons altres en el segle ix y x, s'hi troben les següents paraules: «Aquella bassílica (la de Sant Pere de Ruan), en que descansen sos sants membres, fou noblement construïda, ab obra admirable, pedres quadrades y *manu gothica*, per Lotari, rey dels franchs, cap l'any 24 de son regnat (535 de J. C.)». (1) Son sabudes les guerres repetides entre gots y franchs y la distinció y separació entre 'ls dos pobles. Avuy es difícil desconèixer la existència d'una serie d'obras d'art atribuïdes als gots: objectes d'or trobats á Pedrosa en la Valaquia; copes d'or del Museu de Viena, publicades per M. Ameth; estàtues de Bamberg, descrites per M. Lindenschmith; estàtues trobades á Tecla, etc. Al poble visigot, cal atribuir els

(1) J. DE D. DE LA RADA Y DELGADO, *Coronas de Guarrazar que se conservan en la Armería Real de Madrid. Museo Español de Antigüedades*, t. III, pag. 112 y següents, Madrid, 1874.

objectes en bronze y en ferro que s'han trobat al Nord y al Migdia d'Europa, ab ornamentació d'influència oriental, ab certes analogies ab l'art sassànida (la dinastia sassànida s'entronisa en 226 de J. C.) germà del art bisanti. Però aqueix art era un art d'argenter, un art de corones y fibules y copes, però no una arquitectura. Era una ornamentació complicada que sembla emparentada a l'ornamentació de les edats del metall al occident d'Europa, precursora de les complicacions cèltic-irlandeses y dels entrellacos carolingis. Mes aquesta ornamentació tan comú en les fibules y en les obres metaliques trobades al Migdia de França y fins en països de llengua com la nostra, com el de Foix y en el troc de la terra catalana del Rosselló,¹⁾ no arriba a constituir una arquitectura ni tan sols a influir en la decoració arquitectònica.

L'ELEMENT ROMA

Els invasors, homes inferiors, ben poch se preocupen de la creació d'un art y gens influïxen en la composició dels edificis; aqueix es producte de les èpoques d'intensa cultura y queda de moment en mans dels invadits. Les coses permaneixerien com avans si l'Imperi no anés morintse y l'art seguint ràpidament la pendent vertiginosa de la decadència y de la més extrema pobresa.

L'element roma, fins en forma material, se conserva en l'edifici. Per una part es un fet la destrucció dels edificis antics per aprofitar els elements escultòrics per als nous; l'estudi dels textos de lleys romanes expliquen les destruccions d'aqueixos monuments en els darrers temps del Imperi d'Occident.²⁾ Hi ajudaren per altra part, la falta d'escultors y arquitectes, principalment en el segle IV, y el comerç de capitells antics y son transport d'un lloch al altre; recordem la lamentació de Constantí en l'any 334, de la que el Còdich Teodosia ens ha conservat el recort: *Architectis quum plurimum opus est, sed quia non sunt...* dirigida al prefecte del pretori que regia l'Italia y l'Àfrica.³⁾ La major part dels reys vissi-

1) Son varies les estacions barbres descobertes en el Migdia de França: entre elles cal citar la d'Estagel, canto de La Tour-de-France, en el Rosselló, descoberta en 1860 en el lloch dit Las Tombas, C. BARRIÈRE FLAVY, *Etude sur les sepultures barbares du Midi et de l'Ouest de la France*, 1893, pag. 88. — C. BARRIÈRE FLAVY, *Les arts industriels des peuples barbares de la Gaule du XI^m au XII^m siècle*, pag. 273 y següents. — Toulouse - Paris, 1901.

2) A Espanya este pera estudiar aquesta qüestio, soyalantse una estacio a Elx, quals objectes se guarden al Museu Arqueològic de Madrid.

3) H. DE LA MABISSIÈRE, *Memo. de la Société des Antiquaires de l'Ouest*, t. XXIV, any 1857.

4) CARROL, Obra citada, col. 2,765

gots, demostrant son amor a lo roma, han intentat la conservació de los arts romanes en sa decadencia. ¹⁾ Els barbres, al invadir el Migdia de França y Catalunya, al contrari dels Franchs al invadir el Nort, trobaren un país romanisat en ses costums y trajes, en ses lleys, en son llenguatge y al contrari també d'ells, venien de lluny, eren relativament civilisats, compresos de la cultura romana y cristianisats de temps.

L'ORIENT

L'Orient, que influéix constantment en el mon roma, adquireix nou esplendor al dividir-se l'Imperi y al destruir-se a les derreries del any 476 l'Imperi d'Occident. Era aixó després d'una llarga elaboració, d'una penetració lenta de idees, deguda al fet de que l'influència cristiana fou exercida primer que tot al Orient del Mediterrani, en la extensió de terres que l'Adriàtich separa de les llatines ó occidentals. Al Orient l'Església suscita la major activitat religiosa y artística. A Alexandria y Antioquia surgen les primeres heretjies: a Nicea, a Epheso y a Calcedonia se celebren els primers concilis: a Egipte y a Siria's desenvolupen les primeres institucions monacals. L'invenció de la Santa Creu, la construcció del Sant Sepulcre y del *Martyrium*, son en part origen d'aqueix moviment oriental y li ajuda d'un modo considerable la protecció oficial dels emperadors. La Cort viú casi tot el segle iv a Antioquia, verdadera metròpoli eclesiàstica; al segle v comença la preponderancia de Constantinopla, decayent Alexandria y Antioquia. Al segle vi s'erigeix ja l'Església de Justinia, Santa Sofia, obra de Anthemius de Tralles y Isidor de Mileto. Tal es el primer periode bissanti que va del segle iv al vi. El continent europeu grec segueix més tart el moviment en el segle v. Als segles v y vi el moviment arribá a Ravenna, al Àfrica romana, a les costes de l'Espanya cartaginesa. La cort d'occident se instalá en aqueixa ciutat del Adriàtich en 404 fins al 476. Teodorich y ls vissigots hi residiren cap el 500. Pertenesqué als bissantins del 534 al 752, després de reconquistada per Justinia. Sant Apolinar Nuovo, Sant Apolinar in Classe, Sant Vital, son del segle vi, d'aqueix periode de dominació bissantina.

Tot aqueix mon oriental, gradualment va substituint la modalitat romana de la civilització. Es la continuació de la influencia helènica en el Mediterrani que ha anat evolucionant y transformantse. Aqueixa influencia se presenta en varis fets materials; per una part l'acció poderosa del

1) Vegis sobre aqueix punt una extensa bibliografia recollida per D. J. DE D. DE LA GADA Y DELGADO en el treball citat publicat en el *Museo Español de Antigüedades*, t. III, pág. 127, nota.

comerc de la Grècia, Síria y Persia y ab ells el mon asiàtic; les colles de traficants que'l *Forum judicum* anomena negociadors transmarins, grecs eren segons Sant Isidor els que importaven productes de Grècia y de tot l'Orient asiàtic; de les naus rodies parla'l mateix Sant, y grecs eren els navegants que remontaven el curs del Guadiana fins a Mèrida y sens dubte el Guadalquivir fins a Cordoba y l'Ebre fins a Saragoga. ⁽¹⁾ La importació d'objectes orientals es numerosa y d'elles queda el recort permanent. El viatger jueu Benjami de Tudela (segle XII), afirma que'l passar per Tarragona trobàls edificis antics dels Anaseos, que segons Caresmar eren fenicis. ⁽²⁾ Un historiador del segle X, Nimoin, ressenyant el boti que Childebert I recullí en sa expedició a Espanya, després del saqueig de Toledo y la desfeta dels visigots, parla dels vasos fets per Salomón — o que pertanyeren a Salomón; — es això una prova de procedencia oriental, al menys ideal. Segons la descripció del historiador se tracta de nou calcers, quinze pàenes, vint covertores d'evangelis (com els de Menza, sens dubte). L'autor diu: *gemmis ornata opere inclusorio*. ⁽³⁾ L'historiador aràbic Bayan-Almoghreb, ⁽⁴⁾ menciona el *Psalteri de David*, escrit sobre lamines d'or *bructae* ab caracters grecs y tinta de rubí disolta en aigua, trobat en la regia aula del últim monarca got pels feréstechs ismaelites, sos vencedors. Després els bisantins continuen en cert modo el domini romà en la Lusitania, Bètica y en la Cartaginesa, desde l'any 554 fins al 664, dates que corresponen al esclat esplendorós de vida artística en que's construí y consagra Santa Sòfia de Constantinopla. Ab aqueixes terres hi anaven compreses les Balears que depengueren de Bissanci fins a les derreries del segle VII, no passant al domini musulma fins els anys 902 al 903.

Aquesta influència s'augmenta en l'ordre erudit, per la constant comunicació del clero catòlic ab el del Orient; els sacerdots van a Constantinopla fugint de les persecucions y a estudiar. Aixís el grec fou conegut de tots els homes cultes d'Espanya y ab ell la literatura de l'època. ⁽⁵⁾ El famós Joan Biclarense, fundador del monastir de Biclàr a Valledara y

(1) PEREZ PUJOL, *Historia de las Instituciones sociales de la España goda*, t. I, pagina 107 y següents, Valencia, 1896.

(2) FORBES Y BAGÈS, *La Tradició Catalana*, pag. 207, Barcelona, 1892.

(3) GONZÁLEZ, Obra citada, t. I, pag. 130.

(4) ESCUDERO DE LA PIÑA, *Humanación de Manuscritos, Privilegio rodado é historiado del rey D. Sancha IV, Museo Español de Antiquidades*, t. I, pag. 91 y següents, Madrid, 1872.

(5) ALTAMIRA, *Historia de España y de la civilización española*, t. I, pag. 204, Barcelona, 1906 y 1906.

ascendit després a la dignitat episcopal de Girona per Recaredo, natural de Escalabis en Lusitania, havia passat 17 anys a Constantinopla dedicat a les lletres gregues y llatines. ⁽¹⁾ Algunes poques vegades el grec substitueix o acompanya al llatí en els epígrafs lapidaris y aqueixos se troben en la Bètica, en la Cartaginesa o en els límits de Catalunya, com a Tortosa. ⁽²⁾ El metropolità Joan de Tarragona (516) demana al Papa Hormisdas com s'havia de portar ab els nombrosos clergues grecs que hi acudien infestats de les heretgies tan nombroses a Orient. ⁽³⁾

LA DECORACIÓ PRERROMANA. Aqueixes múltiples influències se manifesten clarament en els nostres restes arquitectònichs; l'element arquitectònic romà, en les plantes de les basíliques y en els sarcòfecs seguint la tradició clàssica y en els capitells degenerats y empobrits; l'element oriental en els mosaics, en les cúpules rudimentaries, en els absis triconques; y per sobre d'ells perentnament, els elements del país, indígenes o d'importació més antiga conservats en les obres pobres, en les valls aon no arriba la intensa influència romana, sobreviuen y fins predominen en les obres decoratives: estrelles y hèlix y arcs de ferradura, formes rudimentaries vegetals, tals com apareixen en les urnes de les valls pirenaiques, memoria rústega d'una decoració prerromana; tal es el que en l'art visigot s'hi troba de supervivència ibèrica, d'herència de les colonies mediterrànies més antigues, que en la nostra terra,

(1) A. DE BOFARULL, *Historia crítica de Cataluña*, t. I, pag. 223. Juan Bictarensis ó *Joannes de Gerunda*, firma el Concili Barcelonès *era DCXXVIII anno XVI, Regis Recaredi, anno Christi DXCIX*. San Isidor Hispalense, parla d'ell en son llibre «*De Viris illustribus*»: *Joannes Gerundensis Ecclesiae Episcopus, nativitate Gothus, Provinciae Lusitaniae Scalabinatus, Hic, cum esset adolescens, Constantinopolim perrexit, ibique graeca et latina eruditione munitus, post decem et septem annos in Hispania reversus est, eodem tempore quo invitante Leovigildo Rege, Arrana fecerat insania*.

(2) Rars o molt contats son els epígrafs grecs recollits, pertanyents a l'antigua cristiandat en la Península. L'HÜBNER en son llibre: *Inscriptiones Hisp. christ.* (Berlin, 1871), ne publica tres de Mèrida, dos de Cartagena y dos de Tortosa (n.ºs 186 y 187). El text hebraic d'una d'aquestes últimes (n.º 186), ha sigut estudiat per en RENAN, y l'inscripció grega per LE BLANT; sembla del segle VI o VII. El monograma sembla posterior o restaurat. — La segona lapida (n.º 187) fou trobada a Vinebre, prop de Tortosa. Apareix trilingüe com la primera. — FIDEL FITA, *Sarcòfago cristiano de Erija*, *Bol. de la Real Acad. de la Hist.*, t. X, pag. 267 y següents.

A França son també escassíssimes. — LE BLANT, *L'Épigraphie chrétienne en Gaule et dans l'Afrique romaine*, pag. 43. París, 1890. A Roma les inscripcions gregues son més antigues que les llatines; a partir del segle III, el seu nombre disminueix contínuament. — MARI CHIL, *Eléments d'archéologie chrétienne*, t. I, pag. 221. París-Roma, 1903.

(3) TORRES Y BAGES, *Obra y lloch citats*.

com en gran part del mediterrani, deixan en aqueix moment de pobresa el poble rústich y s'acullen a sagrat.

La decadència es tal que l'art del poble, pobre y miserable y l'obra barroera de l'esculptura que no reb ja la vivificació de la seva romana, passa a ser l'art aristocràtic que basteix les bassiliques, aixís que desapareix la darrera dependència del imperi d'Orient.

Anem a agrupar y ordenar els restes que d'aqueixa variada y confosa elaboració queden en el nostre país y que constitueix com el moment càutich que precedeix a l'art romànic. Se distingeixen clarament tres grups artístichs, cronològichs y geogràfichs: el grup romà cristià format pels sarcòfchs y pels restes d'enterraments al aire lliure, desde'l segle III al segle VI; el grup del domini bisanti, de Valencia y Balears, segle VI y VII; y'l grup del domini visigot y sa prolongació, en les esglésies d'arch de ferradura.

Inscripció cristiana d'Empúries
(Museu episcopal de Girona)

Fig. 316. *Cella memoriae* d'Empuries. (Fot. Mas)

II

EL CEMENTIRI CRISTIÀ Y LA «CELLA MEMORIAE»
D'EMPURIES

DINTRE la mateixa civilització romana, ab idéntichs temes ornamentals, ab iguals sistemes de composició, s'hi formava'l món artístich cristià, que més que en res en les coses d'art, se'l ven diferenciantse en les obres d'arquitectura funerària. Desapareix la pompa y sumptuositat dels enterraments pagans substituïdes per una forma més modesta; pert el monument la seva individualitat pera convertirse en una obra colectiva com els de les societats funeràries paganes formades d'esclaus y gent humil. Com desapareix dels epigràfs la sumptuosa enumeració dels títols honorífichs, substituïts tant sols pel apelatiu de sirvent

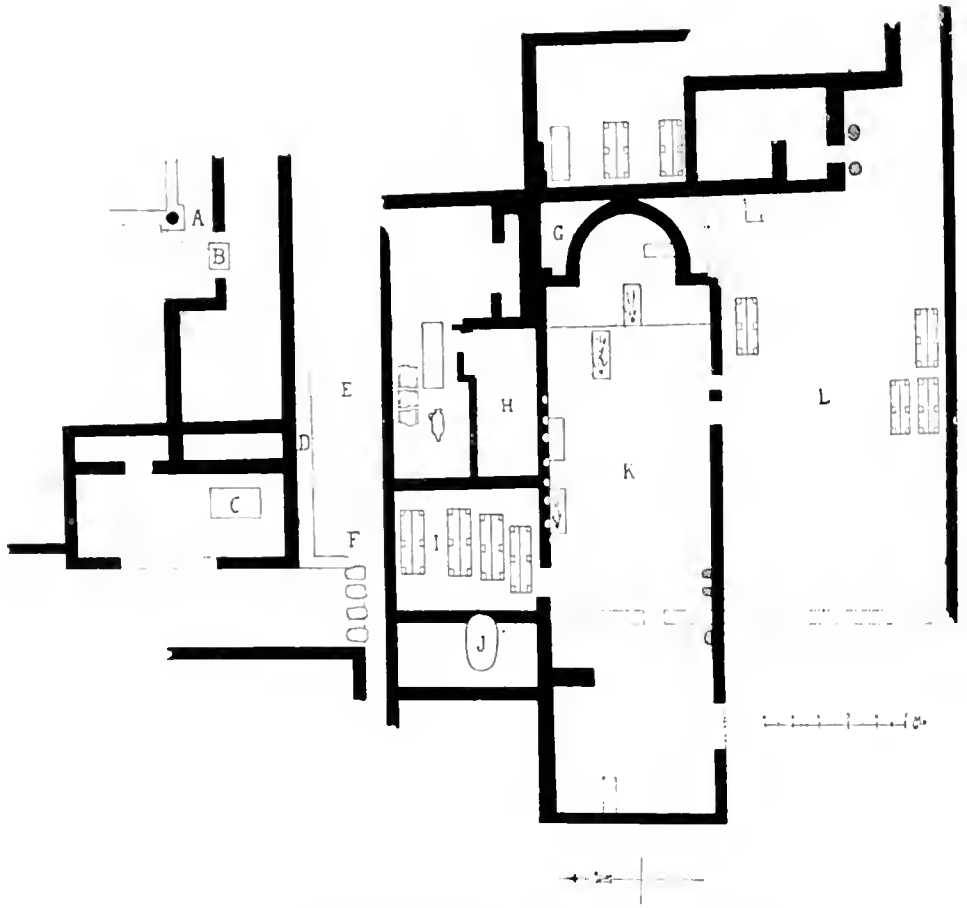

Fig. 317. Cementiri cristià d'Empúries. (Plan de D. M. Casurro)

de Deu y les llegendes que'ls hi donen caràcter de propietat individual; tal se pert l'obra monumental tendint a l'igualtat de la sepultura⁽¹⁾ y a un cert caràcter communal del cementiri. Deixen en absolut els cristians la practica de la cremació, en desús ja entre'ls idòlatres desde'l temps dels Antonins y cada un dels cossos fidels necessita un lloch qu'es prohibit reobrir fins pera enterrarhi un nou cadàvre.⁽²⁾ Això té per conseqüencia les interminables galeries catacumbaries y'ls cementiris a cel obert exte-

1 — EL BLANC. *L'Épigraphie chrétienne en Gaule et dans l'Afrique romaine*, pág. 7.

2 — EGLIÉCO. *Manuel d'archéologie chrétienne depuis les origines jusqu'au VIIIes siècle*, t. I, pags. 220 y 221. Paris 1907.

mentse al voltant de les basiliques y dels oratoris humils.

No s'ha trobat fins ara a Catalunya l'enterrament catacumbari.⁽¹⁾ Era aquesta una pràctica comú al Orient y importada a Italia per les nombroses sectes y raees orientals: els Jueus, els Fenicis, els Mitriastes, els Sabasians de l'Arabia qu'invadien

a Roma ab sos rites exòtics y ses pràctiques misterioses, suggestives pels afanyosos de novetats estranyes. Aqueixa practica adoptada després pels cristians fou el sistema de sepeli caracteristic de l'Orient cristià fins a l'Italia.⁽²⁾

Fig. 318. Nau de la cella memorial d'Empúries. (Fot. Esquirol).

ELS CEMENTIRIS A CEL OBERT

A Occident les catacumbes escassejen y en son lloch s'usen els cementiris a cel obert que's propaguen sobre tot després de la pau de l'esglesia y més que a Roma a l'Àfrica, a la Galia y a l'Hispania. La necessitat de disimular llurs creencies fa que'ls fidels no usin en aqueixos cementiris, abans de l'època constantiniana, símbols exteriors y que son mobiliari sigui nul y aixó fa difícil la seva classificació.⁽³⁾

A Catalunya s'han senyalat nombrosos cementiris dubtosos, aon no ha aparegut cap indici pera classificarlos com a pagans ni cristians, que han pogut ser sens dubte recintes d'enterrament dels primitius fidels. En ells el sistema d'enterrament es l'antic y tradicional usat ja pels pagans: les lloses o les teules formant caixa; les teules formant dos pendents sobre'l cadavre, (Fig. 320) l'anfora trencada servint de caixa als infans y als grans, el sarcòfagh senzill ab acroteres als ànguls etc.; tots els sistemes del enterrament pobre que surten al pas al voltant de les antigües *villae* o a les proximitats de les velles ciutats. Citem en aqueixa forma

(1) Les suposades catacumbes de Sant Just s'ha demostrat que son galeries sense relació ab els enterraments cristians primitius.

(2) LECLERCQ, Obra citada, t. I, pàg. 249.

(3) LECLERCQ, Obra citada, t. I, pag. 322 y següents.

dubtos i el hipòptic i el cementiri descobert a Ager, el més dubtos de Giroua que hem descrit entre els enterraments romans; el que la casualitat posa al descobert en el terme de Torrelles de Foix desgraciadament destruït abans de poder ser estudiat, etc., etc. Cal afegir que alguns d'aqueixos sistemes d'enterrament se perpetuïen durant l'Estat mitjà.

LA CEL·LA D'EMPÚRIES. Sovint demunt una, dos o tres capes d'aqueixos enterraments diversos, per sobre dos o tres capes de sarcòfecs, s'hi erigeixen les *cellae memoriae*, edificis simplicíssims destinats a protegirlos, o el petit oratori ab l'absis senzill o múltiple que'l subsol es

Fig. 319. Absis de la *cella memoriae* d'Empúries. (Fot. Esqurol)

ple de sarcòfecs, qual sol es recobert d'altres més luxosos y en qual absis s'aixequen els principals. Tal fou la *cella memoriae* del cementiri que les obres d'ordenació de les dunes, dirigides per l'enginyer Ferrer, han posat al descobert vora la ciutat d'Empúries, sota mateix de la muralla del petit barri dels marxans grecs, vora'l port que s'obria entre la isleta ocupada per la Paleòpolis y'l turonet a on en successius replans s'estenia la Neòpolis empuritàna. (Fig. 316)

Comencem per descriure-la: queda d'ella sols la part baixa dels murs que marquen clarament la forma d'una nau, (Fig. 317-K), ab un absis orientat cap a Llevant tal com es us en les basiliques cristianes, precedida d'un narthex tancant a Ponent. L'absis està enclavat dintre una forma rectangular, no senyalantse en l'exterior ab sa forma cilíndrica. Tal se troba en

la basílica de Sant Esteve en la Via llatina y tal es veu també en la basílica d'Elx que després descriurem. Aqueixa disposició es comú en les basíliques antigües; així era, ab aqueixos dos dependències de plan mixtilini, la basílica particular de la *domus Flaviorum*,⁽¹⁾ així eren la major part de les basíliques orientals;⁽²⁾ l'absis (Fig. 319) era un element interior d'un edifici de plan rectangular, comprès dintre una area propietat particular y els espais G servien de sacristies; un graó precedeix al absis y altre es troba junt al arch triomfal.

Fig. 320. Enterraments de tenes en el cementiri cristià d'Empúries
(Excavacions de la Junta de Museus de Barcelona. Fot. Gandía)

Sos murs son de rebla més o menys regular, estan en part aixecats per medi de pinyolench o formigó artificial, analech al de la part superior dels murs romans d'Empúries. El sol es de formigó de ceràmica en l'absis y d'un *opus testaceum* recobert de trencadiga de marbre en el restant de la *cella*.

En un dels murs hi ha set nínxols a modo dels *loculi* dels columbaris; (Fig. 318) en ells s'hi ha trobat entre un rebble groller, capes de cendra d'un centímetre de gruix. Això ha fet considerar aqueixa construcció com un columbari;⁽³⁾ però la disposició d'aqueixos *loculi* sense l'olla acostu-

(1) LECLERCQ. Obra citada, t. I, pág. 374, fig. 114.

(2) Id., id., t. I, pág. 387 y següents.

(3) PEDRO IBARRA Y RUIZ. *El Cristianismo en Illici. Descubrimiento de la planta de una iglesia cristiana en la loma de la «Atudía», punto á Elche. Revista de la Asociación Artístico-Arqueológica-Barcelonesa*, t. IV, pag. 917 y següents, 1903-1905.

mada, ni cap altra forma d'urna cinerària, ni restes humans, no indica de cap modo un enterrament paga.

Forma el conjunt un grup de construccions rodejades de carrers, (Fig. 317) pel costat N. y S., com si les dependències haguessin anat adossant-se al voltant de la *cella* primera; hi ha elements, com el pou J, sobre'l que s'hi ha construït un mur. La basílica mateixa sembla ha estat allargada pel costat de Ponent pera formar el narthex. L'àrea I, y l'espai irregular entre el carrer E y'l departament II, eren espais a cel obert.

Fig. 321. Enterrament dintre àmfores descobert en el cementiri cristià d'Enquries (Excavacions de la Junta de Museus de Barcelona. Fot. Gandia)

L'area de la basílica està rodejada de sarcòfecs, uns situats en el sol, altres col·locats en el subsol, uns al interior de la capella o en les sales annexes, altres en els patis exteriors que la rodejen.

Els sepulcres són de formes variades, senzilles: formes rectangulars obertes en la terra, tapades ab lloses de grollera arenisca; formes rectangulars forrades de picarra de teules, de lloses d'arenisca; altres són cobertes de teules. (Fig. 320) Al costat d'aquets abunden, enterrats en el subsol, els sarcòfecs del tipus a dos vessants, ab la característica acrótera (Fig. 322) als extrems dels frontons en la forma tan comú en els Aliscamps d'Arles y extès per tot el Mediterrani. Cal fer notar que molts d'aqueixos sarcòfecs són treballats en forma d'espina. Els cadavres estan orientats de E. a O., ab el cap a ponent, els braços estirats, sense que s'hi trobi objecte de cap mena. És aquesta orientació comú als enterraments de l'Àfrica cristiana, repetintshi l'ausència del mobiliari fúnebre y la disposició dels enterraments. ⁽¹⁾

(1) CABROL. Obra citada, col. 730 - 732.

Entre ells, en un pati irregular prop al carrer, lloch d'enterraments pobres, hi hà'l d'un nen que té per sarcòfagh una anfora trencada; aqueixa disposició s'ha retrobat en les excavacions de la Junta de Museus de Barcelona a les immediacions de la *cella*; (Fig. 321) es la forma comú que s'exten per tot l'Occident mediterrani a la Ligúria, en el Migdia de França, especialment a Marsella, a Còrcega, a Cerdenya y al Nord de l'Àfrica. És un sistema d'enterrament antic anterior al cristianisme; a Catalunya se

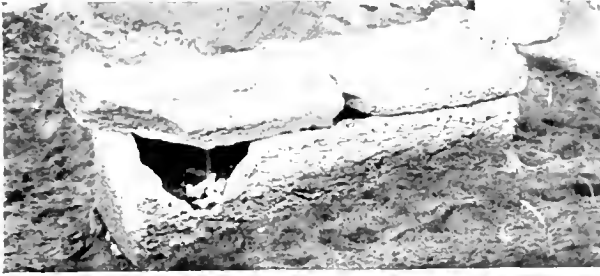

Fig. 322 Sarcòfagh del cementiri d'Empúries. (Fot. Esquirol)

l'ha senyalat en la necròpolis de Cabrera; al Àfrica se'l troba en l'època púnica y's repeteixen en l'època cristiana; en algunes se les aixopluga per una coberta de teules, en altres com en el d'Empúries, se la sosté per medi d'una grollera mamposteria. Troços de pedra de terrissa y fanch y morter tapaven els forats que restaven entre'ls testos mal units de les ànfores. Aqueix sistema era usat abundantment pels adults. ⁽¹⁾

En el lloch principal s'hi troba en 1846, el sarcòfagh que descriurem (Fig. 310) indubtablement cristià; pel maig de 1908 s'hi hi descobert un altre ab arcuacions sobre columnes, entre les que hi hà figures mutilades. (Fig. 323) Tot fa pensar ab un cementiri al aire lliure de més o menys extensió, de la mena dels d'Aliscamps d'Arles, o el de Saint Gervais de Vienne ⁽²⁾ y de Marsella, o els de la Manasterina a Salona, l'antigua capital de la Dalmàcia, com el del cementiri de Sant Sixto y Sant Cecília a Roma aon els sarcòfeghs després d'omplir el sol y'l subsol del temple aon eren enterrats en doble o triple capa, omplien també el sol y'l subsol de la sagrera de l'església aon els creyents cercaven la pau *in loco sancto*, prop dels sants martirs,

(1) LE BLANT. *L'Épigraphie chrétienne en Gaule et dans l'Afrique romaine*, pàgina 31. — CABROL. Obra citada, col. 730-733.

(2) LECLERCQ. Obra citada, t. I, pag. 325.

Fig. 323 — Sarcòfoc trobat a Empúries. (Excavacions del Servey forestal, Fot. de D. X. de Ferrer)

sanctum martyrem, com associats ab ells, *martyribus sociata*.⁽¹⁾ Tot recorda els cementiris de Taparura (Sfax), de Cartago, de Salakta y altres que's troben junt les ruïnes de les basiliques numeroses aixecades en les grans ciutats de l'Àfrica romana.

No es estranya aqueixa relació: les naus que feyen el cabotatge venien no sols de la Galia, de Itàlia, sino de l'Àfrica seguint les costes de la Hispania; ab elles vingueren els primers evangelisants de que la tradició ha conservat la memoria: Sant Felu, Sant Cugat; com els cristians del Àfrica, com Tertulia de paraula fogosa y escalfat pensament, oren els nostres escriptors del segle IV, com Sant Pacia imitador y deixeble seu.⁽²⁾

(1) — L. BASSI. Obra citada, pag. 34.

(2) — TOMAS Y BALS. Obra darrerament citada, pag. 204.

Pedra reixada trobada en la basilica de Nativa
(Bol. de la Soc. Esp. de Et.)

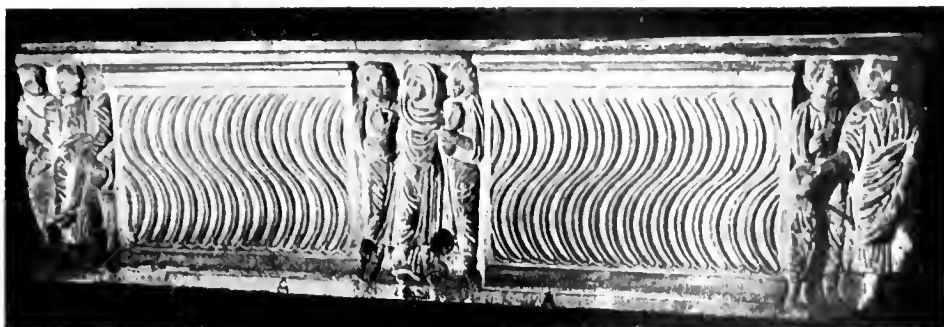

Fig. 321 Sarcòfeh del Museu de Santa Àgueda de Barcelona, n.º 871

III

ELS SARCÒFECHS CRISTIANS

El cicle més antic de l'art cristià, el qu'es reflexe de l'art cataembari y de les primitives basiliques, es l'art dels sepulcres romans cristians trobats en la nostra terra en els cementiris com el d'Empuries, tots ó casi tots avuy fora de son lloch primitiu, ja aparellats en els murs dels temples, ja guardant reliquies de sants, ja servint de piles baptismals o ja en els Museus.

Els sarcòfehcs cristians com els pagans, a Catalunya no son obra local, sino obra importada; entre'ls que's coneixen en trobarém de temes iguals o tractats casi igualment, els uns a un lloch, altres en altre de Catalunya; d'algún d'ells en trobarém son parió en els Museus d'Arles, de Narbona o de Roma o en el cementiri de Pisa o en les basiliques de Ravenna; altres els trobarém ab el quadre destinat a l'inscripció, llis sense gravarli res, com una cosa estrangera qual utilisació no ha entrat en les costums. Eren aquí, com per tot, obra industrial de grans tallers de Roma o d'altres llochs d'Italia y potser de França, ⁽¹⁾ en que's reproduien sense

(1) Durant els dos primers segles de l'era de les invasions, se executen encara en les oficines funeràries de la Provença, a Beziers, a Narbona y a Tolosa, grans sarcòfehcs ab figures aon se copien d'una manera grollera les representacions del Bon Pastor, dels Apòstols y un petit número d'escenes bíbliques, entre les que l'istoria de Daniel sembla haver sigut l'objecte de sa predilecció. *Hist. graphique de l'ancienne province de Languedoc. Hist. générale de Languedoc*, págs. 263 y 264. Toulouse, 1905.

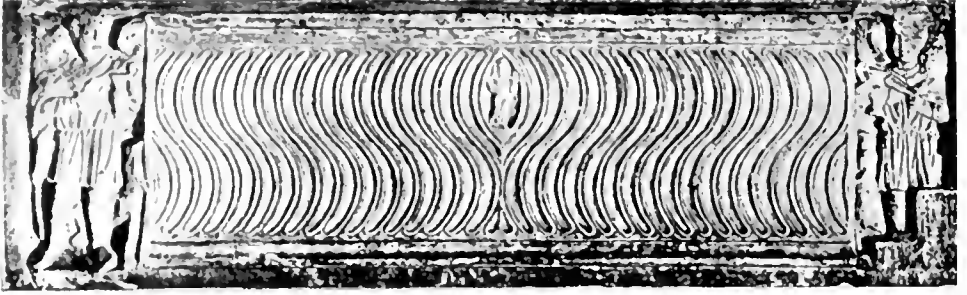

Fig. 325 Sarcòfoc de Sant Felu de Girona. (Botet y Sisó)

preteusió artística, dels marfils y de les belles escultures, fórmules de representació consagrades per la costum que esdevenien models de taller, fórmules usuals del ofici. Un d'aquests tallers s'ha trobat representat en una llosa sepulcral conegudíssima que's guarda en el Museu d'Urbino y que prové del cementiri de Santa Elena a la via Labicana: es el taller d'un greci, Eutropos «sant servidor de Deu» que fou esculpit per son fill qu'hi dibuixa a son pare assentat en una cadira, treballant en un sarcòfoc desbastat, treyentlo de punts ab una cinya perforadora encare ayuy usada, el *violi*; Eutropos en fa treballar dos a la vegada. Un dels sarcòfocs que treballa esta decorat de strigiles entre'ls que's destaquen dos testes de lleó; l'altre representa una tarja rectangular entre quatre dofins. Son Eutropos y son pare, grecs de nació, exemple dels marmolistes antics de l'Italia, com els d'are dedicats a l'esculptura industrial.

Sovint els cristians en els temps primers adoptaven sarcòfocs de temes pagans, fins els de temes proscrits per la nova fe y que no contenien simbolisme aplicable a la nova doctrina. Llavors l'esculptura s'aparellava de cara al mur, se la mutilava o se l'arrevossava ab morter pera borrarla a la vista dels fidels. Aquéixos que representen el moment primer de protesta, de lluyta, no poden classificar-se entre'ls sarcòfocs cristians més que pel llech aon foren trobats.

SARCÒFOCS
DESSÉ TEMES CRISTIANS

Ve després un segon moment d'adopció de temes indiferents, lentament, poch a poch; que per extraordinaria y sobrenatural que sigui la transformació d'idees en el món romà deguda al Cristianisme, no cal figurarsela com un aconteixement momentani y improvisat. L'art cristià, durant ell, segueix els mateixos canons y adopta els mateixos temes y es serveix dels propis tallers aon

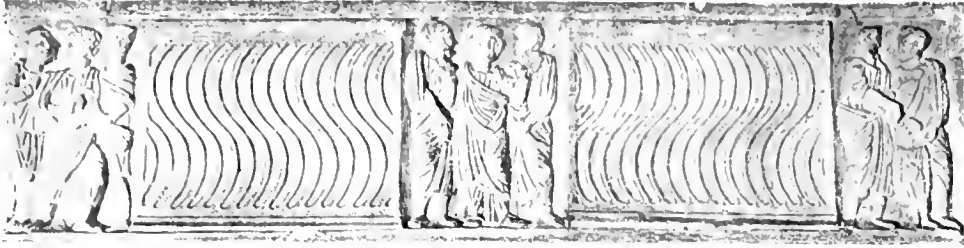

Fig. 326. Sarcòfoc de Sant Felú de Girona. (Botet y Sisó)

s'elaboren els objectes que'ls pagans utilitzen; així els marmolistes que treballen els sarcòfocs, serveixen lo mateix al servent de Crist que al adorador dels Augustus; el cristià cerca'ls que no presenten escultures característiques de culte pagà, busca principalment els temes no religiosos, els assumptes indiferents, els purament decoratius o aquells que per llur simbolisme són fàcilment aplicables a les noves idees; després els compradors cristians augmenten y'ls tallers n'elaboren ab escultures representant passatges bíblics y evangèlics y'ls creen tallers pels cristians y una selecció de temes vells mesclada als nous temes, representació de les creences noves, constitueixen aqueixa primera manifestació artística del cristianisme. Entre aqueixos temes, no ofensius per als nous creyents, hi havia'ls episodis de la vida rural, la brema, les cullites, els remats; les escenes marítimes ab sos vaixells y sos monstres; les portes entreobertes de la tomba; les escenes de caça; per altre part, les divinitats simbòliques que presidien el curs de la vida: estacions, victòries, muses, amors, genis de la mort, els cristians les prengueren com a temes purament artístics, prescindint de sa relació més o menys directa ab la mitologia pagana y passaren a ornar les pintures de les catacumbes y bassíliques y les escultures dels sarcòfocs del segle II al III de Jesucrist.

A Empúries, en les obres que hi executa'l Servey forestal, baix la direcció del enginyer D. Francisco Xavier de Ferrer, s'hi ha descobert un sarcòfoc pertencient a aqueix moment de l'art cristià, enterrat en el subsol del cementiri de que aquí s'ha parlat. És un sarcòfoc reompleat contra les prescripcions eclesiàstiques o un recó de taller al que s'hi ha adaptat una tapa decorada ab les acróteres de costúm. La seva decoració es de tipus conegut encare que sigui nova a Catalunya; en la cara anterior del sarcòfoc hi ha la representació comú d'un pòrtic d'arcades apoyades sobre columnes; en la del centre hi ha representades les portes en-

trebordetes de la tomba, tema que'ls romans aprengueren dels etruschs ; es aquest un dels temes pagans que no despertava escrúpols als cristians primitius. Benè Grousset, cita un exemple d'aqueix tema poch freqüent, en les cataumbes de Priscilla y un altre en la de Calixte. ¹ En les tres arcades de la dreta hi ha molt mutilades : una figura d'home nù, habi-llat d'una *toqa* apuntada ab tibules a les espatlles y penjant darrera com una capa ; un jove o un noy sense cap mena de trajo, y un home ab una *toqa* passada per sota'l bras dret y per l'espatlla esquerra ; a les arcades de l'esquerra de la porta hi hà una figura habi'llada ab una *capa*, *toqa* o *saguis* ; ve després la figura d'un jove ab una *túnica* y una *toqa* y final-ment una figura que per son trajo recorda la de l'Orant acostumada en l'iconografia catacumbaria, ab ample túnica y el vel sobre'l cap. Les di-mensions del sepulcre son 2'07 × 0'59 × 0'65 metres. Les arcades son al-ternades semicirculars y formant angul com dos pedres tornapuntades, les columnes son trencades y no poden descifrar-se. La fotografia que publi-quém es deguda a la amabilitat del enginyer Ferrer. (Fig.323)

SARCOFEGIS D'E FIGURES AB TE-
MES PAGANS Y EL BON PASTOR

Aqueixes representacions d'origen paga's transfor-maren poch a poch en emblemes materials de la nova fe y aixís les coses indiferents, per sa relació de símbol de les coses santes, se convertiren en representacions característicament cristianes. Aixís succeeix ab la vinya y ab l'Ermes criòfor convertit ab el Bon Pas-tor. La brema y els treballs del cup, la cullita de les olives y els treballs del trull, els símbols de les estacions y entre elles el Bon Pastor, tals son els temes d'un sarcòfeg trobat a Empúries (Fig.314) descrit per varis autors y per la major part d'ells considerat com a cristià. ² Aquet sarcòfeg exist-ent avny al Museu de Girona, fou trobat en 1846 en les excavacions que practica la Comissió de Monuments, dins l'edifici classificat com colum-bari roma y per no saltres com a basilica cristiana, retrobat en els treballs fets en les dunes de Sant Martí d'Empúries (Fig.317) pròximes al Portichol entre aquest y les ruïnes del convent de Servites. És de marbre blanc ab esculpures en son front principal, llisos els costats, sa tapa es plana en la disposició de la fig. 315. Medeix 2'05 ms. de llargh per 0'547 d'alt y 0'635 de fondo. Presenta dugues faixes ab assumptos diferents: en el supe-

1 — BENE GROSSSET. *Etude sur l'histoire des sarcophages chrétiens*, pag 4. Pa-ris. 1885.

2 — BOTTI. *Narratio historica y arqueologica de la antigua ciudad de Emporion*, t. 118. Madrid, 1879. — PELLÁ. *Obra enada*, pags. 267, 275 y 276. — BOTTI. *Sarcofa-gos romanos cristianos esculpturados que se conservan en Cataluña*, pag. 32 y següents. Barcelona. 1895.

rior, dividit en dues parts per un quadrat destinat a contenir l'inscripció sostingut per dos genis alats, escenes agrícoles, genis bremant y trepitjant la brema; a l'esquerra la cullita de les olives y la premsa del oli; a la

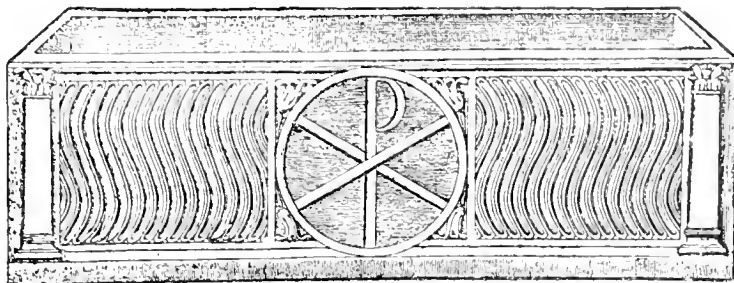

Fig. 327. Sarcòfeg romà cristià de València
(Teixidor, *Antigüedades de València*)

inferior, en el centre, la *conca imaginària* ab el retrat del difunt entre dos genis alats. A cada costat hi hà tres figures habillades sols ab un mantell, mostrant nù'l cos una d'elles, com ha notat el Sr. Botet y Sisó, la tercera

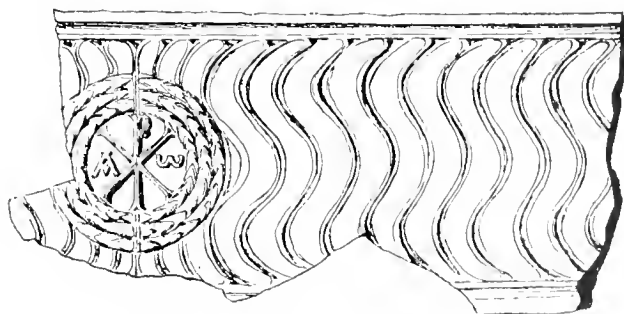

Fig. 328. Sarcòfeg d'Empuries. (Pella y Forgas)

contant de dreta a esquerra, téls caràcters iconogràfics del hivern; porta a la ma dos oques y té'l fragment que li queda de bras en actitud de sostenir una canya, tal com se caracterisa en els relleus clàssics en que s'hi representen les quatre estacions; entre ells hi hà la figura d'un jove, l'única vestida ab una *túnica manicata*, ab un bô al coll; es l'Ermès criòfor clàssic, origen de la forma escultòrica del Bon Pastor; aquesta figura y'l tema de la brema y de les olives, son els que han fet suposar cristià aquest sepulcre.

Aqueixa introducció del Bon Pastor entre les figures representatives de les estacions, sense tenirhi una directa relació, obligant a col·locar una figura sense significat al altre costat per simetria, es una característica indubtable de ser el sarcòfoc obra cristiana. En René Grousset ⁽¹⁾ cita variis exemples d'aqueixa primitiva representació cristiana entre'ls genis de les estacions, sovint no ocupant el lloch central. És aqueixa extranya mescolansa un caracter marcadíssim del segle III: un model de taller usat pels pagans ab les nines de ses figures, era caracterisat de cristià ab la sola introducció d'una imatge, la del Bon Pastor, una de les primeres de l'icnografia cristiana. És en aquell moment en que un mateix gerer enmotlla petites llums ab el Bon Pastor cristià y ab els grans deus del Olimpe y en que Tertul·lia clama contra'ls artistes convertits que no abandonen el seu ofici d'esculpir estatués dels idols abominables. ⁽²⁾

SARCÒFEGS STRIGIL·L·L·S
 AB IMATGES SIMBÒL·L·L·S
 CRISTIANES

Un dels tipos més freqüents entre'ls sarcòfocs que's trobaven en els tallers del segle III, es el decorat d'estrígilles: n'hem descrit variis al tractar dels sarcòfocs pagans, y ells s'adaptaven facilment al pensament de les noves creencies: n'hi havia prou ab gravar una llegenda o un símbol en el quadro central destinat al epígraf funerari y la composició era ja cristianisada. No'n tenim cap ab llegenda com el conegut de *Livia Primitiva* procedent del cementiri apostòlic del Vaticà, segle III, guardat al Louvre, mes en canvi en poseim variis decorats ja ab la imaginaria simbòlica, ja ab escenes històriques usuals entre'ls escultors cristians.

Un dels tipos característics es el sarcòfoc estrígillat ab figures als extrems, exemple dels temes primitius cristians usats per l'esculptura; (Fig. 325) tal es el sarcòfoc aparetat a Sant Felú de Girona, ⁽³⁾ de marbre blanc, quals dimensions son 1.90 metres de llarg per 0.61 d'alt. La descripció de la cara anterior de la caixa del sarcòfoc es ben senzilla: als extrems hi ha la mateixa representació: el Bon Pastor duent al coll l'anell de costúm y a l'altre mà la *maletxa*, el vas de llet; les dugues figures estan col·locades simètricament. Al centre, en la *mandorla*, la petita forma atmetllada que deixen els estrígills, hi ha la figura de l'*Orante*. En Garrue-

1. — Obra citada, pag. 33.

2. — L. BRUNI. *Les sarcophages chrétiens de la Gaule*. Introduction.

3. — Id. — *Etude sur les sarcophages chrétiens antiques de la ville d'Arles*. Introduction.

4. — *Uta Revista historica*, t. III, pag. 138, nota. Barcelona, 1876. — BOLLÉ. *Sarcophages romains chrétiens*, etc., pag. 61 y següents.

ci descriu un sarcòfch igual en el cementiri de Pisa.⁽¹⁾ El fet del desdoblament del Bon Pastor no es extraordinari; en Grousset en cita un en el jardí reservat de la villa Borghèse, el P. Garrucci n'ha senyalat

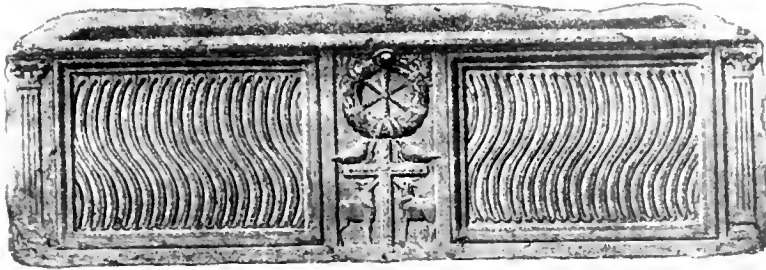

Fig. 329. Sarcòfch de Arles del Tech

un en el palau Sciarra⁽²⁾ a Roma. M. Le Blant⁽³⁾ ha descrit els fragments d'un que té al centre la *imago clypeata* del difunt y a cada costat una renglera de ostrigillos y als extrems: en un, l'imatge del Bon Pastor;

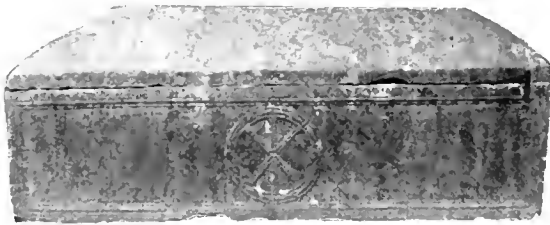

Fig. 330. Sarcòfch de Valencia. (Chabàs)

en l'altre un pastor tenint el *pedum*. En Grousset senyala la disposició de l'Orante en la *mandorla* al centre de les ostrigillos, en un sarcòfch que resta en son lloch primitiu, en la Bassílica romana de Santa Petronila.⁽⁴⁾

El Bon Pastor y l'Orante són els temes més antics de la iconografia escultòrica cristiana reproduïts en els tallers de sarcòfchs de les composicions paganes y de les pintures catacumbàries; degut a això, en els relleus, el Bon Pastor pert el lloch exclusiu d'honor que té sempre en

(1) Obra citada, t. VII, pág. 111, lám. 319, 2.

(2) Obra citada, pág. 24, nota (1).

(3) *Les sarcophages chrétiens de la Gaule*, pág. 4, n.º 5.

(4) Obra citada, pag. 16, nota (6).

el centre en les fresques de les catacumbes y se'l veu barrejat entre la multitud de les escenes pastorils y arribant aixís gradualment a convertir-se en un tema decoratiu, desdoblant-se y ocupant els extrems d'un sarcòfeh estrigillat.

SARCOFELS ESTRIGILLATS AB REPRESENTACIONS HISTÒRIQUES Existeix un altre mena de sarcòfchs estrigillats ab grups de figures als anguls y al centre, qual tipo, casi igual, se troba en el Museu de Santa Àgueda de Barcelona y a Sant Feliu de Girona.

El sarcòfeh existent en el Museu de Santa Àgueda a Barcelona (Fig. 320) es de marbre blanc, de 2'40 m. de llarg per 0'57 d'alt y ample. No té tapa. Son front, única cara esculpurada, mostra tres grups de figures separades per dos requadros adornats ab *strigillus*, de disposició analoga al de Girona. El grupo central compost de tres figures, presenta en mig una dona cuberta ab el vel folgat de l'Orante; té a cada costat un home, l'un barbut y calvo y l'altre imberbe ab els peus nusos y vestit també ab túnica y pali. El Pare Garrucci dona una interpretació de aqueix grupo: diu que's Susana entre'ls dos vells; pero també podria ser l'Esglesia entre Sant Pere y Sant Pau. En Venturi interpreta un grupo igual del sarcòfeh n.º 163 del Museu de Latran, com el difunt acompanyat dels sants al cel; a Denia s'hi ha trobat un fragment de sarcòfeh ab analoga composició.¹⁾ Els tres personatjes que componen el grupo de la esquerra, representen, o bé la presó de Sant Pere o bé a Moisès perseguit pels Israelites revoltats en el desert; el P. Garrucci opina lo primer. El grupo que ocupa l'extrem oposat del sarcòfeh, representa a Jesús acompanyat d'un deixeble tornant la vista a un cego.²⁾

El sarcòfeh de Sant Feliu de Girona (Fig. 325) es de marbre blanc, de 1'95 m. de llarg per 0'54 de alt y no té tapa. Presenta igual ornamentació que'l sarcòfeh de Barcelona y son també els mateixos els assumptos de les representacions figurades que conté: en el centre l'Orante entre dos personatjes, a sa dreta la presó de Sant Pere, a l'esquerra la curació per Jesús

1) CHABAS, *Orígenes del cristianismo en Valencia*, *El Archero*, t. VII, pag. 7 y següents. Valencia, 1893.

2) PEY ABIMÓN, *Barcelona antigua y moderna*, t. II, pag. 397. — MAXIMILIAN, *Catálogo de los objetos que la Comisión de monumentos históricos y artísticos de la Provincia de Barcelona tiene reunidos*, etc., pag. 82, n.º 871. — HUBERT, *Bulletino dell'Istituto Archeologico*, pag. 55, Roma, 1869. — GARRUCI, *Obra citada*, t. V, pag. 115, tom. 58, n.º 1. — ELIAS DE MOLINS, *Catálogo del Museo Provincial de Antiquidades de Barcelona*, pags. 112 y 113 y lám. n.º 871. — BOUET Y SISO, *Sarcófagos romano-cristianos*, etc., pags. 52 y següents.

del cego de naixement y entre ells requadres adornats ab *stripiillus*, quals curves segueixen una direcció contraposada a un y altre costat del grupu central y està limitat superior y inferiorment per un' ampla motllura. (1)

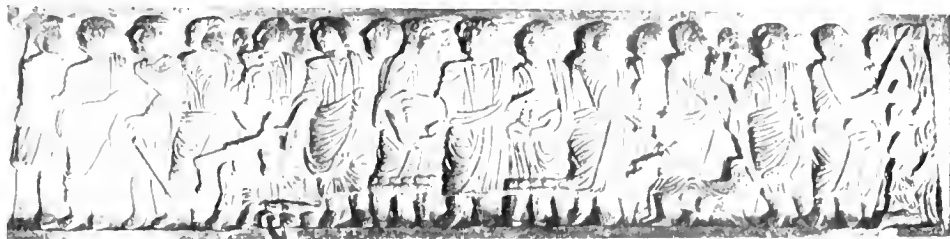

Fig. 331. Sarcòfeh de Sant Feliu de Girona, (Botet y Siso)

Aqueixes representacions caracterisen un període; poch a poch els escultors abandonen els temes pagans y l'influència de llurs models y el simbolisme se fa més precís y se va fent gradualment la transició entre

Fig. 332. Sarcòfeh de Sant Feliu de Girona, (Botet y Siso)

el simbolisme y l'art històric característich del segle iv. En ells a la antiga elegància clàssica la substitueix una certa rigides y una certa esterilitat propia de la decadència artística del temps; tres temes reduïts al màxim de simplicitat, en el centre y els extrems d'un sarcòfeh estrigillat, basten pera aqueixa senzilla y pobre composició.

SARCÒFECHS ESTRIGILLATS
AB EL MONOGRAMA DE CRIST

Una evolució coetànea (segle iv) seguint aqueix camí de pobresa y esterilitat artística, produeix el sarcòfeh estrigillat decorat ab símbols cristians.

(1) FIEA, *Lápidas romanas recién halladas en Barcelona*, Revista histórica, Barcelona, 1876, t. III, pag. 138, nota. — GARAYECI, *Obra citada*, t. V, pag. 114, lam. 377, 4. — BOTEI Y SISO, *Sarcòfagus romano-cristianos, etc.*, pag. 59 y següents. — MONSALVADIEU, *Noticias históricas*, t. XIV, *Los Monasterios de la Diócesis Gerundense*, Olot, 1904, págs. 235 y 236.

Una forma interessant d'aquest tipus guarda a València ab el labar o monograma constantínia, signe antic que no es pas d'origen exclusivament cristià, adoptat després de la pau de l'Església. En el claustre de Elmà hi ha un fragment adornat d'estrigilles en qual centre, dintre d'una corona de llorer, hi ha el mateix monograma. ⁽¹⁾ L'església de Pujols (Aquitània) poseix un sepulcre semblant al que aquí's descriu; el monograma marcat en una corona y enquadrat, ocupa l'espai central entre dos faixes d'estrigilles; ⁽²⁾ dos columnetes terminen la faixa decorativa.

La cronologia d'aqueix sarcòfech anepigrafi pot fixarse per medi del monograma gravat en sos centres. M. Le Blant, autor de les obres *Étude sur les sarcophages chrétiens antiques de la ville d'Arles* ⁽³⁾ y de *Les sarcophages chrétiens de la Gaule* ⁽⁴⁾ y que ha pogut catalogar gran número d'inscripcions cristianes en ses publicacions epigràfiques en la obra *L'Épigraphie chrétienne en Gaule et dans l'Afrique romaine*, ⁽⁵⁾ ha format un quadre pera fixar la cronologia dels sarcòfechs y epígrafs no datats, per medi dels símbols que'ls decoren y que en la impossibilitat d'estudi propi es aquí perfectament aplicable. Aqueix símbol segons

el quadre de M. Le Blant, se troba en les inscripcions y sarcòfechs galos desde l'any 317 al 403. Horace Marucchi ⁽⁶⁾ diu que aqueix símbol en l'epigràfia romana's conserva fins a la fi del segle IV. És natural y constantment comprovada una major permanència en les tradicions, en els països més apartats del centre de producció, com la Galia y l'Hispania.

Del mateix tipus era el sarcòfech d'Empuries, (Fig. 328) únicament que al centre apareix el monograma de Crist ab l'alfa y l'omega als costats. D'ells en resta sols el fragment de la cara anterior. Un tema igual es el reproduït per Garnucci (t. V, tav. 387, n.º 4), segons ell procedent de Soissons, actualment en el Museu del Louvre; el diferencia únicament la divisió en compartiments y dos coloms representats en la part superior de la corona.

La χ y ω , segons Le Blant, ⁽⁷⁾ apareixen en els sarcòfechs y epígrafs

(1) — BOURRIEU TAYLOR, *Voyages pittoresques dans l'ancienne France, Languedoc*, t. I, pag. 25.

(2) — LE BLANT, *Les sarcophages chrétiens de la Gaule*, pag. 90, n.º 106.

(3) — Obra citada.

(4) — Id. — id.

(5) — Paris, 1890.

(6) — Obra citada t. I, pag. 165.

(7) — *L'Épigraphie chrétienne en Gaule et dans l'Afrique romaine*, pag. 22. — CARMONA, Obra citada t. I, col. 7 y 8.

de la Galia desde l'any 377 à 547; en la forma se troben en un epígraf hispànic del any 545 y en un de la Galia del any 493.

A València, en el Museu provincial, se conserva també un altre tipu que difereix del anterior en el tema central; aqueix està format del làbar al centre d'una corona de llançer; a sota hi ha una creu gammada en quals

Fig. 333. Sarcòfech de Sant Feliu de Girona. (Botet y Sisó)

braços s'apoyen dos coloms, mentres a sos peus hi pastura un cervo y una cerva; (Fig. 329) aqueixa disposició ab tot y la duplicitat del tema, la creu y el monograma de Crist, es comú ab més o menys variants. Aqueix símbol es

Fig. 334. Sarcòfech de Sant Feliu de Girona. (Botet y Sisó)

freqüent en els sarcòfechs de la Galia; en un de Soissons ⁽¹⁾ apareix el monograma de Crist dintre la corona, surmontant una creu gammada en quals braços s'hi apoyen dos coloms; al peu d'aqueix símbol de la resurrecció, en el llloch dels cervos del sepulcre valencià, hi ha ls guardes del sepulcre adornats. Igual símbol se troba en un sarcòfech de Saint-Piat en el Lyonnès, prop de Maintenon, ⁽²⁾ en altres de la Narbonesa ⁽³⁾ a Arles y a Itàlia. ⁽⁴⁾

(1) LE BLANT, *Sarcophages chrétiens de la Gaule*, n.º 15.

(2) Id., id., id., id., n.º 11.

(3) Id., id., id., id., n.º 135.

(4) LE BLANT, *Etude sur les sarcophages chrétiens antiques de la ville d'Arles*, núms. XVI, XX y LXIII.

SARCOFELS LLISOS. Citem després el grup dels sarcòfells llisos. Un d'ells es el que's troba junt a la porta de Santa Maria d'Arles del Tech, (Fig. 330) de marbre blanc amb tapa prismàtica, en qual cara principal hi ha el monograma inscrit en una corona. (1) A Tarrassa, servint de pila baptismal, se n'hi hà conservat un altre.

SARCOFELS AMB COMPOSICIONS HISTORIADAES. Un altre grup de sarcòfells presenta una composició singular; ab l'aparència d'una sola composició de figures, seguint la practica dels escultors pagans, s'agrupen una serie d'escenes bíbliques y evangèliques, expresades d'un modo esquemàtic per medi de dos o tres persones. Son posteriors a la llibertat de l'Església, segles IV y V, essent mes moderns els de forma més grossera. Els assumptes presos de pintures catacumbaries, se repeteixen en els diversos països; ab disposició semblant se troben sepulcres als Museus de Roma, Arles, Narbona, Cahors a Banyols, prop d'Avinyó, etc. (2) A Catalunya n'existeixen quatre que's guarden tots a Sant Feliu de Girona.

Un d'ells, descrit per en Botet y Siso, per Garrucci y pel P. Fita, (3) presenta'ls següents temes juxtaposats: (Fig. 331) presó de Sant Pere, curació del paralític, miracle de Canaa, multiplicació de pans y peixos, curació del cego de naixement, predicció de la negació de Sant Pere, miracle de Moisés fent rajar aigua de la roca d'Horeb. (4)

D'altra composició es el sarcòfeli roma-cristià aon se guarden avuy les reliquies de Sant Feliu de Girona. (Fig. 332) És de marbre blanc, medeix 2'20 m. de llarg per 0'58 d'alt, y en son front hi ha esculpides vuit escenes bíbliques; les demés cares son completament llises; no's conserva la tapa. El Sr. Guerra fixa la data en el segle IV. Els assumptes repres intats, començant per l'esquerra, son els següents: primer, miracle d'Horeb; segon, revolta dels Israelites en el desert de Raphidim o presó de Sant Pere; tercer, curació del paralític; quart, Jesús profetisa a Sant

1. — GILMONT, *Bulletin monumental*, t. XXIII, p. 444-445. — BOSSUET, *Épigraphie roussillonnaise*, pag. 208. — LE BLANT, *Les sarcophages chrétiens de la Gaule*, n.º 197.

2. — LE BLANT, *Sarcophages chrétiens de la Gaule*, n.º 14, 79, 83, 115. — Id., *Étude sur les sarcophages chrétiens antiques de la ville d'Arles*, n.º V-VII.

3. — BOTET, *Sarcophages romains chrétiens*, etc., pag. 65 y següents. — FITA, *Revue historique*, t. III, pag. 438, nota. — GUERRA, Obra citada, t. V, pag. 26, lletina 313, 1. — MONSIEUX, Obra y lloch d'ordenament citats.

4. — El detall iconogràfic d'aquests sarcòfells y sa monografia detallada, pot estalarse en l'obra de n. JOAQUIM BOTET Y SISO: *Sarcophages romano-chrétiens sculptés qui se conservent en Catalogne*, Barcelona 1895.

Pere que'l negarà; quint, miracle de Canaa; sisè, curació del cego de naixement; setè, multiplicació dels pans y peixos, y octau, la resurrecció de Llàtzer.⁴⁰

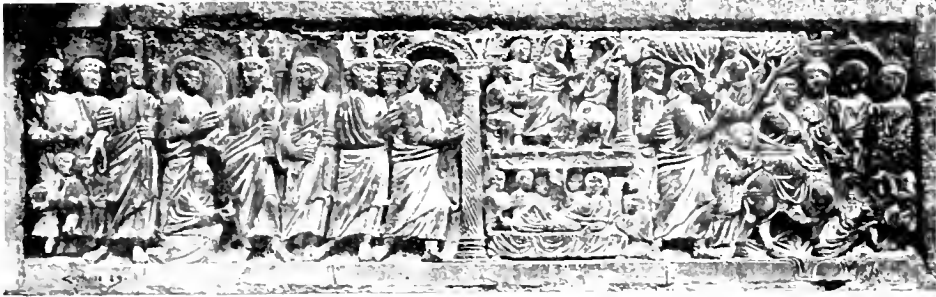

Fig. 335. Sarcòfech aparedat en la fatxada de la Catedral de Tarragona

D'aqueix tipu es un altre sarcòfech, existent també a Sant Feliu de Girona; (Fig. 336) té los mateixes mides aproximadament que l'anterior y com ell es de marbre blanch, mostrant esculpits vuit assumptes bíblics dis-

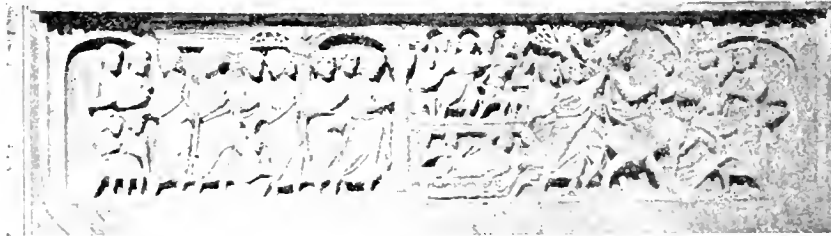

Fig. 336. Sarcòfech de Letrán. (Venturi)

tribuits simètricament a una figura d'Oriente que ocupa el centre; els vuit assumptes son: primer, miracle d'Horeb; segon, curació del paralítich; tercer, multiplicació dels pans y peixos; quart, curació del cego de naixement; quint, resurreccions obrades per Jesús o pel profeta Ezequiel;

⁴⁰ LA CANAL, *España Sagrada*, t. XLV, LXXXIII, cap. IV, pàgs. 70 y següents. — FERNÁNDEZ GUERRA, *Tres sarcófagos cristianos de los siglos III, IV y V*, *Monumentos Arquitectónicos de España*. — FRY, *Revista histórica*, t. III, pag. 138, nota, Barcelona, 1876. — GARRIOLI, *Obra citada*, t. V, pag. 36, lám. 318, n.º 4. — BOUTET Y SISÓ, *Sarcófagos romano-cristianos*, etc., pàgs. 74 y següents.

sisó, Jesús profetisa a Sant Pere que'l negara; seté, Jesús trepitjant el lleó y'l drach, y octau, sacrifici d'Isaac. ⁽¹⁾ Analechs son els n.ºs I y II, lam. 287, del Cementiri de Pisa, y'l n.º II de la lam. 298, procedent de Roma, descrits per Garrucci. ⁽²⁾

Al mateix tipu pertany el sarcòfeh romà-cristià existent com els darrers descrits a Sant Feliu de Girona; (Fig. 331) com ells es també de marbre blanc y medeix 2·08 m. de llarg per 0·56 d'alt. Les representacions qu'adornen son front esculpturat son, començant per la dreta del espectador: primer, Susagna; segón, Susagna sollicitada pels dos vells; tercer, Susagna acusada pels vells; (el P. Fita interpreta aquesta escena en els següents termes: «Susagna jutjada per Daniel»; el P. Garrucci la descriu aixís: «Susagna esta devant dels dos vells, qu'están sentats en un tamboret, els quals la condemnen y'l poble escolta»); quart, Susagna salvada per Daniel; quint, càstich dels dos vells acusadors de Susagna. Aquest sarcòfeh es un dels més interessants que posseix l'arqueologia cristiana y sens dupte el més notable dels que's conserven a Catalunya. ⁽³⁾ Dos sarcòfecs de disposició analoga, encare que de diferent iconografia, se conserven a Saragoça a la cripta de Santa Eulària. ⁽⁴⁾

Un altre tipu de sarcòfeh, es el que's conserva a Tarragona, (Fig. 335) S'inicia en ell la divisió per columnes comú en altres sarcòfecs y en part la superposició de temes. Es aquest sarcòfeh de marbre blanc, està empotrat en la façada de l'Esglesia Catedral de Tarragona, a l'esquerra de la porta major y sobre una de les laterals. S'ignora la seva procedencia. Té les següents representacions iconogràfiques, començant per l'esquerra del espectador: primer, curació dels dos cegos que seguien a Jesús a Cafarnaüm a la sortida de la casa de Jairo de qui acabava de resucitar la filla; segón, Jesús al dirigir-se a la casa de Jairo cura a la dona d'un crònic il·luc de sauch; tercer, miracle de la piscina probàtica; quart, conversió de Zaqueo; quint, entrada triomfal de Jesús a Jerusalem. Les esculptures qu'adornen el front d'aquest monument semblen

(1) FITA, *Rev. Inst.*, t. III, pag. 138, nota, Barcelona, 1876, y *Novisimo año cristiano y Santoral Español*, Prologo, pags. XII a XIV, Madrid, 1881. — GARRUCCI, *Obra citada*, t. V, pag. 110, lam. 374, n.º 3. — BOUTET, *Sarcòfecs romans-cristians, etc.*, pags. 70 y següents. — MONSALVADU, *Obra y lloch citats*.

(2) — *Obra citada*, t. V, pag. 26, lam. 313.

(3) — FITA, *Rev. Inst.*, t. III, pag. 138, nota, Barcelona, 1876. — GARRUCCI, *Obra citada*, t. V, pag. 114, lam. 377, n.º 3. — BOUTET, *Sarcòfecs romans-cristians, etc.*, pags. 85 y següents. — MONSALVADU, *Obra y lloch citats*.

(4) — ER. LEON BENITO MARTON, *Origen y Antiq.*, etc., pag. 39. — FERNANDEZ GÓLBERG, *Monumentos Zaragozaños del año 312, que representa la Asunción de la Virgen*, Madrid, 1879. — GARRUCCI, t. V, lxx, 381, n.º 6 y 7.

calcaades sobre los d'un sarcòfegh trobat en el Vaticà que publicquen variis autors y entre ells Venturi⁽¹⁾ y el P. Garrucci,⁽²⁾ donchs son els mateixos els assumptos bíblics en un y altre esculpits y casi igual son dibuix.⁽³⁾ Aqueix sarcòfegh se guarda avuy en el Museu de Le-trán, número 125. (Fig. 336)

Fig. 337 Sarcòfegh del claustre d'Elna

SARCÒFEGHS DEL TIPO DEL
SUDOEST DE FRANÇA

En Le Blant⁽⁴⁾ indica que en les galeries del claustre d'Elna existeixen dos sarcòfeghs y un en el pati, (Figs. 337, 338 y 339) sense tapes, ab ses cares més amples de dalt que de baix, decorades de pilastres planes entre les que omplint els intercolumnis s'hi desenrotllen la vinya y plantes ornamentals caracteristiques dels segles v y vi, comunes al Sudoest de França (Tolosa, Moissac, Bordeaux). Ses dimensions en la part baixa son: 1.90 × 0.65 ms., alçada 0.44; 1.99 × 0.62,

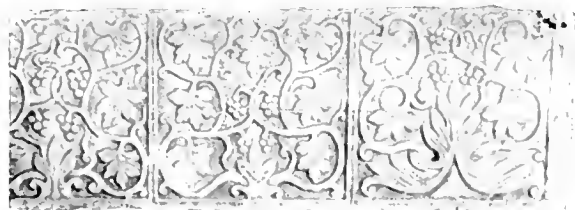

Fig. 338. Sarcòfegh del claustre d'Elna

alçada 0.48; 1.90 × 0.56, alçada 0.54. En la part alta s'obren notablement y arriben a 2 ms. de llarg per 0.70 d'ample. Els caps son també decorats seguint formes analogues.

Cal ara aquí repetir unes paraules de Le Blant:

«Un fet ja senyalat en lo que pertoca a la numismàtica, l'arquitectura y fins els monuments epigràfics, apareix no menys clarament al estudiar els nostres baixos relleus cristians; la diferencia de les encontrades se marca per la diferencia dels estils.» El tipo adoptat en les cornises del Ródano procedeix dels models romans, les relacions fàcils y freqüents per la via del mar y del riu han borrar tota diferencia (casi no s'en troba

(1) Obra citada, t. I, fig. 180.

(2) Obra citada, t. V, pàg. 28, lam. 314, n.º 5.

(3) P. P. X. *La Catedral de Tarragona. Album monumental de Catalunya*, t. II, pàgs. 57 à 68, Barcelona, 1879. — BOUTER, *Sarcòfags romano-cristians*, etc., pàg. 94 y següents.

(4) *Les sarcòfags chrétiens de la Gaule*, pàg. 158.

cap entre els marbres cristians de Arles y de Roma». ¹ Tantost si s'en troba cap, podem repetir nosaltres també entre els relleus cristians de Catalunya y els romans y provençals; els tipus trobats en terra catalana se repe-

Fig. 339 — Sarcòfecs del claustre d'Elna

teixen en les terres de la Galia properes al mar y's troben iguals a Italia; una major rudesia, una menys perfecta execució, indica la rusticitat del nostre país comparat ab l'Italia y la Provença.

Hi ha una sola excepció que's refereix als sarcòfecs d'Elna, que en Le Blant senyala: els sarcòfecs d'Elna pertanyen al grup de sarcòfecs anomenats del Sudoest pels arqueòlegs francesos; aqueixos se distingeixen per l'empler de runes antiquíssims, com les nostres urnes cineraries de les valls pirenaïques, topogràfica y històricament relacionades ab el Sudoest de la Galia, per sa forma cap-s ample, per sa decoració característica ab la típica vinya, recordant també les urnes pirenaïques y a la vegada els marfils y la ceràmica ab barnis roig decorada de relleus que abundantment se troba en la Galia y en l'Hispania.

Els sarcòfecs d'Elna son probablement transportats del S. O., mentre els altres son producte del comerç italia o dels tallers locals dependents de l'industria d'Italia.

Després dels sarcòfecs cal senyalar els epígrafs funeraris y lapides commemoratives adornades senzillament del monograma de Crist, fig. 340 dels coloms o del craner en que naix la vinya simbòlica, que impredrayen el sol dels santuaris.

¹ *Les arcophages chrétiennes de la Gaule*, Introduction, pag. XI y XII.

Fig. 340

Epígraf funerari del segle V trobat a Barcelona

Fig. 341. Mosaïc d'Elx. *Bol. de la R. A. de la Hist.*, t. XLIX.

IV

LES ESGLESIES EN EL DOMINI BIZANTÍ DE LA COSTA
ORIENTAL D'ESPANYA Y DE LES BALEARS

Es l'art, fins aquí descrit, al cap y a la fi art romà, entre quals elements s'hi introdueixen poch a poch els símbols cristians. Mes al cap d'alguns anys de l'invasió barbre, una gran part de les costes mediterrànies de la península ibèrica passaven a formar part del Imperi bizantí, successor de Roma. Un gran moviment de reconquesta s'iniciava: Bizanci arribava al moment culminant de Justinià y emprenia la reconquesta del Imperi dels alans y l'Àfrica romana queya, en 533, en poder del famós general bizantí Belisari, qui, traspassant les columnes de Hèrcul, s'apoderava de la ciutat visigòtica de Septem. Ceuta en la Tingitania, y entrant en el *mare nostrum*, reconqueria la Sardenya, la Cór-

sega y los Baleares (534), tota la diòcesis sardicense del Imperi africà dels alans.⁴¹

Justínia somniava en una reconstitució del Imperi, en una supervivència de Roma, y aprofitant l'esperit roma, no mort encare en les ciutats y en les viles de la Bètica y de la Cartaginesa d'antigua cultura, aon no hi havien arrelat els acantonaments bàrbres, en 554 la costa hispànica — ab ella una gran faixa cap al interior, fon reconquerida pel exèrcit bizanti triomfador al Àfrica.⁴² Aixís, a la fi del segle VI, les ciutats gregues de la costa ibèrica ab les Balears y l'extrém occidental del Àfrica, están reunides sota un mateix govern depenent del prefecte del Àfrica, ab el nom de Mauritania segona, en la *Descriptio orbis Romani* de Jordi, de Chipre, formant la *Mauritania galiana* del Anònim de Ravenna;⁴³ y Murcia y part de Valencia fins al any 624 en que foren reconquistades per Sisebut y les Balears fins al segle VIII, foren políticament de l'Imperi bizanti.

S'estableix, per aixó, transitoriament, una mena d'unitat ab l'Imperi oriental, ab l'Àfrica bizantina y les terres d'Espanya subjectes, justament en el període del floreixement artístich de Bizanci; d'ell queden recorts, reflexe débil, en les Bassíliques de Palma, Elx y Nàtiva, en els enterraments de Denia, que'ls temples y ls sepulcres es l'única cosa que d'aquells moments ha arriyat fins a nosaltres.

BASSILICA DE SANTA MARIA PROP DE PALMA La més notable sens dubte, es la Bassílica avny destruïda, troçada prop del castell de Santa Maria, a unes tres llegües al NO, de Palma. Es de tres naus ab absís rectangular. La coberta se sostenia per dos rengles de cinch pilars.⁴⁴ El paviment era decorat ab mosaic de color groch, vermell, blau y negre, en fondo blanc. (Fig. 302) Les naus laterals tenien mosaics de mareats temes geomètrichs, com els que omplen el sol de les bassíliques de Ravenna: combinacions de círcols formant flors, formes escamades y imbricables, entrelaçats, losanges, estrelles etc.; la nau central contenia una composició bíblica tro-

41 — DU RUI, *L'Attaque byzantine*, Paris, 1896.

42 — Id., id., id., pags. 109 y 110.

43 — Id., id., id., pag. 166 y següents.

44 — MANUEL DE ASSAS, *Mosario descubierta en Mallorca en 1844*, *Museo Español de Antiquidades*, t. VIII, pag. 259 y següents, Madrid, 1877. — J. DE LA CROIX, *Mosaique chrétienne des îles Baléares*, *Bulletin monumental*, 1891-1892, serie VI, t. VII, pags. 141-155. — HORNÉ, *Inscriptions Hispanae christianae*, Berlin, 1871, n.º 59. — CHAMPOL, *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie*, «Balears», col. 161-164. — ARTHUR ENGEL, *Rapport sur une Mission archéologique en Espagne*, Angers, 1891. — P. LABRÉ Y QUIBRADO, *España: sus monumentos y artes, su naturaleza e historia*, *Los Balears*, Barcelona, 1888, pag. 1067 y següent.

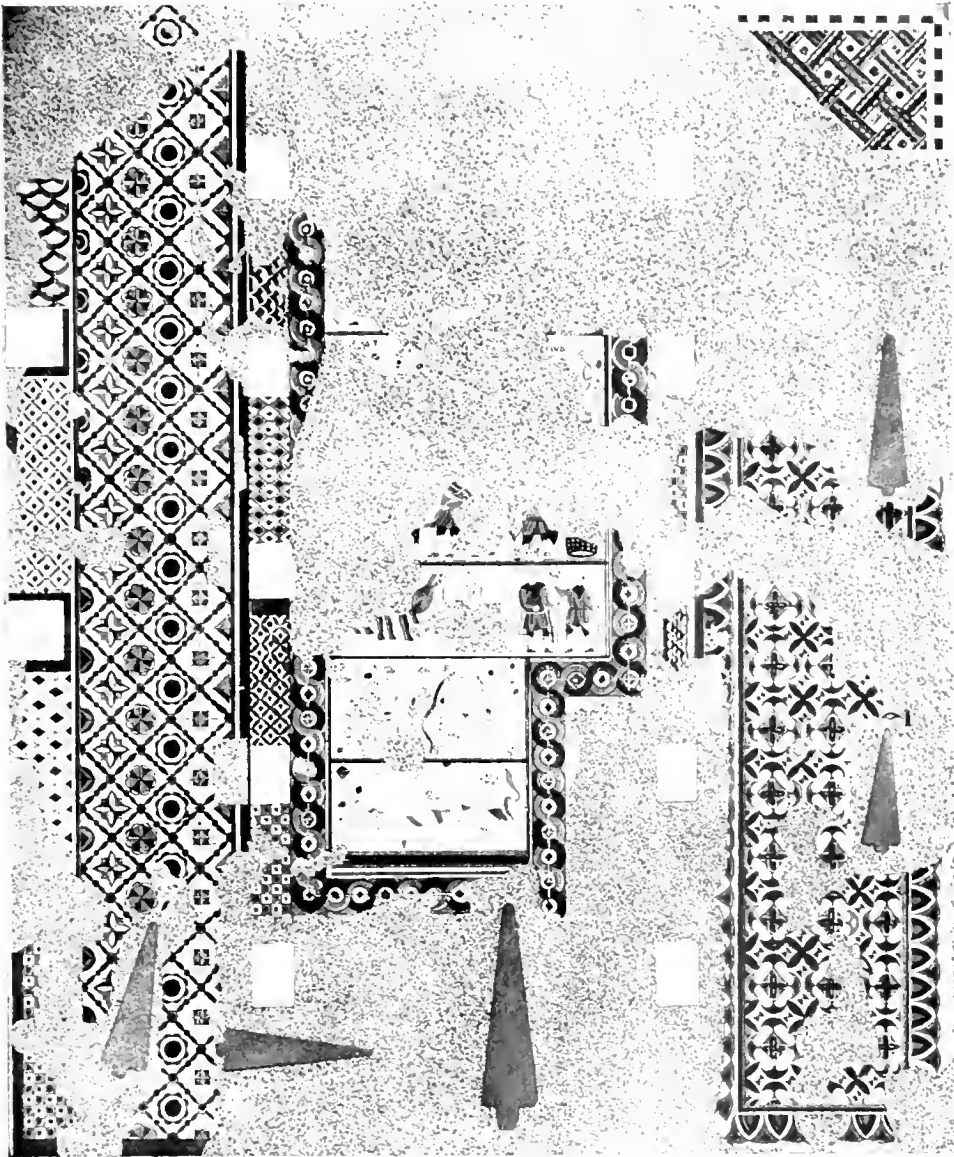

Fig. 312. Mosaics descobert en terme de Santa Maria (Palma de Mallorca). *Museo Español de Antig.*

bada incompleta, distribuïda en varis registres: els dos primers representaven el paradís terrenal, a baix els animals paradisiàchs: el cervo, el lleó y Pisart; en el de dalt, Adam y Eva al costat del arbre del bé y del

Fig. 313. Mosaïc del Palau de Teodorich a Ravenna descobert en 1870. (Ricci. *Ravenna*)

mal ab la serp entrosçada; dos llegendes ADAM y EVA, declaren la significació de les figures ab ostranya anatomia de maniqui articulad. El tercer representa la venta de Joseph per sos germans els ismaelites que venien de Galilad y portaven en llurs camells, perfums, mirra y resina a vendre als mercats de Egipte; la llegenda JOS(ept) ISM(ac)LTES clarament ho declara. Un dels ismaelites

va habillat ab la *panula* característica del viant. El quart registre es més fosch: a l'entre un personatge ab una insgnia com un bastó; altre davant li toca la part baixa del vestit, a l'altre costat les extremitats inferiors de dos homes y una forma com una mesura de grans. Leclercq, que firma l'article que tracta de la Bassilica de Palma en el *Dictionnaire* de Cabrol, diu que es verossimil representi la entrevista de Joseph ab sos germans quan van a comprar blat a Egipte o quan se descobreix el frau imputat a Benjami. El quint y el sisè registres, son jardins dels que queden sols representacions de flors y restes de figures; el sétim y octau, han desaparegut. L'Hübner, del examen epigràfic, en dedueix una data incerta: els segles v o vi; en Leclercq, del caracter paleogràfic y del tros de la *panula* d'un dels ismaelites, dedueix que la Bassilica de Palma pot remuntarse al segle vii, pertanyent, sens dubte, al període de dominació bizantina.

Fig. 314. Mosaïc d'Elx. (Boblin citat.)

BASSILICA D'ELX

Cal després de aqueixa descriure'n un altre en el límit inferior de la capa de terra que respón al nostre pensament artístich: la Bassilica d'Elx, avuy altre vegada enterrada, oculta per lo tant als estudiosos. La seva planta, (Fig. 315) no fa molts anys descoberta a Elx en la *Loma de la Alcedia* (Alacant), prop del lloch aon se trobà el famós busto de la *Dama d'Elx* avuy en el Museu del Louvre, es una senzilla forma rectangular orientada en sa major dimensió de Llevant a Ponent y tenint a sol ixent l'absis y la porta mirant al Oest. Cal aquí notar encare l'absis inscrit en una forma rectangular, deixant als dos costats dos saceristies ab comunicació ab ell. En l'absis s'hi troba la base d'una columna y alguns carreus, tal vegada restes del altar, y en els ànguls, a dreta y esquerra del hemicicle, les bases d'uns pilans que podrien haver sostingut l'arch triomfal que separava'l Santuari de la nau del temple.

El *tesellatum* d'Elx, que decora tot el sol de la Bassilica fora del absis, té, com a temes, entrelleços que adornen les franjes d'amples enquadraments, meandres, estrelles, nusos, etc. Tres inscripcions ab llegenda grega están situades al mig, dreta y esquerra respectivament, del espay que separa l'absis de la nau o sigui el lloch destinat als clergues. Les inscripcions marquen el lloch de colocació que corresponia per ordre, al clero major, al inferior y al poble. En l'inscripció del costat del Evangeli sembla llegirshi « Adoratori dels preberes ». En el centre, en el lloch senyalat en la figura 315, « Bon viatge », y en el costat de la epistola « Adoratori del poble ». (1) Es aqueixa disposició excepcional; M. Leclercq en el *Dictionnaire de Cabrol* (2) escrit les següents paraules: « La categoria senyalada als clergues en la jerarquia cristiana y més encare la pràctica dels ritos, invitaren a separarlo del poble y a agruparlo lo més possible al altar; per aixó se li destina exclusivament una part de l'Esglesia, que rebé el nom de *presbyter-*

(1) PEDRO IBARRA RUIZ. *Antigua Basílica de Elche. Boletín de la Real Academia de la Historia*, t. XLIX, pág. 119 y següents.

(2) *Afrique Archéologie de l'* col. 672

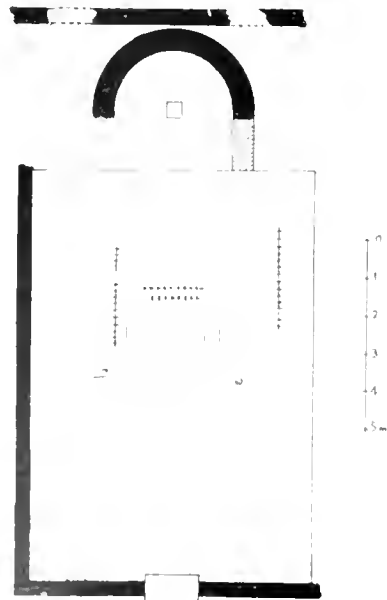

Fig. 315. Plan de la Bassilica d'Elx (P. Ibarra y Ruiz)

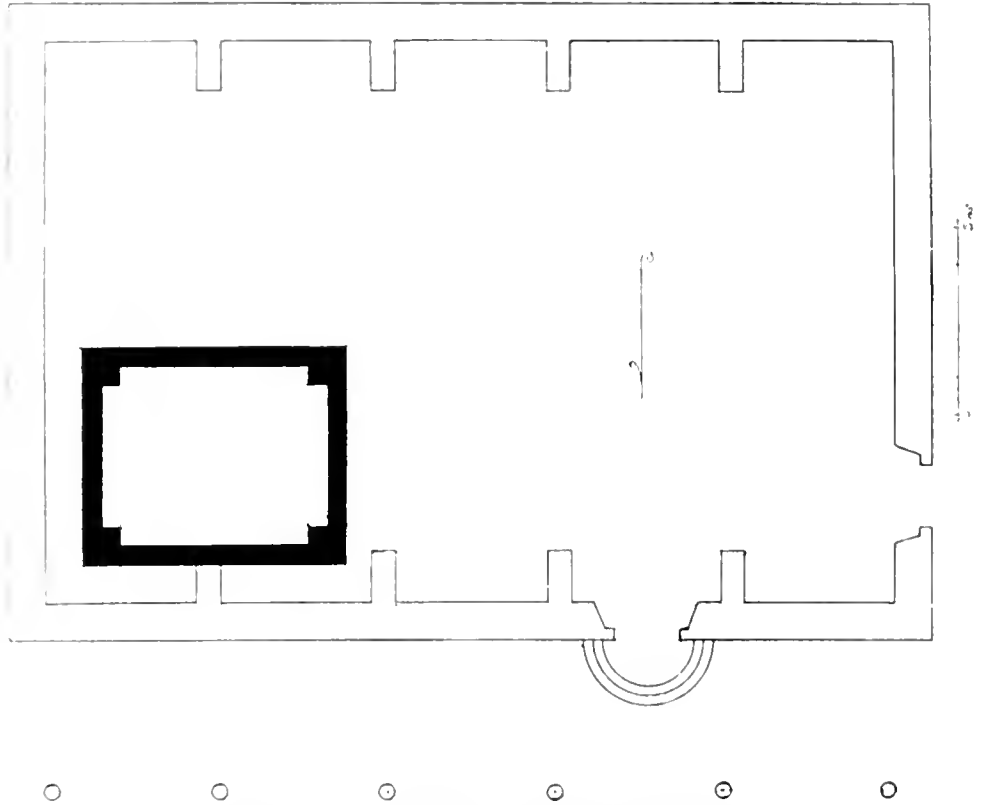
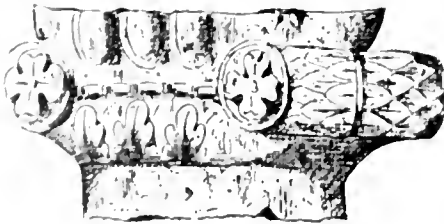

Fig. 346 — Planta de la Basílica de Sant Felix de Nativa

rumi. Sovint es la part extrema del rectangle format pels murs de l'Església. En alguns edificis aixís s'ha fet, per exemple a Hencuir el Atech s'hi ha aixecat un mur de 4 m. davant el fons de la capella; la sala aixís formada comunica ab la part destinada al poble, *quadratum populi*, per una ample obertura de 2:30 m.» Aqueixa

Fig. 347 — Capitel·l trobat en la Basílica de Nativa. *Boletín de la Sociedad Española de Excursiones*, t. XI.

disposició significativa no es l'usada ordinàriament: el *presbyterium* no està separat per res de la nau; es quadrat o rectangular, sovint un absis semicircular inscrit en un rectangle; altres un absis múltiple de formes geomètriques mes complicades. El floch que senyala als preberes l'inscripció de la Basílica il·licitana es excepcio-

nal, en un dels costats, en la nau de la part del Evangeli. Alguns dels temes decoratius d'aqueix mosaïch son idèntichs als de les bassiliques de Ràvena, (San Apollinari in Classe), y als del Palau de Teodorich. (Fig. 343) Elx (Illici) desde 554 à 624, com l'Espanya cartaginesa, la Bètica y la Lusitania, estiguè sota'l domini bizanti, esplicant això l'èsser en caràcters grechs l'inscripció del mosaïch, com ho prova el que fins l'any 633 en que's celebrà el concili IV de Toledo, no firma les actes el bisbe d'Illici, que fins llavors no depen del domini visigòtic. (1)

RESTES DE LA BASSILICA
DE NÀTIVA

Darrerament a Nàtiva s'ha descobert part

de la planta d'altre basilica cristiana, emprenent excavacions ja indicades pel P. Villanueva, (2) qui descriguè la portxada «quals columnes eren compostes de troços d'altres antiquíssimes, de jaspis de variats colors». Les columnes del porxo son de marbre Buscarró, empleat sempre en aquest país especialment en l'època romana, quals pedreres no estan lluny de Nàtiva. Sols s'ha conservat un capitell de l'antigua basilica: (Fig. 347) es del ordre compost, ab medallons circulars y florons quadrifoliats en lloch de volutes; ab els ous y fulles d'*acanthus* y llozer aplanats, grollers y sense relleu, semblants als de Sagunte, quals dibuixos hem reproduït. (Fig. 206) Les excavacions avuy empreses han fet aparèixer un rectangle de 7 ms. de llarg per 5'80 d'ample, quals vèrtices estan senyalats per bassaments de 1 m. en quadre o per grans basses y canyes

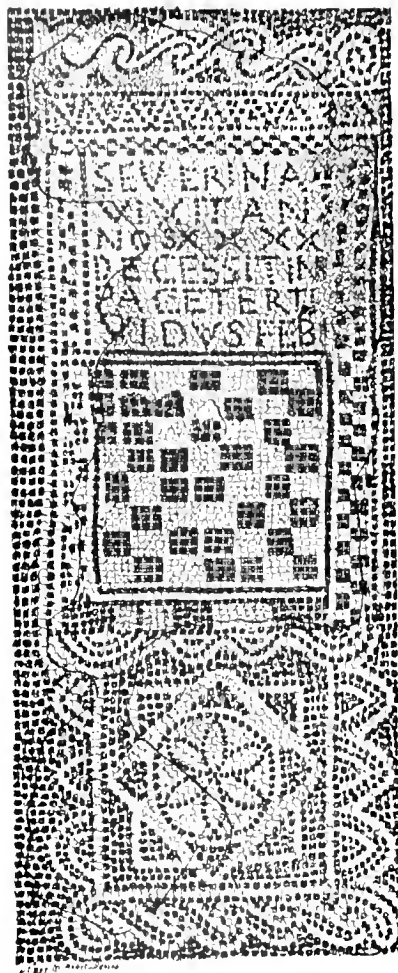

Fig. 348

Tapa de sarcòfoc en mosaïch (Chabús)

(1) PEDRO IBARRA Y RUIZ. *El cristianismo en «Illici»*. *Revista de la Asociación Artístico-Arqueológica Barcelonesa*, t. IV, pags. 911 y següents. Barcelona, 1905

(2) *Viaje literario*, t. I, pág. 3. — F. F. — A. R. V. *La catedral visigótica de la ciudad de Játiva*. *Boletín de la Real Academia de la Historia*, t. LII, pág. 272.

de 1 m. de diàmetre, de pedra igual a les fa pochs anys descobertes en el pòrtich; el paviment es un pa d'obra d'uns 0'15 ms. d'espessor. S'aixeca aqueixa basilica en una area on s'han descobert enterraments cristians primitius. Les finestres que donaven llum al absis y nau central eren tapades ab lloses trepades que semblen tallades en el segle VII; el dibuix de algunes d'elles s'ha pogut reconstruir a la vista dels numerosos fragments trobats en les excavacions. (Fig. 319 y pág. 272).

El P. Flórez no trobá referencies del antic bisbat de *Setabis* més enllá del segle VI, época en que'l prelat Mutto apareix subscribint les actes del tercer Concili toledá celebrat en 589. No desaparequé aquesta Seu ab l'invasió musulmana; a mijans del segle IX encare existia el bisbat *Setabense*.⁽¹⁾ Era tan numerosa la població cristiana en l'Emirat de Denia, en la segona meytat del segle XI, que's crea en son territori una Diócesis, qual Prelat fou posat per l'Emir Ali-Ben-Mochehit baix la jurisdicció del Bisbe de Barcelona.⁽²⁾

LAUDA SEPULCRAL
EN MOSAICH A DENIA

La lauda sepulcral en mosaich trobada a Denia, estableix una nova relació entre l'art d'aquesta costa mediterrània y l'art cristià roma del Nort d'Àfrica. Un *loculus* sol de Santa Agnès de Roma es tancat per una tapa revestida de mosaich, algú qu'altre epitafi de la Galia es adornat ab vidres incrustats, mes a l'Àfrica es non aqueixes laudes, com la excepcionalment trobada a Denia, existeixen abundantment. A Lampta, la antiga Leptiminus, en el sol de la vella Thabraea; a Sfaks, la sucesora de Taparura; a Laurta, la Septiminus romana y a Feriana, la Thelepte antiga, han aparegut al voltant de les ruïnes d'una basilica, colocades confossament sense ordre ni orientació, tombes en forma de caixes fetes de fabrica, sovint lluides.⁽³⁾ La tapa de pi-nyolenc o d'obra de reble, de grosera llosa o de teules, era algunes voltes revestida de mosaichs més o menys grollers. Sobre la tapa se superposava un pis y altre de cadavres, devegades fins a nou; els cadavres eren directament posats sobre les tapes de mosaich del pis inferior que'ls feyen de llit sumptuós, amagant, aixís, son luxe a tota mirada humana. L'art africa es clarament una obra provincial com la nostra obra valenciana, mes y altre son barroerament executades; en les primeres hi ha repre-

1. FORTUNATO DE SELGAS. *San Felice de Nativa y las iglesias valencianas del siglo XIII*. *Bol. de la Sociedad Española de Excursiones*, t. XI, pag. 59 y ss. Madrid, 1903.

2. CHABAS. *Los mozárabes valencianos*. *Boletín de la Real Academia de la Historia*, t. XVIII, pag. 19 y siguientes.

3. LE BLANC. *L'Épigraphie chrétienne en Gaule, etc.*, pag. 119. — A. DU COUBRAY LA BLANCHÈRE. *Tombs en mosaïque de Thabraea*. Paris, 1897.

sentacions figurades: la de València es purament decorada ab temes geomètrichs. (Fig. 348) Els arqueòlechs no estan decidits sobre la data d'aquelles tombes africanes; més s'inclinen a créureles dels segles v al vi; la de València el P. Fita la creu del segle ix y l'Hübner⁽¹⁾ considera sa epigrafià més probable del segle v.

La tapa en mosaich de Denia, medeix 2'12 ms. d'alt per 0'85 d'ample. Es ab seguretat dedicada a una cristiana, per la fórmula IX PACE y per senyalar el dia de sa mort, lo que equivalia a fixar el de son aniversari. El cèlebre antiquari de los Catacumbes de Roma, Rossi considera aquesta inscripció una de les més antigües entre'ls cristians d'Espanya.⁽²⁾ «El sepulcre que cobria estava compost de murs de reblla grollera per tots costats. Els ossos ocupaven una extensió de 1'60 ms., el cap, al S., y'ls peus, al N. Inmediat al craní se troba una olla de vidre de 0'20 m. de altura, dividit son interior per un pla de vidre, de modo que plena de líquits diferents, se mesclan en iguals quantitats al sortir. S'hi troba una moneda de coure impossible de descifrar a.»⁽³⁾

La capella funerària d'Empuries y la basilica d'Elx ab sos absis inserits en un rectangle, el cementiri de la antiga colonia grega, la tapa del sepulcre en mosaich de Denia, ens han fet repetir diversos vegades el recort de l'arqueologia africana; a Elx y a Denia s'explica aquesta analogia pel domini polítich bizanti y per la dependència religiosa de la Sèn de Cartago; a Empuries, perquè les ciutats antigües no perdien son caracter y'l barri grec degné conservar les relacions artístiques ab l'Orient fins després de caigut l'Imperi romà.

Es un fet, per altre part, que l'arquitectura romana y bizantina del Àfrica presenta els caracters d'una escola local. Malgrat els numerosos lligams de l'Esglesia d'Àfrica ab Roma, ha dit M. Gesell:⁽⁴⁾ «els edificis religiosos no han sigut copiats dels de la capital del món llatí non se troben els transepts, y més freqüentment encare'ls *atriu*, non els absis no son

Fig. 349. Pedra roixada trobada en la Bassilica de Nativa, (Babtuemat)

(1) *Inscriptionum Hispaniae christianarum Supplementum*, n.º 410.

(2) CHABAS, Article citat de *El Archivo*, t. VII, pág. 7 y següents.

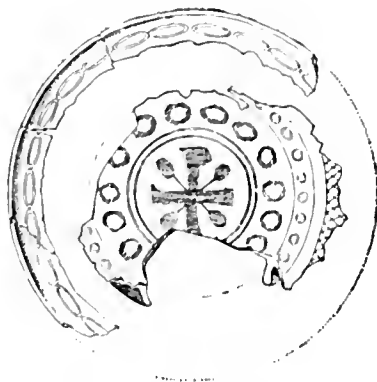
(3) CHABAS, *El Sepulcro de Severina*, *El Archivo*, t. I, Denia, 1886 y 1887 n.º 1, 2 y 3.

(4) *Monuments antiques de l'Algérie*, París, 1901, t. II, pag. 158.

taments en els quadrats, aon les sacristies flanquejant l'absis, són la excepció, lo mateix que'ls vestibuls closos per murs. Els monuments de l'Àfrica del Nord, y nosaltres hi afegirem els del mediterrani ibèric, enllacen mes ab els de la Síria y de l'Egipte que ab els de Roma.

Cal notar com encara en cap dels monuments del domini bizanti ibèric, hi arriba l'esclat de construccions orientals dominades per les gegantesques cúpules, de les que són el punt sortint Santa Sofia de Constantinopla (532-562) y Sant Vital de Ravenna (526-547), construïdes en temps de Justinià. La cúpula complicada y atrevida de Santa Sofia no era possible fos una obra primera. Son origen es a Orient, a la Assíria; la seva tradició's conserva a la Persia, d'allí al segle III passa a la Síria, de la Síria al Assia menor y d'allí a Constantinopla y a Ravenna. A la capital del Adriàtic hi arriba casi'l mateix temps que a la de l'Imperi bizanti, mes es lo cert que no ha arribat a les costes ibèriques en el temps en que a Elx y a Palma construien llurs aules episcopals posteriors al 554. Triga la cúpula a traspasar la ratlla del Adriàtic que separa el *mare nostrum* dels romans, del Orient; el mateix fenomen succeeix al Àfrica: la cúpula invadeix el territori del actual Tunís mes no traspassa l'Argelia; l'extens territori de la Numidia y de la Mauritània sembla no conegué la basilica bizantina ab cúpula central y cap exemple se n'ha descobert fins avuy dia; el territori de Tunís formava l'Àfrica proconsular aon la penetració bizantina fou intensa; en els altres, l'Imperi oriental no hi possehi mes que un domini efimer, una faixa estreta del Mediterrani.

Tal es el moment artístich del domini bizanti que's juxtaposa a l'art visigot que's desenvolupa entretant a Espanya.

Patera trobada a Illici (Elx). — *El Archiu*, t. VII.

Fig. 350

Lapida sepulcral d'Empuries en que's commemora la restauració en el segle V de la Basílica antiga
(Reproducció de la Junta de Museus de Barcelona)

v

LES BASSÍLIQUES VISSIGÒTIQUES DE CATALUNYA EN ELS DOCUMENTS LITERARIS

ENTRE aqueixes terres, províncies de l'Àfrica romana, quals recorts arquitectònics acabem d'estudiar y la Galia narbonesa, hi havia dintre l'Hispania una extensió de terra subjecta al domini vissegot, a les penuries d'un domini barbre y d'aon poch a poch els esplendors de la civilització van extingintse retornant a sa primitiva incultura.

Sepulcres y temples venen a substituir la numerosa serie d'edificis públics que necessitava la civilització romana: les termes, els teatres, els anfiteatres y'ls circhs van destruintse, després que les festes paganes han desaparehent al ressó de les diatribes de Sant Pacià, bisbe de Barcelona en la segona meitat del segle IV, contra les disbauxes de les derreres bacanals ⁽¹⁾ que's celebraven en les Calendes de Janer. El temple cristià es l'única obra pública que resta pera la cultura, un cop perduda l'organització romana; els bisbes passen a ser l'autoritat predominant en les ciutats, y aqueixes fan esforços pera construir lo millor que poden els temples cristians. Se distingeixen dos menes d'esglésies, la *ecclesia*, que indica l'església ciutadana y en general la Seu episcopal,

(1) *D. Paciani episcopi barcinonensi opera que extant*, traducció de Vicens Nooguera, Valencia, 1780.

la *bassilica*, aixecada sobre la tumba d'un màrtir y *Foratorium*, l'edifici de la vora del camí, el petit temple rural del lloch apartat. Mes sos restes arquitectònichs son escassos a Catalunya; se reduïxen a ruïnes perdudes en les noves construccions, a uns quants capitells y a uns quants fragments decoratius aprofitats en les obres noves. Ab tot, les esglésies, en el període visigot, eren numeroses, mes l'únic dató sobre elles es el document que les cita o la lapida que les commemora. Aqueixos son suficients pera refer la part més culminant de la geografia arquitectònica, ja estudiant les actes dels concilis, ja les referencies a esglésies més antigues en els documents dels segles x y xi, ja consultant alguns, ben pochs per disort, dels documents epigràfichs que'ns resten.

LES PROVINCES ECLESIASTIQUES. Cal per això partir de la divisió administrativa de l'Hispania. Constantí la dividi en sis provincies: Tarraconense, Cartaginense, Galiciana, Lusitania, Bética y Tingitana. Les provincies eclesiàstiques anaven més o menys indecissament acomodant-se a aquesta divisió civil. ¹⁾ Teodosi alegí en aquell mateix segle una província més, de la que formaven part les Illes Balears, que fins allavors depenten de la Cartaginense. En els primers segles no existí una verdadera demarcació de diòcesis. De les que's relacionen ab la nostra història monumental, la Cartaginense pertenesquè, durant aqueix període, al domini bizanti, y la Tarraconense, al visigot, y a les parts d'elles de llengua catalana anèm a limitar aquí el nostre estudi. El bisbe de Barcelona *Proterotatus ab Hispaniis de Barcelona*, es un dels cinch bisbes hispanics firmants del Concili Sardicense celebrat en el segle iv, any 347, presidit per Osio, bisbe de Còrdoba, com llegat del Papa. ²⁾ Els himnes de Prudenci citen els bisbes de Tarraco, Gerunda y Barceino, quals diocesis no's troben representades en el Concili d'Elvira, ni per llurs bisbes ni per presbïters. Pot assegurar-se que la divisió eclesiàstica de la península ibèrica era ja completament feta a principis del segle iv, y que el número de bisbats era molt mes gros que l'actual. Fins al any 448 no's troben esmentats altres bisbats catalans que'ls de Tarragona, Barcelona, Girona y Tortosa. L'extravió dels antics documents y còdices pot haver contribuït a que s'ignori si'ls demes episcopats existien ja en segles anteriors. ³⁾

1. VICENTE DE LA FUENTE. *Historia eclesiastica de España*. Barcelona, 1855, t. I, pag. 76 y 77.

2. V. de BOUVRILLE. *Historia critica (civil y eclesiastica) de Cataluña*. Barcelona, 1876, t. I, pag. 135.

3. Ib. id., id., t. I, pag. 185.

La província Tarraconense comprenia als principis del segle VII els següents bisbats: ⁽¹⁾

Tarraco (metropolitana).	Calagurris.	Impúria.
Ausona.	Dertosa.	Urgellum.
Auca (prop de Burgos).	Egara.	Osea.
Barcino.	Gerunda.	Pampilona.
Caesaraugusta.	Ilerda.	Tyrassona.

ELS CONCILIS

Un element d'estudi de la cronologia de les esglésies visigodes son les actes dels concilis.

En els concilis provincials celebrats a Catalunya: Tarragona, Barcelona, Lleyda y Egara, desde el segle V al VIII, hi assisteixen els bisbes de les Sèus de Tarragona, Tortosa, Barcelona, Vich, Egara, Lleyda, Girona, Empúries, Urgell, Saragoça y Calahorra; la casi totalitat de les Sèus que formaven la província eclesiàstica de Tarragona de principis del segle VII. Hi assisteixen, encare que rarament, els bisbes de les Sèus de la vesant Nord del Pirineu, corresponent a la província eclesiàstica de Narbona, d'Elna y Coll-lliure y fins alguna vegada hi va el representant de de la Sèu del extrém meridional de la faixa llevantina; el bisbe de Cartagena assisteix dos vegades al Concili de Tarragona. ⁽²⁾ Se troben tambe tots els nostres bisbes firmant les actes dels Concilis toledans ja desde el primer concili. Poques vegades de les actes d'aqueixes reunions eclesiàstiques s'en trèn idea del lloch de la celebració. En algùn, com el de Barcelona, del any 600, se diu que *in urbem Barcinonensem in Ecclesia Sanctae Crucis fuisent congregati*. ⁽³⁾

De la major part de les esglésies episcopals no'n queden recorts arqueològics o històrics y d'algunes, els documents posteriors, n'han conservat la memoria, feut escasses alusions a la seva arquitectura. És comú als restauradors d'esglésies y monastirs el cercarlos hi una antiga genealogia, y molts d'ells en les cartes de fundació y en les actes de consagració se refereixen a una església anterior, que degueren destruir per fer la nova, o ja desapareguda, destruïda en altre temps per els infidels. Sovint es aqueixa l'església visigòtica, de vegades una església preromànica, es a dir anterior al segle IX en que's conserva encare l'antiga

(1) VICENTE DE LA FUENTE. Obra citada, t. I, Ap. n.º 14.

(2) BOFARULL. Obra citada, t. I, pag. 201 y següents.

(3) AGUIRRE. *Collectio maxima Conciliorum omnium Hispanie*, Roma MDCCCLIII, t. III, pag. 306 y següents.

forma, darrera evolució d'una llarga decadència. Anem a resumir els més importants d'aquests recorts escrits de les nostres èsèss visigòtiques.

CATEDRAL DE TARRAGONA — A la Catedral de Tarragona s'hi celebraren concilis en 546 y 547, en temps de Teodorich.

El més vell recort de la Seu de Tarragona es l'epítali del arquebisbe Sergi (549-554 ?), qui restaura la coberta de la Catedral y edifica un monastir no lluny de la ciutat. ¹

*Sollers magnanimus pius ingenio cato
Hic quiescit in tumulo Sergis pontifex s(an)c(tu)s.
Qui sacri labentia restaurans culmina templi
Haud procul ab urbe construxit cenobium s(an)c(t)i.*

Una altre lapida fa memoria d'un altar erigit en la Catedral de Tarragona per Esteve natural d'Alexandria, a qui havia ordenat de presbiter (?) el patriarca Jordi. ² La lapida avuy perduda que llegí D. Antoni Agustín, diu aixís :

*Stephanus Alexandrinus in honore Dei et omnium sanctorum die VIII
idus Aprilis anno tertio ordinationis eius cum suis sub pontificatu
Georgii episcopi. Sigillum hic esto.* El P. Fita considera que aquesta darrera frase esta mal llegida.

Un sarcòfex conservat en la Catedral es l'únich recort arqueològich que queda dels primers cristians a Tarragona.

CATEDRAL DE BARCELONA — A la Catedral de Barcelona s'hi celebraren concilis en 540 y en 599. La Catedral visigòtica de Barcelona, ab tot y'ls sitis dels francks contra'ls musulmans, se conservava encare en part en la primera mitat del segle XI al comengarse la darrera catedral romànica que's dedica en 1058. En 801, al entrar Ludovicus Pius, troba encare la vella catedral y celebra la victoria l'endemà de l'entrada. ³

(1) — HUBNER, *Ins. Hisp. christ. Supplementum*, Berlin, 1900, n.º 413 — FÉRY, *Inscriptions visigothiques et hébreues de Tarragona*, *Boletín de la Real Academia de la Historia*, t. XLIII, pag. 455 y següents, Madrid, 1903, y del mateix autor *Epigraphia cristiana de España. Nueva obra de Hubner, etc.*, *Boletín de la Real Academia de la Historia*, t. XXXVII, pag. 491 y següents.

(2) — FÉRY, *Boletín de la Real Academia de la Hist.*, t. XXXVII, pag. 518 y t. XLIII página 456.

(3) — ERMOLDUS SIGILLUS, *Carmina*, v. 528 y següents — ASTRONOMUS, *Vita Illustris imperatoris*, 778-840, Cap. XIII.

Derruida en part pels alarbs l'any 852, data que senyala l'adveniment al califat de Cordoba de Muhammad-Abu-Abdala, el bisbe Frodoimo es veu obligat (any 878), a demanar auxili a Ludovich per la restauració de l'església de la casa dels Camonges. ⁽¹⁾ El rey Carles el Calvo, l'hi envia deu lliures de plata per continuar les obres de reparació per medi del jueu Judas: *Et sciatis eos, quia per fidelem meum Judam dirigo ad Frodoimum Episcopum libras decem de argento ad suam Ecclesiam reparare.* ⁽²⁾ En el Concili de Barcelona del any 906, se diu que's celebra *in Ecclesia Sanctae Crucis*, de Barcelona. ⁽³⁾ En l'acta de consagració de la Sèn de Barcelona, any 1058, consta que Ramon Berenguer I y Almodis, veyent que l'església s'arruinava per la vellesa de l'obra y en part per la destrucció dels sarraïns, la feu renovar y restaurar. ⁽⁴⁾ Uns capitells corintis que aguanten la mesa del altar actual, fan pensar ab la conservació de la vella basílica fins a la construcció de la Sèn romànica a la meitat del segle XI.

SÈL DE GIRONA

A Girona s'hi celebrà concili en 516 y 517, mes de l'església antiga no queda mes recort que'ls sarcòfecs guardats a l'immediata església de San Felin. En el segle XI els documents parlen d'una catedral vella en un document en que la Sèn veu als Comtes de Barcelona, Raymón Borrell y Ermesindis, l'església de Sant Daniel, pera reparar ab son producte l'església catedral, anterior a la consagrada en el segle XI, en la que les goteres no permetien en temps de pluja cantarhi, a causa de la vellura de la coberta, ni celebrarhi els sagrats misteris. Sembla, es pot deduir d'aixó, que aquesta catedral era coberta ab

(1) *Ludovici Balbi. Diploma in favorem Ecclesiae Barcinonensis Anno 878.* — ... *Petit etiam idem venerabilis Frodoimus Episcopus ob amorem Dei et reverentiam S. Crucis, in cujus honore praedicta Ecclesia Barcinonensis dedicata est, et S. Eulalii, cujus corpus in ipsa Ecclesia requiescit, ut Canonici restaurare eadem Ecclesiam, quae penitus destructa esse videtur, ei concederentur, et auxilium sive adjutorium preberentur. Nos ergo ob remuneracionem mercedis animae nostrae concedimus eadem Episcopo licentiam, Canonicam ejusdem Ecclesiae restaurandi...* *España Sagrada*, t. XXIX, App. XIV.

(2) *España Sagrada*, t. XXIX, pág. 185.

(3) *España Sagrada*, t. XXVIII, App. IV. — *Agutane*, obra citada, pag. 306.

(4) *Acta dedicationis Ecclesiae Barcinonensis, Anno 1058...* *Unde in principali throno sui honoris intra moenia Barcinonensis civitatis cum vidisset aulam episcopalis sedis jam deflere vetustate operis et ex parte destructam a barbaris, indoluit causa dirui amoris, et eam renovari et restaurari veni et aunit a fundamentis ad honorem Christi et nomen sanctae crucis sanctaeque Eulalii...* *Museo Hispanico*, App. CCXLVIII, col. 113. — *A. C. B. Antiquit.*, t. I, fol. V. — *BALARI. Origenes Históricos de Cataluña*, pag. 409, Barcelona, 1899.

fasta; i una volta vella hauria impedit el culte més per la por de la ruina que per les goteres; el document hauria reflexat la por a les esquerdes més que a l'aigua que deixava passar.

SEU D'URGELL. La Seu d'Urgell es d'origen visigot. Sant Just, germà de Nebridius, bisbe d'Egara, firma el segon concili de Toledo; aqueixa Seu es possible no interrompis la serie de sos bisbes. De l'any 783 hi ha documents que fan referencia al bisbe Fèlix de Urgell, tan discutit per ses doctrines herètiques. A principis del segle IX, l'any 830, se fa la consagracio de la Seu de Urgell y's parla d'una vella esglesia *restaurada* en temps de Carlemany (768-814) pels pares dels que la veyen consagrar¹⁾ y això es l'únic recort de la Seu urgellesa visigòtica.

SEU D'EMPURIES. De la Seu d'Empuries no'n queda tampoch rastre cert; no es l'esglesia episcopal, la *cella* funerària descoberta per l'enginyer D. Xavier Ferrer al pen dels murs de la neapolis grega; es possible que aquesta estes colocada en la paleòpolis, l'isleta que avuy ocupa Sant Martí d'Empuries. Hoeh del temple cristià que restava en el segle X.²⁾ La basilica no torna a ser anomenada fins l'any 863 en que hi té Hoeh el jurament de testimoni en la sentència a favor del bisbe de Girona, Gondenarus, contra Alarich, comte d'Empuries. Una lapida conservada en el frontispici de l'esglesia de Sant Martí, parla de que anys despres l'anla episcopal geyà oblidada y en ruïnes. Era això l'any 926 de l'Encarnació.

Villanueva³⁾ va copiar aqueixa inscripcio del segle X, que existeix colocada sobre la porta de l'esglesia de Sant Martí d'Empuries qu'es la

1. *... scripturam venditionis, nostra necessitate coacti causa adinventionis praedictae Ecclesiae, quae satis cooptime videtur esse destructa, et serventes Deo in eodem dono, pluralis tempore ibi non possunt psallere, nec non in alio tempore, ab ruina tecti vetustissimi eiusdem donans praescripta ibi non possunt sacra misteria peragere... quas vos capturas in ipsa opera jura dictae nostrae Matris Ecclesiae B. Mariae Sedis Gerundae dedistis, atque insistis, videlicet in dictis parietibus jaciendis, et in ipsa coopertione Ecclesiae jura dicta... Facta ista venditio XVIII Kalend. Julii anno XIA. Rejante Roberto Rege. — MONSALVADIL. Noticias Historicas, t. XIV, pag. 319 y següent. Olot, 1904.*

2. *Marea Hispanica*, App. I. Notuse les paraules: *quae antiquitus a fidelibus constructa, et ab infidelibus destructa, atque a parentibus nostris temporibus donata et jussu Imperatoris Karoli Augusti restaurata esse videtur.*

3. BOILEY Y SISO. *Noticia historica y arqueologica de la antigua ciudad de Empúrn*, pag. 131.

4. *Viaje literario*, t. XV, pag. 26.

parroquial en dues taules de marbre ben conservades, que tracta de la restauració d'aquesta església y qual interpretació novament estudiada es la següent :

*Aula iacebat haec longis neglecta ruinis
 Nomine Martini dudum sacrata beati.
 Circa ter trecentos bis denos ter quoque binos
 Corpore sancto Jesus annos Christus haberet.
 Coeperat annis ter quinis indicio robri
qua ter denis Karolus regnabat in annis.
 Tunc comes hanc Gauzbertus orans heros renoravit
 Sunnerii proles, Ermengardis de matre natus.
 Septembris idus pridie, finebat beato quierit
 Hunc Pater et Natus pariter quoque Spiritus Almus
 Agnoscat delicta requiem detque beatam. Amen.*

Pot traduir-se aqueixa làpida en la següent forma: «Aqueixa basílica jeya abandonada y en disperses ruïnes, en altre temps a Sant Martí consagrada, prop 926 anys de l'Encarnació de Jesucrist, al començar la quinzena indicció, regnant, feya 30 anys, el Rey Carles, la renovà el comte Gauzbert, hèroe triomfador, fill de Sunyer y Ermengard, qui finà ditzos el 12 de setembre. A ell el Pare, el Fill y el Sant Esperit, perdonin sa vida, donguíni felis repós. Amén. ⁽¹⁾

SÉUS D'AUSA, LLEIDA Y TORTOSA El bisbat d'Ausa desapareix també a la fi del segle vii. En temps del Rey Oto (any 888), en la donació que fa a l'església d'Ansona, es parla de l'església orfe de pastor fins llavors y dispersa. ⁽²⁾ L'església vella reedificada, en 880 depèn del bisbe de Narbona ⁽³⁾ y té ja son bisbe Godemar en 887.

De la de Lleida, en la que s'hi celebrà un Concili en 516, no n'ha quedat rastre avuy conegut.

La de Tortosa desapareix en l'invasió musulmana, y en queden reduïts y dubtosos fragments arquitectònics.

(1) Vegis sobre aqueixa làpida a Borri r y Siso, obra darrerament citada, pag. 138. La data es l'any 926, que correspon a l'indicció XV y a l'any 30 del Rey Carles, comtant de la data de sa coronació al 28 de juny del any 806. Hem d'agrair a Mossen Godiol la seva cooperació en aqueix estudi.

(2) *...deprecatas est ut matrem Sedis Ecclesie janoheti Episcopi longo incursa paganorum proprio frustrata de rebus nostris, etc. Marca Hispanica, col. 819.*

(3) MONGADA, *Episcopologio de Vich*, anotat per Jaume Collell, t. I, pags. 57, 68, 69, 75 y següents, Vich, 1891.

La Seu Egaraesa es la més documentada de totes y de la que han quedat restes més complerts y per això son estudi es importantíssim en la arqueologia catalana. Contenen, com digne en Rogent, ¹⁾ les tres esglésies de Tarrassa, els restes mes antics y mes sencers de la nostra arquitectura y avuy per avuy constitueixen el conjunt mes complet en el país, d'arquitectura preromànica. Anèm a plantejar el problema cronològich d'aquestes esglésies y a discutirlo distingudament. El bisbe Nundinari de Barcelona, en l'any 450 dividi la seva Diòcessis en dues, elegint pera'l bisbat d'Egara a Treneu. Nebridius, son successor, suscriu les actes del Concili de Tarragona a 6 de novembre de 516, en últim lloch, lo que prova que era de poch la seva consagració. Estigué present en el de Girona a 10 de juliol de 517; assistí probablement al de Barcelona de 540, mes havia mort al celebrarse el de Lleyda en 6 d'agost del any 546, en que firma Taurus, son successor. Fou son nom celebrat y il·lustre en son temps, y com a tal, mentat per Sant Isidor en son llibre *De Viris illustribus*, junt ab sos germans Elpidius, bisbe d'Osea, Justinianus, bisbe de Valencia, y Justus, bisbe d'Urgell. ²⁾

L'importancia de la Seu egaresa es patent per haverse reunit, dintre sos murs, en l'any 614, tercer del regnat de Sisebut, molts dels prelats que regien les diòcessis d'Espanya, pera firmar les actes del Concili celebrat en Osea en l'any 598, establint regles pera la vida y l'honestitat dels prebnes y clergues d'ordre inferior.

El darrer bisbe d'Egara conegut es Joan, que l'any 693 firmà el setzè Concili toledà. Casi a la mateixa data desapareix tot recort dels bisbes catalans, encare que lo natural es créure que'ls bisbats subsistiren en sa major part fins a l'invassió musulmana. La desaparició del bisbat d'Egara al comensament del segle VIII, sembla, donchs, històricament provada. No s'ha de pensar en una desaparició violenta dels bisbats visigòtics, sino més aviat per una extinció lenta, deguda a la pobresa del temps y a la apatia y reducció numèrica dels cristians. El bisbat d'Egara no's restableix, y la signatura de son bisbe, despres del Concili de Toledo de les derrerries del segle VII, no apareix en cap de les reunions tan freqüents y numeroses dels bisbes catalans durant l'Edat mija, y ni una vegada se'l troba assistint a la consagració d'esglésies y a la fundació de monestirs. Generalment se parla del lloch de Tarrassa y d'Egara, com de parroquies y esglésies subjectes que's donen lliurement pels bisbes y comtes

1) BOGANT, *Santa Maria de Ripoll. Informe sobre las obras realizadas*, etc. Barcelona, 1887, pag. 137 y següents.

2) ELLI, *Patrologia visigòtica. Bol. de la R. Acad. de la Hist.*, t. XLIX, pag. 137 y ss.

de Barcelona. Aixís el comte Borrell, el bisbe Pere Landerich y l'abat Vitard, en l'any 966 donen a la catedral de Barcelona *omnes ecclesias de Terracia et de Egara cum parrochiis decimis et primitiis et omni usu ipsas ecclesias pertinentium*,⁽¹⁾ y les donacions y vendes de terres y cases *infra terminos parrochia Sancti Petri Egare* son numerosíssimes, sense que en cap s'esmenti per res el bisbe ni la catedral com existent.⁽²⁾ Altres documents ens parlen d'Egara com d'un *castrum* que'ls comtes donen també a sa voluntat, ab sos esglésies parroquials, y sos propietaris traspassen d'unes mans a les altres, o com d'una reduïda agrupació de cases situades prop la venerable Sèu antiga. Alguns escassos documents d'aqueixes donacions, parlen concretament del clero y de la Sèu Egaresa, y aixó feu suposar, al bisbe Torres Amat, la subsistència del bisbat d'Egara en el segle x.

Té aquest punt un interès especial pera fixar la data de les construccions de Sant Pere de Tarrassa y cal, per lo tant, estudiar el valor dels documents en que's funda. Un d'ells es una donació del 4 de jauer del any 23 de Lotari (977) feta per un Levogodos pera després de sa mort y de son fill Fruyla, al *clero et Sanctae Mariae sedis Egarensis*. Altre es una venda feta per Fruyla, a 2 de jauer de 991, al prebere Bonihomo y al bisbe Emérigo, de varis bens situats *in Comitatu Barchinonensi infra terminos Terracensis in locum proprium de Sede Egarense*. Un tercer document cal encare citar en que una dona anomenada Ervilo Deodevota, pera remey de l'anima del monjo Ermemiro, feu donació de sos bens a Sant Pere de la Sèu d'Egara en 997. Aqueixos documents del 971, 991 y 997, anomenen realment una cosa extingida; el nom de Sèu Egaresa es un honor que conserva Egara desaparegut son bisbe, com avuy la Sèu de Roda, al Ribagorza. Un document de 962 suposa indubtablement la Sèu extingida, y en ell, Pabad Cossari de Santa Cecilia de Montserrat, prega al Sant

(1) SOLER Y PALET. *Contribució a l'història antiga de Catalunya. Egara. Tarrassa*, pag. 51. Barcelona, 1906.

(2) Les esglésies de Sant Miquel y de Santa Maria, a mes dels citats, consten en un document del any 973, per lo que'l comte Borrell fa una donació a les esglésies de Sant Llorens, Sant Miquel Arcangel y Santa Maria, situades sobre Tarrassa. (*Marca Hisp.*, n.º 114 del Ap., cita de BALARI. *Oríg. hist. de Cat.*, pag. 408).

Un document del any 1017 parla de l'església de Santa Maria de Egara Tarrassa, *intus in ecclesia sancte marie egarensis*. (A. C. B. *Antiquit.*, Lib. IV, n.º 279, fol. 110, cita de BALARI. Obra mencionada, pag. 442).

El cita també l'acta de consagració de Sant Martí de Sorbed (Viladecaballs) *intra terminos Sancti Petri Egarensis* (VILLANUEVA. *Viaje lit.*, t. XIX, pag. 210) y una venda de 1110 parla d'un alou *in Parrochia Sancti Petri Egarensis in locum vocitatum Proprio de Eg a ra*. (SOLER Y PALET. Obra citada, pags. 57 y 58).

Pero la seva restauració, que li es negada,¹ Santa Maria d'Egara o de Tarrassa conservava'l títol honorari, mes no tenia en realitat més que un Capítol de canonges, com actualment a Manresa, sense ser cap de bisbat. En documents posteriors continua aqueixa denominació ab tot y constar d'un modo clar que les esglésies de Tarrassa son parroquies pertanyents a la catedral de Barcelona. Aixís se veu en dues donacions, una de Pons Guifré, de varies vinyes del terme de Tarrassa, feta a Deu y a Sant Pere *Sedis Egarvensis*, al començament del any 1091; y altre d'unes vinyes de Gillia y sos fills feta en 1101 a *Sanctae Mariae Sedis Egarvensis*, y d'unes cases situades *juxta praefatum sedem Sanctae Mariae*,² en que'l concepte històrich de la vella Seu d'Egara no s'extingeix; l'idea del honor antich de Seu episcopal perdura, y aixís al consagrar l'església de Santa Maria després de sa restauració en 1112, s'en parla al descriure sa situació prop l'església parroquial de Sant Pere, *in loco eodem ubi antiquitus Egarvensis sedes erat constructa*.³ La conseqüència d'aqueixos datos documentals es, en primer lloch, l'existència de la Seu Egaresa visigòtica, y en segon la desaparició de la Seu ab el domini visigot, continuant en el mateix lloch l'església parroquial y'l temple ab una comunitat de canonges.

SUSCICÓSA VA VASIVA. Citem encara ls recorts de dues Seus, la una colocada a l'altre costat del Pirineu: la d'Elua; l'altra a l'altra banda del Ebre, en la vella Carpetania, que resta en poder dels gots després de la invassió bizantina; la de Valencia.

A Elua uns sarcòfchs recorden l'antiquíssima Catedral, qual origen cert es en el començament del segle vi. Donnus, bisbe l'any 571, se troba mencionat en la crònica de Joan X Bielarense, Benedictus y son successor firmen les actes dels Concilis de Toledo. En 832, se parla altre vegada

1. SOLER Y PALAU, Obra citada, pag. 52 y següents. — TOMÁS AMAT, *Egara Tarrassa y su monasterio de San Rudo*, *Boletín de la Real Academia de la Historia*, t. XXXIII, pag. 5 y següents.

2. SOLER Y PALAU, Obra citada, pag. 56.

3. L'acta de consagració de l'església de Santa Maria, dia: «En l'any de l'Encarnacio del Senyor 1112, era 1150, a quatre de las nones de janer, pera utilitat publica, Ramon, per voluntat de Deu, bisbe de Barcelona, y la reunió de Canonges intrascrips a ell sotmesos, al gran nombre de clergues, pòbles y moltes guerrers, se congregaren pera la consagració de la casa de Deu, en honor de sa Mare Santa Maria en el comtat de Barcelona, terme de Tarrassa, vora l'església parroquial de Sant Pere, en el mateix lloch non antiguament estava la catedral d'Egara... » «... *in loco Tarratae juxta ecclesiam parochialem Sancti Petri, in loco eodem ubi antiquitus Egarvensis sedes erat constructa.* » — RISO, *España Sagrada*, t. XLII, Ap. XI.

de sos bisbes. (1) Un diploma de l'any 894 (2) fa constar que l'església d'Elma, com la majoria de les del Rosselló, s'enrunava y que no podia repararse ab sos propis recursos. S'ignora si l'església d'Elma fou reparada immediatament després d'aquesta data, lo que sembla poch probable perquè poch anys després està sense culte y com abandonada; diu un document datat del any 917, en temps del bisbe Almerade: «..... ut quia ipsa Ecclesia sanctae Eulaliae jam pene vetusta a longo tempore inconsecrata remanserat, nec ullum indicium consecrationis ejus a quoquam reperiri poterat.» (3) Per acabar aquest estat de coses el bisbe Almerade la consagra el 1.º de setembre de 917. L'església, vella ja en 894, era probablement l'església visigòtica. (4)

A València s'hi celebra un Concili en 546 o 542, y de la seva Seu queden varis recorts arqueològichs. El primer es una inscripció que Hübner (5) suposa del segle v o vi, trobada prop l'església de Sant Salvador en l'any 1770 y que fa pensar en l'existència d'un temple cristià.

*hoc requiesc[it in] tumul[o].....
beatissimus..... ep[iscopu]s
s(a)nc(t)e eclesie Valentin[us] qui rix. ann(os).....
ep[iscopu]s autem ammis..... [fuit*

Un altre làpida (pág. 310) s'ha trobat també prop de la catedral de la mateixa ciutat y diu aixís: (6)

*Constructum r[est]auratur opus dum secula cu]runt.
Fastigium quis[nam] grandi super extulit au]la?
Nempe nam im[modicos] fatiscens egerat a]nno.
Hoc prohibens [tectis est Justinianus an]tis
Tertio antistes [regnantis Theudis in] anno.
Robore contri]buunt arcus, tegulisque co]rimbi
Aptantur himi, te[mpli op ip]sius ideam.
Fulbida preterea [stant acroteri]a prossus.
Lamina, sub lato [lu]mine aur[ata] renidens.
Cul]mine cum solid[o] fulcitur] quinque [columnis.]*

(1) DUCHESNE, *Fastes episcopaux de l'ancienne Gaule*, t. I, pags. 319 y 320, París, 1907.

(2) ... *sedes et pene omnes Ecclesiae ejusdem loci ruinae jam praeviduae existebant* ... *Marea Hispanica*, App. LVII.

(3) *Marea Hispanica*, App. LXX.

(4) PIERRE VIDAL, *Etude Historique et Archéologique*, pags. 64 y següents, Perpinyà, 1887.

(5) HÜBNER, *Ins. Hisp. christ.*, n.º 184.

(6) FITA, *Dos làpidas visigóticas*, *Bolet. de la Real Acad. de la Hist.*, t. XLVIII, pàgina 58 y següents.

El sentit d'aquesta lapida, en la que'l marcat dintre'ls claudats es reconstrucció del P. Fita, es que Justinia, en l'any tercer del regnat de Teudis, havia restaurat la basílica, qual coberta vella s'enrunava; coronava l'edifici una cúpula forrada de planxa metallica. Es aquesta traducció hipotètica y de les paraules que hi ha en els fragments conservats sols se dedueix que's tracta de la commemoració d'una obra.

Un altre lapida ⁽¹⁾ que fa referencia a una esglesia cristiana, es el següent epitafi que's refereix també al mateix bisbe de Valencia Justinia (527-548):

*Pius, praeclarus doctor alacer facundus
Justinianus caelebs pontifex sacer[dos],
Nova templa construens vetustaque rest[aurans],
Ornabit festa dictis predicans in populis.*

* * * * *

quals versos tradueix aixís el P. Fita: ⁽²⁾ «Pio preclar doctor, agil, facundo, Justinia cèlibe sacerdot y pontífice, construint temples de nova planta y restaurant els antics, ornat donà ab sa paraula a les festivitats y ab sa predicació edifica'ls pobles...»

Son escassíssims els datos que d'aqueixos documents se dedueixen referents a l'arquitectura; ab tot, sa lectura sugereix l'idea d'una coberta de la basílica en fusta.

(1) HECHNER. *Ins. Hisp. christ. Suppl.*, n.º 409.

(2) *Epigrafia cristiana de España. Boletín de la Real Academia de la Historia*, t. XXXVII, pag. 512, y artículo citat, del mateix autor, del *Boletín de la Real Academia de la Historia*, t. XLVIII, pag. 58 y següents.

Lapida del s. VI que commemora a Justinia bisbe de València.
(*Bol. de la R. A. de la Hist.*, t. XLVIII)

Fig. 351. Mosaich del absis de Sant Pere de Tarrassa

VI

LA BASSÍLICA D'EGARA

DE totes les nombroses bassíliques, oratoris y esglésies que deixen entreveure els documents literaris, en queden restes sencers avuy coneguts, sols a Tarrassa; les demés han desaparegut o resta d'elles sols un qu'altre capitell, tal o qual fragment decoratiu.

Senyalen les ruïnes de la catedral d'Egara una evolució de l'arquitectura, quelcom desconegut en les bassíliques bizantines qu'hem descrit: el absis *triconque* y la cúpula cobrint un espay poligonal, elements de l'art de construir d'Orient.

Aném a descriureles fent notar les diverses obres que'ls segles han acumulat sobre d'elles deixant per després l'investigar la data que se'ls hi pugui senyalar.

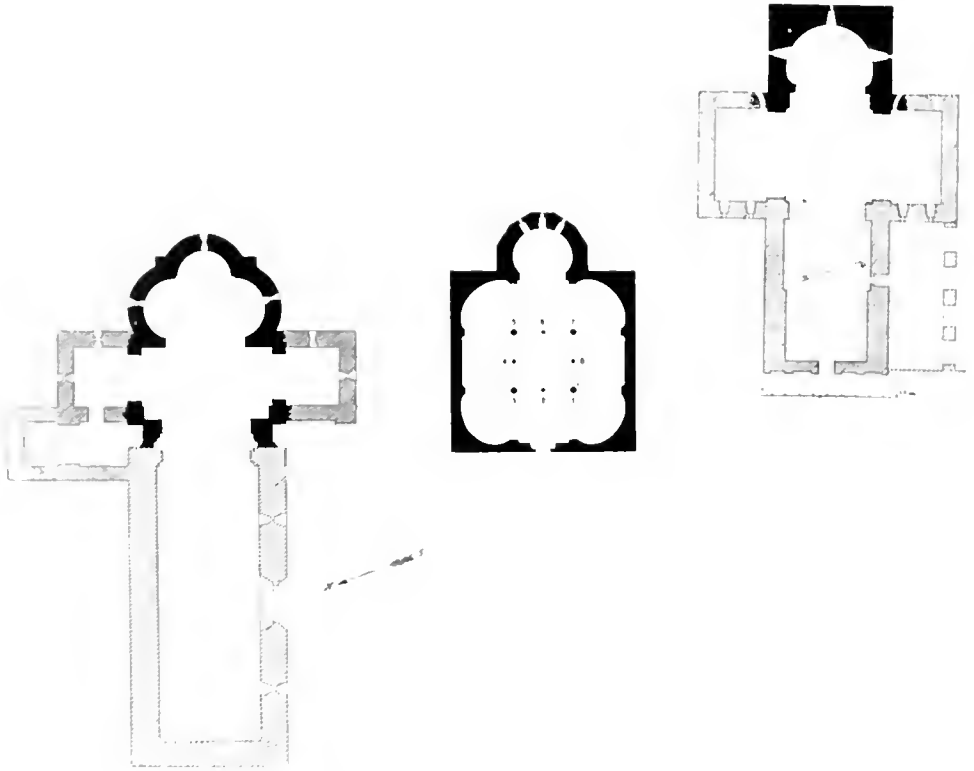

Fig. 352. Plan de conjunt de les esglésies de Tarrassa

Queda avuy de la basílica d'Egara un conjunt de tres esglésies, col·locades dalt l'estribació aislada entre els dos solchs del torrent del Vall Paradís en el barri de Tarrassa, que durant anys ha constituït el municipi de Sant Pere. Sa col·locació es la del plan adjunt, (Fig. 352) dintre una ària qual permetre antich es avuy desconegut. L'aria es d'antich habitada: les aris romanes dels sexvirs angustals allí han estat descobertes; els carreus romans abunden en Pobra; un fris que hem reproduït (pàg. 32), forma'l buccinal de l'església de Santa Maria. Tot fa suposar qu'estém a l'acrópolis de la romana Egara.

Excursió a l'acrópolis romana. Entrém primer de tot en l'església de Sant Pere; a travéssem la nau de construcció posterior, de les darreres del art romànic, dirigimnos a son extrem oriental; passem per sota l'arc de col·le tronc que precedeix al santuari y observem el plan de l'absis:

un trapecí en tres de quals cares s'obren nínxos esfèrics. (Fig. 353) Un nínxo esfèroïdal cobreix el trapecí de la planta, sostingut per petites trompes en dos dels angles. És l'absis triconque, l'antiquíssima disposició ben coneguda a Orient. En el Convent Blanch y en el Convent Roig, d'Egipte, que daten del segle IV, una cúpula sobre trompes darrera el *transseptum*, cobreix un santuari triconque anàlech a les *cellae trichorae* ca-tacumbaries. (1) Aqueixa disposició s'estengué per tot el món oriental. Els santuaris triconques de la Thebaida foren imitats al Àfrica, a Nòles, a Parenzo y després a Constantinopla, en l'església construïda per Théophilil, prop del palau de Brios, a Salònica en la de Sant Elies, Pau el Silenciós, en les monografies poètiques de Santa Sofia, descriu un absis com el de Sant Pere de Tarrassa: «A l'Orient s'aixeca una construcció formada de tres semicercles. Un quart d'esfera corona sos murs»; (2)

(1) GABRIEL MILLET. *L'art byzantin*. Cap. III de *l'Histoire de l'Art*, de MICHEL, t. I, pag. 141.

(2) CARROL. *Dictionnaire*, citat. «Abside», col. 185.

Fig. 353. Interior de Sant Pere de Tarrassa

Fig. 354. Facxada lateral de Sant Pere de Tarrassa

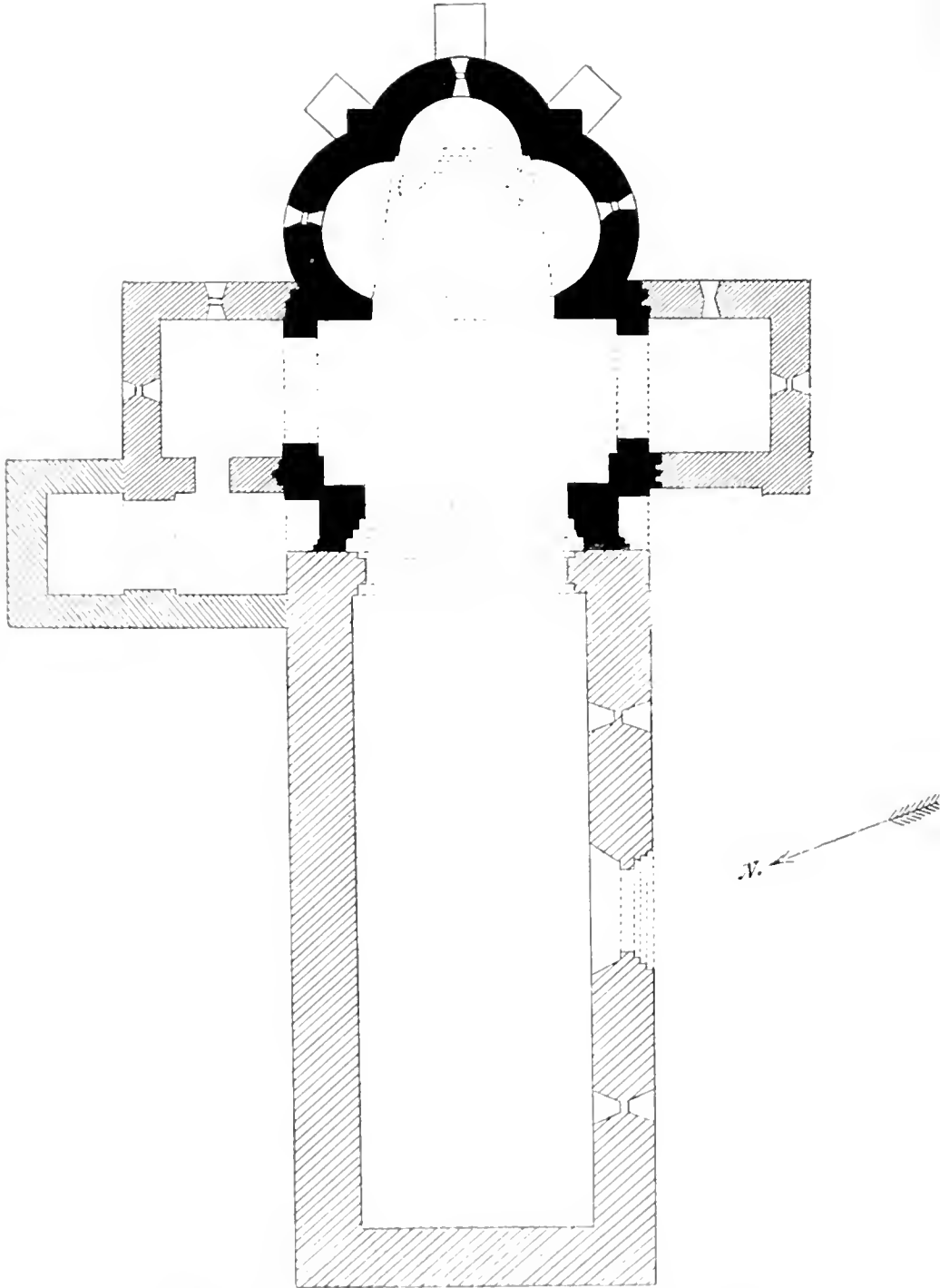

Fig. 355. — Església de Sant Pere de Tarrassa. — Estat actual. Escala 1/50.

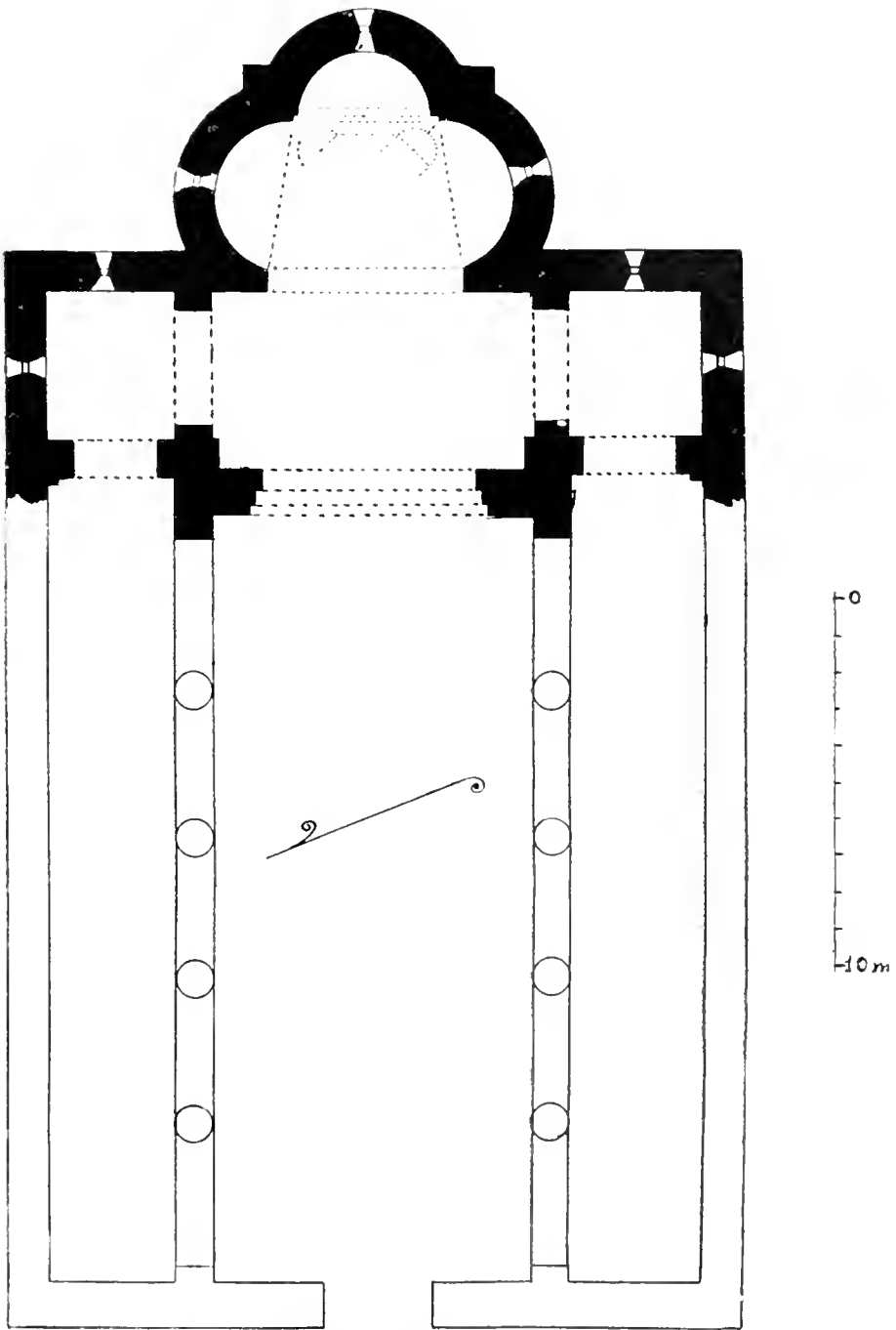

Fig. 356. Esglesia de Sant Pere de Tarrassa. Restauració hipotètica

tal es la disposició que's troba en l'absis de la basílica d'Égara, minúscula reproducció, pobre reflexe del de Santa Sofia a Constantinopla. Sant Pauli descriu el temple de Sant Felix de Nola y al mateix temps parla d'un absis tricon-

que ⁹ adequat a five-lla litúrgia cristiana.

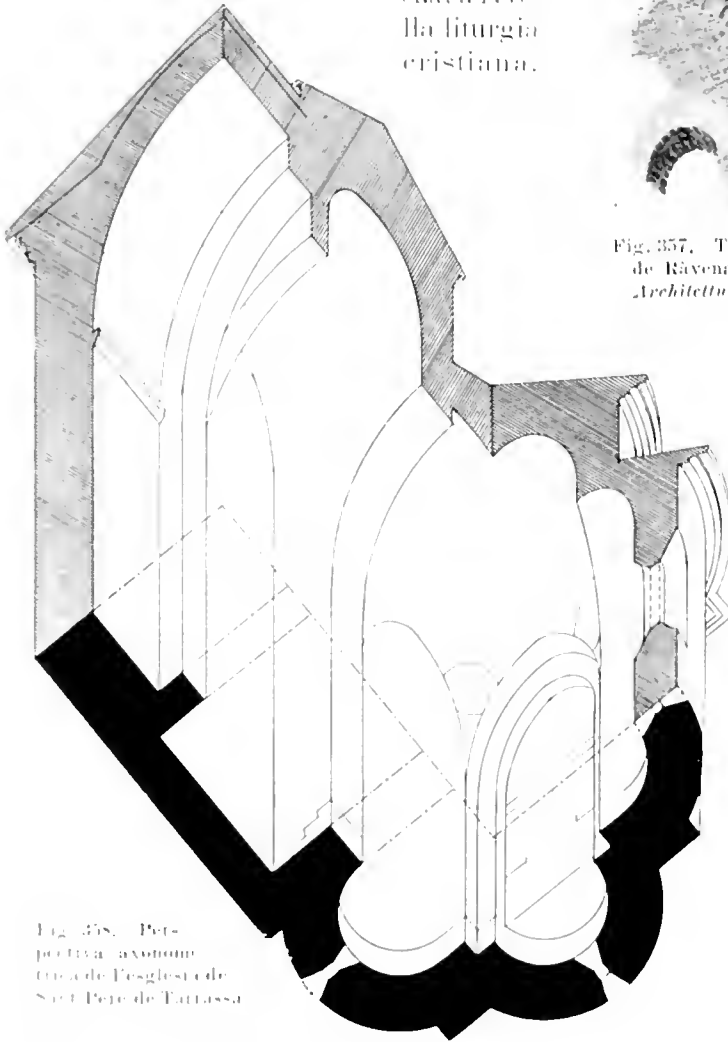

Fig. 358. Perspectiva axonometrica de l'absis de l'església de Sant Pere de Terrassa.

Fig. 357. Trompa esfèrica de Sant Vitale de Ràvena. (Rivoira, *Le Origini della Architettura lombarda*).

L'ús copte col·locava un altar a cada absidiol; l'ús bizanti hi posava un sol altar en el central y dels absidiols laterals, l'un, el de migjorn, servia de sacristia (el *diacònic*), on s'hi guardaven els llibres litúrgics; l'altre, el del Nord, s'utilitza per a la preparació de les espècies que una

⁹ Caimon. Obra y Hoch citats darrerament.

processó solenne portava al altar. ⁽¹⁾ Sant Pauli de Nola, explica l'utilitat dels absis laterals en les esglésies d'Occident: l'un, el de la dreta, pera guardar les hosties; l'altre pera els sacerdots orants. ⁽²⁾

Les trompes que aguanten la cúpula son també característiques, la restauració moderna les ha convertides en una forma casi inexplicable que sembla amagar la disposició primitiva de Sant Vitàl de Ravenna. Tot indica que ha arribat la corrent bizantina de les construccions petrees radials a base de la cúpula, de les trompes y petxines y dels nínxols esfèrics.

Tot l'absis es construït d'un *opus emplecton* revestit d'aparell petit comú en les construccions romanes y en les esglésies primitives d'altres terres; en algun lloch, prop el bassament, hi han interposats grans carreus; tot fa pensar en l'aparell del temple de Vich y

(1) Cap. III, de *l'Histoire de l'Art.*, de MICHEL, pag. 149.

(2) *Cum duobus de dextra laevaque conchalis intra spatiosum sui ambitum absis sinuata laevetur, una earum immolanti hostias jubilationis antistiti parat; altera post sacerdotem capaci sinu receptat orantes. ... In secretariis vero duobus, que supra dicitur circa absidem esse, hi versus indicant officia singulorum:*

A dextra apsidis:

HIC LOCUS EST VENERANDA PENUS QVA CONDITVR ET QVA
PROMITVR AI MA SACRI POMPA MINISTERII

A sinistra ejusdem:

SI QVEM SANCTA TENET MEDITANDA IN TEGE VOLUNTAS
HIC POTERIT RESIDENS SACRIS IN TENDERE LIBRIS

CARRIOL, *Dictionnaire celt.*, col. 187

Fig. 359. Absis de Sant Pere de Tarrassa
avans de la restauració

en construccions antigües romanes destruïdes al aixecarse la *cella trichora* que forma l'absis de la catedral d'Egara.

Un mosaic de forma ben típica de l'època, compost de quadros y cercols que tinen inscrita una creu, ompla tot l'absis. És un *opus tessellatum* (Fig. 350) de barroera execució, posterior als d'Elx y de Santa Maria prop de Palma, que presentan un caracter mes roma. El conjunt de aquest absis se senyala en l'exterior ben clarament ab el triple cilindre del absis triconque sobre'l que s'aixeca la coberta de la cúpula.

Inmediat al absis hi ha un transepte, la seva part baixa sembla costanca seva; l'aparell de la part superior es refet posteriorment. Tot fa pensar en el plan de la basilica, que una restauració ideal li donaria la disposició de la figura 356: una nau ab columnes de les que potser son restes les de l'església immediata de Sant Miquel, coberta ab fusta, al fons de la qual s'hi veuria l'altar aïslat al centre del absis triconque ornat de mosaics y de pintures.

Aixó fora una part dels elements d'aqueixa nostra basilica visigòtica,

Fig. 356. — Exterior de Sant Pere de Tarrassa (Restaurat)

falta veure el narxex aon se esperaven els catacumbes, l'*atrium*, recort de l'atri de les cases, lloch de reunió dels primitius cristians; mes d'ells no'n queda rastre.

Aqueixa església, encilient aixó l'estudi de la seva data, fou transformada en època posterior; se li afegí una segona construcció transversal adosada, d'època dubtosa y mes tart una nau coberta ab volta apuntada y el frontispici actual de l'església que semblen de les derogies del segle XII, ó principis del segle XIII.

Mes una basilica no era pas una construcció senzilla y aïslada, sino un conjunt de construccions; a més del temple ab son atri y son nar-

tex, hi havia el baptisteri, l'habitatge del bisbe y dels clergues, com a Barcelona, ¹¹ y tot això se agrupava, no pas en l'ordre simètric de les grans obres clàssiques, sino en el desordre natural de les coses en evolució y en formació. Una d'aqueixes dependències la senyala el mosaic descobert casualment y que avuy encare no ha pogut ser excavat: una altra l'indica una part de l'església immediata de Santa Maria.

ESGLÉSIA DE SANTA MARIA. Aqueixa església (Fig. 362) té

un absis quadrat al exterior y de planta d'arch de ferradura en l'interior ab aparell igual al absis de Sant Pere. Están units al absis, un creuer y una nau posteriors. Aqueixa nau fou coberta ab volta apuntada posteriorment a la construcció dels creuers. Pera poguer fer-la tingué qu' aixecarse la fatxada lateral sobre les arcuacions que formaven la cornisa, obra que fou l'immediata a la con-

Fig. 361. Absis de Santa Maria de Tarrasa.

Fig. 362. Fatxada de Santa Maria de Tarrasa.

strucció dels creuers. Pera poguer fer-la tingué qu' aixecarse la fatxada lateral sobre les arcuacions que formaven la cornisa, obra que fou l'immediata a la con-

(11) A Barcelona el bisbe Quirze establí monestir en la Basílica de Santa Eularia.

*Inter haec admissus ipse
Conquiescat Quiricens,
Qui tui locum sepulcri
Regulis Monasticis
Ad honorem consecravit
Sempereterni Nominis.*

Himne a Santa Eularia en el Breviari Muzarabe. *España Sagrada*, t. XXIX, pag. 138 — PÉREZ PUIG, *Obras citadas*, t. III, pag. 156.

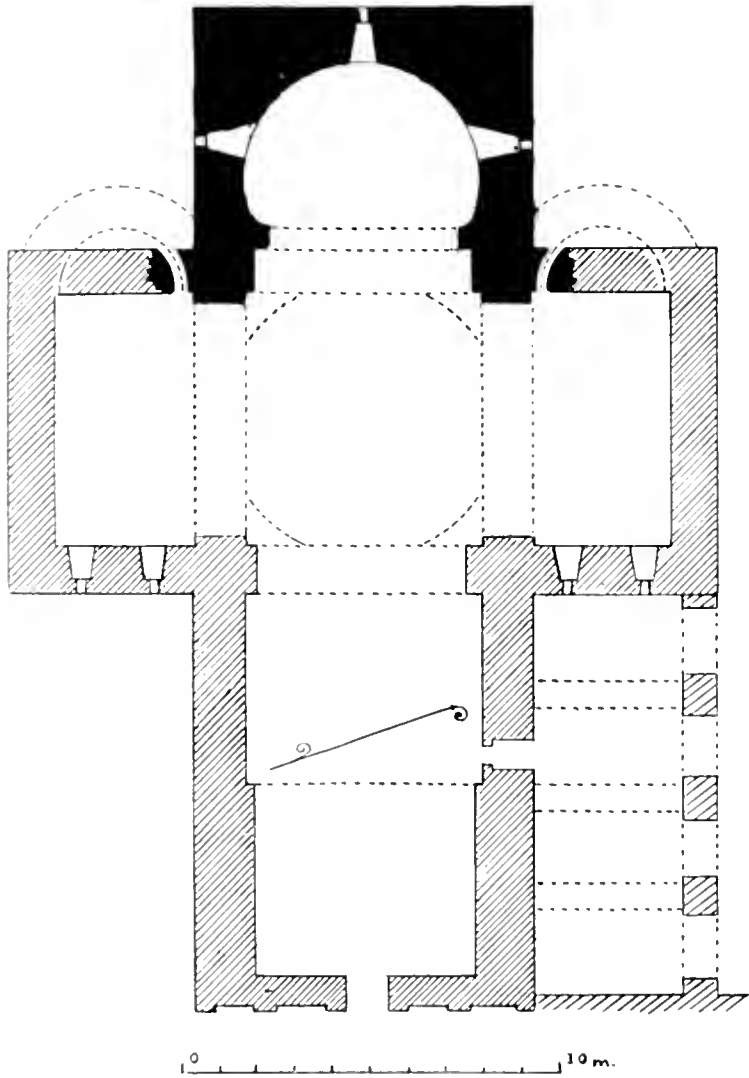

Fig. 363. — Església de Santa Maria de Tarrassa

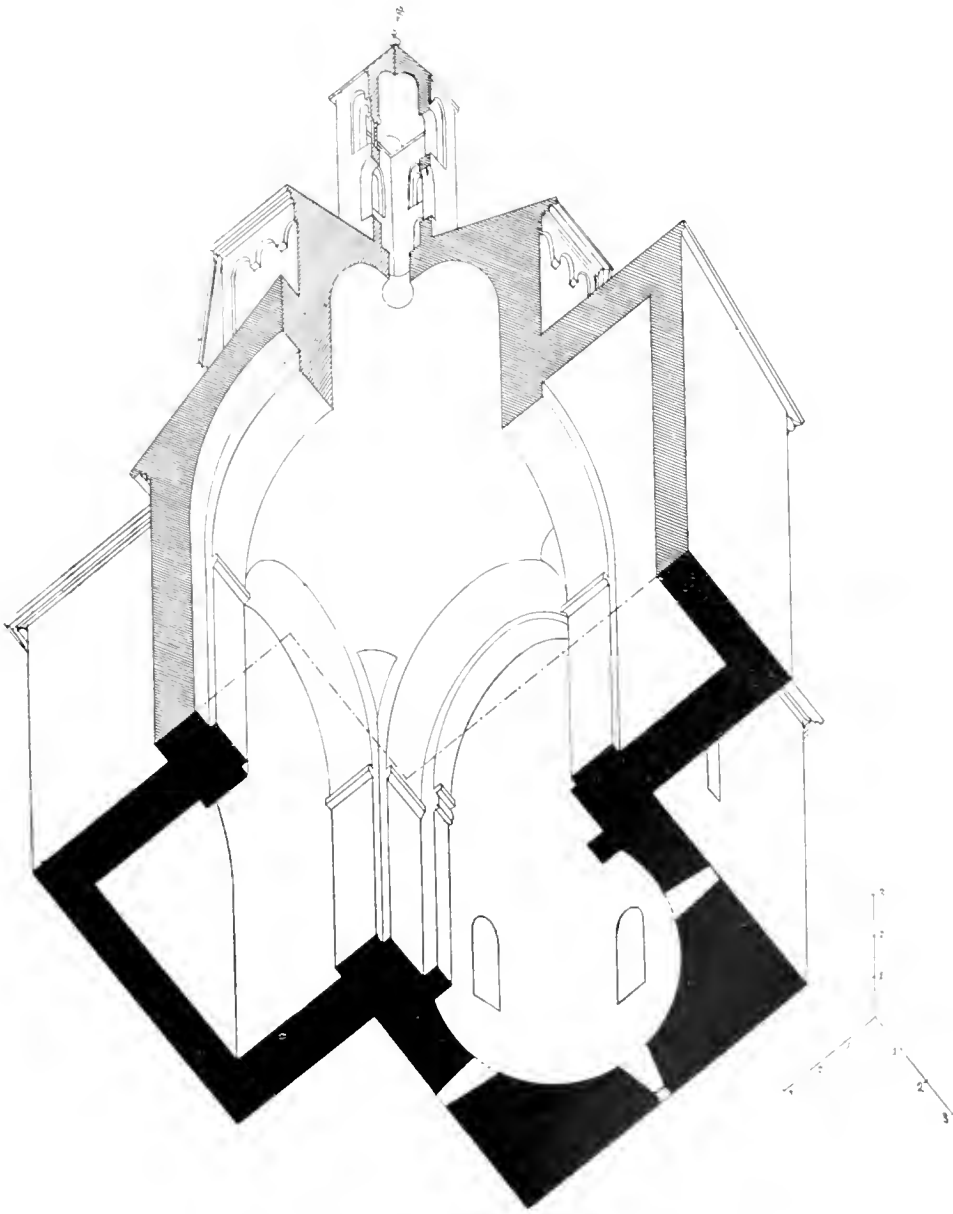

Fig. 364. Perspectiva axonòmica de Santa Maria de Tarrassa

sagrado del començament del segle XII. En l'obra antiga del creuer s'hi veuen els restes de la volta de dos absis. Això assimilaria la seva planta a la de Sant Pau del Camp y tantes altres del segle X. Altre lloc principalíssim es l'església de Sant Miquel, el baptisteri que cal estudiar a part.

Epitafí itinerari episcopal de València
(Hübner, *Ins. Hisp. christ.*, n.º 184)

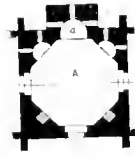
365

366

367

368

369

Fig. 365. Baptisteri d'Albenga. (Holtzinger. *Die altchristliche Architectur*. — Fig. 366. Baptisteri de Santa Sofia de Constantinopla. — Fig. 367. Baptisteri de Sant Jordi d'Ézra. (Vogüé. *Syrie centrale*). — Fig. 368. Baptisteri de Kalat Sema'n. — Fig. 369. Ràvena. Baptisteri dels Arrians. (Venturi).

VII

EL BAPTISTERI DE TARRASSA

DUFRESNE, en un article sobre «La liturgie des Bassiliques» (1) extracte de lo qu'ha dit sobre la mateixa en Duchesne, el cèlebre autor dels *Origines du culte chrétien*, descriu la cerimonia del baptisme d'immersió tret dels documents més antics de la liturgia cristiana. «Es el baptisme, diu, el que propiament parlant fa el cristià. El convertit admés a prepararshi com a catecúmeno, té ja una categoria en la societat cristiana; molts no surten d'aquest grau inferior fins després de molts anys. Sobre'ls catecúmenos hi hà la classe dels *elegits* o *competents* aquets consagren la cuaresma a instruirse més perfectament de les veritats de la fè y de les obligacions que imposa. La vetlla de Pasqua y'ls dies que segueixen fins a Pentecostès, son reservats per l'administració solemne del baptisme. La cerimonia comprèn quatre parts: el neófit declara renunciar a Satàn, a ses pompes y a sos àngels; desseguit baixa a la piscina pera sumergirhi al menys la part inferior del cos, mentres que'l sacerdot l'hi tira aigua al cap, invocant el nom del Pare, del Fill y del Esperit Sant; una untura y l'imposició de les mans apellant a ell l'Esperit Sant; en fi, reb el menjar eucaristich y una beguda de llet y mel. Allavors es ja un *fidel*; com a signe de la seva nova

(1) MARICCHI, Obra citada, t. III, pag. 34 y següents.

condició se'n revesteix de roba blanca que portarà fins el diumenge de l'octava de Pasqua anomenada per això *dominica in albis depositis*. Se veuen encara en les catacumbes alguns baptisteris que han servit per aquest

ús. Era de dret que'l bisbe presidís la cerimònia assistit pels sacerdots y'ls diàques. És clar que en cas de necessitat tota persona, sense distinció de èpoques, conferia el baptisme particular». La litúrgia canvia poch en els temps següents en lo que's relaciona ab l'edifici. Hi há una

Fig. 370. Baptisteri de Sant Giovanni, in Fonte, Ravenna. (Venturi)

Fig. 371. Baptisteri al nord del Forum de Pompeia. (Venturi).

Fig. 372. Baptisteri de Letran. Reliult de Fleury. *La Letran au moyen age*.

seriè de reunions durant la cerimònia: en una d'elles, la quarta, anomenada de *apertio aurium*, després de varies lectures, assisteixen els neòfits a un símbol de lectura dels Evangelis. Aqueixos se disposen als quatre angles del altar y se'n llegeix el començament; se recita el símbol de la fè en grecch y en llatí y se'ls hi ensenya l'oració dominical. Se celebren encara altres reunions fins a set, la darrera, al dissapte Sant, en que'l baptisme s'administra. Els catecúmens se reuneixen en l'església; el sacerdot els exorcisa y'ls ungeix y'ls fa pregar mentre se dirigeixen a la piscina baptismal tot recitant les profesies. Els clergues porten incensers y alts ciris. Se beneeix l'aigua, s'hi tira el sant crisma y'l sacerdot els hi dirigeix varies preguntes sobre la fe y'l desig de batejarse. Llavors se verifica una triple immersió y després se vesteix de hàbits blancs als novament batejats, se'ls confirma y se'ls ungeix ab el crisma.

El Concili IV de Toledo del any 633 fiesa en una les immersions, perquè'ls arrians no entenguessin que's feya distinció de naturalesa en les persones de la Santíssima Trinitat, mes a Catalunya se seguí la pràctica de l'Església romana, al menys després del domini visigòtic i en que dependia de Narbona. Un ordinari de Tortosa del any 1055 parla clarament de les tres immersions.¹

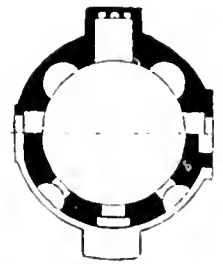

Fig. 373. Tivoli, Església de Madona de la Tosse. (Venturi).

¹ M. J. VAUGHAN, *Voyage lit.*, t. V, pags. 6 y 7. — Cf. not. *Nouvans de Architecture et d'Art de Catalunya*, pag. 240. Vich, 1902.

ELS BAPTISTERIS

Desde'l temps de Constantí's comencen a aixecar baptisteris com a construccions aïslades y veritables temples; ho testimonien innumerables escriptors eclesiàstichs. Aixís se veuen representats en forma de temples circulars, en un sarcòfeh del Vaticà. Aqueix us va preservar fins el segle vi, en qual època va començarse a instal·lar el baptisteri en el nartex y després al interior de les esglésies. (1)

Els baptisteris primitius, edificis aïslats, tingueren com a modelo de son plan el *frigidarium* de les termes; (2) (Fig. 371) un ninfeo d'un palau de la familia romana dels Laterani, (Fig. 372) se transforma, segons alguns, en el baptisteri de Letrán; (3) un ninfeo antich fou transformat en el baptisteri de Ràvena, Sant Giovanni in Fonte, (Fig. 370) En Venturi, a qui seguim en aqueixes ratlles, cita el dels

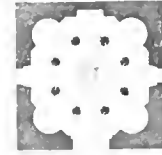

Fig. 371. Baptisteri de Reiz (Isabelle - Les edifices circulars).

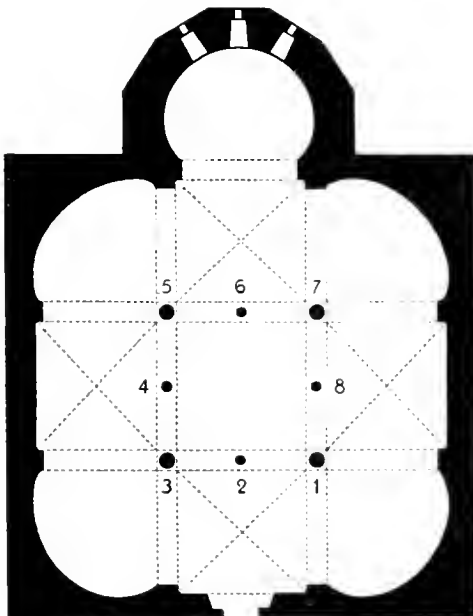

Fig. 373. Plan del Baptisteri de Terrassa, Escala 1/200

banys de Nerón, a Pisa; el del Baucoco, prop de Viterbo; y un de prop de Tivoli (Fig. 373) com a tipus pagans predecessors del baptisteri cristià. N'hi ha prou ab posarli al costat exemples de baptisteris cristians de diferents èpoques per provar la persistència del tipo: el de Santa Tecla, a Milán; el dels arrians, a Ràvena; el de Sant Joan, a Florencia; el de Santa Fosca, a Torcello; el de Sant Zenon, a Verona, y el de Santa Maria, en Cosmedin; a Roma, el de Aquileia, el de Nocera y el de Albenga, (Fig. 365) el de Santa Sofia de Constantinopla, (Fig. 366) el de Kalat Sema'in,

(1) M. L'ABBÉ MARTIGNY. *Dictionnaire des antiquités chrétiennes*. Paris, 1877. Pag. 84.

(2) VENTURI. Obra citada, t. I. pag. 98 y 100.

(3) D. O. HOLDER-EAGER. *Liber Pontificalis Ecclesiae ravennatis* en los *Monumenta Germaniae historica*, pag. 292. Hannover, 1878.

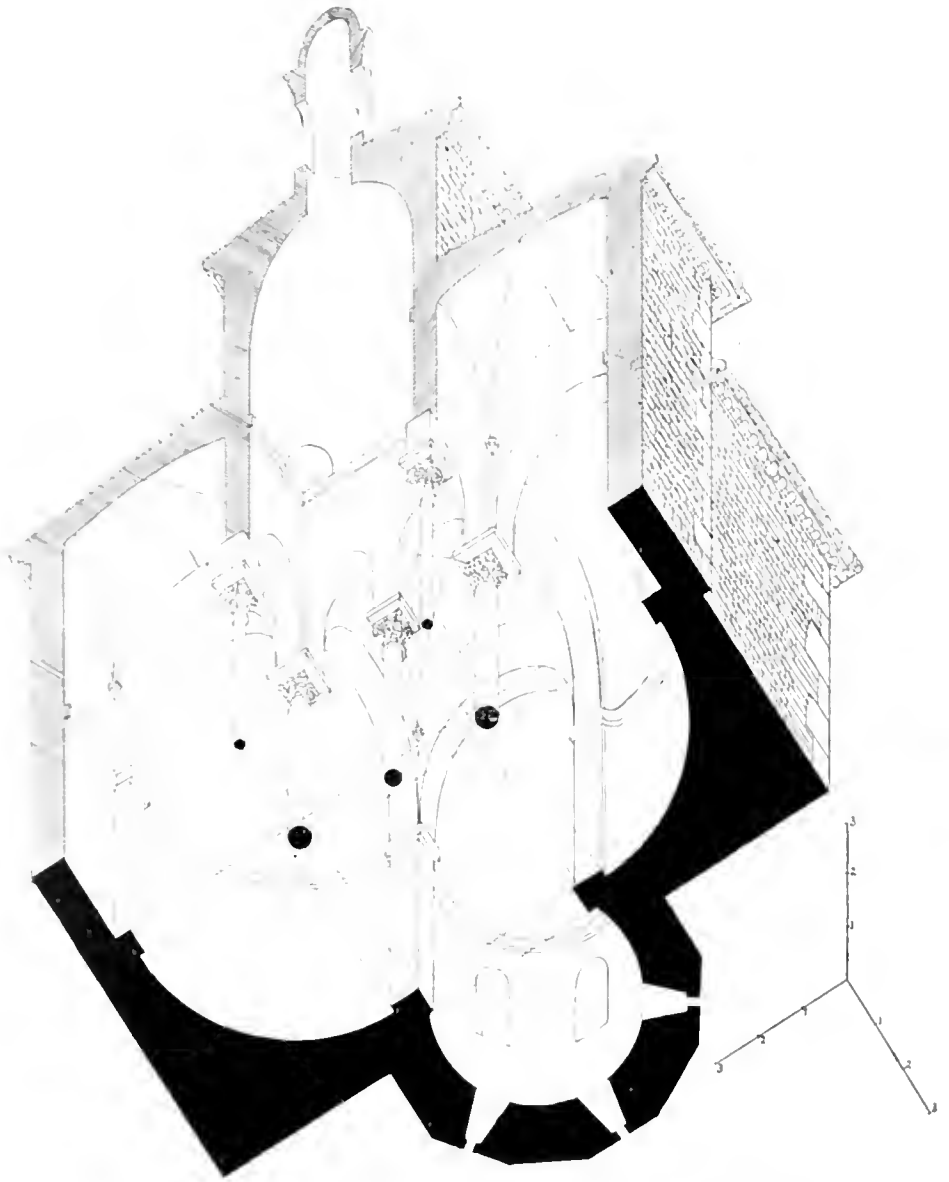

Fig. 376 — Perspectiva axonometrica del Baptisteri de Terrassa. Estat actual

el de Sant Jordi d'Ezra, (Fig.367) el de Riez, (Fig.370) el de Prejus, el de Marau, Fransa y tants d'altres. Ambrós de Morales va veure y descriure en sos viatges, el baptisteri de la Bassílica de Sant Marcio, de Evora, que era octogonal, montat sobre columnes, ab parets revestides de marbres y paviment de mosaich. No es això dir que sigui aqueixa l'única disposició; hi ha exemples de plans rectangulars, circulars, pentagonals, exagonals, en creu grega, en trèbol; mes predomina la circular y la octogonal. (1)

En síntesis es el baptisteri: un edifici fet pera contenir una piscina de plan radial, sovint fet a base octogonal, cobert ab una cúpula central sostinguda per columnes y sortint en general d'un modo clar en la planta els quatre nínxos angulars dels nínxos antics non se deixava la roba per banyarse. Pera la Bassílica's seguí constantment una forma allargada, pera el baptisteri una forma radial que's prestava perfectament a les ceremonies complicades del baptisme d'immersió.

En Venturi, (2) cita'l següent epigrama, atribuit a Sant Ambrós, per uns, y a Sant Eunodi, per altres: que existeix grabat en el baptisteri de Santa Tecla de Milán: (3)

*Octochorum sanctos templum surrexit in usus
Octagonus Fons est munere dignus eo:
Hoc numero decuit sacri Baptismatis anlan
Surgere; quo populis vera salus rediit.*

(1) CABROL. *Dictionnaire*. « Baptistero », col. 393.

(2) Obra citada, t. I, pag. 103.

(3) CABROL. *Dictionnaire*. « Baptistero », col. 394.

Fig. 377. Arcades y atris de Sant Miquel de Tarragona

en ells se canta'l temple octogonal y la font octògona com als més dignes y apropiats pera l'aula santa non el sagrament del baptisme, pel qual se torna'l poble la vera salvació, ha d'ésser administrat; en ells se precónisa el numero vuit com a número simbòlich pera regir el plan dels baptisteris.

La construcció d'aqueixa forma, trobarà sa solució en l'estructura romana de tantes obres, entre les quals podem citar l'anomenat temple de Minerva Médica, el Casale Rotondo y'l Mausoleo de Cecilia Metella de Roma, pero en trobarà mes numeroses encare, en l'estructura bizantina. Una d'aqueixes es el baptisteri de Riez (Fig. 374) qual disposició interior es molt semblant a la del baptisteri d'Aix a la Provença, els dos de

planta octògona y en ells, del mateix modo qu'en Sant Miquel de Tarrassa, hi son caracteristiques les vuit columnes sostenint la cúpula.

Fig. 378. — Sant Miquel de Tarrassa

EL BAPTISTERI DE SANT MIQUEL DE TARRASSA

L'església de Sant Miquel era, sens dubte, un baptisteri; el plan era en son conjunt un quadrat que té inscrits en sos quatre ànguls nínxos circulars, una mica tancats en ferradura, ab la porta a la part occidental, ab son absis lleugerament tancat en ferradura interiorment, poligonal perfora, costum oriental reproduïda en alguns absis antics de Catalunya. Una creu grega's marca com-

pletament en son interior, aixecant-se en el quadrat de son centre vuit columnes, quatre de robustes en els ànguls y quatre de més dèbils en el centre de sos costats, pera sostenir el cimbori. (Fig. 375)

Murs de petits careus tanquen el perímetre; arcs semicirculars que s'apoyen en els murs y en les columnes del centre, aguanten les voltes de quart d'esfera en els ànguls y d'aresta en els braços de la creu, seguint també tradicions de l'escola oriental. Demunt d'aixa construcció, descansant sobre vuit arcs peraltats que es treben sobre les columnes citades, s'aixeca el cimbori, quadrat en sa base, cobert per la cúpula y enllaçat ab elles per quatre trompes. (Fig. 376) Les columnes procedeixen de distintes construccions; les canyes son de materials diferents, les bases (Figs. 377 y 378) son de procedencia diversa, bàrbarament tallades, formades de bocells y filets, variades en altura segons ho exigia la canya a que debien adaptar-se; els capitells son també distints arpegats d'obres en ruina.

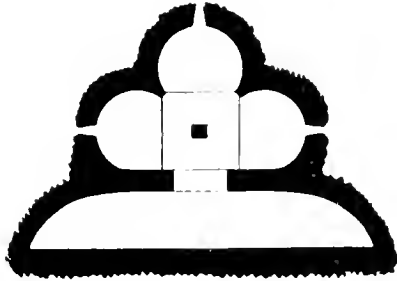

Fig. 379
Cripta de Sant Miquel de Tarrassa

Examinant els murs de les fatxades se veu que aqueixes han estat arruinades fins a certa altura y després reconstruïdes, empleant-hi pedra com la del creuer y part baixa de la nau de Santa Maria, com si les dos obres s'haguessin fet en un mateix temps. La part alta de la obra es posterior a la part baixa dels murs, al menys en son conjunt. (Fig. 382) Les voltes, seguint l'idea d'uns edificis antics, son en sa major part obra posterior al període visigot.

El destí de l'església de Sant Miquel ha quedat perfectament demostrat pel descobriment de la piscina d'immersió. Unes excavacions practicades del 5 al 8 de juliol de 1906, per qui eseriu aqueixes ratlles, posaren fora de dubte la qüestió. Entre les columnes de l'església de Sant Miquel existia una piscina; a 0'40 m. se trobà un fondo groixut de morter curvant-se per totes ses quatre cares y omplint el quadrat central de Sant Miquel; oberta una vall fora del quadrat central el paviment desapareixia. Aixó venia a resoldre definitivament que, en sa part baixa, l'església de Sant Miquel era coetània del bisbat d'Egara. És el fons trobat, rústech a més no poder; es possible fos revestit; mes s'ha de comptar que la piscina no era més que una excavació senzilla, seca en temps ordinari, en la que's tirava l'aigua sobre'l batejat. (Fig. 381)

La fondària usual era la trobada a Tarrassa; la cerimònia no exigia que l'aigua cubris una altura determinada del batejat y aqueixos s'hi col·locaven

en diverses posicions segons el ritual acostumat a cada església, tantost dret, tantost de genolls. S'hi baixava per tres o més graons fins a set; la fondària de la de Tarrassa indica unes tres grades.

Les excavacions no donaren senyal de existència de canonades de plom ni de gerrer: eren efectivament molts els baptisteris qual piscina s'omplia a galledes. El desaigüe era un recli en secli que abocava en la terra mateixa tal com se practica en les piscines a on s'aboca l'aigua que ha servit pels usos litúrgics.¹⁾ Tal es el baptisteri de Sant Miquel de Tarrassa en sa part superior.

Fig. 380

Baptisteri de Sant Miquel ab la piscina excavada

Baixem per una escala moderna a la cripta; un corredor humit de corns curvats, dona entrada a un absis triconque, fosch avuy y enterrat en el pa argileuch d'un cementiri. En altre temps, finestres il·luminaven l'ara aïslada al centre del reduït santuari que avuy sembla una cella *triconfera* catacumbària. Unes voltes esfèriques cobreixen els absidiols, una volta vuida el quadrilater central: es una reproducció subterrània del absis de Sant Pere. (Fig. 379)

Ocupa aqueixa cripta tota l'església? El mur que avuy tanea'l passadís es modern; la forma de la cripta

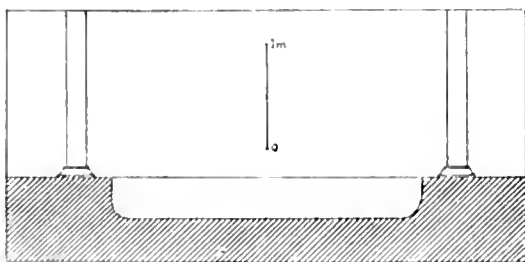

Fig. 381

Secció de la piscina de Sant Miquel de Tarrassa

1. — *Carnot. Dictionnaire «Baptistère»,* col., 394 y 395.

no es la acostumada de les esglésies subterrànies. Tot sugereix una església inferior que segueix el plan de la superior; mes les excavacions fins avuy practicades no han esclarit la qüestió. Mentre els murs curvats dels costats sembla's prolonguin, un sot fet en el centre de l'església pre-

Fig. 382. Exterior de Sant Miquel de Tarrassa

senti el fons de la piscina, trencada ja per les excavacions del bisbe Ferreres Amat, no trobantse restes de la volta. Els intents d'excavació, rompent els murs del estret passadís subterrani, han mostrat sols també un macís de terra.

Per qué servia aqueixa església inferior? És possible fos lo baptisteri de les dones. Els texts de la disciplina eclesiastica referent als baptisteris indiquen la separació de sexes y alguna església ha tingut baptisteri especial per cada un d'ells ⁽¹⁾; la cripta's prestaria admirablement a aqueixa practica.

(1) CABROL, *Dictionnaire*, «Baptistere», col. 398.

Tal fou el conjunt de l'antiga basílica egaresa que avuy, transformada, forma les tres típiques esglésies de Sant Pere de Tarrassa: una agrupació de construccions en la que domina el temple propiament dit, a la que acompanya un temple menor, el baptisteri y després les dependències que habiten els clergues que junt a ella fan vida canònica y a les que rodejaren: ho demostren els sots que al etsar s'obren en l'antigua terra sagrada, els enterraments, les sepultures dels que cercaren el descans de la mort dintre'l cercol sagrat de l'Església cristiana.

Exterior de Sant Miquel de Tarrassa (Fot. Mus)

Fig. 383. Conjunt de les esglésies de Tarrassa

VIII

CRONOLOGIA DE LA CATEDRAL D'EGARA

DESCRITS els restes arquitectònics cristians que's troben en el lloch que la tradició y els epígrafs descoberts designen com a centre de la Egara romana y de la seu visigòtica, ens cal, avans de fixar la seva cronologia, recordar les conseqüències del estudi dels documents literaris que a elles se refereixen, que poden resumirse en tres :

a) Existència d'una basílica episcopal visigòtica desde l'any 450 a la fi del segle VII o començaments del VIII.

b) Existència de construccions destinades al culte com a parroquia en la meitat del segle X.

c) Consagració en el mateix lloch de l'església de Santa Maria restaurada en 1112.

En aqueixa part del nostre estudi ens interessa fixar principalment la part d'elements que corresponen al primer període que'ls documents senyalen y per aclarar el nostre raonament, comencem per anunciar la tesis que anem a demostrar : Perteneixen a aquest període visigòtic les

parts aparellades ab carreu petit de les tres esglésies de Sant Pere, Sant Miquel y Santa Maria.

APARELLS PETITS — En la de Sant Pere hi ha clarament tres períodes de construcció: Un absis més antic y un trifori aparellat de carreu petit ab lligades en els angles de grans carreus romans; part d'una construcció transversal posterior y una nau ab volta apuntada ab tots els caracters de la nostra arquitectura romànica de les derreries del segle XII. La de Sant Miquel ha estat evidentment restaurada en sa coberta; se l'hi ha canviat de lluch la porta; té'l conjunt un caràcter semblant per son aparell al absis de Sant Pere, notantse també que'ls murs han estat reparats ab pedra semblant a l'usada en l'obra de Santa Maria. Aquesta església té l'absis clarament d'aquell aparell petit, mèici de l'obra més antiga, reparat en la part superior, mentre el creuer y la part baixa de la nau es indubtablement del segle X o primera meitat del XI y la nau te la volta apuntada refeta en el segle XII, en que va ésser consagrada, pera qual obra s'aixecaren els murs laterals y sa fatxada.

Els mètodes de la arqueologia mitjval no son encara ben delinits y cal aquí indicar les ratlles generals d'aqueixes demostracions cronològiques; tenen una certa semblansa ab els mètodes de la geologia; empla com ella en sa cronologia l'estudi de superposició de capes que en la nostra ciencia no es tan clara ni tan ben determinada. A unes construccions s'hi sobreposen altres més modernes; a uns mètodes constructius y a uns sistemes de decoració se n'hi sobreposen d'altres. Tal sistema té son cicle determinat; se demostra l'ordre sucesiu de les diferents menes d'arquitectura; mes la sucesió no es encare la cronologia, y pera formarla calen els documents que precisen les dates de les transformacions: aparició o mort d'una institució, celebració d'una festa que's indici d'una obra nova (dedicació, consagració, fundació). Aqueixes dos series paraleles, serie d'evolució del estil y serie cronològica de les obres fetes en cada edifici, tenen sos punts de coincidència que son els que cal determinar pera precisar les dates fonamentals de les transformacions de l'arquitectura.

En les esglésies de que parlém hi ha una part d'obra d'identich aparell: un *opus caespitum* revestit d'un petit carreu ab lligades en els corns de grans pedres de fil romanes, aprofitades de velles construccions del municipi d'Egara, que allí deixa ses arcs y ses lapides. En alguna de Sant Miquel s'hi ven la caixa de la gripia ab que fon aixecada pels constructors romans, posada avuy en el parament. És aqueix aparell desconegut en les obres romàniques catalanes; en cambi es l'aparell dels departa-

ments humils dels cercles y amfiteatres romans, usat en els murs de la cella del temple romà de Vielh; es, en una paraula, l'aparell de nostres obres romanes modestes, conservat en els murs d'aqueixes esglésies cristianes.

Aqueixa igualtat d'aparell, senta un principi, qu'és l'igualtat de data o al menys de període arquitectònic, entre l'absis de Sant Pere y Santa Maria y l'església de planta quadrada de Sant Miquel en sa part inferior y els situa cronològicament com a posteriors a l'època romana y com anteriors a l'arquitectura romànica.

Tots els arqueòlegs han convingut, en efecte, que l'obra aixís aparellada es anterior a la formació de la nostra arquitectura romànica. Aqueixa construcció d'aparell petit, té juxtaposada per un costat la nau romànica del segle XII de Sant Pere, per altre la nau encara més antiga, ab les formes primitives de la nostra escola romànica de Santa Maria; aqueixa juxtaposició d'obres de diferents estils, clarament fixa la prioritat de les més respecte a les altres y dona la qualitat de preromànica a la construïda ab l'*opus emplecton* de carreu petit. Els parers s'han dividit al tractar de fixarhi una data més precisa. Uns, com en Riaño, han cregut veurehi un edifici dels primers anys del segle VI. ⁽¹⁾ Altres no precisant tant, classifiquen de visigoda y per lo tant dels segles V, VI o VII ⁽²⁾ a Sant Miquel de Tarrassa, mentres senyalen el segle X al absis de Sant Pere. Qui aquestes ratlles escrit en altre temps la considerà com del segle IX, època en qu'és probable foren aqueixes esglésies reconstruïdes seguint el renaixement bizantinista del moment, reflexe del molíment d'art carolíngi que portava a l'Europa occidental la brillant cultura del Orient bizantí. ⁽³⁾ Cal solament esmentar, sense refutarla, una sola opinió que ha volgut datar aqueixes esglésies en el segle XII, probablement sense conèixerles. ⁽⁴⁾

(1) *Iglesias de San Miquel, Santa Maria y San Pedro de Tarrasa. Boletín de la Real Academia de la Historia*, t. XXXII, pag. 523 y següents.

(2) LAMÉREZ, *Historia de la Arquitectura cristiana española. Extracto de las lecciones*, etc. Revista *Arquitectura y Construcción*, Barcelona, diciembre de 1901 y septiembre de 1902.

(3) JOSEPH PUIG Y CADAFALCH, *Notes arquitectòniques sobre les esglésies de Sant Pere de Tarrassa*, Barcelona, 1889.

(4) En l'*Histoire de l'Art*, publicada baix la direcció d'Alexis MICHEL, t. I, pagina 123, M. ESLEYRI, diu: «et l'on cite à tort ou à raison comme œuvre des IXme y Xme siècles San Michel de Lino, San Marie de Lebone, San Pierre de Nave, San Michel de Tarrassa. Cette dernière a tous les caractères du XIIme siècle». Realment no cal refutar aqueixa afirmació feta sense examen del edifici.

 L'església de Sant Miquel qu'és indubtablement un baptisteri, determina la data d'aqueixa mena d'obra en el període visigot ab més precisió. Un baptisteri aïslat és únicament possible en una basílica episcopal y'l bisbat d'Egara, creat a mijos del segle v, s'extingeix sens dubte al començar el segle viii; aqueixa consideració inclou dintre un període de dos segles y mig, de 450 a 711, la creació de les esglésies de Tarrassa. Llavors no hi havia més qu'un baptisteri per diòcesis o ciutat episcopal; perquè en els primers segles el baptisme era administrat pels bisbes. Es llegeix sovint en les histories eclesiastiques, que les esglésies viudes de llur pastor sollicitaven el seu retorn perquè una multitud moria sense baptisme. Al segle vi comença a concedirse el baptisteri a les parroquies rurals, com se desprèn de les discussions del Concili d'Auxerre y de Meaux ⁽¹⁾ mes llavors s'instal·là en la nau o en el creuer de les esglésies.

Comproba aqueixa tèsis un fet indicat per en Lampérez: ⁽²⁾ les plantes dels cilindres dels quatre anguls de Sant Miquel de Tarrassa son en arch de ferradura; aixís mateix ho es el plan de l'absis de Santa Maria y'l en qu'estan inscrits els tres absis de Sant Pere de Tarrassa, seguint la tradició visigoda.

L'examen dels elements arquitectònics permet precisar més encara la data d'aqueixa part més antiga de les esglésies de Tarrassa. Ho hem ja notat, hi ha en elles l'aparició de les formes bizantines derivades de la cúpula sobre trompes, que no havien entrat encara en les esglésies d'Elx ni de Palma, posteriors a la meitat del segle vi. El plan triconque de l'absis de Sant Pere ab sa cúpula sobre trompes; el plan triconque també de la cripta de Sant Miquel, coberta ab volta vàida, indiquen un moment posterior a la data de la vinguda cap a Occident d'aqueix element arquitectònic, y aqueixa data es sens dubte posterior a la primera meitat del segle vi, en qu'és construït Santa Sofia de Constantinopla (527-535) y Sant Vital de Ravenna (526-547); aixís arribem a incloure l'erecció de les esglésies de Tarrassa, entre la meitat del segle vi y'l començament del segle viii, període de 150 anys en que la cúpula oriental arriba als constructors del Occident del Mediterrani.

 Cal ara estudiar, pera comprobarho, les construccions sobreposades; les reformes fetes, que son pera l'enquadrach com les capes dels terrers pera'l geòlech.

(1) MARIUSY *Dictionnaire*, citat, pag. 86

(2) Elch darrerament citat.

Es evident que Sant Miquel ha estat restaurat; es un fet qu'en ella s'hi troben capitells vissegots, alguns dels que per sa barbarie y degeneració, pertenesqueren a les derreries d'aqueixa època, probablement a la data de la construcció de la Seu d'Egara, donchs aqueixos capitells estan aplicats a canyes que no'ls pertoneixen: els capitells de pilastre a canyes de columna, capitells groixuts esmoltats barbrenent, se fan avenir a canyes de reduït diàmetre; els primus se adapten a canyes més groixudes. No es possible suposar aqueixes extranyes adaptacions fetes per qui treballa'l capitell; pot aquest esdevenir barbre y tosch y oblidar el primitiu origen de la seva propia obra, mes es impossible'l suposar que no sab adaptar-lo a la mida de la canya y que mentres desbasta, per rústegament que sigui, la forma d'un capitell romà, trenqui les fulles d'*acanthus* d'un capitell antich pera adaptar-lo barbrenent a una canya més estreta o sobreposi un capitell de pilastre de plà quadrat al cercol de la canya de columna. Aqueixa superposició barbre indica un periode de construcció posterior a l'obra dels capitells, en que no's treballarien columnes, ni's sentia aqueix enllaç entre la columna y'l capitell; això vol dir una època posterior a la vissegoda, en que fou practica comú aqueix aprofitament extrany de les ruïnes, com ho fon en el periode Carlovingi en que arriben a l'Occident els resplandors del renaixement oriental.

Ve això comprovat en una observació de D. Vicens Lampérez ⁽¹⁾ al indicar com a caràcter no vissegot « l'apoyarse'ls archs sobre grans pedres y no directament sobre'ls abachs dels capitells » com en les bassiliques llatines. Les més antigües representacions d'arcades sobre columnes les proporcionen les medalles romanes d'Assia. ⁽²⁾ Els exemples de edificis conservats son nombrosissims: el gran pati de Spalatro; l'arcada sobre columnes del temple de Damasc; els Monuments del Haurán, publicats per M. de Vogüé. ⁽³⁾ A l'Occident, en els primers edificis en que's presenta aqueixa disposició constructiva, l'arquitecte no sab prescindir de l'antigua tradició arquitectònica del entaulament ab sos elements clàssics, arquitrau, fris y cornisa; y aqueix antich element arquitectònic, maravellosa solució artística de la coberta del temple grec, se converteix en element decoratiu que indispensablement segueix al capitell, motllurant com una imposta'l rassament dels archs, tal com en l'esglesia circular romana de Santa Constanza a Roma. A l'Adriàtic, a Ravenna, al

(1) *Notas sobre algunos Monumentos de la Arquitectura cristiana española*, pag. 11, Madrid, 1901.

(2) DONALDSON, *Archit. numismat.*, figs. 20, 21, 22, 28, 34, 37.

(3) *Syrie centrale*, pags. 7, 20 y següents.

final del segle IX, hi fa sa aparició l'abacn colossal sobreposat a l'abacn reduït dels capitells clàssics. Quan arriba a Occident aqueixa practica? És ella coneguda dels arquitectes visigots? En Lampérez reproduïx els de Sant Pere de Noya.¹ Un mes se propaga en èpoques posteriors com a Sant Miquel d'Escalada y Sant Cebrià de Mazote, al interior d'Espanya, a França la cripta de Jouarre, etc. És l'abacn gros un element d'origen oriental: la sortida dels abacns podia codir al pes y al segle V a Orient, una pesa intermediària, mena de piràmide truncada y invertida, ve a privar aquell perill.²

Que esdevengueren després les esglésies d'Egara? Per una de les incursions musulmanes, o per les guerres de reconquesta que ocasionaren toten en part destruïdes.³ Al segle IX y X se torna a repoblar el lloch de Tarrassa y l'útili de població, necessitant una església, acut a les runes de la S'n egaresa y les reconstrueix. És evident, es claríssim, com a Sant Pere's conserva l'absis antich, com a Sant Miquel S'axearen els murs y s'posa sobre les canyes els capitells que's trobaren; esmotxant els groixuts y aprofitant com es pognels reduïts yls de pilastria. No es aqst lloch apropiat pera estudiar aquestes restauracions, però elles son aqut com capes sobreposades a altres més velles que serveixen pera fixar la seva data.

La construcció de Santa Maria, refeta al començament del segle XII, data al menys del any 973 en quèls documents la citen y aquesta la trobem adherida a un absis més antich. Aqueixa obra, feta de pedra tosca barrejada ab maons, es característica. Ab ella s'obren finestres al absis de Santa Maria y se l'emplea, alguna que altra vegada, en l'obra de Sant Miquel. Aqueixa època, segles VIII, IX y fins X, es per altre part la d'aprofitament dels materials vells, dels carross antichs, de les canyes ventureres, dels capitells transportats; els marxants de desferres de construccions venen a substituir al comerç dels tallers d'esculptors antichs; l'art del escultory y fins el del marmolista han esdevingut arts difícils, casi desconeguts y la metòdica despulla dels vells edificis y la venta de les desferres, ha vingut en lloch d'ells. Tot el renaixement carolingi es plé del transport de columnes y capitells y marbres treballats; a la capella del

1. *Historia de la Arquitectura Cristiana Española en la Edad Media*, t. I, pag. 159, Madrid 1908.

2. Guo sy *L'art de bâtir chez les Byzantins*, pages 13 y 14. Paris, 1883. — Article de Guo sy *L'art byzantin en l'histoire de l'Art des Médiés*. — Bignon, *Le Origini dell'Architettura Lombarda*, t. I, pag. 11 y següents. Roma, 1904.

3. Vegeu l'obra entola de SARRIÀ Y PALAU, pag. 19 y següents.

palau d'Aquisgran (796 a 804) se n hi transportaren desde Ravenna; a Córdoba y a les mesquites d'Occident aixecades per Abderrabman (785) ho fan ab columnes portades de tots els llochs d'Espanya y fins de Narbona, transportades pesadament, per les carreteres romanes mig destruïdes, per convoys de pesades carretes. La concessió de ls marbres antics era cosa comú: Carlemany concedí a la abadia veïna d'Anianus les columnes y marbres de les ruïnes de la Nemansus romana (Nîmes).⁽¹⁾ A Catalunya reys y comtes aprofiten els restes de marbres romans y vissegots per gravarli llurs epitafis.

La restauració de Sant Miquel de Tarrassa, per altre part, obeeix a un moviment bizantinista de l'època, el baptisteri fou restaurat y destinat al us antic del baptisme d'immersió o a capella aïslada, potser una capella de cementiri dedicada a Sant Miquel. De plan quadrat, Carlemany y ls Reys carolingis se preocupaven de refer les esglésies baptismals. Ses capitulars estan plenes del afany de restauració, d'aqueixes humils esglésies, manant foren regides per sacerdots, segons els canons sagrats y no per laïchs, disposant fossin conservades y restaurades;⁽²⁾ en ella tot es bizanti; unes formes per serho d'origen antic com el plan, quadrat com l'absis triconque de la cripta; les altres per serho en la restauració; les columnes y capitells procedeixen de diferents construccions com en la major part d'obres bizantines aon les columnes antigües hi son portades de tots costats del mon; com en elles, impera la varietat de basses y capitells y'l cambi de proporció en les columnes; com en elles, els àbachs gegantiats sobreposats als capitells classichs; com en elles, els archs marquen quadrats en la planta al voltant d'una cúpula central; com en elles, la cúpula dominantho tot rodejada de voltes per arista; com en elles, l'absis a Orient foradat de tres simbòliques finestres. Y'l moviment artístich carolingi propaga justament a Occident l'església bizantina de plan radial coronat de la típica cúpula: Carlemany no podia acudir al lloch més

(1) EMILE BONNET. *L'Église abbatiale de Saint-Guilhem-le-Désert*, Caen, 1908.

(2) Carlemany en ses Capitulars generals de l'any 783 disposa: *De ecclesiis baptismalibus ut nullatenus eas laici homines tenere debeant, sed per sacerdotes fiant, sicut ordo est, gubernatas. Et neque illi parenses neque gentium habeant de hoc quod ibidem facere debeant. Et illi sacerdotes eas sic regant quomodo ordo canonicus exprosecat Capitularia Karoli magni. Monumenta Germaniae historica, t. III, página 46.*

El Rey Pepi d'Italia (789-790) es feya rossa d'aquesta disposició de Carlemany en ses Capitulars: *Placuit vobis de ecclesiis baptismalibus ut in omnibus ita debeant esse ordinate et conservate, quomodo dicitur per Carolus demandavit et in suo capitulare continet. Monumenta Germaniae historica, t. III, pag. 17.*

que al centre del moviment artístic de l'època: l'Imperi d'Orient y Ravenna l'ecclèsiol del Occident que havia suplantat a Roma decaiguda y en ruïnes. La pobre església emmurada de Sant Miquel de Tarrassa s'aixeca novament en planta bizantina com l'església palatina d'Aquisgran y com la Germigny consagrada per Theodolf, bisbe d'Orleans en 816.

Lampapera del segle VII trobada a Lucentum (Alacant)
(*El Archico*, t. VII)

Fig. 384 — Arcs y capitells del Baptisteri de Tarrassa

IX

ELS CAPITELLS DE LES BASSÍLIQUES VISSIGÒTIQUES

PERA construir en aquets segles de pobresa y decadencia se compraren edificis vells y's destruïren pera aprofitar la pedra. Sant Agustí conta que un sacerdot de la seva diòcessis que debia construir un hospital, comprà una casa que «pensava podia serli útil per ses pedres»; a la construcció d'una basilica commemorada en un *cippus* conservat a Henchir Zerdan, els pobles del voltant hi contribuïxen portanthi columnes, «Els Venusiansenses iniciaren fer la basilica nova; els Mucronenses donaren cinch columnes, els Guzabetenses donaren sis columnes, etc.» (1)

(1) CABROL, *Dictionnaire* citat, Afrique (Archéologie de l'), col. 667 y 679.

Fig. 385

Capitell romà mutilat, Sant Miquel de Tarrassa

y en les posteriors, cristiana y musulmana, s'hi troben barrejats els diferents estats d'aqueixa gradació en sentit de decadència del capitell romà.

CAPITELLS ROMANS APROFITATS Exemples notabilíssims d'aqueix aprofitament de capitells romans, sobreposats a canyes de diferent diàmetre's troben en l'església baptisteri de Sant Miquel de Tarrassa. Son romans els dos capitells de pilastra que aguanten els ànguls del cimbori immediats al absis (Fig. 385) y els dos de columna que tenen rompedes llurs fulles d'*acanthus* inferiors pera avenirse al estret diàmetre de les canyes que sobrenmunten. (Fig. 386) Son visigots, imitació del capitell corinti, els que aguanten els centres de les cares de Llevant y Ponent y visigots derivats del anticll compost, cisellats ab barbre llibertat y oblidada la forma classica que pretenen imitar, son els colocats en els ànguls propers de l'antigua entrada, a Ponent del edifici.

Els del primer grupo, capitells de pilastra o de columna, son exemple de les obres del comerç roma escampat per les ribes mediterrànies. Eren formes tot just desbastades, sense'l detall que devia completar l'esculptor; mes ab tot el saber fer d'un picapedrer habil o d'un taller que con-

De les nostres bassiliques cap conserva en son lloch les columnes y cal estudiarles en monuments posteriors o en els Museus. El ordre corinti romà y'l compost y sos derivats, son els prototipos dels capitells de tot aquest període prerromànich. Un comerç de capitells anàlech als dels sarcòfechs, degué establirse en tot el mon llatí: capitells desbastats tot just, fets de nou y capitells tretts d'edificis que s'enrumaven, eren transportats de un lloch al altre per tot el Mediterrani. Aqueixos capitells eren, després, copiats en els llochs apartats dels antics centres de cultura y modificats per la mà inhàbil dels esculptors barbres, donantlosli lentament un nou caràcter.

En les construccions de l'època

serva la tradició antiga. Cap dificultat es estalviada en aquest treball preparatori del artífice; la visió de l'obra suprema del arquitecte escultor romà es claríssima; les hèlixs dels caulicols son hèlixs, les masses de les fulles d'*acanthus* perfectament vistes; es un treball d'ofici subjecte probablement a regles; però a regles ben sabudes. L'astràgal no forma part del capitell en aquestes obres encare romanes.

Hi ha medi d'establir la cronologia d'aquests capitells? S'ha de començar per dir que cap ha estat conservat en son lloch, de tal modo que no ens queda més que la forma arquitectònica pera determinar les dates y aqueixa es ben poca cosa tractantse d'un element que era objecte de comere y de transport. Les proporcions son les classiques tant temps conservades. Se pot establir un limit inferior a la seva data: la fi del segle v, en que l'esculptura classica, cada dia més decadent, desapareix dels sarcòfecs, portant solament una creu o una inscripció. (1)

Fig. 386
Capitell de pilastre adaptat a una canya de columna
Sant Miquel de Tarrassa

CAPITELLS VISSIGOTS IIMITACIÓ
DEL CORINTH
Y DEL COMPOST ROMANS

Però hi ha un altre moment en la evolució del capitell y aqueix se troba també en Sant Miquel de Tarrassa casi en les mateixes dimensions pera que l'examen y la comparació puguin ser més complets y precisos. (Fig. 387) Ella's troba en els capitells de la columna d'imitació exacta dels romans descrits, ab ells fácil de confondre's, en que ab tot y això, un atent examen hi troba el desconeixement del fons artístich que vol expressarhi y la falta de destresa de la mà del escultor. La curva de les cares del àbach s'endinsa sortint sos extrems y en son centre's conserva la pedra en que ha de cisellarshi l'estrella central, presentant l'origen d'aquells tres claus co-

(1) MARUCCI. Obra citada, t. I, pag. 326

Fig. 387. Capitel·l visigot: imitació del Comiti
Sant Miquel de Tarrassa.

rari coneix encara la forma, que la segueix fins els més petits detalls; però que's inhabilita la seva tècnica. Així a les hèlixs hi substitueix una espiral plana y confon les masses dels canalicols. L'operari es ja inhabilit, però es encare roma. És aqueix estat el de la major part de capitells traslladats a la Mezquita de Córdoba quan la seva construcció. Aqueix fet senyala una data, un límit inferior de data, millor dit, a aqueixa forma arquitectònica: l'any de la hégira 169 (785 de J. C.)⁹¹

Així aqueix grupo pertencien també els capitells de la Catedral de Barcelona, els de Sant Pau del Camp y el que's guarda en el Museu episcopal de Vich.

1. *La Cronica del Moro Basim* diu, parlant de la Mezquita de Córdoba, que Abderraman «la cubrí en un any... en el que coincideix, fins a cert punt, ab Al-Maccari, que s'expressa en aquinxos expressius termes: «y la completa l'any 170»; de modo que dos anys avans de la seva mort estava acabada casi tota l'obra de la Mezquita. Trobem exacta confirmació aquestes notícies en l'autoritat d'Aben-Adhari del Marrochi, qui diu: «Se comença l'obra de la Aljama l'any 169, y s'acaba sa fabrica completant les naus y col·locant les columnes, en l'any 170, donchs a tot això s'hi dona emplaçament en un sol any». *Alvador*, to. 1.º, *Los Rios. Inscripciones arabes de Córdoba*, Madrid, 1879, pag. 27, nota 3.²

locats sota l'abac que's veuen en els capitells romànics de Sant Cugat del Vallès, de la Seu de Girona, de Galligans, etc. La massa abou l'estrella ha de cisellarse es més petita, surt sobre'l tambor, no rompent, com en els romans, la ratlla que'l termina; els canalicols s'enganchen en aquell, temerós el cisell de separar-los; cambien ses proporcions desprenentse els riuixols més amunt que en els romans descrits; les volutes son espirals grabades en carex planes, no les hèlixs romanes que's destaquen atrevides; les fulles se mostren arrodonides, sens que s'engusen les dues parts en que les divideix el mirvi central. Se pot dir que l'operari

De la basílica de Santa Creu (Barcelona) no hi ha conservats més que dos capitells corintis, un sobre l'altre; de cap pera avall un d'ells, fan de peu al altar de l'actual església gòtica. (Fig. 388) Están reduïts a la més senzilla expressió del ordre corinti: les fulles d'*acanthus* han perdut tots sos detalls y d'elles en queden tan sols la massa qu'esbossa el picapedrer, l'envolvent, per dirho aixís, de la fulla corintia; els dos ordres de fulles s'han reduït a un sol; els caulicols s'han transformat en una espiral aplanada en el tambor, les volutes angulars s'aplanen y's decoren ab una rosa. L'ábach d'aquets capitells queda reduït a una massa informe. No presenten collarí seguint l'us del temps.

Fig. 388. Capitells de la basílica visigòtica de Barcelona que avuy sostenen l'altar major de la Catedral

Un dels capitells de Sant Pau del Camp (Fig. 389) es una degeneració del corinti, ab un sol ordre de fulles deformades en una extranya forma de palma; igual degeneració presenten els caulicols; l'estrella del centre del ábach s'es transformada en un botó, un quart d'esfera ab estries que surten del *ombilic*. L'altre (Fig. 390) es una derivació del capitell compost del Museu de Tarragona, (Fig. 252) qual forma, igual a un de la Mezquita de Córdoba, (Fig. 255) es beu comú en l'Occident. (Figs. 392, 393 y 394)

Un altre exemplar, que cal afiliar a aqueix grup, es un capitell existent en el Museu Episcopal de Vich, trobat en la mateixa ciutat, impropriament classificat com de romà en el tractat d'Arqueologia de Mossèn Guàrdiol. (Fig. 391) (1) Es una derivació del corinti, extraordinàriament simplificat.

(1) *Nocions d'Arqueologia Sagrada Catalana*, Vich, 1902, pàg. 64

Fig. 389. Imposta y capitel visigots
Sant Pau del Camp, Barcelona

Fig. 390. Imposta y capitel visigots
Sant Pau del Camp, Barcelona

Estan reduïts a un ordre de fullatge els dos ordres típics del capitel corinti, y a fulles alternades ab una forma floral tots els elements superiors del capitel corinti.

La comparació ab els edificis del mateix moment, del segle v al començament del viii, porta a una conseqüència analoga a la qu'ens ha proporcionat l'estudi dels sarcòfecs: un comerç mediterrani de capitells y fragments arquitectònics, el fet de la Mezquita de Córdoba repetintse arrén.

Les formes més especials d'aquixes variants dels capitells ab tots sos caràcters, les trobarém ben lluny del nostre país, aixís un dels capitells de Sant Pau del Camp, se troba repetit a la cripta de l'església de Jonarre, aixecada, sembla, entre 628 y 685⁽¹⁾ y al Museu de Tolosa. (Figs. 393, 394 y 392) Uns altres de Tarrassa (Figs. 395 y 396) son analechs als de Santa Eulalia de Toledo, qual fundació s'atribueix al regnat de Athanagildo ab més o menys fonament, però qu'es indubtablement visigoda.⁽²⁾

(1) MICHEL, *Histoire de l'Art*, t. I, pag. 111.

(2) AMADOR DE LOS RÍOS, *Monumentos Arquitectónicos de España. Toledo*, t. I, pag. 35. Madrid, 1905.

CAPITELLS VISSIGOTS
DEL DARRER PERÍODE

Hi hà finalment a Sant Miquel de Tarrassa, la representació d'un tercer moment de aqueixa evolució cap a la decadència. (Figs. 395 y 396)

Res hi hà en aqueixos capitells que no vulgui ser imitació romana, tots els elements del capitell compost s'hi troben, n'hi hà prou ab compararlo ab altres capitells romans conservats a Còrdoba, pero hi manca la proporció, s'hi veu la decadència que lentament produïa la transició al art de segles posteriors. Els dos son imitació barbre d'aquell tipich capitell que engendrã l'art romã agermanant les fulles corinties ab les volutes jòniques, ab d'òs presenten marcades les volutes cobrint els ons jònichs, ab d'òs porten el gran collari de perles; mes una línea de rudimentaries fulles, casi bràctees embrionaries, substitueix en els dos a les delicades que mostren els capitells compostos de l'antigua Roma, per venir després, en un l'astràgal y en l'altre tres bocells que'ls unien a les canyes. Cal notar d'un modo especial,

Fig. 391. Capitell visigot Museu de Vich

que en aqueixos capitells l'astràgal ha deixat d'estar unit a la canya pera passar a unir-se al carreu que conté aquell element superior de la columna.

Aqueixos capitells son extraordinariamente barbres y hi hà que assignarlos hi una data al final del periode visigot. El fet de portar l'abacli unit al capitell, els hi senyala aqueixa data més moderna. Tenen ab tot, sos analechs o sos predecessors, en la colecció immensa de la Mezquita de Còrdoba, ja entre'ls capitells romans, ja entre'ls visigots transportats a l'obra de Abderramã. Poden compararse als del «Cristo de la Luz» de

Fig. 392. Capitell visigot, Museu de Tolosa

Fig. 393
Capitell de la cripta merovingia de Jouarre

Fig. 394
Capitell de la cripta merovingia de Jouarre

Toledo, antiga mezquita, construïda ab elements d'una basilica, qual fundació s'atribueix al regnat d'Athanasgildo, segona mitat del segle vi. (1) Altres s'assemblen als capitells existents en la parroquia de Sant Sebastià de Toledo, construïda ab restes visigòtiques, església que fou reedificada en el segle xiii ab materials procedents de la construcció antiga. (2)

El capitell de la figura 397, trobat a Barcelona, es un fragment de capitell corintí, de pedra de Montjuich, tractat en son detall com els capitells del temple del carrer del Paradís. Se diferencia d'ell per la supressió de tot element volat. Comparis els extrems de les fulles d'*acanthus* d'un y altre. Apareix en aqueix capitell un element decoratiu: la corda lligant el fullatge. La escultura es aplanada, com una decoració feta a regates. Ni un ni altre tenen collari.

En els capitells que acabem d'estudiar, s'observa ja que l'astragal, aquella motllura essencialment romana, abandona en alguns la canya per

(1) AMADOR DE LOS RÍOS. Obra y floch citats.

(2) AMADOR DE LOS RÍOS. Obra citada, pag. 37.

unirse al capitell, práctica que seguiren els escultors dels segles següents. Costum es aqueixa no sempre observada pel poble goth, com hem vist en els capitells de Tarrassa descrits y en els de la portada de Sant Pau del Camp de Barcelona. Ho explicariem nosaltres en l'empleu que's feu sovint de les canyes romanes que portaven ciselbades tal motllura, lo que permetia prescindir d'ella al escultor, mentres que, quant era precis treballar la canya per estalviar feyna y material, la unia al capitell. Es una senyal de pobresa y decadencia que estalvia lo que's pot en l'habilitat del que treballa y en el cost del sen treball.

Aqueixes dues coses marquen l'evolució d'aqueixa forma arquitectónica: l'artista no inventa res, no hi afegeix ni un tema decoratiu, cap d'ells s'atreveixen a adornar la forma clàssica consagrada pels anys y's mantenen en les faixes, en els frisos, en les impostes. Sempre ha passat aixís y are encare passa ab els elements arquitectònichs més reacís a la novetat, més difícils als innovadors. En cambi la transformació es deguda a l'estalvi de medis y a la inhabilitat: se tendeix a poguer decorar una pedra treballada per un picapedrer en forma geométrica y que aqueixa decoració sigui com un brodat superficial; aixís se converteixen en un grabat els caulicols y rinxols dels

Fig. 395
Capitell compost a Sant Miquel de Tarrassa

Fig. 396
Capitell compost a Sant Miquel de Tarrassa

capitells corintis y ls ous y collarets de perles dels capitells compostos. La doble renglera de fulles dels capitells corintis y compostos se reduïxen a una sola y tota forma difícil, tota la lliure varietat de superfícies geomètriques qu'emplea l'escultor tendeix a reduirse a unes quantes aplanables, que's troben formant àngul, com volentes substituir totes per formes planes. Tal fan els escultors inhàbils d'avuy; tal es l'obra de picapedrer actual en els llochs d'aon ha desaparegut la tradició artística.

Fig. 197. Capitel·l trobat a Montjuich, Barcelona (desaparegut)

CAPITELL IMITACIÓ BIZANTINA
DE S. MIQUEL DE BARCELONA

Megim a la serie de capitells que resten de les antigues basiliques visigodes una reproducció barroca dels capitells cúbichs bizantins trobats en l'esglesia de Sant Miquel de Barcelona y que avuy serveix de pila baptismal a l'esglesia de la Mercé. La reproducció es barbre. El que se anomena capitel·l cúbich bizantí es una forma que fa'l traspas del quadrat del rasant dels archs al cercol de la canya de les columnes: quatre superfícies engerxides limitant una forma apiramidada fan aquest pas gradual y continu; sobre les quatre superfícies s'hi desenrotlla un tema decoratiu, de follatge ondulant, limitat per dalt, baix y arestes d'intersecció per unes faixes decorades d'elements vegetals. El nostre capitel·l es una forma arrodonida, obra d'un escultor que no concix la forma geomètrica de aqueix element bizantí; la decoració bizantina es també grollerament estrafeta d'un dels capitells de Ravenna que reproduim (Fig. 100) els temes de fulles ondulants decoratives son casi un gravat, més de dibuix elegant, de curves lleugeres; en el capitel·l barcelonès el follatge es angulos, d'un dibuix d'una simplicitat barbre, sense caracter. Més es indubtable que no es una coincidencia sino una copia grollera, per un home de tècnica diferent de la bi-

zantina y seguramente una copia feta desde lluny per medi d'un dibuix. En quin moment fou feta aqueixa copia?

Aqueixa forma no es romana sino d'origen bizanti, una innovació del Orient que traspasa l'Adriatic per primera vegada quan el domini ostrogot a Ràvena en la creació sumptuosa de Sant Vital (526 - 547). (Fig. 400) Té precedents més antics a Orient com

Fig. 398

Capitell procedent de Sant Miquel de Barcelona avny a la Mercè

Fig. 399

Capitell del Duomo de Parenzo (Rovira)

Fig. 400

Capitell de S. Vital de Ravenna (Rivoira)

Fig. 101. Capitel·l de Afracisco
avuy al Museu de Ràvena (Venturi)

els de Santa Sofia de Salònica (495), obres coetànies com els de Sant Sergi y Bacco a Constantinoble ⁽¹⁾ y obres numeroses posteriors com els del Duomo di Parenzo (533-543) (Fig. 399) ⁽²⁾ els de Santa Maria di Grado (571-586) y ls de Sant Apolinar in Classe. Molts d'aquests son capitel·ls transportats d'Orient qual comerc d'esculptures substitueix el de la Italia.

Al Museu Nacional de Ràvena s'hi guarda un capitel·l procedent de Sant Miquel d'Afracisco (Fig. 401) que presenta notables analogies ab el de Sant Miquel de Barcelona.

Es el segle VI el moment de aqueixes formes, mes res esclou una copia posterior que ab tot difícilment podria alcançar mes enllà del començament del segle VIII.

En les esglésies visigòtiques castellanues es conegut aquest element. ⁽³⁾

L'església de Sant Miquel de Barcelona fou edificada en el centre de la Acròpolis romana sobre unes ruïnes antigües de la que's conserva un mosaic (Fig. 262) ja descrit. Els datos cronològichs més antichs conservats daten del segle X. ⁽⁴⁾

(1) RIVORA, Obra citada, t. II, pag. 63.

(2) Id., Id., pag. 86 y 87.

(3) LAMPURZ, *Historia de la Arquitectura Cristiana Española en la Edad Media*, darrerament citada, pag. 124.

(4) Un document del 963 parla de l'església de Sant Miquel *sita in Barchinona* y en altre del 964 com a situada fora de les muralles de la ciutat *sita intra muros Barchinonae*. El testament sacramental de Moció del 987, fa referencia a l'església de Sant Miquel de Barcelona. (PI Y ANIMOS, *Barcelona antigua y moderna*, t. I, pag. 546). — Del any 995 es l'escriptura d'una donació feta per Todulfo a l'església de Sant Miquel. (A. G. B. *Antiquit.* Ulib, t. núm. 656, fol. 242. BALART, Obra citada, pag. 656). Un altre document del any 1006, parla de la *Ecclesiae sancti Michaelis sitae intra muros ejusdem civitatis*. (*Marca Hispánica*, pag. 419). — En 1016, Bamón Berenguer I y sa muller Almodis, donaren el temple de Sant Miquel Arcàngel de Barcelona, al bisbe Gúsilabert. (PI Y ANIMOS, lloch citat). — Se troba novament mencionada aquesta església en un document referent a la Catedral de Barcelona, del any 1104, que copia en FLORES (*España Sagrada*, t. XXIX, Ap., pag. 465). — En 8 de Maig del 1147 va caure l'església. El mateix any comensà a reedificarse y estava acabada als nou mesos segons deya una taula pintada y posada a la paret del temple. (PI Y ANIMOS, lloch citat). — Fou destruïda en 1869 (BALART, obra y lloch citats).

Figs. 102 y 403. Creus decorades de gemmes, de Sant Pere de les Puelles, de Barcelona

x

FRAGMENTS DECORATIUS

Ex les esglésies catalanes, aprofitats d'altres construccions, s'hi conserven, a més dels capitells descrits, un número escàs, per cert, de fragments que no poden classificar-se en el període romànic per presentar diferències essencials ab la decoració usual en els edificis dels segles x i xi. Alguns son relativament fàcils de classificar: altres deixen dubtes sobre si s'han de considerar com una obra del període visigòtic o com un esbós d'esculptura prerromànica posterior, o be com una obra barbre, atrassada, de les qu'en tots els temps s'han produït sense seguir el progrés del art. Per altra part, son ben escassos els que poden datarse ab l'auxili de documents.

Aném aquí a ferne un catàlech o Corpus minúscul, indicant les comparacions de que podem servirnos pera classificarlos.

FRAGMENT DE «PLUTEUS»
LA GARRIGA

El fragment decoratiu del anvers de la làpida de Cxixixlona (pàg. 358), de la capella de la Mare de Deu del Camí, de La Garriga, forma un paral·lelogram de 0'56 m. per 0'32.

Conte en una de les cares l'inscripció sepulcral de Cixixlona, morta en 22 de febrer de 945 del Senyor, que diu aixís :

HIC REQVIESCIT BONA MEMO
RIA. CXIXIXONA I[X] D[E] O DICATA, FILIA WI-
TILDI COMI TE DIMITAT FI D[EU] S AM[EN]
QVAE OBIIT I KALENDA[S] MAR [TH]
ERA DCCCLXXXIII ANNO [INCARNATIONIS]
DCCCLXV AN-NO VIII REGNA[X] TE
LEODOVICO FILIO KAROLO REGE.

En l'altra cara hi ha una curiosa decoració. L'element principal es una palma posada de front y que té en son arrancament dos volutes, (Fig. 101) És aquest un element comú en la decoració de les basíliques llatines. Se'l tro-

Fig. 101
Fragment de *pluteus*
La Garriga. (Fot. Armit)

ba en un fragment dels *plutei*, barana de marbre del cercat reservat als cantors de la *Schola cantorum*, de la basílica de Santa Sabina, (Fig. 102) Aqueixa fou construïda en el segle v. Fou començada en temps de Clement I, per un sacerdot d'origen slau anomenat Pere y acabada en temps de Sixte III cap al any 435. Fou restaurada en temps de Lleó III, a darrers del segle viii y en temps de Gregori IV, en el segle ix en que'l *pluteus* se construí. Aqueix tema decoratiu es repetit a Italia en el *cancellum* del Baptisteri Calixte, al *duomo* de Cividale que'ls arquitectes italians creuen del segle viii, (Fig. 106) (1)

És una estilització del arbre, una forma abreujada, geomètrica palmiforme, que'ls decoradors col·loquen a cada costat de la creu o ab la que omplen les llises dels *plutei* o de los *cancelli*. En el nostre element la palma s'aixeca sobre una forma triangular decorada ab ratlles transversals a modo de cordes, tema que domina en totes les línies principals d'aqueixa primitiva y rudimentaria decoració.

(1) GÖTTSCHE LOWE. A l'església de Sant Pere de les Puellas de Barcelona, en el campanar, hi han dos carreus col·locats simètricament als dos extrems de la cara que mira a la plassa de Sant Pere, y a una mateixa altura, decorats ab creus gemmades: en una a les gemmes omplen tota la creu, (Fig. 104) en l'altre sols l'extrém y el centre. VERNER. Obra citada, t. II, pag. 132.

tre, (Fig. 102) Evidentment son d'una construcció anterior al campanar de plena època romànica, potser del segle X, data de la consagració y de la restauració de l'església. Dels braços de la creu penjen la A y la ω ; en la una colocades en aquest ordre, en l'altre en l'ordre invers. Aqueixa inversió és rara en l'epigrafià. A Roma hi ha un epígraf, datat de l'any 295, en que dissimuladament, en la llegenda, s'hi introdueix aqueix símbol cristià, invertit l'ordre de les lletres; ⁽¹⁾ en una inscripció de Santa Justina de Padua hi ha simètricament colocades, dos creus en anàloga disposició de lletres que les que describim. ⁽²⁾

La creu gemmada ab la A y la ω sospeses, recorda les *crucēs stationales* que's portaven en les processons, una joia anàloga a la fig. 408 de tradició visigòtica que's conserva en el Museu Arqueològic Nacional.

Fig. 106

Cancellon del Baptisteri de Calixte al duomo de Cividale. (Venturi)

Fig. 105. Fragment del *pluteus* de Santa Sabina a Roma. (Venturi)

És aqueixa forma, ab les lletres penjades, la darrera ab que la creu apareix en l'epigrafià; a Roma, ab les fórmules y símbols lapidaris naixen y moren primer que a les províncies, tingué un període de voga cap als anys 365-385 y un reviscolament indicant la forma material de penjar les lletres ab cadena, cap a l'any 430. ⁽³⁾ La creu gemmada, de la que penjen ab cadenes la A y la ω , se la troba en un sarcòfeg de Tours; ⁽⁴⁾ igual tema, encare que'n diferenta disposició decorati-

(1) CABROL. *Dictionnaire*, t. I, cols. 3 y 4.

(2) *Ib.* *Id.*, t. I, col. 5.

(3) *Ib.* *Id.*, t. I, col. 4.

(4) LA BLANC. *Les sarcophages chrétiens de la Gaule*, n.º 7.

Fig. 107. Lapidis del Museu de Narbona

una decoració planera, feta amb troços de vidre de color o de pedres dures, tallades planes, insertades o closonades en làmines primes d'or, de plata o de bronze y es d'aquella tècnica que s'ha volgut fer la característica específica d'aquest art barbè. « Fa notar després l'Émile Molinier, que aquesta tècnica es antiga y comú també al poble romà.

Comparemles als elements anàlegs. Una d'elles es la creu representada en una pedra que's guarda en el Museu de Narbona, (Fig. 107) catalogada amb el n.º 539, igual a la fig. 404 de Sant Pere, de Barcelona; la diferencia esta solzament en que aquesta esta decorada per una sola fila de gemmes, mentre l'altre ho es per dues files. El baix relleu de Narbona conté, a més de la creu adornada, el tema cristià antiquíssim de les dues columnes que benen en un vas a la part superior de la creu. A sota hi ha dos personatges (Sant Pere y Sant Pau), dels que un, acompanyat d'un petit animal, sembla designar la creu o la adoració. Els arqueòlegs francesos la qualifiquen d'obra barbè dels segles VIII al IX. ¹⁴ Procedeix de Santa Maria la Major, de Narbona.

En una de les nostres creus, hi ha de característich la terminació en

1. — LE BEAU. *Les sarcophages chrétiens de la Gaule*, n.º 199.

2. — CABROL. *Dictionnaire*, t. I, col. 7-12.

3. — En *l'histoire de l'Art*, de MICHEL, article *L'Art de l'époque barbare*, t. I, (p. 295).

4. — En tractat de *Bull. Monumental*, 1868, pag. 121, *Congrès Archéol.*; 1867, pag. 266 in *Archéol. du Midi*, 1867, pag. 81, *Revue archéologique*, 1903, t. II, pag. 295, article *Les sarcophages chrétiens dans la chapelle de Saint Louis*, per SALOMON REINACH.

volutes als extrems; l'altre no la presenta. Les dues formes son comunes a Italia, en obres coetànies al nostre període visigot. Una forma del primer tipu la reproduïx Garucci, ⁽¹⁾ ab gemmes closonades y ab les característiques volutes, qu'està en l'altar a l'església de Sant Martí de Cividale y sembla datar del segle VIII. Una creu d'igual aspecte, substituïnt ab la trena les gemmes de la decoració central, se troba en un fragment de *pluteus* de Santa Maria in Cosmedin. Aqueixa *bassilica* degué erigirse en el segle VI. Se la menciona en el *Liber pontificalis* y en l'*Itinerari de Einsiedeln*. Fou després variès vegades restaurada. ⁽²⁾ Anàloga forma's

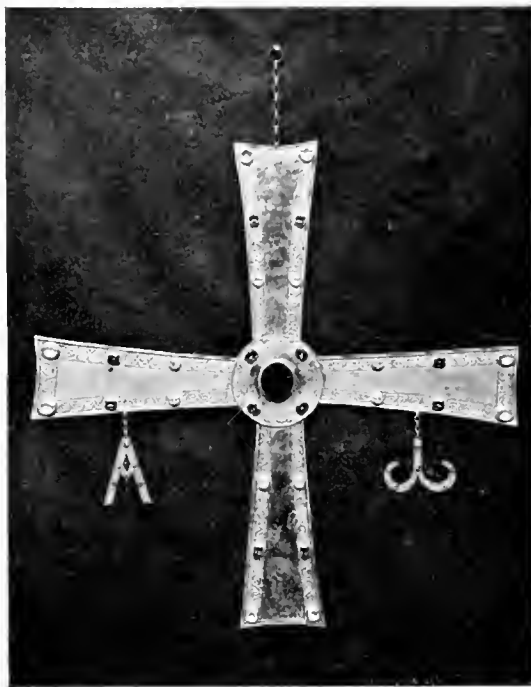

Fig. 408 — Creu de tradició visigòtica que's conserva en el Museu Arqueològic Nacional

veu en el *cancellum* del baptisteri de Calixte a Cividale. (Fig. 406) ⁽³⁾ Aqueixa forma de conjunt se repeteix en el *pluteus* de Santa Sabina (Fig. 405) y en l'ambó de Nepi, contemporani de Gregori IV. ⁽⁴⁾ La segona forma se troba desde la major antiguitat y ella es la més comú en les joyes visigòtiques com en les corones votives trobades en el tresor de Guarrazar (Armeria real de Madrid y Museu de Cluny a París).

IMPPOSTES DE SANT PAU
DEL CAMP

A la porta de Sant Pau del Camp de Barcelona, aixecada probablement en el segle X, sobre'ls capitells visigòtics descrits (Figs. 389 y 390) hi existeixen dos impostes decorades ab formes d'origen visigot; la creu anàloga a la descrita de Sant Pere, l'estrella de sis puntes, l'aster d'origen oriental. Son aqueixos dos últims ele-

(1) Obra citada, t. I, Tav. 424, fig. 6.

(2) MARUCCI. Obra citada, t. III, pag. 270 y següents.

(3) VENTURI. Obra citada, t. I, figs. 104 a 106 y RIVORA. Idem, t. II, figs. 173 y 175.

(4) MARUCCI. Obra citada, t. III, pàg. 27.

ments característics de l'època, se troben en les basíliques als dos costats de la creu, representant el sol y la lluna (trellu de Narbona, (Fig. 107) cancell del baptisteri de Cividade, (Fig. 106) *pluteus* de Santa Sabina, (Fig. 105) s'els veu com a elements característics de decoració, en els darrers temps del Imperi, freqüentment en la decoració visigoda espanyola, (exemple: la basílica completada com a capítell en l'església musulmana de Sant Sebastià, de Toledo) ¹ y en els fragments antics francesos, com a Sant Joan de Poitiers.

Són ben escassos els temes decoratius trobats en terra catalana y cap suport dels coneguts en les altres terres hispaniques. Podem així dir que la nostra decoració visigòtica està dintre'l cicle de decoració visigòtica hispanica. Les estrelles, els asters, les creus, les trenes, no són propiament temes de la gran decoració romana, són principalment de les arts decoratives, les arts menors dels crítics neoclàssics. Molts d'ells s'introdueixen pels decoradors romans en ses obres modestes y ab més freqüència en les baixes èpoques; així els trenats que contornejen els paviments romans o les llaceries que omplen els quadrats dels mosaics, les estrelles dels teixits, són profusament empleades en les cornises visigòtiques y tornades en els *plutei* formes representatives del sol y la lluna al costat de la creu. Encara's pot afirmar més: que tots ells són temes del art popular, del art rústech roma que existia al costat del art clàssich entre els estaments humils o en les valls apartades de les grans corrents.

Y així es el característich de la decoració barbre: la minyada dels temes antics y la refflorescència del art rústech, qu'es a la vegada l'art primitiu dels pobles ibèrics feta per artistes de tradició greco-romana.

1. AMADOR DE LOS RÍOS. *Monumentos Arquitectónicos de España. Toledo*, pag. 59.

Lapidà de CAIXIBORA a La Celliga
Reproducció de la Junta de Museus de Barcelona

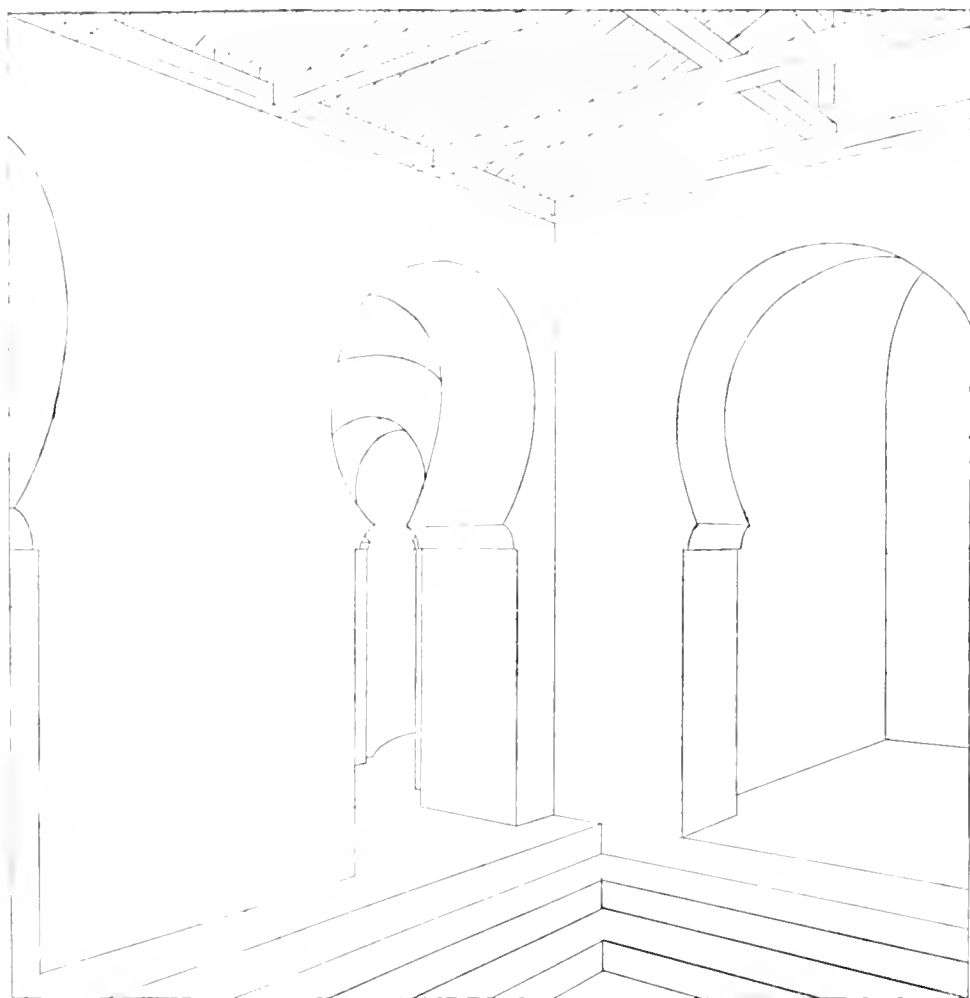

Fig. 109. — Restauració ideal de l'Església de Pedret (els arcs formers existeixen actualment y l'arc triomfal es hipotètic)

XI

ARCHS DE FERRADURA

UNA altra modalitat de l'arquitectura religiosa prerromànica es la de les esglésies en que les línies curves, ja en el pla, ja en el alçat, prenen la forma d'arc de ferradura; ja aqueixa forma d'arc a Catalunya s'aixeca sobre pilastres o columnes y dona forma als arcs torals, ja marca les plantes dels absis o serveix de directriu a les voltes.

Fig. 110. Basílica visigòtica de San Juan de Baños (Lampérez)

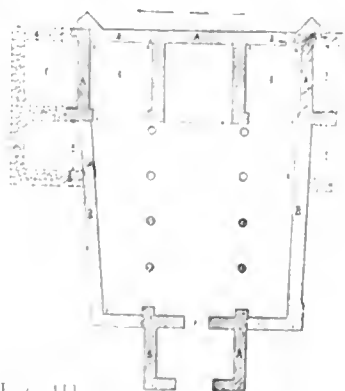

Fig. 111. Plànol de «San Juan de Baños» (Agapito Revilla Rey, *Arq. y Const.*, 1902)

785. Madrid, 1903. Traquerix treball extrayem els dats generals que convé per a un precedent per a nostre estudi.

No es un element desconegut en l'arqueologia: en temps antics, de cronologia poch precisa, se'l troba en la construcció persa sassànida de Taki-Ghera en el Mont Zagros, en la gruta d'Urgub a la Capadòcia, monument segons Texier anterior a Constantí y en les roques de Bavian, prop de les fonts del Jazer, en un ornament sobreposat destruint part del baix relleu de Senakerib.⁽¹⁾

Recordem com aqueixa forma la hem trobada en les escales del país astur ab inscripcions del segle II (Figs. 295 a 300) conegudes cada dia en més número y en les urnes cineràries de les valls pirenaïques. (Figs. 301 a 310) Tots aquests dats venen a demostrar que l'arch de ferradura fou conegut a

Orient y a Occident durant l'època romana.

Deixem de banda la qüestió dels orígens antics que's una qüestió poch aclarada y que no pertany al concret objecte de nostre estudi,⁽²⁾ y liensem en sa aparició en les obres cristianes. Continúa aqueixa forma d'arch trobantse simultàniament al Orient o al Occident. Al Orient en les esglésies cristianes de la Capadòcia

(1) ALFONSO, *Lecciones sobre la Arquitectura araba*. Boletín de la Institucion libre de la Enseñanza, Madrid, 1900.

(2) GOMEZ MORENO, *Excursion a través del arco de herradura*. Cultura Española, t. III, pàg. treball extrayem els dats generals que convé

Fig. 112. Mezquita de Córdoba
(part construïda en temps de Abderrahman I.)

entre'ls segles IV y VI; en les de l'Armènia del segle VII; en les obres musulmanes de Damasc y es perpetua son us en obres posteriors gregues.

L'ARCH DE FERRADURA. Al Occident, a Espanya, la tradició de l'art roma ibèric se traslada al art cristià en l'estela de Mértola, d'Andreu, *Princeps cantorum sacrosanctae ecclesiae Meritilliane*, del any 525 y en altres de data y lloch immediats. En Gómez Moreno n'ha senyalat en les portes de la muralla de Córdoba que ha classificat com anterior al domi-

Fig. 113. Cristo de la Luz
Mezquita musulmana. (Toledo)

Fig. 111. San Cebrian de Mazote (Agapito y Revilla. *Arg. y Constr.*, 1902)

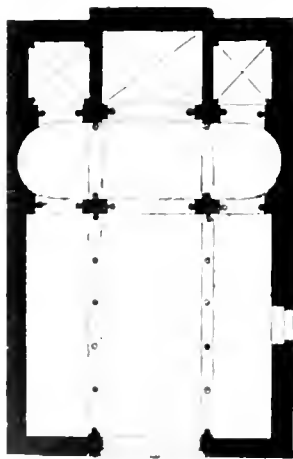

Fig. 115. San Cebrian de Mazote. Planta reconstruïda. (Agapito y Revilla)

ni mustumà⁽¹⁾ y senta l'hipòtesis de que'l mur d'Occident de la Mezquita de Córdoba, construïda en un any (785-786) de 169 a 170 de l'Hègira, es rest de l'antigua basílica de Sant Vicens.

En la messeta castellana abunden els edificis ab archs de ferradura, petites basíliques que'ls arqueòlegs madrilenys classifiquen com a vissigòdes: com la desaparecuda de Sant Romàn d'Hornuja (Valladolid), fundada per Chidasvindus cap a la meitat del segle VII, de planta en forma de creu y archs de ferradura adornada de marbre y de jaspis, o com la de San Juan de Baños (Palencia), erigida, segons els arqueòlegs castellans, en 661 per Reccesvindus⁽²⁾ ab archs y

(1) Estudi citat, pàg. 795.

(2) La data de San Juan de Baños

ha estat discutidíssima: de una part els arqueòlegs castellans afirmant que l'actual basílica es la primitiva de Reccesvindus a que's refereix una lapida aparellada en l'arch triomfal y de altre part M. Marignau. Les premières églises chrétiennes en Espagne, publicat en *Le moyen âge*, 1902, IIe série, t. VI, pag. 69-97 y altres arqueòlegs francesos que la creuen de data molt posterior; en el *Dictionnaire*, de Caumont, (art. Baños, San Juan Bautista en el conegut arqueòleg H. Leclercq ha publicat un article resumint el punt de vista dels arqueòlegs francesos y una completa bi-

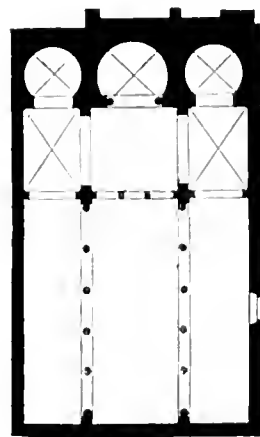
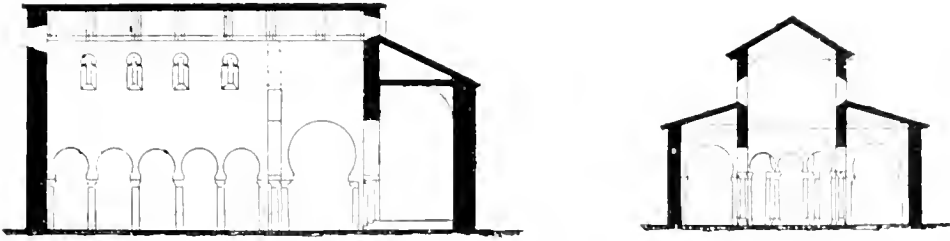

Fig. 116. San Miguel de Escalada. (Agapito y Revilla. *Rev. Arg. y Constr.*, 1903)

Fig. 117. Sant Miquel de Escalada (Agapito y Revilla, Rev. *Arquitectura y Construcción*, 1903)

voltes de ferradura y considerant l'actual església la que commemora la inscripció dedicada a Sant Joan Baptista pel citat rey vissegot.

Del art vissegot passa aqueixa forma al art musulmà als esplendors de l'arquitectura del Califat, qual obra capdal avuy existent es la Mezquita de Córdoba. La cronologia d'aqueix art està establerta⁽¹⁾ y sos caracters y la sumptuositat de les seves obres son coneguts. Dintre aqueix periode

Fig. 118. Sant Cebrián de Mazote (Agapito y Revilla, Rev. *Arquitectura y Construcción*, 1903)

bibliografia de la qüestió. A Espanya els edificis classificats com vissegots son numerosos; en Lampérez cita entre altres els següents: «Basilica de Cabeza de Griego, (Cuencá); San Juan de Baños (Palencia); Santa Comba de Bande (Orense); San Pedro de Nave (Zamora); San Miguel de Excelsis (Navarra); a més dels restes ornamentals de Córdoba, Mérida, San Román de Hornija, Sevilla, Granada, Toledo, etc. En aqueixa última poden considerarse com a probablement vissegotiques les esglésies de Sant Sebastiá y Santa Eulalia.

Vegis *Historia de la Arquitectura cristiana española*, treball citat de Lampérez, publicat en la revista *Arquitectura y Construcción*, Barcelona, 1901 y 1902, y del mateix autor el compendi *Historia de la Arquitectura cristiana*, també citat.

Pot el lector trobar un estudi complet d'aqueixa qüestió en la *Historia de la Arquitectura cristiana española en la Edad Media*, Madrid, 1908; que escrits ja aquests ratllos y en prempsa, ha publicat dit autor.

(1) VELÁZQUEZ. *Lecciones sobre la Arquitectura arabe*, ja citades. — NARCISO SEXTENACH. *La Mezquita aljama de Córdoba*, Madrid, 1901.

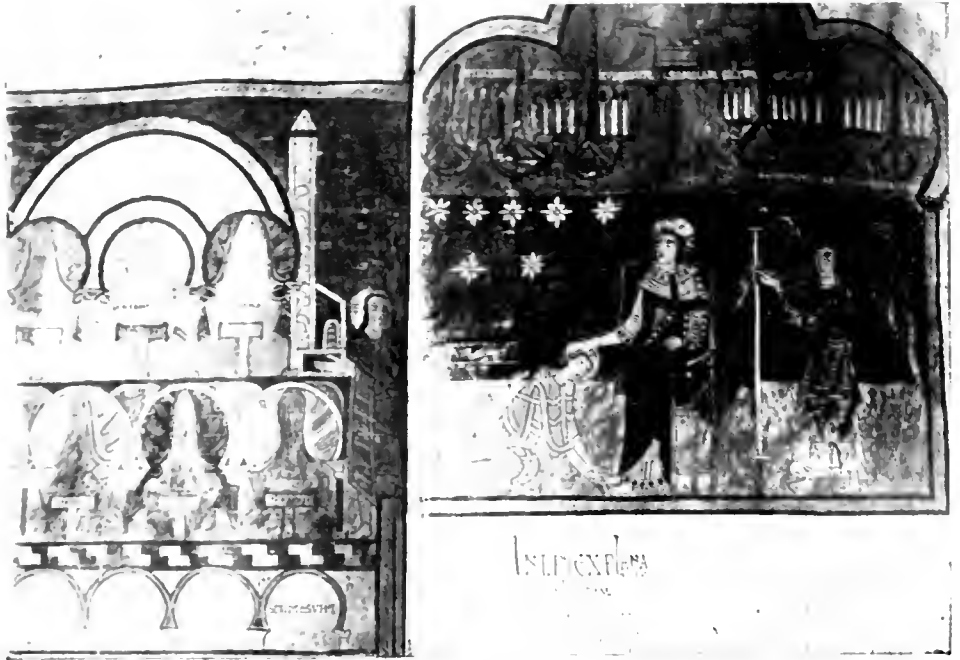

Fig. 119. 120. Arx de ferradura del codex
121. 122. Tòrcol de la Catedral de Girona

Abderrahman I aixecava la Mezquita de Córdoba en els anys 785-788. Abderrahman II la engrandí (833-848), y coincidint ab les primeres obres romàniques l'aixamplava més y més Hakem II desde 961 y Hichem II y Almansor en lo que resta del segle X. L'arch de ferradura llavors se extengué per la Mauritania fins a Tunis. En la Mezquita de Kairoan y en la d'Ibn Tulun s'hi combina ab l'arch apuntat formant la ferradura apuntada que no's reflexa a l'Espanya musulmana fins al segle X, en la Mezquita de Córdoba, en el darrer aixamplament citat.

L'atribució visigòtica del arch de ferradura deguda principalment

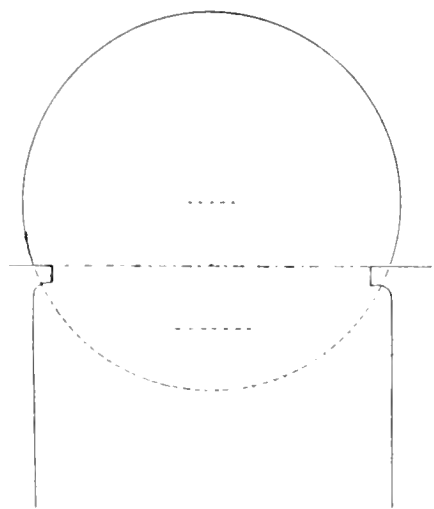

Fig. 421. L'arch de ferradura visigot segons Gómez Moreno

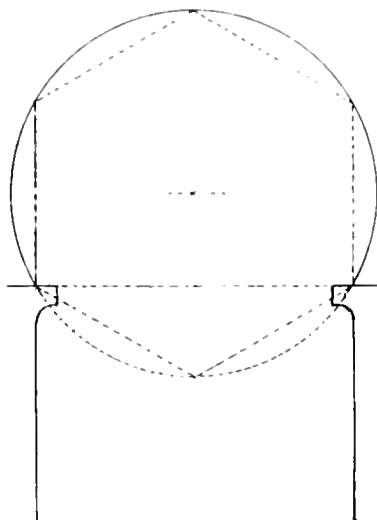

Fig. 422. L'arch de ferradura muzàrab segons Gómez Moreno

als arquitectes y arquitectes castellans Madrazo, Velázquez, Lampérez, Agapito y Revilla, Gómez Moreno, etc., no ha deixat d'ésser laboriosa, ni deixa d'ésser discutida. En Lampérez ha resumit aqueixa discussió, molt interessant en aqueix estudi, en les següents paraules: « Fins la meitat del últim segle passaba per veritat indiscutible que l'arch de ferradura ha bia sigut importat a Espanya pels alarbs. Madrazo, en 1858, apuntà que tal forma era usada pels armenis y bizantins anteriors a Mahoma y el Sr. Velázquez últimament amplià aquets datos, fent veure que a Espanya existia aquesta forma en làpides romanes (Museu de León) del segle III y que's veu en còdices del Nord d'Europa. Els monuments visigòtics d'Espanya proben que aqueix element sigué d'us constant en aquesta època, y com dato literari de la major importancia aportà el Sr. Ferreiro, ⁽¹⁾ la cita del capítol VII, llibre XV de les *Etimologies*, de Sant Isidoro, que diu aixis: *Arceus dicti quod sint arcta conclusionem curvati*. (S'en diuen archs perque cap a sos extrems son considerablement curvats). » ⁽²⁾

Al caure el reyalme visigot, de la seva arquitectura s'en desprenen primerament dugues branques: la branca cristiana, lliure de l'invasió musulmana, y la mozàrabe, subjecta al domini mahometà. La primera,

(1) *Historia de la Santa A. M. Iglesia de Santiago*. Santiago. 1900.

(2) LAMPÉREZ. *Historia de la Arquitectura cristiana española*, treball citat publicat en la revista *Arquitectura y Construcción*, 1901 y 1902.

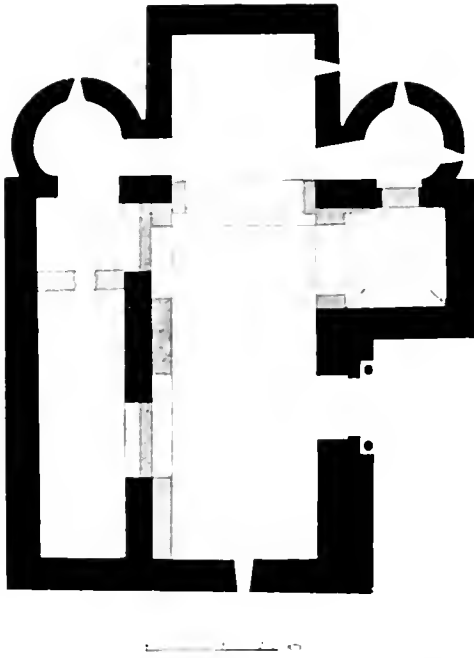

Fig. 123. Pedret. Pla del estat actual. Escala $\frac{1}{500}$

no conserven la forma dels de Sant Joan de Baños, dels més antics de la Catedral de Córdoba, sino la més aixecada y més closa del Cristo de la Luz de Toledo, (Fig. 113)

Apareix llavors aqueixa forma castellana en els còdexs, com en la Bíblia de Sant Isidor de León que s'acaba en 960; com en el de Girona obra de Eude *pintriu* y del sacerdot Emeteri, artistes lleonesos, datat en 975; com en el còdex *Vigilia* acabat en Albelda en 976 y l'Emilia o de Sant Millan de la Cogolla escrit entre el mateix any y el 992; com en el de la Biblioteca Nacional escrit per un tal Facundo en 1017 pera Fernando I, qui'l dona a San Isidor de Leon.

A Castella triga a desaparèixer aqueix element interessantíssim: se conserva en les esglésies, en les cases humils, obres dels *alarifis* moriscos de les *aldeas* castellanes, en els murs dels castells, en les catedrals, en ple art gòtic, per la propia influència mudèjar que conserva'l prestigi del art musulma en la Cort royal y els palaus dels nobles y dels bisbes.

1. CARRERIZ *Historia de la Arquitectura Cristiana Española en la Edad Media*, Catala.

més independent de la tradició visigòtica, desenvolupa un art original avençat desde'ls temps de Ramir I. L'arquitectura dels muzàrabs, en cambi, se manté tradicional, de tal modo, que al conquerir-se Toledo en el segle XI y Córdoba en el XII, apareixen les esglésies muzàrabs iguals en sa disposició com les primitives visigòtiques. (1)

La forma musulmana y muzàrabe del arch, ab son peral·lat característich, traspassa, en les darrerries del segle IX, la frontera cristiana en temps de Alfons III en que començà la emigració de muzàrabs en els dominis dels reys castellans y lleonesos. El tipu d'aqueixes esglésies es Sant Cebrià de Mazote; (Fig. 110) en ella els archs

Els arqueòlechs castellans han arribat més enllà en l'estudi d'aqueix important element. En Gómez Moreno fent comparacions del excés del punt sobre la llum de diferents arcs ha fiesat que'n els arcs vissegots, aquest es $\frac{1}{3}$ del radi y aixís estan construïts els de la Mezquita de Cordoba. (Fig. 112) Sense ser absoluta y general aqueixa regla, lo cert es que pre-

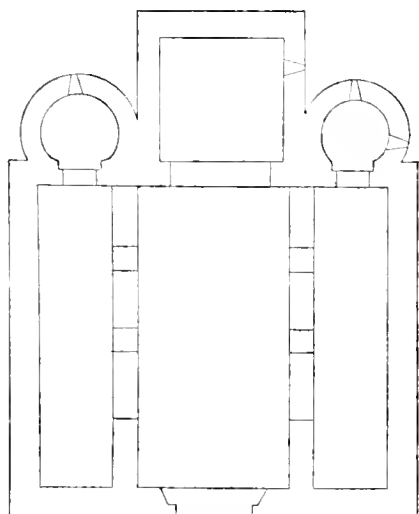

Fig. 124

Pedret. Plan primitiu restaurat

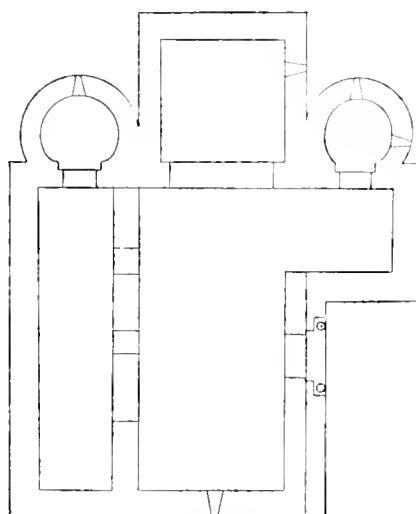

Fig. 125

Pedret. Plan després de les obres del segle XII

domina fins a la meitat del segle IX en que va creixent fins a tenir $\frac{2}{3}$ del radi. El cercle enllaça ab la part més volada del abach per medi d'un arch de cercle en general de diferent radi o per medi d'una curva traçada lliurement. (Figs. 121 y 122) (1)

ELS ARCS DE FERRADURA A
CATALUNYA. PEDRET

L'àrea geogràfica de les esglesies en arcs de ferradura s'extén a Catalunya y cal aquí estudiarles pera veure com van corresponent a les diferents evolucions de les esglesies castellanes. Comencem a descriureles pera després treure'n les conseqüències arqueològiques que sigui possible.

En primer lloch cal recordar l'absis vissegotich de Santa Maria de Tarrassa, de ferradura interiorment, exteriorment rectangular y l'tricouque

(1) GÓMEZ MORENO Y LAMPERTZ. Obres citades.

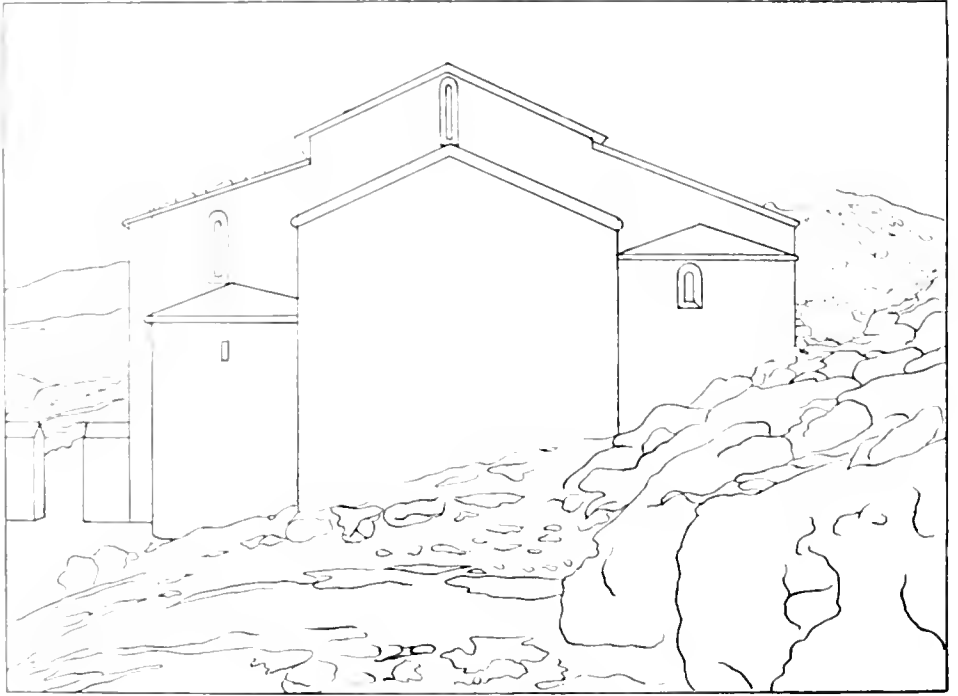

Fig. 126. Pedret. Absis restaurat

de Sant Pere quals absidiols s'obren en un trapecí inscrit en un arch més gros que la semicircumferència.

Després d'aquestes formes anem a descriure l'església de Sant Quirce de Pedret, a tres quarts de Berga, vora'l pont de Pedret, on se bifurca el camí que seguint el Llobregat va cap a les valls altes del Pirineu y'l que's dirigia cap al Monastir de La Quart y'l Ripollès.

Avuy es grolleraament mutilada: una nau ha sigut destruïda; l'altre es tancada y serveix de magatzem; un de sos murs ha estat engroïxít y s'hi ha obert una porta. (Fig. 123) Cal saber-la refer pera arriyar a l'idea de son plan primitiu. Una nau comunicava ab l'altre per medi d'arcades de ferradura, dos d'elles clarament visibles en la nau del Nort, encare avuy sencera. Cada nau, per un portal reduït, estret, comunicava ab els absis laterals de forma tancada, formant un cercol complet que cobreix una cúpula: cada un d'ells formava aixís unloch casi reclos que una porta reduïda, en arch de ferradura també, comunicava ab les naus laterals, essent casi invisibles llurs altars desde la nau central a la que dava l'ample absis quadrat que contenia l'altar major. Les naus eran cobertes ab fusta: ho

senyala clarament la posició de les finestres que se conserven demunt dels absis, la central, avuy amagada per unes golfes modernes. (Figs. 126 y 127) La pendent del terreny feu que'l sol de la nau del Nord fos més alt que la nau central; l'absis ho senyala clarament a la part de fora. L'obra de sostre estava construïda en *opus spicatum*

Fig. 127. Pedret, Absis (estat actual)

Fig. 128. Pedret, Porta romànica del segle XII

visible en gran part de l'església. (Figs. 109, 124 y 125)

El Hoch de Pedret es anomenat per primera vegada en un document de 983 y l'església en 1180. (1) Ben propera d'aquella data debia ser la restauració que la ha mutilada y aixís ho indica la forma del portal llavors construït. En aqueixa obra's destruí una nau, se taparen les arcades y's doblá'l mur que aixís resulta prou fort pera resistir les voltes noves. Més tard, noves adicions hi obriren capelles pera'ls altars laterals. L'humil oratori de Pe-

(1) VILLANUEVA, *Viage Literario*, t. X, Ap. XX. « Institut d'Estudis Catalans », *Les Pintures Murals Catalanes*, fascicle I, Barcelona, 1907.

Fig. 129. Pedret. Arcada de la nau lateral.

cinch prudentes (Evangeli de Sant Mateu, 25). Les obertures y socolada son pròximament polieromades. Les pintures del absis de l'esquerra han casi desaparegut; s'hi entreveuen restes de figures y inscripcions. (2)

1. Han parlat d'aquesta esglesia: F. M. X. S., *Sant Quirce de Pedret, Certamen catalanista de la Joventut Catalana*, Barcelona, 1887. — PUIGGALI, *Pintures murals de Pedret, L'Arca*, Barcelona, 1889. — GARNIER, *Obra citada*. — C. A. TORRES, *El Bergada*, Barcelona, 1905. — B. RIBERA, *El conde d'Estela*, Berga, 1907 y el fascicle citat, *Les Pintures Murals Catalanes*.

Fig. 130. Pedret. Arcada del absis que comunica amb les naus. Escala 1/20.

2. Aquí aixes pintures han estat descrites y reproduïdes en l'obra citada, publicada pel «Institut d'Estudis Catalans».

dret perdia allavores sa antiga bellesa. Els archs de ferradura son de la forma visigòtica; son centre es sobre els rasaments casi d'un ters del radi; la llum entre'ls montants es casi el diàmetre, les filades grolleres observen la horizontalitat fins a l'altura del centre del arch. La restauració lixa un límit inferior a l'obra ab archs de ferradura a les derrereries del segle XII. (Figs. 129 a 131) (3)

Dels absis laterals antics, el de la dreta, habilitat per sacristia, se troba enriquit ab pintures murals romàniques. Se representa en la cúpula la Verge ab l'Infant; en els murs s'hi figura la parabola de les cinch verges fàmes y de les

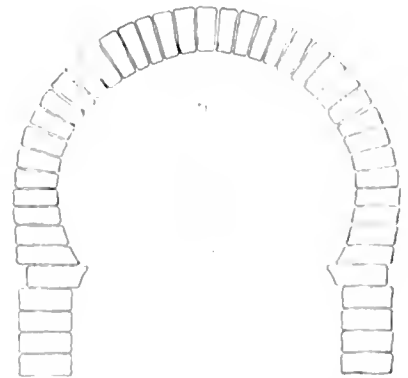

Fig. 131. Pedret. Arcada de les naus laterals. Escala 1/20.

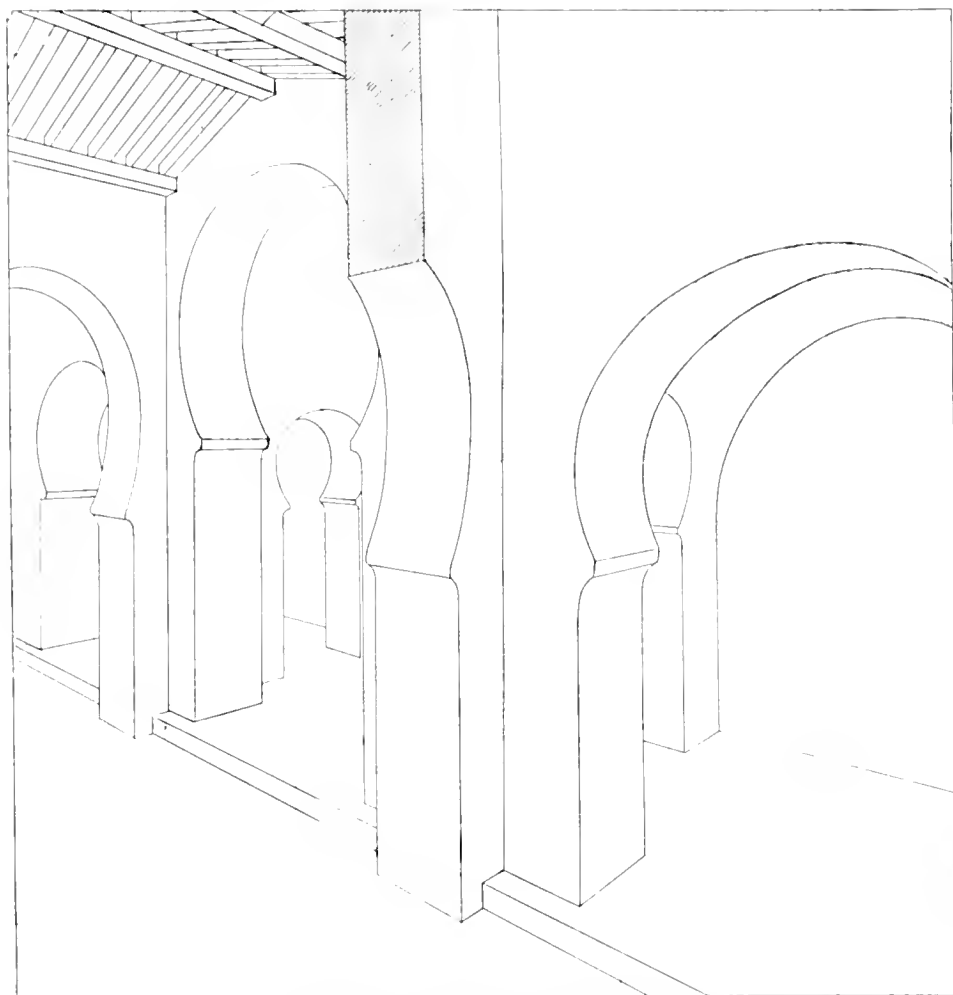

Fig. 432. Marquet. Restauració del absis.
Les arcades de comunicació entre les naus i la coberta són de restauració hipotètica.

En l'absis d'una església construïda ab arcades de ferradura's guarda a Marquet, entre Sant Vicens de Castellety Pont de Vilumara. És un absis triple de forma rectangular que té adherida una nau romànica coberta ab volta, reforçada d'archs torals, de data indecisa per sa rusticitat. (Fig. 433) Sempre ha sigut costum començar los reformes de los esglésies per la nau, y aixís els absis solen ser la part més antiga en aqueixes esglésies reformades. La porta que mira a

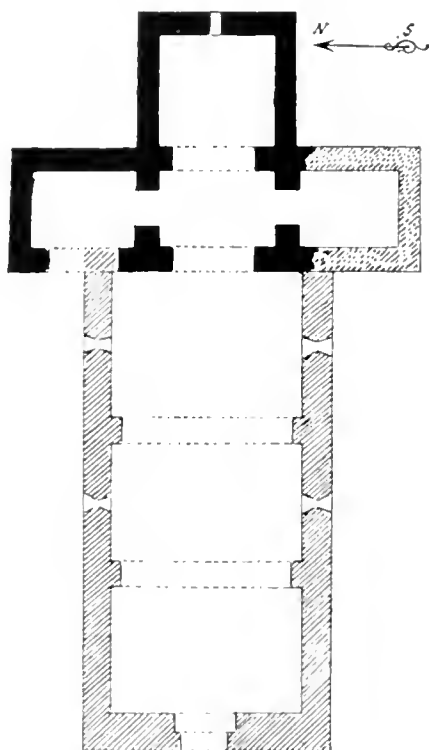

Fig. 133
Marquet, Plan, estat actual. Escala 1/500

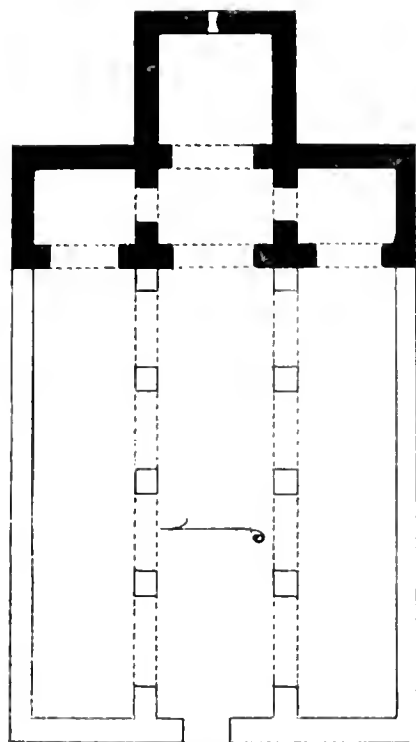

Fig. 134
Marquet, Plan de restauració hipotètica

Ponent té un arch adovellat als punts groïndíssims, als troços de llosa interposats; igual simplicitat tenen les finestres. (Figs. 133 y 134) La cornisa es formada d'una rudimentària motllura: un xanfra que aguanta tres lloses volades. Que aqueixa nau es posterior al triple absis, se demostra per l'observació d'un detall: el morter del parament exterior dels absis s'interposa entre sos murs y'l de la nau adherida.

Els absis tenen sos murs de rebla, alternados filades d'*opus spicatum*, ab filades de pedres horitzontals; sos voltes, sos archs torals, els archs de sos portals y finestres, son en ferradura. Alguns, com l'arch triomfal del absis central, son de forma visigòtica ab el centre a menys d'un ters de radi de la ratlla dels rasaments, aparellat expressament en la forma angular precisa pera engendrar l'arch de ferradura; en altres el rasament es una llosa a propòsit pera sostenir el cindri, sobre'l que s'ha construït

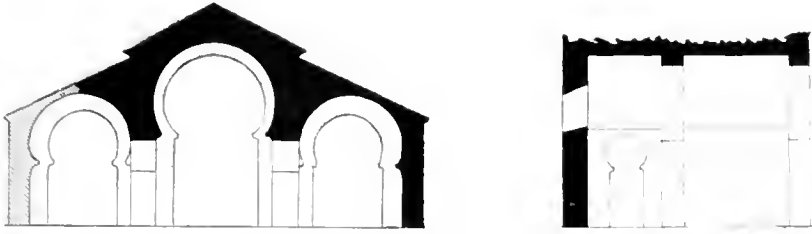

Fig. 435. Marquet, Seccions transversal y longitudinal. Escala $\frac{1}{200}$

un arch circular, haventse mort ab morter el recó que queda. Es ven això clarament en l'arcada del absis Nort. (Fig. 437) És aquesta una pràctica viva encare al Orient, de tradició antiquíssima.

Què era aqueixa construcció? Sens dubte la part absidal d'una església de tres naus anàloga a la de Pedret, com ella construïda en *opus spicatum*; com ella grollerament aparellada. (Figs. 434 y 435)

Fig. 436. Marquet. Arch de comunicació del absis principal ab el lateral N.

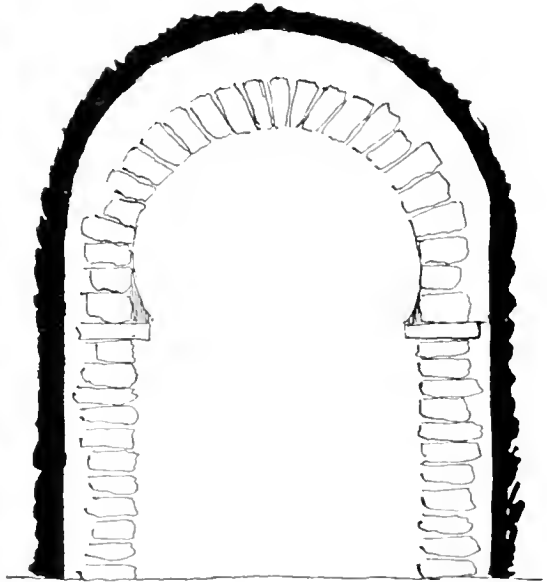

Fig. 437. Marquet. Arch triomfal del absis Escala $\frac{1}{50}$

Fig. 138. Marquet. Eixida principal de la nau romànica. Foto de l'«Asociación Excursionista de Mallorca».

Fig. 139. Marquet. Part lateral ab la nau romànica.

No tenim fins avuy cap data documental sobre l'església de Marquet. Aqueixa y la avans descrita semblen les més antigües, les més properes a la disposició visigòtica; mes encare's troba repetida la forma d'arcs ultrasemicirculars en petits oratoris y esglésies que semblen més modernes.

Fig. 140. Marquet. Absis ab la finestra central de ferradura.

Una d'elles es la nau reduïdíssima de Boada, construcció rural, pobríssima y desentidadament bastida.

En la planta (Fig. 102) s'hi nota una irregularitat de construcció que fa que gruixos de parets y de pilars sobre que s'ajoyen els torals, y la direcció dels paraments interiors siguin diferents uns d'altres y fins l'eix de la església se desvia al arribar al presbiteri en direcció del Sur. Tenim arch toral reforçant la nau y un altre que forma arch triomfal separant la nau de la testera. (Fig. 106) El cap de l'església s'ex-

Fig. III - Sant Felip de Buda, Interior

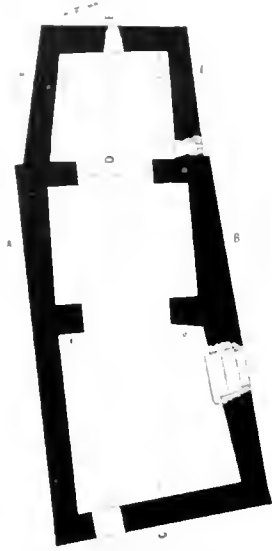

Fig. 112. Planta de l'església de Boada. Escala 1/200.

trony, s'abaixa y a més del desvió del eix qu'hem indicat, presenta la particularitat de que sos murs convergeixen cap al fons com si's volgués concentrar l'atenció al llloch on anava col·locat l'altar. Dos grans separen la nau del presbiteri.

La volta de l'església al llarg de la nau es de mig punt; a la testera la volta no cau a plom dels paraments sino un xich cap al exterior descriuint una lleugera ferradura. Això dona per resultat un ressalt a dalt dels murs laterals que deu haver servit per a col·locarhi els cindris de la volta. En cambi la nau es llisa a l'alçada del començament de la

volta, no presentant cap cordó de motlures horitzontals ni relleu de cap mena en el parament interior.

La diferència de dimensions de la nau y de la testera qu'hem senyalat en el plan, se troba accentuada en el sentit de la alçada (Fig. 111) y per fer més marcada la separació de les dues parts del edifici, el constructor aixeca el mur de separació per demunt la teulada apoyantlo sobre l'arch total que fa l'ofici d'arch triomfal, y donant lloch a la cons-

Fig. 111. Boada. Secció longitudinal per C D E. Esc. 1/200.

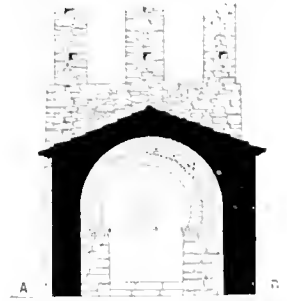

Fig. 113. Boada. Secció transversal per A B. Escala 1/200.

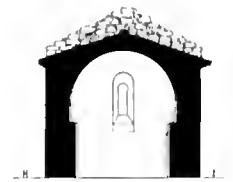

Fig. 115. Boada. Secció transversal per H I. Escala 1/200.

trucció dels pilars que a manera d'espadanya aguantarien les campanes que's troben avuy fora de son lloch. (Fig. 116)

L'arch toral y l'arch triomfal son de ferradura, (Figs. 113 y 115) aquest darrer es estret y sostingut per nus montants que formen com uns contraforts interiors en els paraments dels murs laterals y que deixen un passatge de 2'05 metres. El diàmetre de la circumferència del arch toral del mig de la nau es menor que la separació dels montants que l'aguanten; no aixís l'arch triomfal qual diàmetre es major que la separació dels contraforts que'l sostenen. El centre està proxímadament un ters sobre la ratlla dels rasaments. Aquests archs estan aparellats al carreus petits y los impostes del toral de la testera tenen una rudimentaria ornamentació de dents de serra, única mostra d'esculptura de tota aqueixa pobra y rústega construcció.

La finestra que s'obra al mur del fons del presbiteri té un arch de ferradura format ab li-corella anàloga a la del absis de Marquet. Els paraments exteriors dels murs presenten en alguns llocs la disposició de les pedres en forma de cua de

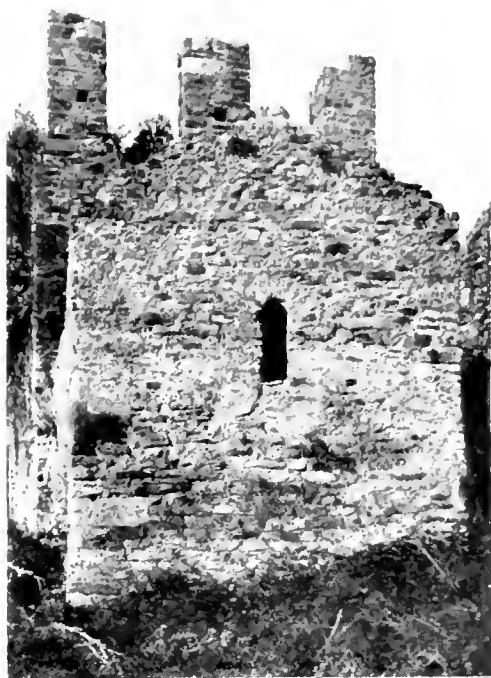
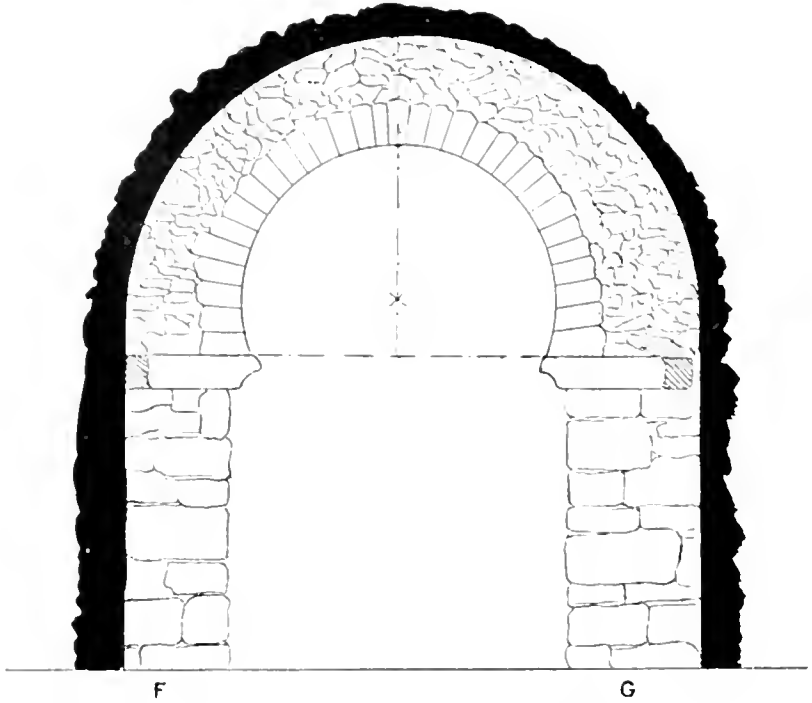

Fig. 116. Absis de l'església de Boada

Fig. 117. Exterior de l'església de Boada

Fig. 448. Boda, Detall del arch tond. Escala $1/20$

perx, l'*opus spicatum*, la mena d'obra antiquíssima de tradició romana que havém observat al tractar de les esglésies d'aquest tipó.

La porta d'entrada era a un costat y segons pot véures encara, obser-

Fig. 449. Boda, *Opus spicatum* dels murs

vantla per la part de dius, seria ab arch de ferradura, havent sigut refeta posteriorment. La mateixa renovació s'observa a la finestra del mur lateral del presbiteri, aixís com se ven tapiada una porta en un extrem del mur del cap de la nau.

La volta presenta en els punts on ha caigut la capa d'arrebossat engruixida pels emblauiments d'una sèrie

d'anys, l'impressió del encanyissat del cindri que servi per construir-la veientse clar el teixit de canyes encerenantse.

Trobem citada l'església de Buda en un document de 1126 ⁽¹⁾ y un testament de 1131 en que Ramon Berenguer III la dona als canonges de Girona per l'obra de la Seu; ⁽²⁾ finalment se l'anomena en un document ab que Alfons I rebé en ampar y protecció tot l'honor de Sant Benet Castrense y Sant Vicens *qui est in parrochia Sancti Felicis de Buda videlicet Pantaler*. ⁽³⁾

SANT MARTÍ DE FONOLLAR

Presenta ab l'oratori humil descrit extraordinaries analogies, la capella rosellonesa de Sant Martí de Fonollar. Esta situada en el terme de Maureillas (departament de Ceret, al Roselló.

Se la troba mencionada en documents del segle IX

com un oratori, prop la via d'Espanya, *«in via que discurrit ad ipsas Clusas»*, *«super fluvium Fullonicas»*. Cap al mig del se-

(1) MIREY SANS. *Els rescabtes de Bas en la i la de Sardanya*. Barcelona, 1901. Ap. IV, pág. 134.

(2) *Dimitto ad canonicam Gerunde Ecclesiam de Buda... Cum vero per Dei gratiam in ipsa canonica victus more solito abundaverit, preterate Ecclesie de Buda fructus omnes sint ad restorationem ipsius Ecclesie et altaris Sancte Marie. Marca Hispanica*. Appendix CCCLXXXO.

(3) Arxiu de la Corona de Arago, Escripura de Alfons I, n.º 106. = Nota de PELLÀ Y FORGAS. *Hist. del Ampurdà*, p. 461.

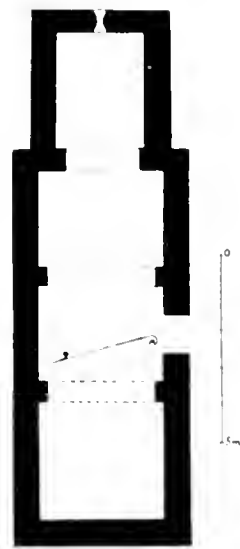

Fig. 150. Plan de Sant Martí de Fonollar. Escala 1/100

Fig. 151. Exterior de Sant Martí de Fonollar

de XII se. L'anomena Sant Martí de Fonollar o Fonollar.¹ És petita com la de Boidó; una nau ab dos arcs torals coberts ab volta y un absis més estret y més baix, com en ella il·luminat per una estreta finestra que sembla una sajetera; una porta lateral al costat li donava també entrada.

La part oriental, diu M. Brutsails,² es potser el model més antic d'arquitectura religiosa que queda avuy en peu en el Rosselló; hi ha documents del segle IX, de 844,³ 869,⁴ y 878,⁵ que esmenten un santuari en aquest lloch, y no'm sorprendria gens que aqueix santuari fos el cos de construcció de que parlo, el qual ha servit de testera a una

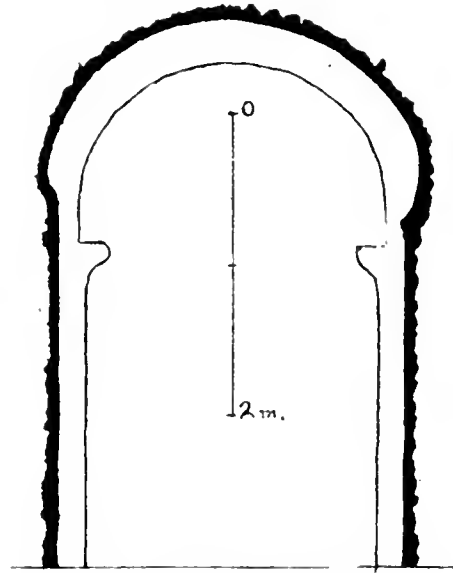

Fig. 152. — Sant Martí de Fonollar. Secció del presbiteri. Escala 1/20

Fig. 153. — Sant Martí de Fonollar. Interior

capella menys antiga abans que s'hagués tantament foradat la paret de l'Est per obrirhi una porta.

«Els paraments exteriors, contínia, no son verticals: s'engroixeixen a la basa. L'arch de la volta descriu una ferradura traçada grogrollerament y cau, no a plom dels paraments, sino un xich enfora. D'aquesta diferència d'apar-

1. Privat Vidal, *Guide historique et pittoresque dans le département des Pyrénées Orientales*, Perpinya, 1899.

(2) *L'art religieux en el Rosselló*, pàg. 21 y següents.

3. *Histoire de Languedoc*, edició Privat, t. II. *Preuves*, col. 247. — *Arch. Notiers Historiques sur les Communes de Roussillon*, Perpinya, 1878, pàg. 56.

4. *Marca Hispanica*, col. 793.

5. *Marca Hispanica*, col. 800.

tament resulta un ressalt col·locat a dalt dels murs laterals com per aïllar el cindri». En el mur de Ponent s'hi veu el característich *opus spicatum* tan comú al Rosselló.

La nau petita, construïda al E. del Oratori, està coberta d'una volta de mig punt sobre arcs torals de la mateixa forma y es recoberta de pintures tant en els murs com en la volta.⁽¹⁾ Nosaltres, per la comparació ab la de Boada creyèm que naus y absis pertencien a la mateixa època; les arcades de les dos parts sou construïdes de rebra grollerament aparellada.

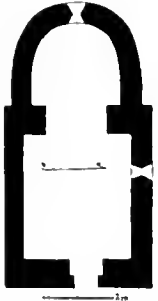

Fig. 154. Santa Maria de Vida. Plan. Escala 1/200

NOSTRA SENYORA DE VIDA. En Brutails⁽²⁾ cita la capelleta de Nost

tra Senyora de Vida, en que l'arch triomfal es de ferradura y irregular, sostingut per pilans. Es una nau també reduïda, coberta ab volta de canó y ab absis semicircular, situada a una hora d'Argelers prop d'una desapareguda *vila vella*; sembla un tipo més modern

que les fins aquí descrites, d'aqueixes esglesies de tradició antiga. Les arcades arrenquen de part endins dels montants, deixant un resalt en disposició analoga a Fonollar; de la mateixa manera qu'ella sou aparellats rústegament y no es clar l'intent de donar la forma de ferradura a les arcades.

(1) Han estat descrites per BONNEFOY, *XII Bul. de la Soc. Agric. Scientif. Lit. des Pyrénées Orientales*, pág. 41. — BRUTAILS completà aquesta descripció, (*Extrait du Bulletin Archéol. du Comité des travaux Historiques et Scientif.*, n.º 4, any 1886). — J. FREIXE, *Revue d'Histoire et d'Archéologie du Roussillon*, any IV, pag. 162. — M. DE PEYBESQUE, a la sessió del 28 de janer de 1908, de l'Acadèmia de Toulous, parla d'aquestes pintures. Darrerament han estat reproduïdes per la Junta de Museus de Barcelona y publicades per l'Institut d'Estudis Catalans», *Les pintures murals catalanes*, fascicle II.

(2) BRUTAILS, obra darrerament citada, pag. 23. — PIERRE VIDAL, *Guide Historique* citada, pag. 102.

Fig. 155. Santa Maria de Vida. Exterior

Fig. 156. Arch triomfal de l'oratori de Santa Maria de Vida

on s'obra. Restes d'un absis analech es el d'Olerdola, troc humil d'un oratori destruït; esta enterrat en el terraplè del cementiri que rodeja l'església, y sols se pot estudiar la part interior; es aquesta com un absis semicircular, en qual paret de davant, descentrada, s'hi obra una

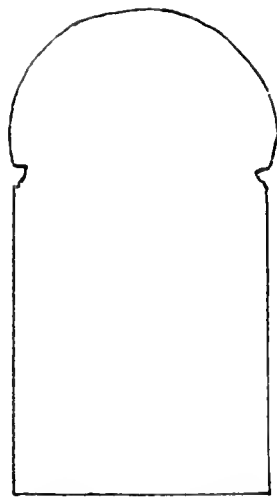

Fig. 157. Arch triomfal de l'oratori de Santa Maria de Vida. Escala 1/20.

arcada de ferradura avuy tancada per un mur. És millor aparellada que les fins aquí descrites y tendeix més a la disposició musulmana posterior d'aquella forma arquitectònica.

L'església romànica d'Olerdola y son antic oratori, rodejats de sepulcres obertes en la pedra, s'aixequen avuy isolats en el turó espadat de Olerdola que tancava la antiga lleuca de muralles. L'església té una planta de creu, mes els braços semblen més moderns; esta coberta per un cimbori y té son presbiteri en forma rectangular, aixecantse arrant de la cinglera.

Els datos documentals indiquen quelcom sobre aquest temple. Concíem, en primer lloch, una donació del any 917.⁽¹⁾ Sumari agra, en l'any 929, sobre les ruïnes de l'antiga Olerdola, un castell y una església en honor de Sant Miquel. Fou conquistada l'antiga ciutat per Alvanzor, qui la retingué fins al 991; en aquest any, l'arcedia Seniofret, auxiliat per sos sofraganis, determina renovar l'església de Sant Miquel y repoblar la ciutat.⁽²⁾ Aquesta degué ser promptament edificada, ja que en el mateix any 991 fou dedicada pel bisbe de Barcelona Vives.⁽³⁾ En aquesta dedicació

1. Cartulari de San Cugat del Valles, 514, 519.

2. MIYA Y FONTANES, *Apuntes historicos sobre Olerdola*, *Memorias de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, t. II, 2.ª part, pag. 505 y següents.

3. *Archi Cat. Barcelona. Antiquit.*, llib. IV, n.º 277, fol. 110, cita de BALANI, *Ordo c. c. l. c.*, pag. 18. — BOU MATEU, *Los Condes de Barcelona embaucados*, t. I, pag. 109.

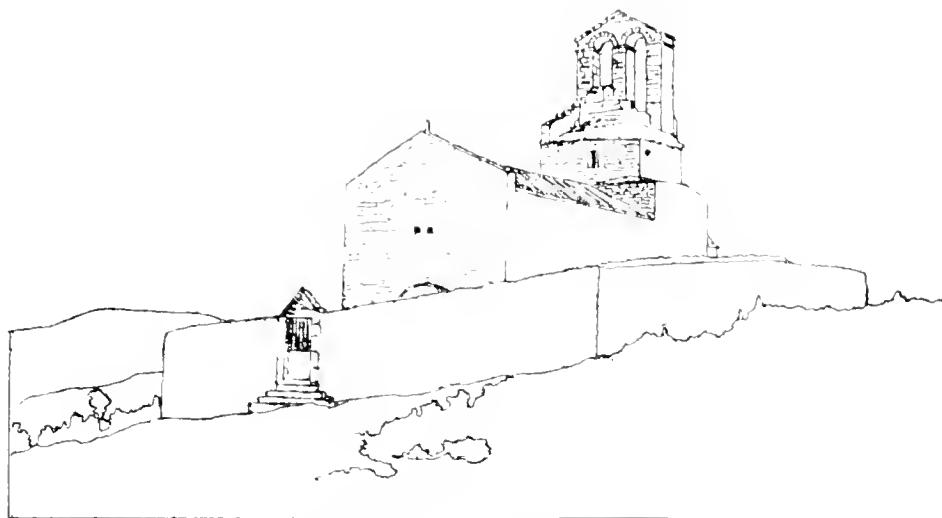

Fig. 158. Olerdola. Conjunt de l'església

se fa menció de l'església que anteriorment, cap als anys 929 fou consagrada per son antecessor Theuderich en temps y ab assistència del comte Sunyer, qui dona començ a sa edificació, com també edifica el castell dintre del qual estava l'església de Sant Miquel.⁽¹⁾ En l'any 1108 invadien el País dels almohades, profanant els temples, despoblant la terra y destruint la ciutat d'Olerdola y emportantse molts captius.⁽²⁾

ARCADIES DEL MONASTERI
DE SANT FELIU DE GUÍXOLS

A Sant Feliu de Guíxols existeixen restes d'un pòrtich sostingut per columnes, quals arcs són sensiblement en ferradura. Sobre les arcades hi ha tres finestres triples, sobre de les que s'aixequen arcs cegos del tipus del segle XII, que no guarden relació de cap mena ab la construcció més baixa.

La construcció avuy visible no es completa; mig arc s'amaga cap el

(1) La restauració del castell y església d'Olerdola consta en un document que forma part del tomo IV, n.º 277 de les «Antiguitats de la Santa Església de Barcelona». *Notu Dei actum est ut edificaretur basilica in honore Christi et Beati Arcangelii et beati Petri Clavigerii in castrum nuncupatum Olerdula a rege rabiberrico Senatore de la vita ceterisque sutraganeis suis... Hoc terminus presensuit Sunarius melitus comes, cum Ecclesia Sancti Dipni, Sancti Petri, Sancti Salvatoris, Sancti Juliani, Sancti Petri, Sancti Christophori, Sancti Genesii, Sancta Maria foris muros qui construxit et memoratus idem comes clastrum Olerdula et inuavit prelecta Ecclesia Sancti Michaelis situm in terminis... Era XXX post millesimo anno Domini DCCC nonagesimo primo, indictione V.*

(2) *Marca Hispanica*, Ap. CCCXI. — VILANCIYA, *Viage Literario*, t. XXIX, p. 248.

costat dret entre les construccions noves. L'aparell rústec i te interposat fílides de maons, les claus dels archs son alternativament senceres y partides en dos. Sembla una portxada d'una esglesia, mes no té cap relació ab la nau que avuy te adherida, qu'en sa part mes immediata es coberta ab volta de canó romànica. Tot el restant d'ella es destruit y reedificat en epoques posteriors.

Els datos documentals sobre aqueixa esglesia no aclarèn la qüestió.

Un acte de fundació falsa fou publicada per Argaiz. És una relació escrita en temps del abat Galecran, com ho ha probat D. Emili Grahit.¹⁾

El primer dato documental cert es el diploma de Lotari del any 968,²⁾ expedit a favor de Sant Felin y de Sant Pol de la Marítima (Sant Pol de Mar) a súplica de

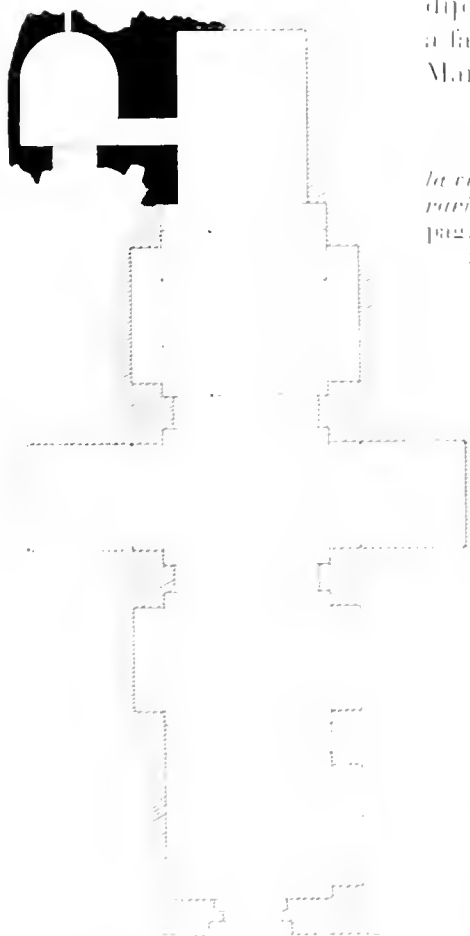

Fig. 103. Obedula. Plan. Escala 1/200.

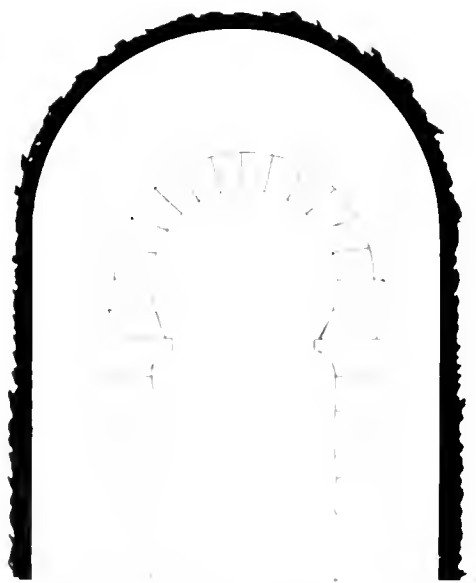

Fig. 104. Obedula. Arch de terradura. Escala 1/20.

1. *Memorias y noticias para la historia de la villa de San Felin de Guivols*, Asociacion Literaria de Gerona, Certamen de 1873, Gerona, 1874, pag. 101 y següents.

2. *Marca Hispánica*, Ap. CVIII.

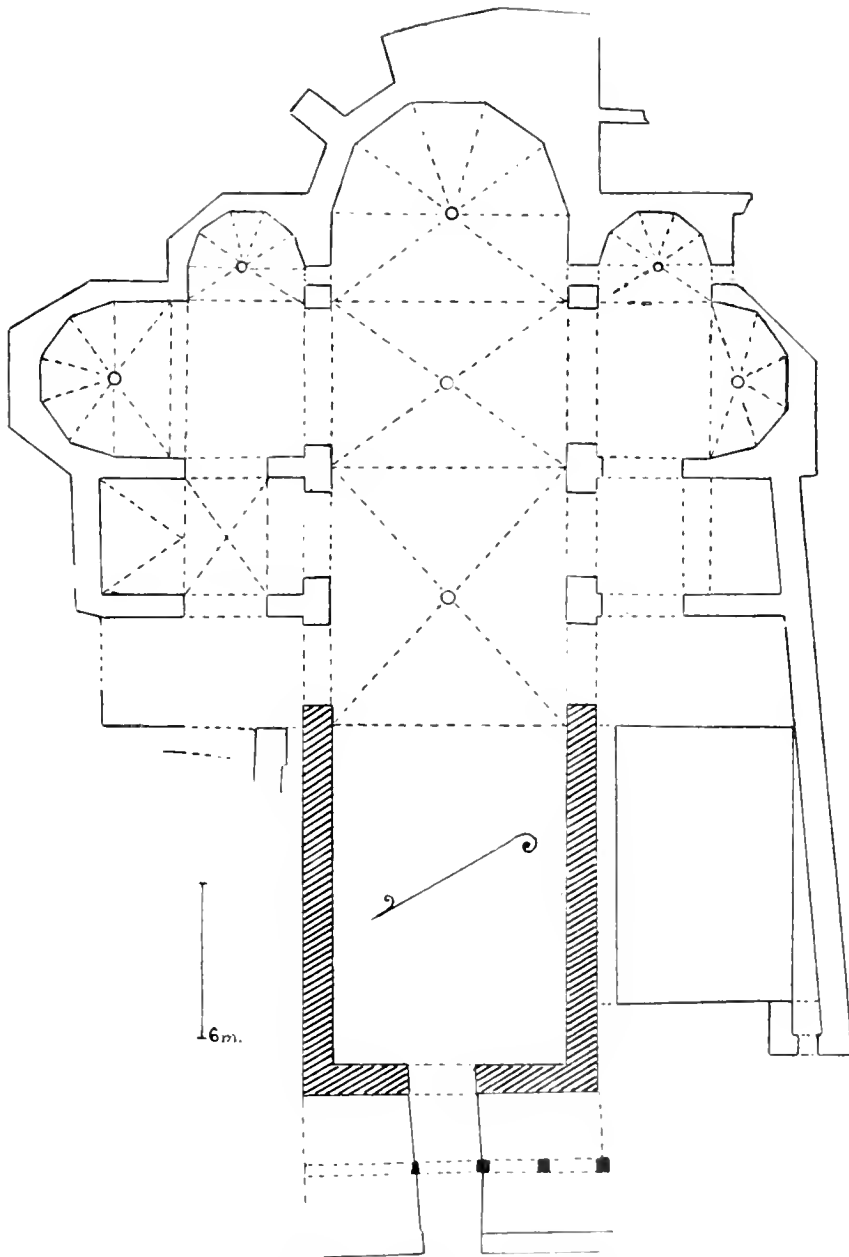

Fig. 161 - Sant Felit de Guixols. Plan

Smyer, son abat, que acudeix al Emperador, acompanyat d'Odolric, arquebisbe de Reims. En aqueix document se suposen existents els dos monastirs citats. Dit abat demana a Lotari la confirmació y la facultat de regir, ademés, com Abat, el Monastir de Sant Pol de la Maritima. Abans de la mort del Abat Arnau, que'l P. Cano afirma ésser en l'any 1076, ⁽¹⁾ se feren moltes y grosses donacions al monastir.

En Villantueva ⁽²⁾ diu, parlant dels restes que quedaven en son temps del monastir: «Aquets (els claustres) y lo restant del monastir estava tot dins de la fortalesa, coronada de set torres, de les quals queden en peu les anomenades *del Fum, dels Reys y del Corn*, prementse aqueix últim nom de les *quaytes* y senyals de descoberta que desde ella s'hi feyen». Se restaura en temps del Abat Ramón, segons privilegi del Rey D. Pere, del any 1203. ⁽³⁾ A les arcades dites fa referència el Conveni celebrat entre l'Abat y l'Universitat de Sant Feliu de Guixols, sobre edificacions en el monastir. ⁽⁴⁾ Un plan antic del monastir, qual copia debèm a D. Agustí Casas y a D. General Guixart, anomena, a n'aqueixes arcades, el claustre vell.

TOPIA DE SANTA CECILIA
D'ELIUS En les esglésies posteriors, algunes escassíssimes vegades hi apareix la forma de ferradura. Una de les més antigües es l'església de Santa Cecília d'Elius, del famós monastir de Santa Cecília d'Urgell. Avny es transformada en casa de pagès; una nau lateral es la pobre habitació d'uns pagesos, l'altre es el graner y la pallissa; aon fou la nau central hi ha el pati de la masoveria y a l'absis un petit hortet a qui fan de cerca els murs antics circulars.

Estava aquest monastir a una llegua de Castellbó, entre els veïnats de Suredet y Pallarols, sobre'l riu que allí corre fins a juntarse ab el Segre, entre un lloch anomenat Parroquia y altre anomenat Novas. Apareixen avny les ruïnes a un tret de pedra d'aquell riu. ⁽⁵⁾ El poble, a les ruïnes convertides en habitació, segueix anomenantles «El Monastir».

Aquesta església enrunada es de planta basilical de tres naus y tres

(1) EMILI GRAUET, Obra citada, pag. 121.

(2) *Voyage littéraire a las iglesias de España*, t. XV, pag. 5.

(3) *Mutandi et de novo construendi et aedificandi monasterium et villam sancti Felici*, etc. VILLANUEVA, Obra y tomo citats, pag. 11.

(4) «... *Et quod eadem universitas faciat simpliciter et teneatur semper facere operus a mandatis operibus que fiunt supra illos arcus qui sunt ex parte Orientis ad monasterium, supradictum iuxta chorum seu caput ecclesie infra notato...* Actum est hoc tertio Kalendas Junii Anno incarnationis Christo millesimo septuagesimo septimo. Del Manuscrit de P. A. CASO, Fol. 90. a 92, transcrit per EMILI GRAUET, obra citada. *Visitas de donacions*, pag. 220 y següent.

(5) PEÑALS, *Fronica Universal del Principado de Cataluña*, Lib. VIII, Cap. 1.

absis, feta de pedra unida ab fanch. No's veu cap rasament de volta, a excepció del absis. Els archs formers son desiguals; els archs torals servien probablement per aguantar una coberta de fusta. No hi ha cap mena d'adorno. Es curiosa l'estructura de la porta d'entrada. (Fig. 166) L'arch es sensiblement de ferradura, ab les dovels més altes en la clau que'n els rasaments, al estil lombard, no convergint cap al centre les juntes.

En Villanueva s'adona les següents
(1) *Viaj. Lit.*, t. XII, p. 23 y ss., ap. VIII.

Fig. 162. Monastir, Sant Feliu de Guixols. Archs de ferradura

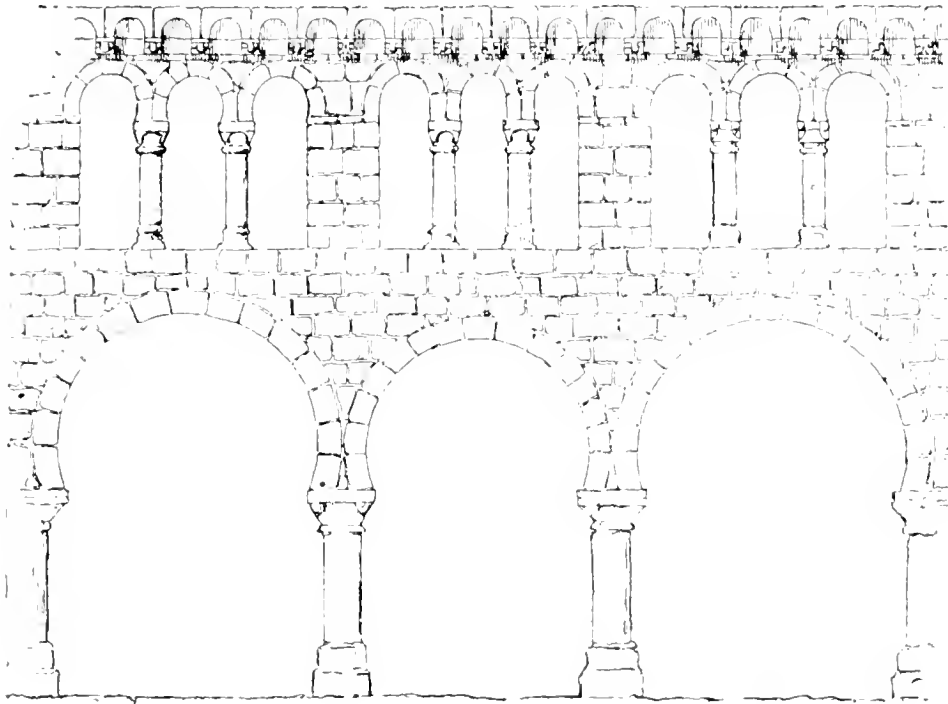

Fig. 163. Monastir de Sant Feliu de Guixols, Archs de ferradura. (Restauracio)
(*Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya*)

Fig. 161. — Església d'Ix a la Cerdanya

tructor. En Villanueva copia aquesta escriptura del Arxiu de la Colegiata de Castellbò. La data es de l'any XX del Rey Felip. L'obra de les derrieres del segle XI era dels fonaments a la coberta; la porta de ferradura es de l'època del bisbe Bernat d'Urgell.

OSSEJA EN LA CERDANYA

Després d'aqueixes formes, la major part indubtablement compostes intencionadament en arch ultrasemicircular, cal fixarnos en algunes dubtoses.

M. Brutails, tractant del arch de ferradura en els monuments rosellonesos, diu que la rudesia de tals archs deixa'l dubte de si aquella es deguda a deformació, o error d'aparell, encare qu'en altres s'expliqui per la conveniència d'oferir apoyo als cindris. ⁽²⁾

Aqueixa opinió en Brutails l'aplica a les esglésioles de Foullar y de la Mare de Deu de Vida de qu'hem parlat y més encare a les d'Osseja y de Ix. La primera d'aqueixes dos darreres esglésioles presenta la volta una mica entrada en son rasament. Es aquesta una església d'origen antiquíssim.

¹ Ap. MLI.

² *L'archéologie du romanisme et ses méthodes*. Paris, 1900, pag. 36 y següents.

notícies referents a n'aqueix monastir. En la *Marca Hispanica* ⁽¹⁾ se publicà el decret de Carlemany, de l'any 880, confirmant la dotació de aquesta casa. Una escriptura parla del bisbe Bernat d'Urgell (1076 a 1092), que consagra l'església del monastir: *diuini prouidentia extiterat pater et procurator, ac propagator, et a fundamentis omnium hœdificiorum douer ad ardua tecta spontaneus constructor*.

En l'acta de consagració de l'església d'Urgell de l'any 839, a n'aqueixa vila se la cita per primera volta ab el nom d'*Olegia*.⁽¹⁾ El monument fou probablement consagrat per segona vegada, en l'any 1219.⁽²⁾ La restauració del segle XIV se basà en son caràcter arquitectònic: pilars, archs torals, clau de volta blasonada, tot d'estil ogival y en pedra de granet blanc.

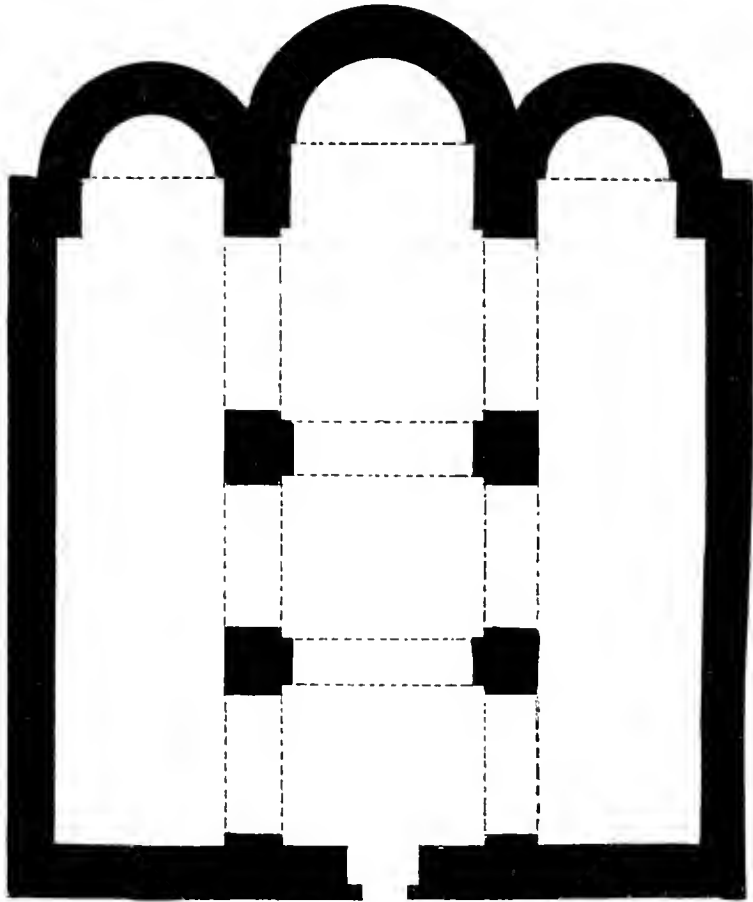

Fig. 465. Plan de Santa Cecília d'Elins. Escala 1/200

Durant els segles XVII y XVIII, sofrí noves modificacions. La forma primitiva era un paralelogram ab un petit absis com l'església de la Mare de Deu de Vida.

IX DE Cerdanya

«La secció de la volta de l'església d'Ix, diu en Bruttails,⁽³⁾ es de forma peraltada y passa de mig punt, formant l'arch de ferradura. Confesso, segueix dient, que no dono una gran importància a n'aqueixa forma d'arch; les voltes del país son cons-

(1) *Marca Hispanica*, Ap. I.

(2) Se guarden en l'Arxiu dels Pirineus Orientals, G. 963, y Arxiu de la Poble de Lillet, dos còpies manuscrites, l'una datada en 1219, citades per SARRIÈRE. *Revue d'Histoire et d'Archéologie du Roussillon*, any IV, núm. 3, pàg. 77 y següents.

(3) *L'art religiós en el Rosselló*, pàg. 29.

trundes tant groglerament, que's fa difícil dir en molts casos, si aquest maçat es intencionat o no, si prové d'un error, o bé de deformació del cindri o de la volta mateixa, o si no es el resultat d'alguna recomposició; de lo qual se pot veure un exemple en una arcada de l'església de Sant Dominiç de Perpinya. Veus aquí en que consisteix aqueixa recomposició: l'arch, qualsevol que siga, que cobreix una nau o una obertura, reposa ordinariament sobre una sortida; una cornisa, un àbach o un senzill ressalt, que ha de servir per establir-hi'l cindri; després de tret el fustam, aqueixa sortida queda inútil y alguns constructors l'han fet desaparèixer omplint el naixement dels archs d'una massa de morter que reposa en la sortida⁶⁰.

L'església d'Ix té antigua historia: es mencionada en l'acta de consagració de l'església de la Sèu d'Urgell, de 839, com una de les parroquies de la diòcesis d'Urgell. ⁶¹ Se l'anomena vilar en 974 y vila en 982. ⁶² Apareix després citada en les actes de l'any 1163, baix el patronat de Sant Martí, bisbe de Tours. ⁶³ Alfons I traslladà en 1177 aquesta església de Santa Maria d'Ix, al lloch anomenat *Montcerdà* (Puigcerdà). ⁶⁴ L'exèrcit de Roger, comte de Foix, que invadi y devastà la Cerdanya cap al 1298, destruí en part l'església. ⁶⁵ El monument deuria restaurarse immediatament. L'església actual es del tipó de les del segle XII y la volta apuntada denota les seves derreries.

ARCHS DE SANT PERE DE RODA
Y PORTAL DE PORQUERES

Citèm finalment algún arch de Sant Pere de Roda y la portada de l'església de Porqueres que data del 1182⁶⁶ lleugerament reentrants en son rasament y tindrem el quadre complet de les obres que coneixem avuy ab arch de ferradura en terra catalana.

CONSEQUENCES

Anèm ara a resumir y a treure les conseqüències. Deixant de banda els exemples dubtosos, les esglésies que acabèm de descriure se caracterisen fàcilment: les naves son basiliques de tres naves cobertes ab fusteria a excepció dels absis, les al-

1. *Marca Hispanica*, Ap. I. — ALARI, Obra citada, 2.ª serie, pag. 124.

2. JEAN SABBETI, *La Paroisse d'Ix, Cerdagne française, Bul. de la Soc. archéol.*, etc., 1905.

3. *Marca Hispanica*, Ap. CCCCXXXIX.

4. VILLANUEVA, *Viaje literario*, t. IX, Ap. XXVI. — BALARI, Obra citada, pagina 215.

5. BAUDON DE MONY, *Rélatons politiques des comtes de Foix avec la Catalogne*, Paris, 1896 t. I, pag. 119 y t. II, pag. 104.

6. VIZONDE DE PALAZUELOS, *Santa Maria de Porqueres*, « Asociación Literaria Gerona », Gerona de 1891, Gerona 1892.

tres són modestos oratoris de una sola coberta ab volta. En tuncs y altres l'absis se presenta com un cos aïllat, típicament diferent del que forma los naus pel sistema de construcció de la coberta y per la alçada. Una finestra s' aixeca sobre l'absis il·luminant les naus, essent la coberta d'aquella més elevada que aquells. L'exterior es llis, pobre, sense un ornament, sense una arcuació ni una cornisa; l'interior té per únic ornament els arcs de ferradura, sempre demunt pilars, ja que'n cap d'elles hi han aparegut restes de columnes.

Poden establirse notables relacions ab les esglésies castellanes en que hi domina aqueix element geomètric: els absis tancats circulars de Pedret recorden els de la Basílica de Segóbriga; els absis rectangulars de Marquet semblen reflexo dels de San Juan de Baños, Wamba y San Pedro de Nave. Ab les esglésies muzàrabs, que guarden fidelment la tradició visigòtica, les analogies se repeteixen: l'absis rectangular per fora y en arch tancat per dintre de Santa Maria de Tarrassa es com els de Sant Miquel de Escalada y més encare com el de Santiago de Peñalba.

Els absis tancats casi com una capella circular de Pedret se repeteixen a Sant Tomàs de los Olles. Els absis rectangulars de Marquet son com els de Sant Cebrià de Mazote y semblen un fragment de la de Wamba (Valladolid).⁽¹⁾

Tot sembla indicar que les dos escoles castellana y catalana se mouen per idéntiques influències en aqueix període, que's tracta d'un medi artístic anàlech o d'unes causes úniques o paraleles.

Tenim aquí com a Castella l'origen antic de la forma en la decoració de les urnes pirenaiques; tenim aquí l'indici en els absis de Tarrassa, de son us en la arquitectura visigòtica, y tenim després son desenrotll en varies esglésies totes de data de difícil precisar.

Són visigòtiques les nostres esglésies? No pot contestarse aqueixa pregunta ab decisió més que'n lo que's refereix a les esglésies de Tarrassa.

L'únic dato cronològic es la superposició de construccions posteriors: aixís l'absis de Marquet es anterior a l'església a que va unida,

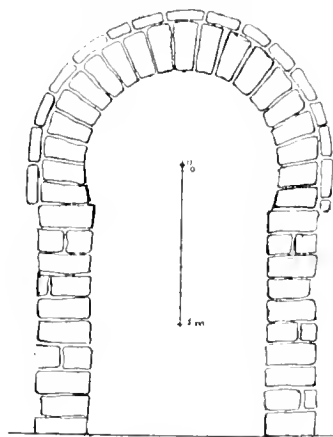

Fig. 166
Porta de Santa Celedia d'Elins

(1) Per a aqueixes comparacions ens hem valgut de *l'Historia de la Arquitectura Cristiana Española en la Edad Media*, de D. VICENS LAMPEZ Y ROMERA, ja citada.

essent difícil de datar per sa senzillesa, més sembla del període rústic de la nostra arquitectura romànica que termina cap a la meitat del segle XI; l'església de Pedret ho es al segle XII a que pertany la porta y el mur groixut en que s'obra; la d'Olèrdola ho es a l'església romànica a que esta adosada, que no es facil afirmar si es la consagrada en 929 o en 991 pel Bisbe Vives, de Barcelona, sino que sembla també del segle XI; els arcs del frontispici de Sant Feliu de Guíxols son posteriors a les arcuacions lombardes que'ls coronen, qual data cal fixarla en el segle XII. No diu res més l'examen de Pobra que aqueixa prioritat al segle XI dels arcs de ferradura, ben escassa contribució a la cronologia d'aqueix element arquitectònic. Cal apuntar a aixó un dato negatiu: Pedret que sembla la més antiga, no es mencionada en l'acta de la Seu d'Urgell de 839 ab tot y citarse'ls pobles del voltant.

La forma dels arcs y son aparell donaria una data més antiga a la major part d'aqueixes eglesies. En Lampérez y en Gómez Moreno han fixat que en general, sense ser una regla absoluta, els arcs de ferradura més antics romans y visigots tenen el centre sobre la línia dels rasaments un terç del radi y a mida que avencen els segles entre'ls mahometans, el centre va aixecantse fins cap al segle IX en que'l peralte es comú o sigui una meitat del radi. Aixís se veu en un dels pochos fragments de l'art musulma de Catalunya, la finestreta guardada en el claustre de la Catedral de Tarragona que fou descoberta quan s'enderrocava una de les parets existents en el lloch en qu'esta emplaçada l'aula capitular.⁽¹⁾ Entre les excepcions que'n Lampérez cita hi ha la del arch de Sant Joan de la Peña⁽²⁾ ben proper a la nostra terra. Els arcs de Marquet, Boada y Sant Feliu de Guíxols tenen la proporció primitiva; els de Pedret y Olèrdola sacosten a la forma musulmana. En el segle X aqueixa forma es comú en les miniatures que decoren els manuscrits, com en la Bíblia de Sant Pere de Roda, que sembla del segle XI y que'n Sempere y Miquel⁽³⁾ califica de primer monument de la miniatura catalana, guardada en la *Biblio-*

1) Ha traduït la legenda que porta esculpida y que serveix pera datarla, el orientalista D. Pascual Gayangos. Diu aixís: « EN NOM DE DEU: LA BENEDICÓ DE DEU SOBRE ALGATA, ABDERRAHMEN, PRINCEP DES LIELLS, PROLONGU DEU SA PERMANENCIA, QUE MANA AQUESTA OBRA S'ELLES PER MANS DE GIALAR, SA FAMILIA Y LIBERTU; ANY TRESSENTS QUARANTA NOU » 1060 DE LA ERA CRISTIANA. Es indubtable que l'inscripció esta dedicada al famos edifici de Górdola, Abderrahmen III, y sa existencia a Tarragona recorda el nou establiment dels arabs en la ciutat durant el regnat del celebre califa. — EMILI MOREIRA, *Memoria o descripción historico-artística de la Santa Iglesia Catedral de Tarragona*, Tarragona, 1904, pag. 133.

2) LAMPÉREZ: Obra ultimament citada, pag. 129.

3) *La Pintura popular Catalana*, I. I, *Art Barbre*, Barcelona, 1908, pag. 52.

thèque Nationale de Paris y coneguda com a *Biblia del mariscal de Noailles*, aon abunda aqueix tema arquitectònic; com en les *Homelies* de Beda de Sant Feliu de Girona, com en el *Liber Feudorum* del segle XII conservat en l'Archiu de la Corona d'Aragó.

Els trobem en la porta de Santa Cecília d'Elins, església renovada enterament a les darreries del segle XI (1076 a 1092) y més tart indecisa-

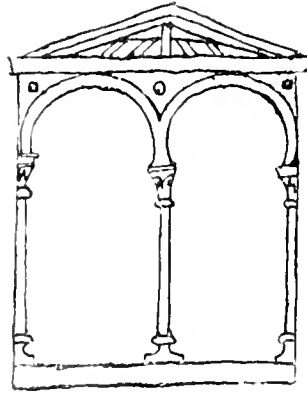

Fig. 467 — Portal de Porqueres

ment en la de Porqueres, qual data pot precisar-se en 1182 en que fou l'església consagrada. Tots ells son situats en terres que restaren ben poch anys en poder dels invasors musulmans; el Roselló, l'Empordà, Manresa y Berga son terres reconquerides abans del primer quart del segle IX, y cap s'en troba en les terres catalanes conquistades en els segles següents. Aixó sembla indicar una antigüetat major d'aqueixes esglésies.

Passat son temps, invadit el país per les formes romàniques, es possible que la vella forma visigòtica permanesqués en els llocs apartats com una cosa rural y que devegades a aqueixa permanencia s'hi unís l'influència llunyana dels vinguts de la Espanya moresca.

És possible que sigui ella la forma única dels oratoris dels segles VIII y IX que precedeixen a les formes que anomenem romàniques. Deixem aqueixes afirmacions com hipòtesis a que dona alguna certitud la cronologia de les esglésies analogues castellanes; les conseqüències d'aqueix estudi son l'afirmació de que l'arch ultrasemicircular de la decoració ibèrica rural se perpetua a Catalunya en els plans visigots, en les esglésies preromàniques y en alguna qu'altre obra de ple període romànic. La cronologia certa y precisa d'aqueixa forma es en la nostra terra encare un problema a resoldre y en aquest llibre a nosaltres no'ns cal res més que plantejarlo per primera vegada, deixant que nous descobriments ens portin la solució.

Miniatura del arch de tetradura, Biblia de Sant Pere de Roda
(Biblioteca Nacional de Paris)

Fig. 168. Fragments d'arquitectura musulmana trobats a Tarragona, n.º 3125, 3126, 3127 y 3128 del Museu Arqueològic

VII

L'INVASIÓ MUSULMANA Y L'ARQUITECTURA
EN EL SEGLE VII

Els cicles artístics no segueixen els cicles polítics, igual que les àrees geogràfiques d'una y altre manifestació molt sovint no coincideixen. Així el cicle de l'arquitectura cristiana prerromànica continua travessant el gran acon-teixement de l'invasió musulmana, que ve a accentuar les causes de decadència del art arquitectònic romà, del que es com una darrera perllongació. Aqueixa esllangida supervivència del art clàssic penetra fins al moviment de restauració que segueix a la re-comquesta carolíngia, qu'es, a la vegada que restauració política y social, començament del gran moviment artístic romaníic.

Als primers anys del segle VII, hi ha aqueix fet extraordinari de l'invasió musulmana. Al home modern li és difícil figurar-se el mode de conquesta vell. Comencem per dir, a fi de donar-ne una idea, que l'imperi musulmà no era una unitat política. Les tribus àrabiques eren en ell la part menor: s'els hi juntaven els habitants de l'Àsia menor, de l'Egipte y del nord de l'Àfrica, conquistats al imperi bizanti. L'invasió d'aquestos exèrcits de diferenta rassa y nació, fou més aviat una correria, que una conquesta metòdica com les dels exèrcits moderns. Deixen aquí y allà colònies militars; capitulen y reconeixen l'independència de tal ó qual territori, non un comte anticli oposa forta resistència y sab habilitment tractar, com la del comte Teodomir en les terres d'Ortola y Alcaunt, Lorea, etc.; estableixen contribucions més ó menys irregulars; ara procedeixen pacíficament, ja incendien y saquejen ab esperit religiós, ja purament com un afer d'imposició de domini material.

Al nord se formen centres de resistències; els nobles y bisbes visigots de la Cort que poden, fugen a Asturies y allí's constitueix com una agrupació continuadora de la monarquia visigòtica. A Navarra, en terra non no han arribat els exèrcits musulmans ni encare cap exèrcit conquistador y al NO. d'Osea, a Ausa, s'hi forma el nucli de Sobarbre, que s'extén per la terra de Beldanya.

Cap al any 713, els musulmans conquisten a Barcelona; més una part del país català pirenaic queda casi independent, subjecte solzament a incursions dels exèrcits, que destrueixen esglésies y monastirs formant com un triangul al costat NO. de Catalunya que comprén el N. del Ribagorza, el Pallars, l'Urgell alt y la part més montanyosa del Bergada.

Les expedicions musulmanes traspassen el Pirinèu cap els anys 721 y 724. En la primera embestida s'apoderen de Narbona; més tart entren a Carcassona. En 732 van més enlla dels límits de la Septimània y invadeixen les terres aquitànes, apoderantse de Burdeus, que han d'abandonar després de la desfeta de Poitiers. Més tart extenen les seves correries cap a la Provença y la Borgonya. En temps de Carlemany ve la reculada dels àrabs que traspassen altre vegada ls Pirinèus ocupats pels exèrcits dels franchs vencedors.

Les invasions musulmanes produeixen un patich en certs indrets catalans, que fa que molts passin la serra pirenaica y s'estableixin en la Septimània. L'epoca en que'ls emigrants espanyols passaren el Pirinèu esta fiesada pel diploma del 2 d'abril

de 812; diu aquest document que'ls hispans començaven a posseir y cultivar terres a n'aquesta província després de trenta anys y es planyen de que se'ls hi arrebatà les terres y el vestit: *quam per triginta annos seu amplius restiti fuimus... quod per triginta annos abuerint...*⁽¹⁾ El conjunt de documents recollits tendeix a demostrar que'ls espanyols se refugiaren al Rosselló, la Narbonesa, la Biterrense y la Carcasonense, y que no anaren més enlla. Aqueixa gent retorna després a son país, y junt ab ells, a mida que les fronteres van retirantse, els monjos estableixen núclis de civilització y de conreu de les terres. És un treball penosíssim; cal partir de l'idea de que ab ell s'estableix la primera civilització a comarques senceres: ermes moral y materialment, que fins llavors s'havien conservat barbres, sense haver hagut esment de la civilització romana. Per altra part, el terror fronterís era incult pel perill de les successives invassions d'uns o altres. Son repetits aquets conceptes de devastació, despoblació y erms, en els documents catalans.⁽²⁾

ELS MONJOS Y EL FEUDALISME — Hi há en mig d'aqueix estat tristíssim d'anarquia, dos motius d'agregació social pera aqueixa població, ja colonisadora, ja indígena: l'organització feudal y la monacal de Sant Benet. La primera divideix el país en territoris subjectes a un sol senyor local, successors de l'organització rústega romana; la segona crea núclis lligats a una institució universal. Al costat del castell y del monastir s'hi estableix el temple y al seu voltant s'hi acobla un núcli poblat.

En aqueixos núclis de població s'hi implantan encare'ls darrers termes d'una arquitectura decadent y pobre, la més miserable de totes: la casa improvisada pels pobres monjos agricultors, l'aprofitament de les ruines antigües, l'obra barbre feta ab el sistema més rudimentari. Totes elles son obres pobríssimes com les actuals esglesietes dels poblets, que en l'acta de consagració de la Seu d'Urgell s'anomenen, de plan rectangular, de paret seca o feta ab fanch per morter, cobertes pobrement ab fusta, terra y lloses o rudimentaries voltes.

Aqueix període últim de l'arquitectura cristiana prerromànica's senyala per pòquíssimes construccions y encare aqueixes desaparescudes. De moltes d'elles el dato es incert, poch documentat. La major part han de suposarse per referencies indecises de documents del segle IX y X, que

(1) *Histoire de Languedoc*, edició Privat, t. II, *Preures*, pag. 73 y següents. — E. CAUVET, *Etude hist. sur l'établissement des espagnols dans la Septimanie aux VIII et IX siècles*, Narbonne, 1877, pag. 82.

(2) BALARI, Obra citada, pag. 273 y següents.

parlen de l'obra que destrueixen al refer la de que tracten, o dels treballs penosos ab que, ab el suor del front y el treball de les propies mans conreenen les terres ermes y edificaren la pobra *cellula* y la miserable esglesiola.

Els monjos fundadors d'aqueixos monastirs, primitius centres de colonisació, van extenent poch a poch sos dominis, y quan tenen més terror, hi posen com a cap una nova cella, qu'es més que lloch sagrat, casa de pages; y mes tart, en temps millors, demanen el reconeixement de sa propietat als preceptes imperials, als judicis devant els bisbes y els comtes, o's fau fer cartes de donació. Tals son els documents pera conèixer l'existència d'aqueixos antigües y pobres esglesies, d'aqueixos monastirs rurals. ⁽¹⁾

CONDICIONS DELS SEGLES VIII I IX AL NOU DE CATALUNYA — La tradició dels monastirs visigots se conserva sense interrompres en una part del país no invadit permanentment pels musulmans. Aqueixa idea, molt verossimil fou sostinguda, no hi ha molt, per D. Francisco Godera. ⁽²⁾

«Alguna vegada he apuntat, diu, l'idea de que la part montanyosa desde Jaca al Comtat de Pallars may fou dels alarbs d'un modo permanent, indicant fronteres com lites del territori no sotmès, sino transitoriament en temps bastant posteriors a la conquesta general, les poblacions d'Alquezar al Sobrarbe, Roda al Ribagorça y Ager al Comtat de Pallars; y no pretenc que la no dominació dels alarbs se limita a n'aquestes regions... la part o zona més alta dels Pirineus no fou dominada pels musulmans. Encara que l'existència de monastirs en la part montanyosa a finals del segle VII y principis del IX, diu més avall, no proba la no dominació dels alarbs en el territori, pot servir de proba de la no conquesta. ⁽³⁾ El P. Villanueva ⁽⁴⁾

1. — Parlant de la carencia de documents que testifiquin l'existència d'esglesies y monastirs d'aquest segle VIII, diu Borxas LL. en sa *Historia critica de Cataluña*, t. II, pag. 69. «...fent un detingut estudi, com correspon, de quantes coleccions han donat a llum varons savis y autorisats, ens hem convenut de la no existència de documents pertanyents al ultim ters del segle que ns ocupa ... No obstant, no podem dubtar de l'existència dels monastirs ni de l'existència de títols, poch o molts, en altres temps remots, com se dedueix per les confirmacions y per referències incidentals d'altres documents posteriors, y a n'aquets datos ens atenim ...»

— Els continus incendis y saquejos que ocasionaren les incursions dels alarbs en els segles IX y X, son causa, en gran part, d'aquesta carencia de documents.

(2) — *Ensayos probables de la conquista arabe en la cordillera pirenaica*, *Bol. de la Real Acad. de la Hist.*, t. XLVIII, pag. 289 y següents.

(3) — El territori, no obstant, de l'actual Catalunya, era una de les cinch provincies en la que fou dividida Espanya — anomenada en els codicils *Sarkasta*. Tingue lloch aquesta divisió al fer l'empadronament general al ser nomenat el primer emir independent del Califat de Damasc, ultims del any 746 o principis de 747. — BALART, *Una época histórica de Cataluña*, pag. 25.

(4) — *Voyage d'Espagne*, t. X.

cita com existents en l'any 785, el monastir de Trespons o Gentellas situat a tres llegües d'Urgell; en 803, el de Codinet (*Cotinella*), poch més d'una llegua al migdia d'Urgell; en 823, el de Santa Grata, sobre el riu Busia en el Comtat de Pallars; en temps de Carlemany, sens llesar any, el de Sant Genis de Bellera, entre'ls rius Flamisell y Bosia; en 781, el de Gerri, y en 806 el de Sant Sadurni o de Tabérnoles a mitja llegua noroest d'Urgell. »

Els monastirs citats per en Codera, els uns pertencixen a la comarca del Pallaresa, situada entre les dos Nogueres y'ls altres a l'Urgell, a la conca del Segre o sos afluents. El primer grupu'l formen el monastir de Gerri, vora'l Noguera Pallaresa; el de Santa Grata, aprop del Flamisell, en el punt mateix on hi dona sos aigües el riu de Sarroca, el Boseja o Bosia de les antigües escriptures; el de Sant Genis de Bellera, a les vores d'aquest afluent, als que cal afegir el de Sentis, al cap d'aumit d'un afluent secundari del Boseja, y el de Labaix, a la vora del Noguera Ribagorza. El segon grupu està format pels monastirs de Trespons y de Codinet, a les vores del Segre, y el de Tabérnoles, prop del riu Valira, no gayre lluny de la Seu d'Urgell, en el lloch que avuy s'anomena Anserall.

Pochs datos proporciona l'estudi dels documents que's refereixen a aqueixos monastirs, que son en general cartes de fundacio o de confirmacio de béns en la forma usual acostumada dels notaris carolingis y menys l'examen de ses ruïnes si es conegut el lloch on s'aixeca la vella esglesiola y la pobre conreria en aqueix segle fosquissim per l'arqueologia arquitectónica.

«...»

El monastir de Gerri, situat junt al Noguera de Pallars, contenia en son arxiu copies fetes en els segles x y xi d'escriptures del segle viii. Una d'elles es una donacio datada en els *XII kalendas julii regnante Domino Imperatore nostro Karolo, ad Longobardorum Rege anno XXVIII regni eius*. Opina en Villanueva, deu referirse al 781.⁽¹⁾

Marca⁽²⁾ suposa aqueix monastir restaurat, després de destruit pels serrahins, per el compte Fredolus en l'any 876. Se refereixen a aqueix monastir numerosos documents del segle ix, mes avuy no queda mes qu'una esglesia del segle xn que en son lloch descriurém.

(1) *Viaje literario*, t. XII, pag. 61 y Ap. XX.

(2) *Marca Hispanica*, col. 362.

SANTA GRATA

Un dels monastirs de més anomenada en el començament del segle IX, es el de Santa Grata, en el lloch avuy anomenat de Senterada de la diòcesis Urgellesa. Es citat per un precepte de Lluís el Piadós de 823, que diu que'l bisbe Posidonius de la Seu d'Urgell, l'habia reedificat sobre'l riu Boseja y li donava els erms y terres incultes que anés plantant. ⁽¹⁾ L'anomena l'acta de consagració de la Seu d'Urgell de l'any 839. ⁽²⁾ Y'l diploma de Carles el Calvo, de l'any 844, confirmantli sos béns y privilegis. ⁽³⁾ El diploma de Lluís el Piadós se refereix clarament a un monastir reconstruït pel bisbe Posidonius. El comte Manfret acut al rey demanantli en nom de Posidonius la concessió de llochs erms y despoblats pera edificarli monastirs y l'Emperador confirma'l monastir de Santa Grata d'Urgell ab la cella de Sant Fruytós y les terres propies y les que treguessin del ermi y de la incultura.

Els diversos preceptes confirmant els privilegis de l'església d'Urgell, may deixen de citar-lo com un lloch principal dels dominis de la Seu Urgelitana. Un document de l'any 1042 l'iesa la situació del monastir en el comtat del Pallars, entre dos aigües *Tramasaguas, inter ambas aquas* entre'ls dos rius Boseja y Flamisell. ⁽⁴⁾ En Villanueva no va visitar l'antigua abadia desapareguda en son temps y avuy no es fácil trobar rastre de ses ruïnes. ⁽⁵⁾

SANT GENIS DE LA BELLERA

Està situat el monastir de Sant Genis de la Bellera, en la vall de Bellera, entre'ls rius Flamisell y Bosia; ne parlen, diu en Villanueva, tres documents copiats en un antic Cartoral del monastir de Ladaix; expressen la data ab els anys de Carles August que correspondrien, si's refereixen com es lo probable a la coronació del Emperador, ab els anys 807, 808 y 813 de Crist. ⁽⁶⁾

En Villanueva cita varies altres escriptures dels segles IX y X que ell examina. En son temps restaba tan sols del antic esplendor del monas-

(1) *Marca Hispanica*, Ap. IV.

(2) *Marca Hispanica*, Ap. I.

(3) *Histoire générale du Lanquedoc*, t. II, *Preuves*, col. 241.

(4) *Marca Hispanica*, Ap. CCXXIV.

(5) D. Cofori Rocafort qui ha recorregut la regió entre ls dos Nogueres (Vegis *Del Noquera Pallaresa al Noquera Ribagorzana. Regio del Flamisell*, Barcelona, 1907), no ha sapagut trobar rastre del monastir. El Sr. Broca, membre del «Institut d'Estudis Catalans», que forma part de la missió a les terres fronterisses d'Aragó l'any 1907, ab encarech d'investigar sobre aqueixa qüestió, va recórrer el camí de Pont de Suert a Pobla de Segur, no trobant tampoch d'atos del monastir en el poble de Senterada, en la regió del Boseja.

(6) VILLANUEVA, *Viaje literario*, t. XII, pag. 49 y següents.

tir, una capella. En Rocafort en ses expedicions per la regio del Flamisell, prop de Sarroca de Bellera, espatat sobre'l que se aixecava l'antic castell dels Belleres al altre costat del barranell, hi reconegué les ruïnes del antic monastir, prematurament empobrit y reduit ja en el segle XI a Priorat de la abadia poderosa de Labaix; ⁽¹⁾ alguna que altra finca rústega s'anomena de Sant Genís com a record de la antigua propietat monacal.

SENTIS L'abat Trasibaudus del monastir de Labaix de que parlen els documents del segle VII, instituí la vida monastica en l'esglesia de Sant Julià, prop del riu *Boseja subtus villa Sentisecto*, ⁽²⁾ que avuy es el velinat de Sentis situat en un dels afluent del Boseja o riu de l'esglesia, affluent a la vegada del Flamisell. ⁽³⁾

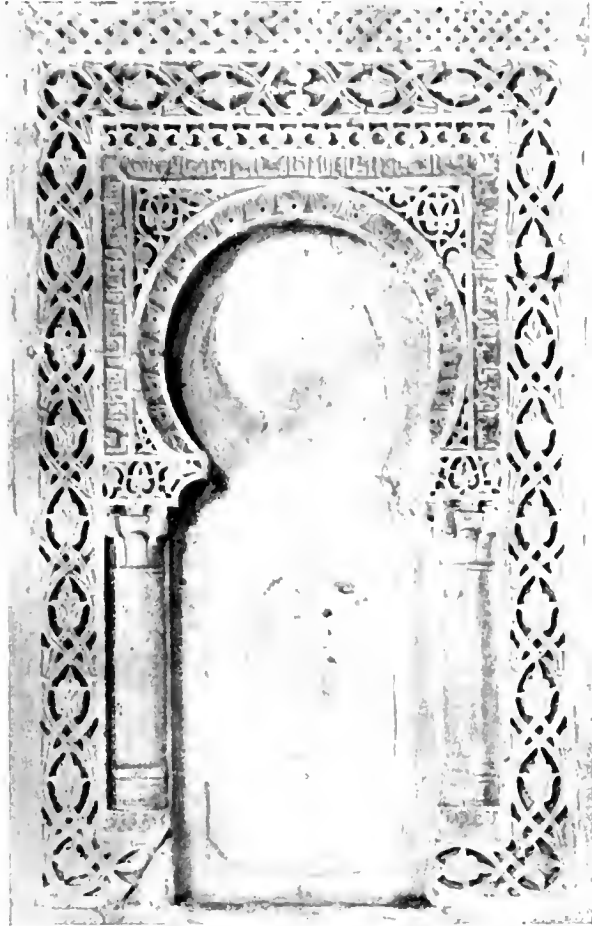

Fig. 169. Finestra d'una construcció musulmana a Tarragona

LABAIX El monastir de Labaix es situa a les vores del Noguera Ribagorzana en la diòcesis d'Urgell, q'ul existencia consta per una donació datada l'any 771 (III de Carlemany), a la *cella* de Sant Martí en el lloch que s'en diu Labaix, que Villanueva llegí en un cartulari de l'antic cenobi. Son numerosos els documents

(1) ROCAFORT. Obra citada., pags. 15 y 34.

(2) VILLANUEVA. *Viaje literario*, t. XII, pag. 42 y t. XVII, pag. 111 y següent.

(3) ROCAFORT. Obra citada, pag. 36

que's refereixen a aqueix monastir del que resten sols ruïnes vora el poble de Pont de Suer. Foren aquestes reconegudes per la missió del «Institut d'Estudis Catalans» en 1907 que aixecaren el plan de l'església, que correspon a les que estilaven els cistercienses, qual ordre, en 1223, hi fou implantada.

SANT ANDREU DE TRESPONS — Del monastir de Sant Andreu de Trespons o de Centelles quedaven, en temps d'en Villanueva, les ruïnes que s'anomenaven el *Monastir*, a la distancia de 3 llegües d'Urgell, Segre avall, en la confluencia d'un torrent que baixa de Lavansa. ⁽¹⁾ El P. Villanueva afirma ab tota certesa haver vist una escriptura del any 785 ⁽²⁾ que fuesa sa existencia. Documents del any 839, ⁽³⁾ del 850 ⁽⁴⁾ y del 866 se refereixen a ell. ⁽⁵⁾ Avuy en resten ruïnes indescrihibles a l'entrada de la gorja del Priorat de Trespons, a uns 40 minuts d'Organya, a les vores del rieral que baixa del Lavansa prop de sa confluencia ab el Segre: una casa de pagès de pobre aspecte y groixudes parets enderrocades, que reconegué en ses correries per Catalunya l'Artur Osona. ⁽⁶⁾

SANT CLIMENT DE CODINET — El monastir de Sant Climent de Codinet està situat en la vila de *Codinet*, a una llegua cap al Migdia de la Seu d'Urgell, a les vores del Segre; existia ja en el segle viii segons consta per la donació d'una vinya a son abat Wintilano, a *VII. kal. decembris, anno III. regnante Karolo Magno, Imperatore*, ⁽⁷⁾ qui la refereix a l'any 803. Un altra escriptura de 829 dona fe de l'existencia d'aqueix cenobi. ⁽⁸⁾ En 839 el bisbe Sisebut II d'Urgell li feu llegat del manuscrit: *Sententiarum expositionum beati Talonis*. Al començament del segle xi es incorporat a Sant Andreu de Trespons. En Villanueva diu que en una reconada d'agradable vista, aon havia reposat en ses excursions, vora del Segre, havia vist l'esglésiola arruinada y vestigis d'edificis de l'antich monastir.

(1) VILLANUEVA, *Viaje literario*, t. XII., pag. 16.

(2) *Id.*, *Id.*, pag. 17.

(3) *Id.*, *Id.*, id.

(4) *Id.*, *Id.*, t. X., pag. 62 y Ap. XI.

(5) *Id.*, *Id.*, t. XII., pag. 17 y Ap. IV.

(6) *Guia itineraria del Massanès de les conques del Llobregat, del Cardener y del Segre*, Barcelona 1899, pag. 137 y següents.

(7) «He vist, diu en VILLANUEVA, l'escriptura original en l'arxiu d'aquesta església d'Urgell». *Viaje literario*, t. XII., pag. 19 y següents; mes l'epítet Magno aplicat a Carló, és Erduptosa.

(8) VILLANUEVA, *Viaje literario*, t. XII., pag. 12 y Ap. II.

SANT SADURNI DE TABERNOLES. — El monastir de Sant Sadurni de Tabernoles a Urgell, existia ja en l'any 806 en que'l bisbe d'Urgell *Leidericus* la donació a son abat y monjos (1) de l'esglésiola de Sant Sadurni, qüal cos reposa a Tolosa, que fou aixecada en la soletat d'Ardevol en la Cerdanya, y que ell mateix havia edificat. Els documents sobre Sant Sadurni d'Urgell son numerosos, mes de les obres avuy resta sols, a les vores del Valira prop de la Seu d'Urgell, l'absis d'una església de tres naus, obra grandiosa del segle XI que substitui a la vella del segle VIII.

ACTA DE CONSAGRACIÓ DE LA SEU D'URGELL DEL 839. — Aqueixes terres formen el nucli de la nostra reconquesta cap al NO. de Catalunya, en les montanyes que tenen com a centre el *Vicus* d'Urgell, aon no han penetrat, si per cas no més que temporalment, els exèrcits musulmans, aon s'hi construeix la Seu restaurada, enriquida ab la donació d'extenses comarques.

Es un document d'una gran ensenyança l'acta de consagració de la església urgellense de l'any 839, que explica l'estat de reconstitució del país occidental de la nostra terra. (2) «Regnant en lo perpétuu Nostre Senyor Jesucrist y en el temps el piadosíssim y sereníssim Senyor Lluís Emperador August, per la divina protecció coronat, governant del Roma Imperi, y per la misericordia de Deu Rey dels Franchs y dels Longobards», se reuniren gran multitud de poble y de clergues en el lloch *qui dicitur Vicus*, en el que hi há Santa Maria d'Urgell, el cap pontifical de les esglésies d'Urgell, Cerdanya, Bergadà, Pallars y Ribagorça, l'església restaurada en temps de Carlemany, successora de l'altra visigòtica, «antiguament construïda pels fidels y destruïda pels infidels y que pels pares dels presents fou restaurada en temps de l'Emperador Carles ».

En l'acta s'enumeren 123 pobles del Urgell, Vall d'Andorra, 84 de la Cerdanya, 31 del Bergadà, 38 del Pallars y 2 del Ribagorça, llavors existents ab noms com els actuals, y s'segueix vall per vall, dient que s'concedeixen a la «mare església de Santa Maria de la Seu d'Urgell, les esglésies construïdes o que s'han de construir ab llurs cementiris, ab les vilos, cases y casetes, ab llurs delmes y primícies de plà y montanya, ja en les valls, (3)

(1) VILLANUEVA, *Viaje literario*, t. X, Ap. IV.

(2) L'acta de consagració fou publicada en 1688 en la *Marea Hispanica*, col. 761-766. SALSÉS, *Revue d'hist. et d'archéol. de Roussillon*, any tercer, n.º 7, pag. 218. BALUZI l'havia datat per error, del any 819. El P. VILLANUEVA ha persistit en aquesta opinió en son *Viaje literario á las Iglesias de España*, t. IV, Ap. n.º 27. — Per la veritable data, vegis en l'*Histoire générale de Languedoc*, una nota deguda a Mr. J. F. Blade (t. IV, nota 167, pag. 900).

(3) Vegis du Gange, mot *convallia*.

o d'edificació, ja de restauració. «Y pera dir en pochos mots, que tot lo que la terra contenia era donata a la Sèn d'Urgell, el notari continuà dient que li donà la *condonina* de prop l'hort de Santa Maria, ¹ ab tots els seus alous y ab tots els seus edificis y viles, esglesies, parroquies, cases, vinyes, terres, camps, prats, pastures, selves, salzeredos, pomers, arbres fruiters de diversa mena, pous, fonts, molins, pesqueries, aigües ab sos llits, castells, montanyes, valls ab sos adjacents; lo conreuat y lo inconreuat; els delmes del ferro y dels peïxos y la tercera part de l'impost *tertiam partem teulomne* de tots els mercats. Venen després les malediccions contra'ls usurpadors, a qui s'excomunica ab l'autoritat de Deu, de Sant Pere Apòstol y dels altres Apòstols y de trescents divuit *sants pares*, y se'ls commina a «que siguin tretts de la santa Esglesia y del regne de Deu y tirats al infern».

L'acta descriu l'Urgell, la Cerdanya, el Bergada, el Pallars y la Ribagorça, anomenant les parroquies y les esglesies ab llurs cementiris, ab llurs cel·lules, vinyes y cases, describint comarca per comarca y vall per vall; la vall d'Andorra, les valls afluents al Ter, la Cerdanya y la vall de Ribas, el Bergada, el Pallars, les valls del Flamisell ab Santa Grata; les vores del Noguera Ribagorçana ab Santa Maria de Alac, la vall alta del Èssera ab Sant Pere de Taberna y la pirenaica vall del Gistau (*Gesta-biensis*) afluent del Cinca. El notari que redacta l'acta de la cerimònia de consagració coneixia el país; els noms els anota ab un cert ordre topogràfic com si tingnès al davant una carta o com si havent recorregut el país anés recordant la seva topografia.

La major part dels pobles citats existeixen encara conservats en viles y poblets actuals, en noms de masies o senzillament en noms de partides de terreny.

Però trobar les equivalències ens hem servit de les guies detalladíssimes del Pirineu català ² y del Bergada ³ publicades per D. Cèsar August Torres, de la ressenya geogràfica del Pallars publicada per M.^{ta} Coy, *Sort y Comarca Noguera-Pallaresa* ⁴ a més de dades que hem demanat a persones erudites conixedores de la localitat.

Les ruïnes que en alguns dels llocs resten avuy dia son sense caràcter. El poble senyala ab el nom de la esglesia vella els restes d'una esglesia que ha deixat de servir, sovint feta o restaurada en època posterior a la que's refereix el document que estudiem.

1. BALVIÀ, *Orígenes historicos de Catalunya*, pag. 508.

2. *Pirineu Català - Cerdanya*, Barcelona, 1902.

3. *Guia de Bergada*, Barcelona, 1905.

4. Barcelona, 1906.

En la llista que anem a transcriure, següim l'ordre matern del acta de consagració y farém notar en ella les comarques y valls en que les agrupa'l notari o las que realment foruen encare que'l notari no'n faci esment.

Comença l'acta de consagració describint les parroquies del Urgell *Tradimus atque condotamus parrochias Urgellensem pagus* y en primer lloch la parroquia de la Seu y després la següent llista quals equivalents anotem.

Sancti Stephani (Sant Esteban), *vel Calpitiniano* (Calvinyà), *Lúziert* (Llirt), *Sardina* (Partida de terra existent en el terme de la Seu, aon la tradició popular hi recorda una antiga parroquia), *Sancta Columba* (Santa Coloma), *parrochiam de Archavel* (Arcabell), *Ferrera* (Ferrera), *Parrochiam de Ares* (Ares), *vel Cíviz* (Civís), *atque Asnur* (Asnurri), *Sancti Iohannis* (Sant Joan Fumal), *sive Orgollet* (Argollet), *atque Oross* (Ovez).

A continuació enumera les parroquies de *Valle Andorrensi* les mateixes actuals de la Vall d'Andorra: *ipsa parrochia de Lauredia* (Sant Julià de Loria), *atque Andorra* (Andorra la Vella), *cum Sancta Columba* (Santa Coloma), *sive illa Mattana* (La Massana), *atque Ordinari* (Ordino), *vel Encap* (Encamp), *sive Canillaus* (Canillo).

Continúa després l'acta describint la comarca del Segre, aigües amunt citant la parroquia de: *Stamarit* (Estamariu), *sive Bescharan* (Besqueran), *atque Corrobite* (Carroise), *Villanova* (Vilanova), *vel Banathi* (Banat), *atque Lotone* (Lletó), *cum Ecclesia Sancti Iacobi*.

Passa'l Segre y descriu la parroquia de Alas: *illa parrochia de Alass*, *vel ipsa parrochia de Valle Vrsian*.

Retrocedint Segre avall cita: *Aragen* (Adraent), *deinde Xabiners* (Xabins), *sive Ollafracta* (La Froita), *atque ipsa parrochia de Tost* (Tost), *plano Sancti Thirici* (Pla de S. Tirs), *cum Villanova*, *atque Assoa* (Arfa), *vel Adrall* (Adrall).

Desde aqueix poble se dirigeix Segre amunt en direcció a Castellhó: *sive Castellione*, *vel Villa mediana* (Vilamitjana), *sive Casamuniz* (Carmenín) *et Sancta cruce*, *cum stacione* (Sta. Creu), *vel Palerals* (Pallerol), *sive etiam curte Nararchii* (?), *atque Aniano*, *Ortone* (Orto), *cum Solanello* (Solanelles), *vel Cercheda*, *atque Capellas* (Castellas?).

Després desde la Parroquia de *Nove* (Noves) segueix amunt en direcció a Elins, el lloch del vell monastir de Santa Cecília: *atque Gramos* (Gramos), *vel Helinse* (Elins), *atque Beren* (Beren), *sive Equils* (Guils), *seu etiam Iavarzda* (?), *cum Confluent* (?), *vel Sancta Eulalia* (?), *cum Conjueta* (?), *atque Villa rubea* (Vilarrubla, veínat del terme de Guils del Cantó), *cum Bocana* (Biscarbo), *vel Tyrona* (?).

Passat enu y descriu la vall de Lavansa, *Valle Lavantia*, citant: *Banyeres* (Banyeres), *Eserrol* (Sorribes?), *vel Spelunca* (?), *atque Guardia* (Guardia), *sive Freixa* (Freixa, veli d'Au y de Pampa), *Corneliana* (Cornellana), *atque Lausa* (La Vansa), *vel Torcu* (Tuxent).⁽¹⁾

Deixa després les valls del Segre per passar a las parroquies del *Valle Loricensis*, la vall de Llord que dona ses aigües al Cardoner: *ipsam Petram* (La Pedra), *cum Argilers* (El Mas Argelaguer de la Pedra aon encara hi ha ruïnes d'una església vella), *vel Siscler* (Sisquer), *cum Llinar* (Llinàs), *et Montecalvo* (Montcan), *sive illa Curri* (La Corriu). *Mesapop* o *Ubsapop* que es Ubrirapol sufragànea d'Aspaà del arxiprestat de S. Llorens de Morunys.

Segueix després: *atque Terrers* (capella sufragànea de Llinàs), *sive Tararil* (Taravil), *et illo cincto* (Cint), *vel Currezano* (Correa), *atque illam Tintillaginem* (Tentellatge), *vel Oleram* (Vall d'Ora), *seu ipsam Moram* (La Mora), *seu illam silvam* (Sta. Maria del Bosch), *atque Bisauram* (Bessorà), *Deinde Uelsonam* (Solsona), *cum Iovale* (Joyal), *et ipsa Lena* (Llena), *sive Ladurz* (Lladurs).

Descriu després el *Valle infernale*, entre les parroquies de Timonedà y Oden, ab els llocs de: *Timeneda* (Timonedà), *cum Terrecola* (Terragola), *sive Cananda* (Canalda), *atque Oden* (Oden), *sive Elinna* (Aenyà), *vel Cabrils* (Cabrils), *seu Perlas* (Perles), *atque Camellas* (Camellas), *vel Muiopulto* (Montpol), *atque Lezonores* (Lasanovels), *sive illa Salsa*, *et illus turnos* (Salsas), *vel Valle Han*, *atque Vliana* (Olüana), *vel Pampano Aothos* (Altós) *sive Madrona* (Madrona).⁽²⁾

Torna després Segre avall la Riera de Cabo: *Deinde ipsas parrochias de Caput-Eizo* (Cabó), *Organna* (Organyà), *vel Fava* (avuy un mas de la parroquia de Cabo), *atque Caput-Eir*.

Després desde Coll de Nargó segueix amunt l'affluent del Segre: *sive Nargo* (Coll de Nargó), *vel Curilar* (Vilà), *cum Montanione* (Montanisell), *vel Sabent* (Sollent), ab sa subaffluent la Vall d'Arques: *seu Arches*, *atque Landez* (Las Anoles), *vel Curtizda* (Cortuda), *sive Palerols* (Pallerols de Rialp), *atque Rialb cum alia Rialb* (Rialp).

Després desde la Clusa *vel ipsa Clusa* per la riba esquerra s'enfila per la vall que va a Terrasola: *sive etiam ipsas parrochias de Valle Taravallo*, *cum Terraciola* (Terrassola).

1. — Hem rebut pera la interpretació d'aqueixos noms, l'important auxili del Canonge Palau, arxiver de la Seu d'Urgell y del notari de la antiga ciutat catalana S. Diego.

2. — Deben l'interpretació d'algun d'aquests noms a Mossen Serra y Vilara.

Salta després Segre amunt fent la descripció de la Cerdanya: *parrochias comitatus Cerdaniensem*, començant per la *parrochiam sanctae Mariae Tolouensis: cum caput rivi* (Toloriú), *Deinde Neriliano, vel Monteliano* (Montella), *sive Berube, cum ipsos torrents* (Beixach), *atque Barquia, sive Batiriense* (Bastanis), *atque Arregal* (Arseguell), *vel Nossorell, Deinde Aristot* (Aristot), *cum Cazamed* (Caixans), *sive Muncar* (Musa?), *cum Aransar* (Arausa), *vel Traverseres* (Traverseres), *atque Aroldo* (Aja?), *sive Les* (Llès), *parrochiam de Prulans* (Prullans), *sive Annes* (Ans).

Segueix el Riu de la Farga vella y el Riu de Vall, anomenant *Tattendre* (Tallendre), *vel Orden* (Orden), *atque Cortalb* (Cortàs), *seu Ellar* (Ellar), *velut etiam Meranges* (Maranges), *atque Gerul* (Girult), *sive nuncup Olorbale* (Olopte), *vel Alp* (Alp, a Faltra costat de la conca), *atque Gareuar* (Greixa), *seu Alli* (Alli), *vel Geri* (Ger), *Saga* (Saga), *atque Eguils* (Guils de Cerdanya), *sive Ereneju* (Saneja a la vora del Querol), *vel Isavalscregi* (Isavals), *nuncup Hur* (Ur), *vel Angustrina* (Angustrina, els dos en el Riu d'Ur), *sive Targasona* (Targassona), *atque Egrad* (Égat), *cum Odello* (Odelló), *sive Arisa* (Vía).

Deixa'ls afluent y torna'l Segre anomenant: *Livia vero* (Llivia), *sive Baianimite* (?), *cum Estavar* (Estavar vora'l riu Angost), *atque Sallagossa* (Sallagossa), *vel Alloue* (Llo).

De Llo salta a la vessant del afluent a que dona nom el poble d'Er, anomenat en l'acta *Ezeir* y d'allí aigües avall anomena *Darnacollecta* que potser sigui Vallsabollera y després *Anaugia* (Nahuja), *Olegia autem* (Osseja), *vel Calleges* (Caldegas), d'aon seguint Segre avall troba *Hix* (Hix), *seu Villalubent* (Vilallobent), *Palerols vero* (Palau), *vel Ansi* (Aja), *atque Chervans* (Caixans), *seu Estoll* (Astall), *sive etiam Alb* (Alp), *cum Mosoll* (Mossoll), *vel Saltegal* (Saltegat), *seu Orella, cum Socra mortua* (Ovella Morta), *Id vero Sanabaster* (Sanabastre), *cum Iuncinulas*, d'aon s'enlila cap amunt citant *Borr* (Bor), *cum Oruz* (Urús), *vel Tartera* (Tartera), *ac Biterris* (La Balira), d'aon traspasant la carena cita tres pobles de la part alta de la vall de Ribas: *Duarria* (Dorres), *vel Tosas* (Tossa), *et Nerano* (Nava) y traspassa a aigües del Llobregat pera citar *Castelar* (Castellar d'en Huch), retornant cap a Querolps: *sive etiam Cheros albos, et Fustiniano* (Fustanyà), *vel Pardinias* (Pardines), aon s'hi ha trobat una inscripció romana y hi resten rastres de velles construccions romàniques; *atque Carallera*, (Cavallera qu'es el nom de la comarca).

De la vall de Ribas salda a aigües del Llobregat y anomena a Llibet: *sive etiam Liled, vel Boera* (Brocà), *cum Gavarrad* (Gavarrós a

los vares del Riuort), y va seguint les valls altes y afluents al Llobregat: *atque Bagazano* (Baga), *seu Molinello* (Molnells, situat a uns 500 metres del pont del riu Bastareny), *vel Turbiass* (Turbias), *Salices vero* (Saldes), *vel Gosas* (Gosol que dona aigües al Cardener).

Passa a continuació a descriure les parroquies del Bergadà, *omnes parrochias Bergitanensium pagus, scilicet eidem sedem sanctae Mariae pertinentes, id est, ipsas parrochias de Balcebre* (Valleebre), *vel de Macianers* (Massanès), *sive Figols* (Figols), *atque Castellar* (Castellar del Riu), *seu etiam Fococurro* (?), *et Spinalbeto* (Espinalbet), *vel villa Osgl* (Vilosiu), *atque Argilagers* (Argilagers).

Passa al altre costat de la conca y descriu la parroquia de Frontinyà, *Frontiniano*, en la que'l poble senyala l'església vella en unes ruïnes sense caracter en la carena que'l separa de la vessant del Llobregat: *cum Cerrubio* (Querrubi, vehinat entre el Bergadà y'l Ripollès), *vel monte nigro, sive Palomera, vel Palomerola* (Palmerola, que dalt d'un turó presenta les ruïnes d'una església).

Deixa aquí el notari les ribes del Marlès y salta a les de la Riera de Vilada: *sive etiam Villalata*, qual església vella's trobava en el pla de La Maso sota'l castell de Roset, *cum Gardilane* (Guardiolan), *et Rosed, atque Castro Alasalindo* (El castell de Roset).

Aquí tira Llobregat amunt cap a La Nou *sive illa Noz, velut Malanz* (Malanyeu), *atque Cerdaniola* (Sant Julià de Cerdanyola), *seu illa Clusa* (Sant Roma de la Clusa), *cum Cerchos* (Sant Andreu de Serchs), *et Gloune* (Olvan?), *vel Gerundella* (Gironella), *atque illa Corre* (Correa), *Deinde Sagasse* (Sagars), *sive Benerivere* (Sant Martí de Biure), *vel Merles* (Santa Maria de Marlès), *atque etiam Pujoregis*, Puigreig de qual vell castell ne queden sols restes esquarterats: *cum Merola* (l'església vella de Merola).

Del Bergadà el document passa al Pallars: *Ecclesiam S. Mariae, cujus locum vocitatum dicimus Sancta Concordia* (?).

Descriu després, *ipsas parrochias de Valle stacione* que sembla ser el Vall de Assua o Asoa ab els pobles: *Lucinio, sive Siarb* (Vall de Siarb, ajuntament de Soriguera), *cum Lagunres* (Les Llagunes a l'esquerra del Noguera), *et Serbaus, et Villafuroris, et ipsas parrochias de illa Obaço, vel de Berenii* (Bermny), *et Soponiu, atque montano Ortoma* (Montmartro), *vel Riomatrice* (Riu madrisi, miserable poblet d'essota Sant Joan del Herm).

Segueix després la vall de Tirbia que junta ab la vall Ferrera: *seu tunc ipsas parrochias de Valle Tirbiense, Baien* (Bahent), *et Alenda*

(Alondó?), *cum Ferrera* (Ferrera), *et Burg* (Burgó), *et Viros* (Viros), *Tirbia quoque* (Tirvia), *et Favaseant* (Favaseant), *rel Asnet* (Ainet de Bosant), *sive Elins* (Alins a les vores del Riu Ferrera), *rel Haruro* (Arahos).

Describeu després la vall *Cardescensis* (Vall de Cardos), *Sancta Maria que dicunt in Ribera* (Santa Maria de Ribera), *rel Buslis* (Boldis), *rel Labros* (Labrós), *atque Vallato*, *sive Vallatello* (Vallato) y la vall *Anabiciensis* (Vall d'Aneo), *quoque sancta Maria, que olim vocaverunt locus sancta Deodate* (Santa Maria), *cum ejus parochias, id est Borroso* (Berrós), *cum Ioroclon*, *et Assor* (Sorpe?), *sive Sonne* (Son), *et Isil* (Isil), *et Alos* (Alos), *atque Stirri* (Sterri d'Aneo, *seu Burgi* (Burgi), *rel Cerro* (Cervo), *et Spotu* (Espot).

Passa després a las ribes del Flumisell y continua: *Deinde locus sancta Maria que dicunt sancta Grata* (Senterada), y Noguera avall: *Iude vero Ecclesiam sancta Maria que dicunt ad Trimplo* (Trempl).

Del Ribagorça en cita sols *sancta Maria que vocant Alaone* (Alao) ¹⁾ y *sancta Maria et sancti Petri Apostoli que dicunt Taverna* (Sant Pere de Taverna).

Molts dels llocs que en la llista llarguissíma de l'acta que venim estudiant se citen, no tenien església; els que'n tenien, el document sembla que concretament les anomena, ja citantlo com a cap de la parroquia, ja donantli el nom d'església. L'àrea de terra a que's refereix l'acta ha estat en gran part recorreguda y'ls excursionistes citen sols parets sense caracter com a restes d'aqueixes velles construccions o bé esglésies posteriorment construïdes en substitució de la pobre església antiga.

LA RECONQUESTA FRANCA AL N. DE CATALUNYA

Al costat d'aquest centre del NO. de Catalunya se'n forma un altre a base de la conquesta franca. Els visigots s'havien relacionat diferents vegades ab el poble franch, que, més rústech, ab menys contacte ab el món roma y oriental, havia conservat son vell temperament nacional: una de les més sabudes fou en aquella gran topada de rages dels Camps Catalànichs y desfeta d'Atila y dels Huns (454); havien estat fronteritjos llarch temps, després d'haver els gots conquistat tot el Migdia de França, fins al Ocea y'l Loire; limitaren després, en temps de Clodoveo, qui va derrotarlos a Poitiers (507), y'ls hi deixa la Septimania, ⁽²⁾ ab l'antigua capital Narbona.

(1) Devenim agraïment pera l'interpretació dels noms de poblats del Pallars a D. J. Miret y Sans, membre del «Institut d'Estudis Catalans» y a D. Gofori Rocafort.

(2) Les possessions dels visigots al S. del Loire, que ns fan conèixer les subscripcions dels Bisbes en el Concili d'Agda, en 506, comprenen 34 circumscripcions eclesiàstiques, que oren: en l'Aquitania I: Bourges, l'Auvergne, Rodez, Albi, Cahors, Limoges, Gevaudan. En l'Aquitania II: Burdeos, Périgueux. En la Novempopula-

Invasit pels alarbs el domini vissigot del Migdia, els francs continüen son camí de conquesta: una vegada s'inicia aquesta pel costat de Navarra, en temps de Carlemany (777) y de son fill, arribant fins a Pamplona y Osea essent finalment derrotats y expulsats (824) pels vascos, indòmits y barbres encara, ajudats per alguns dels Benifasi, vissigots renegats, casi independents del Emir de Córdoba, que dominaven a Saragoça, Osea y Tudela.

Comencen en temps de Carlemany les invasions dels francs a la nostra terra cap al 771; cap al 778 arriba, sembla, fins a Saragoça, un exercit franc; en 785 s'estén la conquesta fins a Girona, Ansona y Urgell; els alarbs sembla que tornen a conquerir part de la terra perduda, y que'n 798 reconquesta Lluís el Piados, Girona, Ansona, Caserres, Cardona, a les que segueixen Solsona y Berga, fundantse aixís la Marca hispànica y acabant les avançades y reculades d'alarbs y de francs en 801, ab la conquesta de Barcelona. ¹⁾

La Marca, terra de defensa fronterisa d'Espanya, va dividintse en comtats després dels de Pallars y Ribagorça (792); en 795 apareix en els documents el comtat d'Ansona; en 801 els de Girona y Barcelona; el d'Empúries en 812, els d'Urgell y Cerdanya, es troben citats en documents de Lluís el Piados ²⁾ però existien segurament en temps de Carlemany.

Al començament del segle IX, la línia qu'indica en Codera se prolonga desde Solsona, seguint el Cardener y'l Llobregat, fins al mar y en aqueixa aría cal cercar les velles fundacions del segle VII que son ben poques situades en aqueixa part propera al mar, qual reconquesta es de les derrerries del segle.

En el Roselló els bisbes d'Elna no reapareixen en els documents fins al 784; tot just si's cita un primitiu monastir d'Arles en temps de Lluís el Piados y el monastir d'Exalada, tràgicament destruït per un aiguat, predecessor del de Cuxá. Dels Pirinèus ensá son també ben pochs els monastirs y esglesies fundats en el segle VII qual existencia consti clarament en documents.

no: Auch, Bazas, Fanze, Lectoure, Comminges, Conserans, Olorón, Bearn, Dax, Aire, Bigorre, Labourd o Bayonne. En la Narbonnaise I: Toulouse, Narbonne, Agde, Beziers, Nîmes, Lodève. En la Lyonnaise III: Tourns. Més enlla del Ródano: Avignon, Arles, Digne, Senez, Frejus, Antibes. — G. F. A. LUCASOY, *Geographie de la Gaule au sixieme siecle*, pag. 46 a 47. — M. G. BARBIER-FLAVY, *Les arts industriels des peuples barbares de la Gaule*, t. I, pag. 285. — *Hist. Graphique de l'ancienne province de Languedoc*, t. XVI de la *Hist. générale du Languedoc*, Toulouse, 1905, pag. 262.

1) — AULESTIA, *Historia de Catalunya*, Barcelona, 1887, pag. 115 y següents.

2) — EDUARDO DE HINOJOSA, *El reino señorial y la cuestión agraria en Cataluña durante la Edad Media* Madrid, 1905, pag. 26.

L'any 817 l'emperador Lluís, en el Capítol d'Aquisgran, feu formar el cens dels monastirs que debien pagar subsidis a l'emperador o ajudar-lo ab homes d'armes y d'aquells que lliures d'aqueixos serveys terrenals havien d'ajudar-lo en ses empreses per medi de pregaries; son tots els monastirs del domini imperial; donchs en aqueix curiosíssim document no s'anomena cap monastir en la Marca, tan sols un *monasterium valle asperii* el monastir del Vallespir que debia ésser el d'Arles del Tech. Els del NO. de Catalunya devien restar encare independents, els de NE. no eren prou poderosos pera necessitar la protecció imperial que'ls reconegues la propietat de llurs terres. (1)

A part de les Sòas visigòtiques, més o menys arruinades, se formen els primers nuclis monacals y d'ells tot just si's pot citar el monastir de Banyoles que en 822 te ja suficient organització pera acudir al emperador Lluís el Piadós pregantli la confirmació de les terres adquirides. (2) Dels demés sols tenim recorts de vagues reconstruccions de ruïnes citades en els documents.

L'acta de consagració de Sant Quirse de Culera, (any 935), parla de reedificació d'una església antiga, (3) de les coses inútils destruïdes, dels ornamentals reparats, dels recchs y canals reformat.

El monastir de Sant Joan de les Abadeses es també una reedificació d'una obra més antiga. D.ª Eanon, filla de Wilfret I, reconeix en una acta firmada ab els veïns de Sant Joan, Ogassa, Surroca y Castellet, que el Conqueridor va sols reedificar el monastir de Sant Joan de les Abadeses, existint allí una obra més antiga *quod quondam gloriosissimus Wilfredus comes bonae memoriae reedificavit ut dicere missit.* (4) Mes cal descomptar en aquets documents l'afany dels monastirs de donar gran antigüetat y vella historia a les fundacions.

(1) *Monumenta Germaniae Historica, Capitularia Regum Francorum* Ed. A. Borretis, t. I, pag. 349, Hannover, 1883.

(2) BALI ZBO, *Capitularia regum Francorum*, Paris, 1677, Ap. XLII.

(3) Llegim en l'acta de consagració de l'església de Sant Quirse de Culera... *Quapropter anno incarnationis Domini nostri Jesuchristi DCCCXXXV indictione VIII accidit adventus episcopi prope sedis Geruacensis ecclesie domini Wiponi relictet cum plerisque supplicationibus proprii abbatis Manuel eclesiarum sancti Civi, sancti Andree, et sancti Benedicti reedificatione sumpsit eordium. Subsequens protecto abbatibus prioribus qui exsolen s. epe familiaritate actisunt qui funditis ab ecclesiis inutilia deperit et reparatominis copie ornamenta reparavit, caucibus et petris utilitas reformavit, lucris quibus imperavit, signorum, palliorum et unversarium opibus prout parat laboribus propriis honestavit.* *España Sagrada*, t. XLV, Ap. XXIX.

(4) PELLICER Y PAGÉS, *Discurso presidencial de la Asociación literaria de Gerona*, Gerona, 1893, pags. 19 y 20.

ARQUITECTURA EN EL SEGLE VII SE CONSERVA EN LOS DOCUMENTOS. Com eren aqueixes esglésies? De cap d'elles en queda rastre; totes han sigut refetes y pera tenir una idea d'elles, cal acudir a documents posteriors, dels segles IX, X y XI, en els que sovint se fa referència a esglésies petites antigües que s'hau de destruir per fer les noves; a esglésies, probablement cobertes de fusta, que'ls pagans han cremat y destruït; o a pobres construccions de fanelh y pedra, de la mateixa fabrica de les muralles primitives ibèriques.

Els notaris en les actes posen una especial cura en donar una antiga ascendència a les esglésies noves a qual consagració assisteixen; sempre hi ha una església anterior, casi may se tracta d'una obra nova sino d'una reedificació, fent notar com els constructors de la nova església destruïren l'obra vella inútil fins als fonaments. Una vegada aquesta obra modesta ho fou d'un antepassat gloriós qui l'aixecà y la dedicà y hi havia continuat la devoció dels fidels fins esdevenir inútil per ses dimensions; altres vegades l'església construïda per exímis varons en temps antich havia sigut malmesa y calia una reparació a la venerable basílica; ja'ls sarrahins o'ls nefandos pagans l'havien destruïda y el lloch havia estat despoblat y a la malvestat dels homes s'hi havia afegit la sequedat y les feres y a la despoblació l'havia acompanyada l'esterilitat de la terra esdevinguda erma. Es una obra penosa la de la restauració feta pels bisbes y els abats y pels monjos; pels comtes y pel poble, qu'es a la vegada obra de reconstrucció d'esglésies y oratoris, celles y monastirs y de repoblació de la terra y restauració dels erms y montanyes selvàtiques. Les esglésies fetes son petites, reduïdes y pobres; aixís les troba la obra de restauració posterior.

Ja s'erigeix l'església y el monastir en unes ruïnes antigües romanes que'ls colonisadors aprofiten. Un emigrat que s'ha refugiat a l'altra banda del Pirinèu, un espanyol del interior, «el varó venerable Castilla, ab sos germans», es fica pel Vallespir, per un camí estret, y troba en el lloch desert, en una gorja rocosa pirenaica, un edifici antich, uns banys romans que'ls documents del segle IX anomenen admirables, y construeix sobre d'ells un monastir, y rotura els boscos, y conra els erms, y després demana el reconeixement imperial del mateix y de les cèlules que han construït. Aqueixos banys semblen ser els d'Amelie-les-bains, non encara's mostra al públich una piscina romana mes o menys restaurada. L'abat Babilanus compareix a la plassa d'Elua a presència del comte Berenguer de Erpon Salomón, bisbe, y molts altres, y allí proclama que hi tenia una cella que depenia del monastir edificat pel difunt Castellanus, en el lloch que'n diuen dels banys y que era anomenada Arolas y havia

sigut edificada també per son antecessor Castellanus, de lo que després donan fe varios testimonis.¹⁾

La pobresa del temps es extraordinaria, tot can, tot es ruina muda, silenciosa que cal entreveure en els documents en que's tracta de subvenir a tanta miseria. En l'any 898, el bisbe Riculfo (hem citat ja aquest fet) exposa al rey Carles el Simple que sa església y casi todos los de la seva diócesis, amenaçaven enruinar-se y que no podia restaurar-los. Vint anys després aqueixa església vella, en la que devien fer obres, restava sense consagrar y no's trobaven les proves de sa dedicació.²⁾

Les obres noves son com aquella església d'Urgell construïda anti- guament pels fidels, destruïda després pels infidels y restaurada, segons l'acta de consagració de 839, en temps de Carlemany,³⁾ obra modes-

1) *Præceptum Ludovici p̄ Imperatoris pro monasterio Arulensi in diocesi Helvensi.* Ex archivo monasterii Arulensis. Anno DCCCXXI. «..... venerabilis Castellanus Abba monasterii Sanctæ Mariæ veniens ad nos innotuit eo quod ipse cum fratribus suis in Valle, que dicitur Asperia monasterium in ædificia antiqua construxerit, in quo nunc, Deo opitulante, cum turba monachorum sub sancta regula militat obsecrans ut prædictum monasterium et cellulas quas ipsi ab eremo construxerunt, et nunc ibidem aspiciunt, id est, Ecclesiam sancti Petri in Arulas, et Ecclesiam sancti Iohannis in Riardo, et Ecclesiam sancti Iuliani super Buciacum rivulum..... Data XV. Kal. Octobris, anno Christo propicio VII. domni Hludovici p̄issimi Augusti, Indictione XIII. Marca Hispanica, Ap. III.

« Notitia restitutoria qualiter et quibusque presentibus ibique ventens Babalanus in presentia Berengario Comite seu et in presentia Erponi Salomonii episcopi, et alios plures qui cum ipsis erant; ibique in eorum presentia in villa Elena sic se proclamavit qualiter tenebat cella in suburbio Elenense, in territorio calle Aspirana in substitutione monasterii que nuncupatur ad ipsos haquiles, quem ædificavit Castellanus Abba eandem qui fuit. Et est ipsa cella iam prefato in locum quem vocant Arulas, quem similiter Castellanus Abba ædificavit, qui fuit suus antecessor..... » (Any 832. *Marca Hispanica*, Ap. V).

En la carta dirigida per Fabad Hilpericus a Carles el Calvo demanantli socors per refer el monestir destruït, se diu de Castellanus « qui ingressus per angustam semitam, invenit in eremo mirabilia balnea, ubi ædificavit sancta curubia ». (MONTSALVATGE, *Noticias Históricas* t. VII, Ap. IV).

« Hermabossiere, que compra les termes en l'any 1813 a la Revolució, estudia la conservació de lo que restava de l'antiguetat. Aquesta part consisteix en la gran sala del establiment actual de les *Thermes romanes*. És allà aon se troba el lavatori y la piscina pera la neteja. En la proximitat del establiment s'hi han trobat altres substruccions, tals com els murs de la antiga església, els quals han de pertanyer a les termes antigues, els restes d'un aqueducte tallat en part en la roca viva de la montanya y que sembla conduïen al establiment les aigües de Moutdoni, aon se veu el mur de contenció que retindria aquestes aigües al nivell del canal. És en aquest mur, que's dona'l nom estrany de *Cascade d'Annibal* ». (PIERRE VIDAL, *Guide hist. et pittoresque dans le département des Pyrénées Orientales*, Perpinya, 1899, pag. 171 y següents).

2) *Marca Hispanica*, Ap. XV.

3) Acta de consagració de la S ou, *Vegetis Marca Hispanica*, Ap. I.

tíssima a la que s substitueix desseguida la antiga catedral romànica Urgellesa.

L'acta de dedicació de l'església de Sant Esteve, de Banyoles, en el any 889, explica com a son primer abat Benet y a sos monjos se deu la coloniació de les terres ermes de Banyoles; ab ses propies mans li construeixen l'església. (1) Un acta de consagració de la mateixa església de Sant Esteve, de mijos del segle X, ens parla d'aqueixa església anterior que «antiguament havia estat cremada pels nefandissims pagans» coberta de segur ab fustes, a la que s'en substituia un altre que l'abat Haefredus feya construir del paviment fins a la coberta, de calç y pedres treballades. (2)

Un altre document ens diu que aqueix eslore primitiu era pera obres petites. L'abat de Ripoll, Guidiscle, dedica l'església del antic monastir benedictí l'any 977, y avans d'empendre l'obra destrueix l'església construïda per Guifre, una església petita y n'aixeca una molt major y més bella y cuberta ab voltes, com nota mossèn Gudiol (3) y ab tot, aqueixa segona església es qualificada l'any 1032 encare de petita, *eandem Ecclesiam ad modum parvam destrucens, majori sumptu et opere edificavit*. (4)

Una acta de Sant Miquel de Cuxà de 953 ens revela com eren aqueixes construccions rústegues, en les que'n lloch de morter s'usa fanch, una obra de pedra y fanch, a la que'l document contraposa l'obra ben treballada de pedra y calç, ab coberta de fustes polides, que ab solemnitat se consagra. (5)

(1) «Acta dedicationis Ecclesie sancti Stephani Baluolenensis. An. 889..... qui supra citata canobium construxerunt, manibus propriis de creta rutilante extraxerunt, tabili constructes arte, sanctas scilicet Ecclesias que sunt dicata, una in honore sancte Dei genitricis Mariæ estque sita in capite stupi..... prope adjacentis canobia miliaria distante uno, altera autem in honore sancti Martini presulis, que subjacet in valle Miliaris.....» *Marca Hispanica*, Ap. XLIX).

Un benedictí anomenat Benet, ab consentiment del comte Odilón, fundà el monastir de Sant Esteve, segons consta per un diploma de fundació otorgat per Enric el Pradol en l'any 822. («*España Sagrada*, t. XLIII, pag. 328 y Ap. I. — PERE AUSTAS, *Ensayo historich sobre la vila de Banyolas*, Barcelona, 1872, pag. 34).

(2) «Acta dedicationis Ecclesie monasterii sancti Stephani Baluolenensis. An 957. ad consecrandam Ecclesiam canobium sancti Stephani quem preclibatus Abba mirance construxit a pavimento usque ad tegumen ex calce et lapidibus dedolatis, quia olim canobium fuerat a nefandissimis paganis, et non dixerunt in predictum canobium neque turrim in umbraula.....» *Marca Hispanica*, Ap. XCIII).

3 — Ora citada, pag. 209.

4 — *Marca Hispanica*, Ap. CCXIII.

5 — «Acta dedicationis parve Ecclesie monasterii Curvencensis. An. 953. et in eandem Ecclesiam parvulam ex luto et lapidibus confectam in honore supra nominati S. Germani confessoris, quod est caput Ecclesie ipsius, Ideoque tactus dolere in ueris, tunc captavit qualiter opus perficere potuisset, qualiter ad (celestis) requiritur per eum valeat, Propter hoc non ingenio humano, nec arte humanum, sed

Anant pel Pirinèu sovint se troben vivents, actuals, aqueixes petites esglésiotes fetes de fanch y pedra com barraca rústega de pastor: murs groixuts de pedra que's tren del mateix lloch, juntada per morter ab argila de la propera vall, tancan un rectangle reduit; a sobre, sostinguda per soques d'abet o per rudimentaria volta, una coberta de pedres o de terra. Tal fou l'estat darrer a que tornà l'art arquitectònic de la nostra terra després de veure erigir els temples de marbre de Tarraco.

Mori la civilització romana, y els temples humils dels segles viii y ix fan tornar el pensament a aquells murs ibèrics que segons Tito Livi no tenien per morter calç endurida, sino fanch seguint la moda antiga y que segons l'anònim del *Bellum hispaniense*, cobrien les cases de terra y no ab teules, al estil de l'Àfrica.

Mentres la nostra terra queya fins al fons d'aqueixa pobresa y decadència, l'art anava fent son camí. Aquella esplèndida arquitectura bizantina dels segles v y vi, obra de la sumptuositat del Imperi Oriental qu'havia invadit l'Italia fins a Ravenna y a Roma, qu'havia conquerit l'Àfrica y una part de les costes d'Espanya, havia anat reduint els seus límits territorials; els musulmans li havien successivament pres el nord d'Àfrica, les possessions d'Espanya, les de l'Italia y la ruptura ab l'Occident havia estat consagrada el dia en qu'el Sant Pare coronà emperador successor dels emperadors romans a Carlemany.

Vé per l'art de Bizanci com una nit fosca, una espantosa decadència; els *iconoclastes* amos del govern destrueixen les obres y ls escultors y mosaicistes emigren a treballar en els centres nous, al Nord, a les vores del Rin y a Aquisgran, aon s'aixeca la nova capital del Imperi carlovingí. Sant March de Venecia, Santa Maria d'Aquisgran les esglésies del Palau de Nimega senyalen com lites aqueixa invasió bizantina al Occident. A mijos del segle ix y durant el segle x y part del xi, l'art reneix a Bizanci. A Occident, la penetració antiga bizantina fa son camí, y en aqueixa renaixensa hi té son refléxe l'art romanich. El país occidental tenia tradicions; els medis de construir eren diferents d'Orient; els treballadors que s'hi formaren eran d'altres condicions ètniques; aixó sol hauria bastat pera engendrar un art nou, una modalitat diferenta. Santa Maria d'Aquisgran, imitació de Sant March de Venecia construïda ab maons, reproducció del plan de l'església desapareguda dels Sants Apòs-

divini spiritu sancto illustrante destrucit partatam Ecclesiam S. Germani coarctatoris, adhaerit cum murtice et calce et lapidibus et lignis delibatis murice propter spiritum... (Marca Hispanica, Ap. XC).

tols, era de pedra: el material empleat en sa construcció era suficient per donarli altre caràcter. Y aqueixa arquitectura nova era la romànica.

Tot aqueix moliment europeu, se refléxa en la terra catalana.

Y l'arquitectura romànica arribava a la nostra terra trobantla com els romans inculta y barbre, ab els mateixos sistemes de construir de la civilització ibèrica; l'obra de restauració començava de cap y de nou en la civilització primitiva.

Capitell roma de la Mezquita de Córdoba
reproduït en els capitells visigòtics de Tarrassa

Fig. 170. Construcció ab archs de ferradura. (Del *Liber teudorum*. Arxíu de la Corona d'Aragó)

XIII

CONCLUSIÓ

L'examen de les arquitectures cristianes prerromàniques deixa entreveure com la terra catalana's prepara per a rebre l'art romànic i col·laborar en la seva formació.

Com en tot el mediterrani, van introduint-se les formes d'art cristianes, assimilant-se més aviat a les usades per l'església africana y gala que no a les fórmules de la mateixa Roma; aixís no apareix en la nostra terra el cementiri soterrani catacumbari y si els enterraments coberts de lloses o de teules y ls d'àmfores característichs del Occident y Migdia mediterrani. Ens arriba el comerç de sarcòfachs portats pel cabotatge marítim, anavechs als d'Itàlia, semblants als provençals y sols per excepció a Elna s'hi han trobat sarcòfachs del tipo del Sudest de França, potser transportats a la antiga catedral en plena edat mitjana.

Una part d'Espanya, *la segona Mauritània*, se troba subjecte al domini bizanti, tenint per capital la fortalesa de *Septem* (Ceuta) y allí hi

trobem les basíliques com les de Palma y Elx ab mosaïchs que's repeteixen en tot l'Imperi de Justinia, cobertes ab fusteria seguint els preceptes antics, sense que hi arribin la coberta de cúpula de l'Orient y prop les ruïnes a Denia, hi fan s'aparició els sepulcres de mosaïchs que recorden els tipus que's arqueòlegs francesos han descobert en les costes de l'Àfrica bizantina.

Un'altra part y més tart casi tota la terra de llengua catalana, pertany al domini visigot y allí hi floreix un art menys refinat, un art més barbre.

Aqueixes esglésies visigòtiques formen dos grups: l'un se mostra clarament en les esglésies de Tarrassa, l'altre, al menys com a tradició artística, es troba a Pedret, al Marquet, etc.

Les primeres representen una importació oriental, ja del absis tricònc que cobert ab cúpula, ja de les disposicions y plantes quadrades o radials, vinguda ab posterioritat a l'època en que s'erigiren les esglésies d'Elx y Palma, coincidint ab l'avenç artístich bizantí cap a Occident, cap a Ravenna, y del Adriatich cap al *Mare nostrum*. Son les obres d'aqueix grup executades ab maïposteria revestida exteriorment ab l'aparell romà ben conegut de menuts carréns reforçats en les arestes ab grans pedres quadrades.

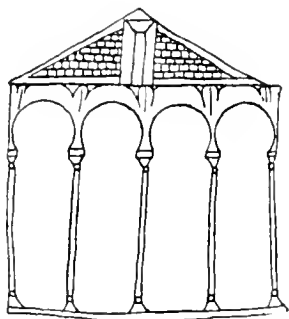
L'altre grup es el de les esglésies en arch de ferradura del tipu hispanich, construïdes més rústegament, de rebla en *opus spicatum*, sense cap decoració exterior.

Son dos corrents ben diferents: l'una més aviat trobaria ses anàlogues en l'escola de qu'es reste el Baptisteri de Riez, y son aparell exterior en el de Sant Joan de Potiers; l'altre es una escola hispana del grup de les esglésietes escampades per así y allà en el domini visigot, d'origen antich, d'una primitiva importació oriental, o potser en certs moments de l'influència dels emigrats muzàrabs.

En unes y altres l'ornamentació dels elements principals son de degeneració romana o de tradició ibèrica més antiga; de la primera permaneceix sobre tot el capitell corinti y'l compost; sols per excepció, encare d'època incerta, el cúbich corinti bizantí fa sa aparició a Barcelona. Tennen aquestos elements son igual o son semblant en les basíliques de Roma o d'Italia, de la Galia y de l'Àfrica. Sols en detalls petits, en fragments d'impostes, hi apareixen com a novetat decorativa les estrelles y trenats del art roma rústech en que hi permaneceix la decoració de les obres primitives ibèriques, com si fos deguda a un moment atàvich que restaura la decoració de l'Europa primitiva. Els demés elements característichs, son signes religiosos cristians, son símbols de la nova fe decorats ab elements propis d'un altre art, el més tipich del poble visigot, la orfebreria

de pedres encastades en la planxa metálica batuda, les gemmes típiques d'aquella decoració d'orfebres dels tresors visigòtics trobats en diferents països.

És en conjunt, el nostre art cristià prerromànic, un art pobríssim, com era l'art de tota la península, que desapareixerà de la vida davant de l'arquitectura romànica y sols com a elements aprofitats en reduïdes *cella*, s'hi conservaran els rústecs absis antics, ab ses archs feixucos y ses voltes impreses del encanyissat dels cindris. Morta l'administració romana, perduts els restes d'organització política visigòtica, hi ha com un retorn a la primitiva barbarie, com una parada en la marxa de la civilització, una regressió als temes ibèrics, a les fórmules de construcció ibèriques, y'l recort que han conservat els documents de les celles primitives y dels oratoris boscatans es qu'eren fets com els murs de les ciutats ibèriques com les fortificacions dels castres primitius: obra de fanch y pedra. Ha mort una civilització fortíssima y renaixen les velles coses de la terra esdevingudes naturalesa.

Miniatura als archs de ferradura - Homelies de Beda
(Sant Felin de Girona)

TAULES

INDEX BIBLIOGRÁFICH

- A. B. V., La catedral visigótica de la ciudad de Jativa (Bol. R. A. de la Historia, t. LH).
- AGAPITO Y REVILLA. (Arquitectura y Construcción). — Madrid, 1902-1903.
- AGUIRE, Collectio maxima conciliorum omnium Hispaniae. — Roma, 1753.
- ALAPT, Notices historiques sur les Communes du Roussillon. — Perpinya, 1875.
- Album pintoresch monumental de Catalunya. — Barcelona, 1879.
- ALUS, Ensaig históricch sobre la vila de Banyoles. — Barcelona, 1872.
- ALTAMIRA, Historia de España y de la civilización española. — Barcelona, 1900-1903.
- AMADOR DE LOS RÍOS (R.), Monumentos arquitectónicos de España; II. Toledo. — Madrid, 1905.
- AMADOR DE LOS RÍOS, Inscripciones árabes de Córdoba. Madrid, 1879.
- ARCO (A. DEL), Nuevas lapidas romanas de Tarragona (Bol. R. A. de la H., XLIII).
- Nueva inscripción del teatro romano de Tarragona (Bol. R. A. de la H., XXXII.)
- Guía artística y monumental de Tarragona. Tarragona, 1906.
- ASSAS, Mosaico descubierto en Mallorca en 1844. (Museo español de antigüedades, VIII.)
- ASTRONOMI S., Vita Hludowici Pii imperatoris.
- AULSTIA, Historia de Catalunya. — Barcelona, 1887.
- AUSONI S., Ordo nobilium urbiúm y Epistolae.
- AVINENS (RUFUS FUSTUS), Ora marítima.
- BALARI, Orígenes históricos de Cataluña. — Barcelona, 1899.
- BALIZIO, Capitularia Regum Francorum. — Paris, 1677.

- BROUET, J. V. V. — Etudes sur les sépultures barbares du Midi et de l'Ouest de la France. — Paris, 1893.
- — — Les arts industriels des peuples barbares de la Gaule du VIe au VIIIe siècle. — Toulouse, Paris, 1901.
- BROUET DE MOY, Relations politiques des comtes de Foix avec la Catalogne. — Paris, 1896.
- BROUET-HISPANISSE.
- BROUET-HISPANSE. — Estudios epigráficos. De las pequeñas inscripciones jurídicas Romano-Hispanas. (Revista de la Asociación Artístico-Arqueológica Barcelonesa, IV.)
- BROUET, A. DE. Historia crítica, civil y eclesiástica de Cataluña. — Barcelona, 1876.
- BROUET, P. DE. Los condes de Barcelona vindicados. — Barcelona, 1836.
- BOUILLON, Epigraphie roussillonaise. (Bull. de la Soc. agricole, scientifique et littéraire des Pyrénées orientales, t. X, à XIV.)
- BOUILLON, L. Eglise abbatiale de Saint-Guilhem-Le-Desert. — Caen, 1908.
- BOUTY Y SISO, Monumento romano de Lloret de Mar, villa de la provincia de Gerona. (Bol. R. A. de la H., XX, 218.)
- — — Noticia histórica y arqueológica de la antigua ciudad de Euporion. — Madrid, 1879.
- — — Sarcófagos romano-cristianos esculpturados que se conservan en Cataluña. — Barcelona, 1895.
- — — Sepulturas antiguas recién descubiertas en el Mercadal de Gerona. (Revista de Gerona, XIV.)
- BROU, BENS, etimología de su nombre. Recientes descubrimientos. (Bol. R. A. de B. L. de Barcelona, 1907.)
- BREYERS. Notes sobre l'art religiós en el Rosselló. Traducció de J. Massó y Tortens. Barcelona, 1901.
- — — L'église de Saint Martin de Fenouillet. (Bulletin Archeologique du Comité des travaux historiques et scientifiques.)
- — — L'Archeologie du moyen âge et ses méthodes. — Paris, 1900.
- CAMOU. Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie. — Paris.
- CASINI, L. Architettura romana. — Roma, 1830-1840.
- CASMIELL. Algunes notes referentes a l'excursió a Altavilla. (Butlletí de l'Associació d'excursions catalanes, Barcelona, 1879.)
- CAMERON. Les âges préhistoriques de l'Espagne et de Portugal. — Paris, 1886.
- — — Monuments primitifs des îles Baléares. — Toulouse, 1892.
- CARMOY. Bulletin Monumental. — Paris.
- CAROL. Etude historique sur l'établissement des Espagnols dans la Septimanie aux VIIIe et IXe siècles. — Narbonne, 1787.
- CARRI, BRUNNENZ. Sumario de las antigüedades romanas que hay en España. — Madrid, 1832.
- CARRI. — Los mozárabes valencianos. (Bol. R. A. de la H., XVIII.)
- — — Origen del cristianismo en Valencia. (El Archivo, Valencia, 1893, VII.)
- CARRI. Sagunto, su historia y sus monumentos. — Barcelona, 1888.

- GREGERI (Jordi de), *Descriptio orbis romani*.
- GUOISY, *L'Art de bâtir chez les Romains*. — Paris, 1873.
- GUOISY, *L'Art de bâtir chez les byzantins*. — Paris, 1883.
- GUONIA, *Límites probables de la conquista árabe en la cordillera pirenaica*. (Bol. R. A. de la H., XLVIII.)
- COSTA, *La poesía popular española y mitológica y literatura celtohispana*. — Madrid, 1881.
- COURNOT, *Leçons professées à l'École du Louvre*. — Paris, 1887-1896. — I, *Origines de l'art romain et gothique*, 1899.
- COY, *Sort y comarca Noguera-Pallaresa*. — Barcelona, 1906.
- CUSPINERA, *Guía-riccione del viajero ó bañista en Caldas de Montbuy*. — Barcelona, 1884.
- DAREMBERG Y SAGLIO, *Dictionnaire des antiquités grecques et romaines*. — Paris, 1904-1906.
- DECHLETTI, *Les vases ceramiques ornés de la Gaule Romaine*. — Paris, 1904.
- DELAGO, *Nuevo metodo de clasificación de las medallas autonomas de España*. — Sevilla, 1871.
- D'ESPORY, *Architectonische Einzelheiten der Antike*. — Berlin, 1897.
- DIDLOT, *Notes archéologiques sur la Catalogne*. (Bull. monumental français, serie IV, vol. IV.)
- DIHL, *L'Afrique byzantine*. — Paris, 1896.
- DONALDSON, *Archit. numismat.*
- DU CANGE, *Glossarium ad scriptores medie et infime latinitatis*.
- DU COUDRAY LA BLANCHÈRE, *Tombes en mosaïque de Thabraca*. — Paris, 1897.
- DUCHESNE, *Origines du culte chrétien*. — Paris, 1879.
- *Fastes épiscopaux de l'ancienne Gaule*. — Paris, 1907.
- DUFRESNE, *La liturgie des basiliques*. (Elements d'archéologie chrétienne, VIII; Paris, 1902.)
- ELIAS DE MOLINS, *Catálogo del Museo Provincial de antiguedades de Barcelona*. — Barcelona, 1888.
- ENGEL, *Rapport sur une mission archéologique en Espagne*. — Angers, 1891.
- ERMOUDI'S NIGELLUS, *Carmina*.
- ESCHERO DE LA PEÑA, *Illuminación de manuscritos. Privilegio rodado é historiado del rey D. Sancho IV*. (Museo Español de antiguedades, I, 262.) — Madrid, 1872.
- ESPIRIBEL, *Recueil général des Bas-reliefs de la Gaule romaine*. — Paris, 1907.
- FERNÁNDEZ GUERRA, *El arco de Bara, los pueblos ilergetas y los cosebanos en la provincia tarraconense*. (La Ilustración Española y Americana; Madrid, 1870, IV.)
- *Tres sarcófagos cristianos de los siglos III, IV y V*. (Monumentos arquitectónicos de España; Madrid.)
- *Monumento Zaragozano del año 312, que representa la Asunción de la Virgen*. — Madrid, 1870.

- FRANCO, J. — Historia de la Santa A. M. Iglesia de Santiago. — Santiago, 1900.
- FRANCO, J. — Antiguas murallas de Barcelona. (Revista histórica; Barcelona, III.)
- Antiguidades romanas de Valencia. (Bol. R. A. de la H., III.)
- Estrato marmoreo de estilo griego recién hallada en Barcelona. (Revista histórica latina; Barcelona, 1875, II.)
- Programa cristiana de España. Nueva obra de Hubner. (Bol. R. A. de la H., XXXVII.)
- Inscripciones ibéricas y visigóticas de Tarragona. (Bol. R. A. de la H., XLIII.)
- Inscripción romana, medita, encontrada en Aquis Voconis o Caldas de Malavella. (Ilustración Española y Americana; Madrid, 1872, XVI.)
- Epelas romanas recién halladas en Barcelona. (Revista histórica latina; Barcelona, 1876, III, 130.)
- Novísimo año cristiano y sinioral español. — Madrid, 1881.
- Nuevas inscripciones romanas en Caldas de Malavella. Herramelluri y Astorga. (Bol. R. A. de la H., XLIV.)
- Milenario romano e inscripciones hebreas de Gerona. (Revista histórica latina, III, Barcelona, 1876.)
- Ptopologia visigótica. (Bol. R. A. de la H., XLIX.)
- Sarcófago cristiano de Egipto. (Bol. R. A. de la H., X.)
- Templo de Serapis en Ampurias. (Bol. R. A. de la H., III.)
- FRANZ, etc., España Sagrada. — Madrid.
- FRANZ Y SAGRA, J. — Caldas de Malavella y su manantial «Els Bullidors». Descripción científico-histórica. — Barcelona, 1904.
- — — — — Fichaltes arqueológicos de Caldes de Malavella. (Ilustració Catalana, I, n.º 23.)
- FRONTINUS, De aquaeductibus urbi Romae commentarius.
- FRONZONI, Revue d'histoire et d'archéologie du Roussillon, Perpinya, IV.)
- FRONZONI GOUYONS, Histoire des institutions politiques de l'ancienne France. La Gaule romaine, l'invasion germanique et la fin de l'Empire. — Paris, 1891.
- FRONZONI, Storia dell'arte cristiana. — Prato, 1873-1881.
- FRONZONI, J. — Archéologie de la Tunisie. — Paris, 1897.
- — — — — Géographie generale du département de l'Herault. — Montpellier, 1905.
- FRONZONI, J. — Monuments antiques de l'Algérie. — Paris, 1901.
- FRONZONI, J. — Sepulchre romain en los entornos de Girona. (Anuari de l'Associació d'Excursions Catalana; Barcelona, 1883.)
- GÓMEZ MORALES, Excursion a través del arco de herradura. (Cultura española, Madrid, 1903.)
- GÓMEZ DE HUERTAS, San Felu de Guixols durante la Edad Antigua. — Gerona, 1905.
- GÓMEZ DE HUERTAS, Descripción de la Villa de Caldas de Montbuy, (memoria medita.
- GÓMEZ DE HUERTAS, Memorias y noticias para la historia de la villa de San Felu de Guixols. — Gerona, 1874.
- GÓMEZ DE HUERTAS, Etude sur l'histoire des sarcophages cretiens. — Paris, 1885.
- GÓMEZ DE HUERTAS, El Anso romana y el seu temple. — Vich, 1907.
- GÓMEZ DE HUERTAS, Noticias de Arqueología sagrada catalana. — Vich, 1902.

HEINECCIUS, De Orig. et jure coll. et corp.

HERNANDEZ SANABRIA y DEL ARCO, Catalogo del Museo Arqueológico de Tarragona. — Tarragona, 1894.

HERNANDEZ SANABRIA y DEL ARCO, Historia de Tarragona.

HINOJOSA, El régimen señorial y la cuestión agraria en Cataluña durante la Edad Media. — Madrid, 1905.

HIRSCHFIELD, Corpus Inscriptionum Latinarum, Vol. XII. Inscriptiones Galliae Narbonensis Latinae. — Berlin, 1888.

Histoire general de Languedoc. — Toulouse, ed. Privat.

HOMER EGGEB, Liber pontificalis ecclesie ravennatis. (Monumenta Germaniae historica. — Hannover, 1878.)

HOLTZINGER, Die Aelchristliche Architectur.

HUNTER, Corpus Inscriptionum Latinarum. — Berlin, 1865.

— Inscriptiones Hispanie christiane.

— La Arqueología en España. — Barcelona, 1888.

— Monumenta linguae ibericae. — Berlin, 1893.

— Monumentos epigraficos de las islas Baleares. (Bol. R. A. de la H., XIII.)

— Mosaico di Barcellona raffigurante ginocchi circensi. (Bolletino dell'Istituto Archeologico. — Roma, 1860.)

IBARRA, El Cristianismo en Ilici. (Revista de la Asociación Artístico-Arqueológica Barcelonesa; Barcelona, 1903-1905, IV.)

— Antigua Basílica de Elche. (Bol. R. A. de la H.)

INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS, Les pintures murals catalanes. Fasc. I, Pedret. — Barcelona, 1907.

JULI CÆSAR, Commentaris.

JUVENAL, Satires.

LABORDI, Voyage pittoresque et historique de l'Espagne. — Paris, 1806.

LAURENTE, Historia eclesiastica de España. — Barcelona, 1855.

LAMPELIZ, Historia de la Arquitectura cristiana española. Extracto de las lecciones, etc. (Arquitectura y Construcción; Barcelona, 1901 y 1902.)

— Historia de la Arquitectura cristiana española en la Edad Media. — Madrid, 1908.

— Notas sobre algunos monumentos de la Arquitectura cristiana española. — Madrid, 1901.

LAUBRIER, Mosaïques chrétiennes des îles Baléares. (Bulletin Monumental, VII.)

LE BLANC, L'épigraphie chrétienne en Gaule et dans l'Afrique romaine. — Paris, 1890.

— Étude sur les sarcophages chrétiens antiques de la ville d'Arles. — Paris.

— Les sarcophages chrétiens de la Gaule. — Paris.

LECLERCQ, Manuel d'Archeologie chrétienne, depuis les origines jusqu'au VIIIe siècle. — Paris, 1907.

LA LLITA, Excursió a Caldes de Malavella i Annari de la Associació d'Excursions catalana; Barcelona, 1881.)

I. Arquitectura románica a Catalunya

- MARTEL, G. — *Épigraphes de la Gaule au sixième siècle.* — Paris, 1877.
- MARTEL, G. — *Catálogo de los objetos que la comisión de monumentos históricos y artísticos de la provincia de Barcelona tiene reunidos.* — Barcelona, 1878.
- MARTEL, G. — *Marce Hispanica.* — Paris, 1868.
- MARTEL, G. — *Les premiers églises chrétiennes en Espagne moyen âge.* 1902, II serie, t. VI.
- MARTEL, G. — *Epigrammatum.*
- MASS, J. — *Mémoires de la société des antiquaires de l'orient.* Vol. XXIV, 1907.
- MAURIN, J. — *Dictionnaire des antiquités chrétiennes.* — Paris, 1877.
- MAURIN, J. y PÉSA, A. — *Apuntes arqueológicos.* — Barcelona, 1879.
- MAURIN, J. — *Éléments d'Archéologie chrétienne.* — Paris, Roma, 1903.
- MAY, J. — *Essays historiques sobre Manresa.* — Manresa, 1882.
- MAY, J. — *Historia crítica de España.* — Madrid, 1800.
- MAYANS Y SIBREROS, J. — *Annari de la Associació d'Excursions Catalana.* — Barcelona, 1883.
- MAYANS, J. — *Topografía arqueológica ante-romana.* — Madrid, 1906.
- — — *Las excavaciones de Numancia.* («Cultura Española», Madrid, 1906).
- MEMBRICACERRA, J. — *Del Mosaico Romano descubierto en el presente año en la heredad «Cancha» (Torre de Bell-Hoch), situada en el llano de esta ciudad.* — Gerona, 1876.
- Memorias de la Real Academia de la Historia. — Madrid.
- MERZINO, F. — *Maestra comacina.* — Milano, 1893.
- MICHEL, J. — *Histoire de l'Art.*
- MICHEL, J. — *FOUR VILLES.* Apuntes históricos sobre Oberdola. («Memorias de la R. A. de B. L. de Barcelona, II»)
- MICHEL, J. — *L'Art Byzantin* («Histoire de l'Art, de Michel»)
- MICHEL, J. — *Les vescontes de Bas en la Illa de Sardénia.* — Barcelona, 1901.
- MICHEL, J. — *L'Art de l'époque barbare* («Histoire de l'Art, de Michel»)
- MISERERE, J. — *Episcopologio de Aich.* — Aich, 1891.
- — — *Monumenta Germanica historica.*
- MISERERE, J. — *Noticias históricas.* — Olot, 1896-1904.
- MORER, J. — *Tarragona antigua y moderna.* — Tarragona, 1894.
- — — *Memoria o descripción histórico-artística de la Santa Iglesia Catedral de Tarragona.* — Tarragona, 1904.
- MORER, J. — *Sant Quirce de Pedret.* «Certamen catalanista de la Juventut Católica», Barcelona, 1887.
- MURZ, J. — *Disertacion histórica sobre el pavimento que se descubrió en Murcia.* (ms.)
- MURZ, J. — *L'Azule de la pierre polie en Espagne. Un camp fortifié préhistorique.* («La Nature, Revue des Sciences», Paris, 1881, IX)
- MURZ, J. — *Ornamentaria del Ebrissanes, de los campos del Llobregat, del Cardener y del Segre.* — Barcelona, 1899.
- MURZ, J. — *Dei ordo Prosoponae.*
- MURZ, J. — *Cartas.*

OVIDI, *Tristium*.

P. P. X., *La Catedral de Tarragona*. (Album monumental de Catalunya, — Barcelona, 1879.)

— D. Paciani episcopi opera que extant. Trad. de Vicens Noguera. — Valencia, 1780.

PAGES Y RUEDA, *Excursió a Caldes de Malavella*. (Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya, — Barcelona, 1894.)

PALAZUELOS (VIZCONDÉ DE), *Santa María de Porqueres*. (Asociación Literaria de Gerona; Girona, 1892.)

PARIS, *Essai sur l'Art et l'Industrie de l'Espagne primitive*. — Paris, 1903.

PILLA Y FONGAS, *Historia del Ampurdan*. — Barcelona, 1883.

PILLICER, *Discurso presidencial de la Asociación Literaria de Gerona*. — Girona, 1893.

— *Estudios histórico-arqueológicos sobre Iluro*. — Matago, 1887.

— *Troballes arqueològiques*. (La Il·lustració Llevantina, I, n.º 4.)

PÉREZ PUJOL, *Historia de las instituciones sociales de la España goda*. — Valencia, 1896.

PERROT ET CHIFFEZ, *Histoire de l'Art dans l'Antiquité*. — Paris, 1898.

PI Y ARIMON, *Barcelona antigua y Moderna*. — Barcelona, 1854.

PITRELLI Y PI Y MARGALL, *España: sus monumentos y artes*. — Barcelona, 1884.

PLINI, *Historia Naturalis*.

PLINI EL JOVE, *Epistolarum*.

PLUTARCH, *De viris illustribus*.

POMONI MELA, *De situ orbis terrarum*. — Paris, 1863.

PONS I CARR, *Libro de las grandezas de Tarragona*. — Lerida, 1572.

PONZ, *Viaje de España*. — Madrid, 1788.

PUIG Y CADAFALCH Y BRUGÉS Y ESCUDEB, *Estudi d'arqueologia arquitectonica sobre el sepulcre romà de Fabara*. — Barcelona, 1892.

— — — *Notes arquitectòniques sobre les esglésies de Sant Pere de Tarrasa*. — Barcelona, 1889.

PUIGGARÍ, *Pintures Murals de Pedret*. — Barcelona, 1889.

PUJADÉS, *Crónica Universal del Principado de Cataluña*.

PUJOL Y CAMP, *La costa Ilergética y las thermas de Calafell*. (Bol. R. A. de la H., VI.)

RADA Y DELGADO, *Museo Universal*. — Madrid, 1862.

— *Coronas de Guarrazar que se conservan en la Armería real de Madrid*. (Museo español de antigüedades; Madrid, 1856, III.)

REBONDO, *Monumentos primitivos de Asturias*.

REINACH, *Le musée chrétienne dans la chapelle de Saint Louis*. (Revue Archeologique, 1903.)

REINAX, *Mission de Phénicie*. — Paris, 1864.

RIASO, *Iglesias de San Miguel, Santa María y San Pedro de Tarrasa*. (Bol. R. A. de la H., XXXII.)

L'Arquitectura romànica a Catalunya

- CHERUEL. — Les antiquités romaines et grecques, trad. de Chernel. — Paris, 1861.
- CHERUEL. — Les Antiquités de Soummetzelchen. — 35 Winkelmünns programm. — Berlin, 1887.
- CHERUEL. — Les Antiquités de — Paris, 1885.
- CHERUEL. — L'origine della architettura Lombarda. — Roma, 1901.
- CHERUEL. — Die antiken Sarkophagenreliefs. — Berlin, 1899.
- CHERUEL. — Del Noguera Pallaresa al Noguera Ribagorçana, Regio del Flaminisoll. — Barcelona, 1907.
- CHERUEL. — FAYON. Voyage pittoresque dans l'ancienne France. — Languedoc.
- CHERUEL. — Santo Maria de Ripoll: informe sobre las obras realizadas. — Barcelona, 1887.
- CHERUEL. — FLOREY. Le Lotran au moyen age, 1877.
- CHERUEL. — Los nombres e importancia de las islas Pitiusas. — Barcelona, 1907.
- CHERUEL. — Historia de España. — Barcelona, 1839.
- CHERUEL. — LA SELVA. La Necropolis de Cabrera. (Memorias de la R. A. de la H.) — Madrid, 1888.
- CHERUEL. — VALLCABRE. Provincia Savoya. Inscripciones y antigüedades del reino de Valencia. (Memorias de la R. A. de la H. — Madrid, VIII.)
- SAGALBA. — Descubrimientos arqueológicos de Puig-Castellar. (Bol. R. A. de B. L. de Barcelona, 1905, V.)
- SALLES. — Consécration de l'église de Saillagouse en 913. Revue d'histoire et d'archéologie du Roussillon, III.
- SALLES. — Y. MONTA. La pintura mígeval catalana. L'art barbre, I. — Barcelona, 1908.
- SALLES. — Etimologia.
- SALLES. — L'ancienne église d'Osseja (en Cerdagne). (Revue d'histoire et d'archéologie du Roussillon, IV.)
- — — La Barousse d'Ilx, Cerdagne française. — Bull. de la Société Agr. Scient. et Litt. de Perpignan, 1905.)
- SALLES. — L. Atrique romaine.
- SALLES. — San Felix de Jativa y las iglesias valencianas del siglo XIII. (Boletín de la Sociedad española de excavaciones. — Madrid, 1903, XI.)
- SALLES. — La mezquita Aljama de Gerloba. — Madrid, 1901.
- SALLES. — Monumentos romanos de Tarragona. — Barcelona, 1885.
- SALLES. — Punicorum.
- SALLES. — Las primeras edificaciones del metal en el sudeste de España. — Barcelona, 1890.
- SALLES. — Pyren. Le val d'Aran. — Barcelona, 1906.
- SALLES. — Geographiconum.
- — — Verdés.
- — — Antigüedades de Valencia.
- — — Historia romana.
— — — Punicorum. — Barcelona, 1905.
— — — Pyren. — Barcelona, 1905.
- — — El B. — El territorio catalana. — Barcelona, 1892.

- TORRES AMAL, Egara y su monasterio de S. Rufo. (Bol. R. A. de la H. — Madrid, XXXIII.)
- TORRES Y TORRENTS, Memorias o apuntes sobre la torre del Breny y Castillo de Balsareny. — (Mem. de la R. A. de B. L. de Barcelona, III.)
- VARRIO, De re rustica.
- VILLAZQUÍZ, Lecciones sobre la Arquitectura árabe. (Boletín de la Institución libre de enseñanza. — Madrid, 1900.)
- VINCENTI, Storia dell'arte italiana.
- VIVAL, Guide historique et pittoresque dans le département des Pyrénées Orientales. — Perpinya, 1899.
- VIVAL, Etude historique et archéologique. — Perpinya, 1887.
- VILAPLANA, Descubrimiento de un sepulcro romano en Corbiús (Lerida). (Revista de la Asociación Artístico-Arqueológica Barcelonesa, III.)
- VILLANUEVA, Viaje literario á las iglesias de España.
- VITRUVI, De Architectura.
- VOGÜE, Syrie centrale. — Paris, 1865-77.

INDEX ANALÍTIC

- Abadesos (Sant Joan de les). V. Sant Joan de les Abadesos.
- ABDALA ABDERRAHMAN. V. ABDERRAHMAN III.
- ABDERRAHMAN I, califa de Cordoba, 333, 344, 347, 361, 364.
- ABDERRAHMAN II, califa de Cordoba, 364.
- ABDERRAHMAN III, califa de Cordoba, 144, 392.
- ABELLION, 244.
- ABEN-ADHARI, escriptor del Marroch, 344.
- Adasalindo, V. Castro Adasalindo.
- Ador; *villa*, 135, 137.
- Adraent, 405.
- Adrall, 405.
- ADRIÀ, 200.
- Adriàtic, 261, 298, 337, 351, 418.
- AEMILIUS SEVERIANUS, minügraf, 101.
- AETHON, 79.
- Afracisco. V. Sant Miquel d'Afracisco.
- AFRANIUS, 145.
- Africa, 14, 25, 27, 29, 49, 169, 171, 225, 232, 240, 259-261, 267, 270, 272, 289, 290, 296-299, 313, 396, 415, 418.
- AGAMENON, 59.
- AGATHOPTS, libert, 96.
- Agda, 409.
- Ager (collegiata d'), 83, 268, 398; — *sarcophagi*, 83; — *torre romana*, 148.
- Agriçento, 70.
- Agilagers; V. Argilagers.
- Agriçento; *tomba de Therou*, 70.
- AGRIPPA, 200.
- AIRTIS (temple d'), V. Maho.
- AIMOIS, historiador, 262.
- Ainet de Bosan, 409.
- Aire, 410.
- Aix, 93, 328; — *baptisteri*, 328.
- Aja, 407.
- Ajux, 60.
- Alacant, 75, 293, 340, 396.
- Alaó, V. Santa Maria d'Alaó.
- ALABICH, comte d'Empuries, 304.
- ALASTOR, 79.
- Alb, V. Alp.
- Albano, 70, 113, 188; — *temple de Júpiter*, 188.
- Albelda, 366.
- Albenga, 69, 70, 323, 325; — *sepulcre*, 69, 70; — *baptisteri*, 323, 325.
- Albi, 409.

- A. C. Cap. — 1. 1. V. Merida.
 A. C. C. — 79, 105.
 A. C. C. — V. A. C. C. C.
 A. C. C. C. — 99.
 A. C. C. C. C. — 23, 261, 302.
 A. C. C. C. C. — V. A. C. C.
 A. C. C. C. C. C. — 379, 390.
 A. C. C. C. C. C. C. — 366.
 A. C. C. C. C. C. C. — 296.
 A. C. C. C. C. C. C. — 400.
 A. C. C. C. C. C. C. — 407.
 A. C. C. C. C. C. C. — V. A. C. C.
 A. C. C. C. C. C. C. — By Ahmed Ibn Moham-
 med U. M. Makkari.
 A. C. C. C. C. C. C. — 364, 382.
 A. C. C. C. C. C. C. — Bisbe d'Elna, 309.
 A. C. C. C. C. C. C. C. — comtesa de Barcelona, 393,
 392.
 A. C. C. C. C. C. C. C. — 241.
 A. C. C. C. C. C. C. C. — 409.
 A. C. C. C. C. C. C. C. — 400.
 A. C. C. C. C. C. C. C. — 407.
 A. C. C. C. C. C. C. C. — 13, 21, 25, 179, 229.
 A. C. C. C. C. C. C. C. — 398.
 A. C. C. C. C. C. C. C. — 164.
 A. C. C. C. C. C. C. C. — 400.
 A. C. C. C. C. C. C. C. — V. C. C.
 A. C. C. C. C. C. C. C. C. — batalla de les , *relleu* V. Tar-
 ragona.
 A. C. C. C. C. C. C. C. C. — *termes*, 125, 131, —
resaca romana, 412.
 A. C. C. C. C. C. C. C. C. — V. Arles — Capua, Merida,
 — Nemes-Pola-Roma, Tarragona, Ve-
 — Roma.
 A. C. C. C. C. C. C. C. — 94.
 A. C. C. C. C. C. C. C. C. — 12, 393.
 A. C. C. C. C. C. C. C. C. — 406.
 A. C. C. C. C. C. C. C. C. C. — V. Vall d'Aneu.
 A. C. C. C. C. C. C. C. C. C. — V. Nansa.
 A. C. C. C. C. C. C. C. C. C. — 238, 239.
 A. C. C. C. C. C. C. C. C. C. — 12.
 A. C. C. C. C. C. C. C. C. C. C. — 493, 494, 495. — Anbura-la
 — 495.
 A. C. C. C. C. C. C. C. C. C. C. — 361.
 A. C. C. C. C. C. C. C. C. C. C. — 467.
 A. C. C. C. C. C. C. C. C. C. C. — 497.
 A. C. C. C. C. C. C. C. C. C. — 407.
 A. C. C. C. C. C. C. C. C. C. — 407.
 A. C. C. C. C. C. C. C. C. C. — 405.
 A. C. C. C. C. C. C. C. C. C. — 405.
 A. C. C. C. C. C. C. C. C. C. — V. Aus.
 A. C. C. C. C. C. C. C. C. C. C. — 13, 179, 242, 413.
 A. C. C. C. C. C. C. C. C. C. — 407.
 A. C. C. C. C. C. C. C. C. C. C. — 399.
 A. C. C. C. C. C. C. C. C. C. C. — V. Aja.
 A. C. C. C. C. C. C. C. C. C. C. C. — *tombes prerromanes*, 16.
 A. C. C. C. C. C. C. C. C. C. C. C. — arquitecte, 261.
 A. C. C. C. C. C. C. C. C. C. C. — 410.
 A. C. C. C. C. C. C. C. C. C. C. C. — 23, 70, 261.
 A. C. C. C. C. C. C. C. C. C. C. C. — 70, 178, 180, 225, 227, 266.
 A. C. C. C. C. C. C. C. C. C. C. — 191.
 A. C. C. C. C. C. C. C. C. C. C. C. — V. Altes.
 A. C. C. C. C. C. C. C. C. C. C. C. — 129.
 A. C. C. C. C. C. C. C. C. C. C. C. — 43, 58, 139.
 A. C. C. C. C. C. C. C. C. C. C. C. C. — V. Via Appia.
 A. C. C. C. C. C. C. C. C. C. C. C. C. C. — V. Caldes de Mala-
 vella.
 A. C. C. C. C. C. C. C. C. C. C. C. C. C. — V. Barcelona, Ibiça, Meri-
 rida, Nîmes, Roma, Sagunte, Segó-
 via, Tarragona, Valencia.
 A. C. C. C. C. C. C. C. C. C. C. C. C. C. — V. Caldes de Malavella.
 A. C. C. C. C. C. C. C. C. C. C. C. C. C. C. — 23, 325; — *baptisteri*, 325.
 A. C. C. C. C. C. C. C. C. C. C. C. C. C. — 59.
 A. C. C. C. C. C. C. C. C. C. C. C. C. C. C. — V. Caldes de Malavella.
 A. C. C. C. C. C. C. C. C. C. C. C. C. C. C. C. — 339, 340, 411, 415; — *capitol*,
 411 — *Santa Maria*, 415.
 A. C. C. C. C. C. C. C. C. C. C. C. C. C. C. — 25, 36, 48, 243, 259, 282, 409.
 A. C. C. C. C. C. C. C. C. C. C. C. C. C. C. — 267.
 A. C. C. C. C. C. C. C. C. C. C. C. C. C. C. — V. Adraent.
 A. C. C. C. C. C. C. C. C. C. C. C. C. C. C. — 244, 400.
 A. C. C. C. C. C. C. C. C. C. C. C. C. C. C. — V. Vall d'Aran.
 A. C. C. C. C. C. C. C. C. C. C. C. C. C. C. — 409.
 A. C. C. C. C. C. C. C. C. C. C. C. C. C. C. — 407.
 A. C. C. C. C. C. C. C. C. C. C. C. C. C. C. C. — V. Aransa.
 A. C. C. C. C. C. C. C. C. C. C. C. C. C. C. C. C. — *urnes cineraries*,
 88, 243-246.
 A. C. C. C. C. C. C. C. C. C. C. C. C. C. C. C. — 405.
 A. C. C. C. C. C. C. C. C. C. C. C. C. C. C. C. C. — V. Arsegnell.
 A. C. C. C. C. C. C. C. C. C. C. C. C. C. C. C. C. C. — V. Arcavell.
 A. C. C. C. C. C. C. C. C. C. C. C. C. C. C. C. C. C. — V. Vall d'Arques.
 A. C. C. C. C. C. C. C. C. C. C. C. C. C. C. C. C. C. C. — V. Bara, Caba-
 nes, Martorell, Roma, Saint Chamaas.
 A. C. C. C. C. C. C. C. C. C. C. C. C. C. C. C. C. C. C. C. — V. Boada, Cor-
 dober, Elms, Fonollar, Girona, Hor-

- nja, IX, Marquet, Masote, Olérdola, Osoja, Podpet, Porquerres, Sant Felin de Guixols, San Juan de Baños, San Miguel de Escalada, Toledo; *Biblia de Roda, Biblia de S. Isidor de León, Códice Emilià, Códice Vigilà, Códice de la Biblioteca Nacional, Homilies de Beda, Liber tendorum*.
- Ardevol, 403.
- Arclate, V. Arles.
- Ares, V. Arp.
- Ares funeraries*, V. Barcelona, Tarragona.
- Arfa, 405.
- Argelagner de la Pedra, 406.
- Argelers, 381.
- Argelia, 172, 298.
- Argilers, V. Argelagner de la Pedra.
- Argólida, 59.
- Argollà, 405.
- Arjógo (vall d'), 253.
- ARISTÓTEL, 407.
- Arles, 23, 25, 93, 99, 107, 108, 172, 173, 192, 212, 252, 253, 270, 271, 273, 283, 284, 288; — *Aliscamps*, 270, 271; — *anfiteatre*, 107, 108, 172, 173; — *muscu*, 253, 273, 284; — *teatre*, 99, 172, 192, 212.
- Arles del Tech, (monestir de Santa Maria), 121, 110, 111, 113; — *Sant Pere*, 113; — *sarcòfecs*, 284, 279. — *termes*, 125, 113.
- Armenia, 361.
- ARNAU, abat de San Felin de Guixols, 386.
- Arolas, 112, 113. V. Arles del Tech.
- Arp, 405.
- Arsegnell, 407.
- ARTEMISA, 58, 59.
- Arulas, V. Arles del Tech.
- Arulense (monestir), V. Arles.
- Arxius, V. Barcelona, Castellbo, Madrid, Perpinyà, La Pobla de Llet.
- Asnet, V. Ainet de Boson.
- Asnur, V. Asnurri.
- Asnurri, 405.
- Aspaa, 406.
- Assia, 27, 49, 298, 337.
- Assia Menor, 186, 396.
- Assiria, 298.
- Assis (temple d'), 200.
- Assou, V. Arfa.
- Assor, V. Sorpe.
- Assua, V. Vall d'Assua.
- Astall, 407.
- Asturies, 40, 396.
- Atenes, 7, 23, 79, 185, 193. — *Acropolis*, 190, 193; — *nours*, 16; — *temple de Jupiter Olímpich*, 185.
- ATHANAGILDO, 346, 348.
- ATHYA, 409.
- Atiso, 162.
- Auca, 301.
- Auch, 410.
- AUGUSTINUS HOMI SENO, 35.
- AUGUST, 44-48, 51, 53, 57, 82, 110, 113, 182, 188, 190, 191, 197, 198, 200, 207-209, 223, 229, 240, 241, 253, 275; — *arch triantal y palau*; v. Tarragona; — *temples*; v. Barcelona, Tarragona, Vienne.
- Aurelia, V. Via Aurelia.
- Ausa, Ansona, V. Viel.
- AUSONI, gramatic, 21, 23, 25.
- Auvergne, 409.
- Auxerre (concili d'), 336.
- Avinyo, 284, 410.
- Avisa, V. Via.
- Avoldo, V. Aja.
- Aye, 202.
- Ayguaviva; *sepulcre romà*, 74.
- BARA, esclau, 52.
- BABUANCUS, abat, 112.
- BACO, 63, 231; — *temple*, v. Muxvedro.
- Baeneco; *ninteo*, 325.
- Badalona, 21, 48.
- Betulo, V. Badalona.
- Bagazano, V. Bagà.
- Bahem, 408.
- Balaminite, 407.
- Balient, V. Balent.
- Baix Arago, 62.

I Arquitectura romànica a Catalunya

- Banyoles, V. V. 157.
- Banyoles, 18, 31, 105, 242, 244, 249, 300.
- Banyoles, 342.
- Banyoles, s. V. Banyoles.
- Banyoles, 270.
- Banyoles, 305.
- Banyoles, V. Banat.
- Banyoles, V. Santa Comba de Bande.
- Banyoles, V. Banyeres.
- Banyoles, 406.
- Banyoles, monestir de Sant Esteve de 411, 414.
- Banyols, 284.
- Bañes, V. Baños.
- Bañes, V. San Juan de Baños.
- Bastarçols, V. XIX. Allenda, Aquileia, C. Arhale, Constantinoble, Évora, Uziza, L'oriental, Fregis, Kalat, Somaia, Marab, Marab, Noceira, Pompeya, Ravenna, Riez, Roma, Terrassa, Torcello, Verona.
- Bata, arxibisbe, 39, 55, 89, 90, 92, 183, 210.
- Barcelona, 9, 17, 21-24, 27, 28, 31, 32, 37, 41, 45, 48, 56, 78, 79, 87, 89, 95, 96, 111, 118, 121, 126, 133, 134, 147, 147-150, 153, 154, 155, 159, 190, 192, 193-195, 171, 181, 183, 191, 192, 197, 204, 208, 209, 211, 213, 215, 220, 221, 227, 229, 230, 232, 233, 234, 254, 254, 259, 263, 273, 280, 288, 293, 299, 303, 306, 308, 319, 325, 327, 328, 344, 346, 348-354, 356-358, 382, 392, 410, 418. — *apud iuste roma*, 144. — *arcs cineraries*, 74, 76. — *Arxiu de la Catedral d'Àvila*, 379, 393, 41. — *La gran catedral*, 393, 41, 44. — *Cartulari dels Capítols del Val's*, 382. — *Arxiu de la Diputació*, 42, 117, 152, 154. — *Arxiu de la Catedral*, 133. — *basilica de Santa Coloma*, 375. — *basilica de Santa Eulària*, 393. — *Centre Excursionista de Catalunya*, 41, 46. — *capítols cineraris*, 288. — *Arxiu d'Enllaç Catalans*, 61, 370, 379, 390, 402, 409. — *Junta de Fes*, 22, 139, 154, 156, 184, 188, 215, 219, 220, 258. — *monestir de la Fusa*, 393, 402. — *Mont Tabor*, 162, 208, 348, 350. — *Mont Tabor*, 162, 164. — *mosaics romans*, 118-121, 163, 223, 225, 227, 229, 232. — *muralla romana*, 23, 27, 147-150, 152-154, 159, 183, 212, 214. — *Museu arqueològic provincial de Sta. Agueda*, 23, 27, 31, 41, 45, 60, 74, 76, 78, 80, 81, 84, 87-89, 95, 97, 99, 105, 112, 119, 134, 146, 181, 191, 192, 197, 199, 200, 203, 204, 208-215, 220, 221, 223, 229, 253, 254, 273, 280. — *Arxiu y Museu de l'Escola d'Arquitectura*, 42, 142, 143, 198, 199. — *Museu Municipal del Parc*, 162, 163, 165, 166, 192, 214, 215, 225, 232. — *Nostra Senyora de la Mercè*, 350, 351. — *portes romanes*, 148, 151, 160. — *Sant Just, catacumbes de*, 267. — *Sant Miquel*, 225, 232, 350-352. — *Sant Pau del Camp*, 322, 344-346, 349, 357. — *Sant Pere de les Puelles*, 149, 353, 354, 356, 357. — *Santa Maria del Mar*, 84. — *Santa Maria del Pi*, 149. — *sarcòfags*, 78-81, 84. — *Sen*, 302, 303, 307, 344, 345, 352. — *temple romà d'August*, 41-46, 171, 197-204, 208, 209, 215, 348. — *urnes cineraries*, 87.
- Barcelonina, V. Barcelona.
- Barçino, V. Barcelona.
- Barguà, 407.
- Bastanià, 407.
- Bastareny, 408.
- Batirriense, V. Bastanià.
- Bausen; *urna cineraria*, 88, 244, 248, 249.
- Bayán, roques del, 360.
- BAYAN, ARMENI, historiador, 262.
- Bayona, 410.
- Bazas, 410.
- Bearn, 410.
- Beix, *Honores*, V. Girona.
- Berxacl, 407.
- Belgica, 48.
- BELGICA, 280.
- Bellera, V. Sant Gens de Bellera.
- Bellones, 401.
- BELMONTES, bisbe d'Elna, 308.
- BELLON, abat de Banyoles, 414.

- Benevívere, V. Sant Martí de Biure.
 BENJAMÍ DE TUDELA, 262.
 Beocia, 185.
 Beron, 405.
 BERENGUER, comte, 412, 413.
 Beremí, V. Bernuy.
 Berga, 368, 393, 410.
 Bergada, 396, 403, 404, 408.
 Bergitanensium, V. Bergada.
 BERNET, bisbe d'Urgell, 388.
 Berros, 409.
 Bescharan, V. Besqueran.
 Beserra, V. Beziers.
 Besqueran, 405.
 Bética, 24-26, 49, 229, 253, 259, 262, 263, 290, 295, 300.
 Beixabé, V. Beixach.
 Béziers, 82, 202, 273, 397, 410; — *Ste. Aphrodise*; *sarcòtech de*, 82.
Bibles; de Sant Isidor de León; v. León.
 — del mariscal Noailles; v. Sant Pere de Roda.
Bibliotèques, V. Madrid, Milan.
 Bielara, (monestir), 262.
 BIELARA, V. Joan de Bielara.
 Bigorre, 410.
 Binobre, 263.
 Bizanci, 259, 262, 289, 290, 415.
 Biscarbó, 405.
 Biterrense, V. Béziers.
 Biterris, V. La Balira.
 Bitreiros, 249.
 Bithynia, 49.
 Blanda, 24.
 Boada (S. Feliu de); *arch de ferradura*, 374-381, 392.
 Bocega, V. Boseja.
 Bocona, V. Biscarbó.
 BOETHIUS, 120.
 BOURNIUS, bisbe de Carpentras, 356.
 Boldís, 409.
 Bolonia, 36.
 Boltanya, 396.
 BOXECÓS, 244.
 Boximomo, prebere, 307.
 Bor, 407.
 Borgonya, 396.
 BORNELL, H, comte de Barcelona, 307.
 Borroso, V. Berós.
 Boseja, 399, 400.
 Bosnia, V. Boseja.
 Bonges, 409.
 Bovilla; *arch*, 413.
 Braçara, V. Braga.
 Braccata, V. Galia Narbonesa.
 Braga, 21.
 Brios; *palau*, 313.
British museum, V. Londres.
 Broca, 407.
 Brullans, 407.
 Burdens, 23, 287, 396, 409.
 Burg, V. Burgí.
 Burgí, 409.
 Burgos, 31.
 Buscarró, 295.
 Buslis, V. Boldís.
 BY AHMED IBN MOHAMMAD AL MAKKARI, escriptor arabiç, 144, 344.
 Cabanes; *arch*, 94.
 Cabeza del Griego, 242, 363; — *basilica visigòtica*, 363.
 Cabo, 406.
 Cabrera de Mataró; *sarcòtech*, 86, — *necropolis*, 271.
 Cabrils, V. Cambails.
 Cafarnaum, 286.
 Cahors, 284, 409.
 CAIUS CALPURNIUS, 39, 51.
 CAIUS CESAR; *monument al*, en el Líbano, 70.
 CAIUS CLAUDIUS, *praefectus tabrum*, 38.
 CAIUS COELIUS, *dumvir*, 162.
 CAIUS EMILI FRATEIN, *praefectus tabrum*, 36.
 CAIUS JULI V. CAIUS JULIUS LICINIANS.
 CAIUS JULIUS LAGER, *arquitecte*, 64.
 CAIUS JULIUS LICINIANS, *praefectus a-brum*, 37, 49.
 CAIUS JULI VERUS MAXIM, *coessar*, 146.
 CAIUS JULI VERUS MAXIMINUS, *emperador*, 146.

- CALES DE MONTBAY, 131, 135.
 Calagurris, V. Caladorna.
 Caldes d'Empúries, 301.
 Caldes de Pinós, 261.
 CALDES, Saorodot, 59, 60.
 Caldegos, 407.
 Caldes d'Estriach, *Torre del encantats*, 12.
 Caldes de Medavolla, 86, 87, 125-130, — *mosaïcs*, 86, 87 — *termes*, 125-130.
 Caldes de Montbany, *termes*, 125-130.
 Caldes, V. Caldes d'Estriach.
 CALGULA, 123.
 CALIXTE, *Baptisteri*, V. Cavallade.
 CALIXTE, *catàcules*, V. Roma.
 Callegos, V. Caldegos.
 Callimoroni, 79.
 Calpurniano, V. Calvínya.
 Calvínya, 405.
 Cambrils, 406.
 CAMPS, 60.
 Camps Catalànichs, 409.
 Camps Sordans, 179.
 Camilla, 406.
 Camilla, V. Camilla.
 Camillo, V. Camillo.
 Camillas, 406.
 Camilo, 406.
 Camillas, V. Camillas.
 Capdepera, 399.
 Capelles, V. Castellós.
 Capella, V. Roma.
 Capità, 23, 191. — *au. teatre*, 191.
 Capolatx, 406.
 Capolatxo, V. Cabo.
 Capolatxo, V. Tolosa.
 CAPUTIA, 28, 123, 189. — *termes*, V. Roma.
 Capussana, 396.
 Capussanense, 397.
 Capussà, 406.
 Capussà, V. Capussà de Cardos.
 Capussà, 406.
 Cardener, 406, 408, 410.
 CARISMAR, 262.
 CARLEMANY, 304, 305, 339, 354, 388, 396, — 399, 400-403, 409, 413, 415.
 CARLEMAGNE, CARLES AUGUST, V. CARLEMANY.
 CARLES III, 91.
 CARLES EL CALVO, 303, 400, 413.
 CARLES EL SIMPLE, 413.
 Carinany, 12.
 Carminin, 405.
 Carmona; *tombes prerromanes*, 16.
 CARONI II, 39.
 Carpentras, 356.
 Carpatania, 308.
 Cartagina, 263, 301.
 Cartaginosa, 259, 262, 263, 290, 295, 300.
 Cartago, 21, 23, 24, 232, 271, 297.
Casa Romana, V. Ador, Calafell, Centelles, Empúries, Marsella, Puig de Cabolla, Tabarca (*mosaïcs* de).
Casale Rotondo, V. Roma.
Cartulari de S. Cugat del Valles, V. Barcelona.
 Casamuniz, V. Carminin.
 Cascata d'Amibal, 413.
 Casserres, 12, 410.
 Castellar, V. Castellar d'en Huch.
 Castell d'Aramprunyà, 12.
 CASTELLÀ I, abat d'Arles del Tech, 412, 413.
 Castella, 396, 391.
 CASTELLANOS, V. CASTELLÀ.
 Castellar del riu, 408.
 Castellar d'en Huch, 407.
 Castellós, 405.
 Castellbó, 386, 388, 405; — *arxiu de la Colegiata*, 388.
 Castellor (Sant Vicens de), 371, 411.
 Castellonense, V. Castellbó.
 Castro Adasandino, V. Roset.
Catacumbes, V. Barcelona, Roma.
 Catalunya, 9, 10, 23, 27, 31, 33, 34, 41, 46, — 58, 62, 70, 86, 126, 135, 139, 145, 159, — 178, 183, 190, 209, 215, 238, 246, 251-254, — 261, 263, 267, 273, 275, 284, 286, 288, 299

- 301, 324, 328, 359, 367, 392, 394, 396, 398, 402, 403, 409.
- Catania, 23.
- CAFO, 17, 152.
- CAPULUS, 25.
- Caunus, 31.
- Cavallera, 407.
- CAYO V. CAUS.
- Cazaned, V. CAIXANS.
- Cazloma; *estela*, 241.
- CECILIA METELA, *mausoleu*, V. ROMA.
- CECILIANUS, 121.
- Celtiberia, 31.
- Cementiris*, V. Arles, Barcelona (*catacumbes de Sant Just*), Cartago, Empúries, Pisa, Roma, Salakta, Taparura, Vieme.
- Centelles, 135-137, 236, 238; — *mosaich* 136, 137, 236, 238; — *villa* 135-137.
- Centelles, V. Sant Andreu de Trespons.
- Centre Excursionista de Catalunya*, V. Barcelona.
- Cercheda, 405.
- Cerchs, V. Sant Andreu de Serchs.
- Cerdaniola, V. Cerdanyola.
- Cerdanya, 388-390, 403, 404, 407, 410.
- Cerdanyola (S. Julià de), 408.
- CERES, 78-80.
- Ceret, 379.
- Cerro de los Santos, 242.
- Cerrubio, V. Querubi.
- Cervo, 409.
- Cesarea, 225.
- CESSAR, V. JULI CESSAR.
- CESSARI, abat de Sta. Cecília de Montseprat, 307.
- Cesarangusta, V. Saragoça.
- Ceuta, 289, 417.
- Cevennes, 25.
- Cheros albos, V. Queralls.
- CHERSUPTON, 50.
- Chexans, V. Caixans.
- CHUSDASVINDUS, 362.
- CHILDEBERT I, 262.
- CIBELES, 118, 121, 237.
- CICERÓ, 247, 252.
- Cinca, 404.
- Cincto, V. Cínt.
- Cippus*, V. Coserans, Henchiz, Zerdan, Luchón.
- Circus*, V. Barcelona (*mosaichs*), Bovi-llo, Girona (*mosaichs*), Itàlica (*mosaich*), Lyó (*mosaich*) Roma, Sagunte, Tarragona.
- CISOTEN, 244.
- CISSOBON, 244.
- Cividale; — *baptisteri de Calisto*, 354, 355, 357, 358; — *El Duomo*, 354, 355; — Sant Martí de, 357.
- Civis, 405.
- Civitas Consonarum, V. Coserans.
- Civitas Convenarum, V. Comínges.
- Cíviz, V. Cíviz.
- CLAUDI, emperador, 119.
- CLAUDI, escriptor, 79.
- CLAUDI SATURNINO, picapedrer, 38, 85.
- CLAUDIUS, V. CLAUDI.
- CLEMENT I, papa, 354.
- CLIMENI, 56.
- CLYTEMNESTRE, 59.
- CLODIA CAMILLA, 38.
- CLODOVEO, 409.
- Clunij (museu de), V. París.
- Clusa, V. Sant Roma de La Clusa.
- CNEU SCIPIO, 19 V. Escipion.
- Codinet (S. Climent de), 399, 402.
- Colonia Tarracónense, 39.
- Colosseum* ó *Amfiteatre Flavi*, V. Roma.
- Columbaris*, V. Tarragona, Vilarrodona.
- Coll de Nargó, 406.
- Collüre, 301.
- Collserola, 144.
- Comínges, 243, 410; — *esteles y urnes cineraries*, 243.
- Como, 180.
- COMODO, 53, 200.
- Confluent, 405.
- Conjuneta, 405.
- CONSTANTÍ, 56, 180, 260, 300, 325, 350; — *arch.* V. Roma.
- Constantinoble, 23, 261-263, 298, 313, 323, 325, 336, 352; — *baptisteri de Sta. Sofia*

- 25, 25 — 8. — *See* *of Barsa*, 352.
 — *See* *of* *Sarag*, 261, 262, 298, 313, 323, 331.
 CAIXA, *monastir d'Egipte*, 313.
 CAIXA, *de* *Reig d'Egipte*, 313.
 CAIXANTUS, *Tarraconensis*, 56, 72, 183.
 CAIPIUS, *monument tumulari*, 64, 68, 165, 178, 180.
 CAIROZA, 289.
 CAPODATE, V. CARPOISE.
 CORDOBA, 21, 145, 217, 220, 262, 300, 302, 319, 344-347, 361-364, 366, 367, 392, 410, 416. — *basilica de Sant Vicenç*, 362. — *Mozquita Cathedral*, 217, 220, 344-347, 361-364, 366, 367, 416.
 CORINTE, 190.
 CORNELII, 71, 72.
 CORNELIA, 30.
 CORNELIANA, V. CORNELLANA.
 CORNELIANUS, 30.
 CORNELIUS SILVANUS, 57.
 Cornellana, 406.
 CORPE, V. LA QUART.
 CORPES, 406.
 CORSES, *mosaich*, 322.
 CORTALLO, V. CORTAS.
 CORTAS, 407.
 Cortida, 406.
 COSE, 15, 19.
 COSEGRANS, 76, 243, 410. — *vippus, esteles murals enclavades*, 76, 243.
 Coselanna, 89.
 Costa de l'Elevant, 161, 220.
 COSTANS, *arquitecte*, 185.
 COSTO, V. COLLINET.
 COUSGRANS, V. COSEGRANS.
 COTES, V. PLA D'AMORÀ, VALL DE SERVES.
 COUENON, 36.
 COUÏ, 21.
Criste de la tau, *El*, V. TOLEDO.
 COUÏC, 363.
 COUÏRA, *Sant Quirze de*, 411.
 COUÏZANS, V. CORPES.
 COUÏZ, V. LA QUART.
 COUÏZIC, V. CORTIDA.
 COUÏZON, V. COUÏ.
- CUXA, *monastir de Sant Miquel*, 410, 414.
 — *eclesia Sancti Germani*, 414, 415.
 CUXANENSIS, V. CUXA.
 CAXINLOSA, *villa de Wilfrot I; (lapida)*, 353, 354, 358.

 DACIA, 29, 37.
 DALMACIA, 271.
 DAMASCH, 337, 361, 398. — *temple romà*, 337.
 DANIEL, 273, 286.
 DANT, 247.
 DARMACOLLECTA, V. VALLSABOLLERA.
 DAX, 410.
 DELFINA, 197.
 DELOS, 193.
 DENIA, 280, 290, 296, 297, 418. — *lapida sepulcral en mosaich*, 296, 297.
 DERTOSA, DERTUSA, V. TORTOSA.
 DIASA, 50, 78, 81, 173. — *temples*, V. EFESO, ROMA.
 Digne, 410.
 DIODOR DE SICILIA, 18.
 DIOMIDES, 59.
 DIOS CASI, 31.
 DIOSCARES, 119.
 DOMERA, 191.
 DOMÈS, bisbe d'Elna, 308.
 DORRES, 407.
 DOSIUS, 161.
 DUARRIA, V. DORRES.

 Ebro, 24, 259, 262, 308.
 EBUSUS, V. HÏGA.
 EFESO, 50, 185, 193, 261. — *temple de Diana*, 50.
 EGAD, V. EGAT.
 EGARA, V. TARRASSA.
 EGAT, 407.
 EGIPTE, 240, 261, 292, 298, 313, 396.
 EGUALS, V. GUILS DE CERDANYA.
 ELSICUS, 35.
 El Vilur, *torre*, 167, 168.
 ELNA, V. ELNA.
 ELISA, 59.
 ELBUSUS, 79, 80.

- Elina, V. Alenyà.
 Elins, V. Alins.
 Elins (Santa Cecília de), 386, 389, 391, 393, 405; — *Arch. de ferradura*, 386, 387, 391.
 Ellar, 407.
 Elna, 301, 308, 309, 410, 412, 413, 417; — *Sèn*, 308, 309; — *sarcòfecs*, 282, 287, 288, 308.
 ELIPIUS, bisbe d'Osea, 306.
 Els Bullidors, 126.
 Elvira, 300.
 Eluro, V. Mataró.
 Elx, 253, 260, 269, 289-291, 295, 297, 298, 318, 336, 417, 418; — *basílica* 290, 293, 297, 336, 417, 418; — *mosàich cristià*, 289, 292.
 EMERIGO, bisbe, 307.
 Emeso, 70.
 EMIETRI, 366.
Enllià, colíe, V. Sant Millan de la Cogolla.
 Emon, filla de Wifret I, 411.
 Empuries, 10, 12, 18, 21, 22, 30, 41, 56, 59, 74, 86, 139, 152, 158-162, 166, 168, 173, 178, 183, 185, 186, 188, 192, 215, 221-223, 227, 228, 232, 233, 251, 257, 264-268, 270-273, 275, 276, 282, 297, 299, 301, 304, 410; — *casa romana*, 139; — *cementiri cristià*, 257; — *convent dels Serpites*, 154; — *enterraments*, 268-270; — *moll del port*, 162; — *monument funeràri*, 74, 171; — *mosàichs romans*, 58, 59, 222-224, 227, 228, 232, 233; — *mosàich del sacrifici d'Ifigenia*, 58, 59, 227; — *muralles romanes*, 21, 22, 57, 156, 173; — *porta romana*, 154, 156, 157, 161; — *portichol*, 276; — *Sant Martí*, 276, 304; — *sarcòfecs*, 86, 271, 272, 276, 277, 282; — *Sèn*, 304; — *temple de Serapis*, 56.
 Encamps, 405.
 Encap, V. Encamps.
 EPAMINONDAS, 185.
 Ephesso, V. Efeso.
 Er, 407.
 Erix, 21.
 ERMI MIRO, monjo, 307.
 ERMENGARD, comtesa d'Empuries, 305.
 ERMIES CRIÒFOR, 276, 277.
 ERMESINDIS, comtesa de Barcelona, 303.
 ERODIANO, 200.
 ERPON SALOMON, bisbe, 412, 413.
 ERVILO DEODENOTA, 307.
 Escalabis, 263.
 Escalada, V. Sant Miquel d'Escalada.
 ESCIPÍO BARRATUS, 185; — *tomba*, v. Roma.
 ESCIPÍO (Cuen y Publí), 20, 21, 70, 151, 185; *tomba dels Escipions*, V. Tarragona.
Escola d'Arquitectura de Barcelona, V. Barcelona.
 ESCULAPI, *temple*, V. Pompeya.
 Espanya, 10, 16, 21, 24-28, 31, 36, 38, 40, 96, 103, 141, 151, 169-171, 180, 209, 217, 225, 240, 242, 247, 248, 252, 253, 257, 259-262, 267, 272, 282, 288, 290, 297-300, 306, 339, 356, 361, 363-365, 379, 393, 398, 410, 415, 417.
 Esparta, 59.
 Espelunca, 406.
 Espinalbet, 408.
 Espolla, 12.
 Espot, 409.
 Essera, 404.
 Estagel, 260.
 Estamarin, 405.
 Estayar, 407.
Esteles, V. Almozar, Bausen, Calzona, Comminges, Coserans, León, Madrid, Mértola, Palencia, Palma, Tolosa.
 ESTEVE, *presbíter*, 302.
 Estoll, V. Astall.
 ESTRABÒ, 24, 154, 156, 158, 159.
 ESTRASSBOURG, 167.
 Etrúria, 17, 185.
 EUDES, *pintriv*, 364, 366.
 EUFRONI, 96.
 EURICH, 259.
 EURÍPIDES, 186.
 EUPOA, 24, 239, 247, 260, 335, 365, 418.
 EUSEBI, 56.

- FERRER, S., 391, 201, 37, 121.
 FERRER, S., 275.
 FERRER, S., *establiment basílica de Sant Miquel*, 327.
 FERRER, S., monestir d', 410.
 FERRER, S. V., Sant Miquel d'Évoleis.
 FERRER, V., 149.
 FERRER, V., Sureda.
 FERRER, V., 285.
 FERRER, V., Sorribes.
 FERRER, V., *baptisteri de Sant Jordi*, 323, 327.

 FERRER, *sepulcre*, 62-65, 171, 172, 181, 189, 191, 196.
 FERRUS MAXIMUS, consul, 185, 188.
 FERRUSO, 396.
 FASSO, *basílica*, V., Roma.
 FAUZY, 410.
 FAYA, 406.
 FELICE I de França, 388.
 FELIX i CUGELL, 394.
 FONOLLAR, V., Fonollar.
 FONOLLA, 296.
 FERRAS I de Castella, 366.
 FERROJA, 405, 408, 409.
 FERRUCOSTO, *torre romana*, 467.
 FÉZOLS, 408.
 FIGOLI BIZANCI, 151.
 FIGULUS CACILIANUS, 85.
 FIGUÉS II, 390, 401, 404, 409.
 FIGUÉS, *amfiteatre*, V., Roma.
 FIGUERUJA, 122.
 FIGUÉS, 239.
 FLORENCIA, *baptisteri de Sant Joan*, 325.
 FLORENTINO, 408.
 FLORENT, 152.
 FLORENT, 299, 390.
 FONOLLAR, San Martí de, 379, 380, 381, 385, — *arcada terradura*, 389.
 FONS, *romana*, V., El Vilar de Reus.
 FONS i COSTA, Francfort sur le Mein, — *Hilgenrath*.
 FONS, S. E., 340, — *temple*, V., Roma.
 FONS, S. E., — *temple*, V., Roma.
 FONS, S. E., 243, 239, 261, 273, 287, 327, 338, 340, 349.
 FRANCFORT sur le Mein, 467.
 FRASCATI, 163.
 FRIBOLUS, 395.
 FROXA, 406.
 FREJUS, 407, 327, 410; — *baptisteri*, 327.
 FRIGIA, 40.
 FRONTINO, bisbe de Barcelona, 303.
 FRONTINIANO, V., Frontinya.
 FRONTINUS, historiador romà, 141.
 FRONTINYA, 408.
 FRUJA, 397.
 FULLONICA, V., Fonollar.
 FUSCO, antiga, 122, 123.
 FUSTANYA, 407.
 FUSTINIANO, V., Fustanya.

 GABARROS, 407.
 GALAT, 291.
 GALICIA, 49.
 GALERIAS, abat d'Olerdola, 384.
 GALIA, Les Galies, 23-25, 44, 48, 170, 179, 198, 261, 252, 259, 267, 272, 282, 283, 288, 299, 418.
 GALIA Narbonesa, 27, 26, 39, 217, 253, 259, 283.
 GALICIA, 211, 300.
 GALICIANA, V., Galicia.
 GALLIGANS, 344.
 GARAMOS, V., Gramos.
 GARD (pont de), V., Nîmes.
 GAREXAR, V., Greixa.
 GARIN; *urnes cineraries*, 243.
 GARDIHANE, V., Guardiola.
 GAROMA, 25, 243.
 GAUSACH, 88.
 GAZBIERTS, comte, 305.
 GAVARRO, V., Gavarros.
 GAUSACH; — *urnes cineraries*, 248.
 GAYA, 63, 89.
 GEP, 407.
 GERI, V., Gep.
 GERMINY, 340.
 GERUL, V., Geruli.
 GERUNDA, V., Girona.
 GERUNDOLA, V., Gironella.
 GERUNDENSIS, V., Girona.

- Germania, 36.
 Gerri (monestir de), 399.
 Gestabiensis, V. Gistain.
 Gexandan, 409.
 GÍAFAR, 392.
 Gília, 308.
 Girona, 14, 15, 22, 30, 57, 72, 78, 79, 82, 86, 87, 98, 118, 120, 146, 166, 185, 186, 188, 192, 221, 230, 251, 253, 257, 263, 264, 268, 274, 276, 280, 281, 283-286, 300, 301, 303, 304, 305, 344, 379, 393, 410, 411, 419; — *Homilies de Beda*, 393, 419; — *mosàich roma*, 118, 120, 230; — *muralles prerromanes*, 14, 15; — *musseus*, 22, 30, 87, 98, 185, 186, 188, 192, 221, 251, 253, 257, 264, 276; — *Sant Daniel*, 303; — *Sant Felip*, 77, 78, 80-82, 166, 274, 275, 278, 280, 283-286, 303, 393, 419; — *sarcòfchs*, 77, 78, 80-82, 86, 87, 166, 274, 275, 278, 280, 283-286, 303; — *Seu*, 303, 344, 364; — *urnes cineraries*, 87.
 Gironella, 498.
 Girult, 407.
 Gistain, 404.
 Gloane, V. Olyan.
 GODLMAR, bisbe de Narbona, 305.
 GONDENARTS, bisbe de Girona, 394.
 Gosas, V. Gosol.
 Gosol, 408.
 Gottinguen, 14, 22.
 Grado, V. Santa Maria de Grado.
 Gramos, 405.
 Granada, 363.
 Gran Bretanya, 49.
 Grècia, 16, 49, 60, 110, 240, 252, 262.
 GREGORI IV, 354, 357.
 Greixa, 407.
 Guadalquivir, 262.
 Guadiana, 262.
 Guardia, 406.
 Guardiola, 408.
 Guarrazar, 357.
 GUMISLE, abat de Ripoll, 414.
 GUERRI el Pilos, V. Wifreit.
 Guils de Cerdanya, 407.
 Guils del Camp, 405.
 Guisona, 252.
 Guislabert, bisbe de Barcelona, 352.
 HADEREDUS, abat de Banyoles, 414.
 HAKEM II, califa de Cordoba, 364.
 Hauman Lif; *Sinagoga*, 232.
 Harayo, V. Arados.
 Haupan, 337.
 Hecate, 78.
 HECATEU DE MILLEUS, 24.
 Heiligenberg; *torn*, 167.
 Helenensi, V. Elna.
 Helinse, V. Elins.
 HELIOGABALS, 123.
 Heliopolis; *temple*, 240.
 Helios, 78.
 Henschir Abdel-Basset, 172.
 Henschir-el-Atsch, 294.
 Henschir Zerdan; *cippus*, 341.
 HÉRCULES, 43, 112, 186.
 HERMABESSIÈRE, 413.
 HERMON, 244.
 HERMODORS, 45.
 HIGANO, 148.
 HILARICUS, abat d'Arles del Tech, 413.
 Hispania, V. Espanya.
 Hispania Tarraconense, V. Tarraconense.
 Hix, 407.
 HIXEM II, califa de Cordoba, 364.
 HLEDOU VICI, V. LLUIS EL PIADOS.
 HOMILIES DE BEDA, V. Girona.
 HONOR A VIRI ET; *temple*, V. Roma.
 HONORI, 56.
 Horaci, 186.
 Hopch, 284, 285.
 HORMISDAS, papa, 263.
 Hornija, V. Sant Roman d'Hornija.
 Hur, V. Ur.
 Iberia, V. Espanya.
 Iberus, V. Ebre.
 Içça, 30, 124, 141; — *aqueducte*, 30, 144.
 Ibn Tulun, mezquita de, 364.
 IHSU, GUALIP, escriptor arabièh, 144.

- JORDA, 378, 396; ad — *mosaics de*
l'edifici, 396; — V. Tàrragona.
 JORDA, V. Mataró.
 JORDANA, Rey — *mosaics*, V. Mataró.
 JORDA, V. Lix.
 JORDA, *Reis*, V. Roma.
 JORDANUS, V. Empúries.
 JORDANA d'Estudis Catalans, V. Barcelona.
 JORDANA, Isidori de Barcelona, 306.
 ISABON, 289.
 ISABON, 397.
 ISABON (vegeu), V. Isabon.
 ISABON (vegeu), Muntro, arquitecte, 261.
 ISABON, 399.
 ISABON, 41, 52, 53.
 ISABON, 37, 133, 252.
 ISABON, 24, 30, 70, 148, 185, 208, 225, 249,
 242, 251, 260, 267, 273, 283, 288, 339, 352,
 375, 417, 418.
 ISABON, *mosaics*, 118.
 ISABON, Santa Maria de, 388-390.
 ISABON, 398.
 ISABON, 289.
 ISABON, 395.
 ISABON, 248.
 ISABON (vegeu), 21, 248, 286; — *muralls*,
 21; — *templu*, 21.
 ISABON, bisbe d'Urgell, 306.
 ISABON, Bisbat, 262, 263, 308.
 ISABON, metropolita de Tarragona, 263.
 ISABON, mar, 251.
 ISABON, illes, 194.
 ISABON, patriciana d'Alexandria, 302.
 ISABON, 399.
 ISABON, església de, 338, 349, 348.
 ISABON, 399.
 ISABON, V. Jorja.
 ISABON, V. Jorja.
 ISABON, V. Jorja.
 ISABON, 399.
 ISABON, 24, 26, 53, 145, 153, 170.
 ISABON, *mosaics*, V. Roma.
 ISABON, V. Sarri.
 ISABON, 397.
 JORDA, 42.
 JUNTA de Comerç de Barcelona, V. Bar-
 celona; — *arxiu de la Diputació y de*
l'Escola d'Arquitectura, V.
 JUNTA de Museus de Barcelona, V. Bar-
 celona.
 JÚPITER, JÚPITER AMON, JÚPITER OLIM-
 PION, JÚPITER SATOR, JÚPITER TO-
 NANT, 41, 45, 48, 49, 51, 78, 79, 185, 188,
 198, 215, 217-219, 253; — *temples*, Vegís
 Mont Albano, Roma, Tarragona.
 JURA, 25.
 JUSTINIÀ, 261, 289, 290, 298, 417.
 JUSTINIÀ, bisbe de València, 306, 309, 310.
 JUSTINIÀ, bisbe d'Urgell, 306.
 JUSTINIÀ, 123.
 Kairoan; *mosquita*, 364.
 Kalat Suman; — *baptisteri*, 323, 325.
 KAROLUS, V. CARLEMANI.
 KAROLO MAGNO, V. Carlemany.
 KNOSOS, 21.
 La Balira, 407.
 La Corriu, 406.
 La Escala, 157.
 La Freixa, 405.
 La Garriga, 353, 354, 358; — *capella de*
la Mare de Déu del Camí, 353, — *lapida*
de Citruclona, 353, 354, 358.
 La Manasteria, cementeri de, V. Sa-
 lona.
 La Massana, 405.
 La Massó, 408.
 La Mola de Chert; *mur*, 43.
 La Mora, 406.
 La Nou, 408.
 La Pedra, 406.
 La Pobla de Lillet; — *arxiu*, 389.
 La Pobla de Segur, 400.
 La Quart (monestir de), 368, 408.
 La Tena, 247.
 La Tour-de-France, 260.
 La Vansa, 402, 406.
 Labaix, monestir de, 389-401; — *carto-*
pal, 400, 401.

- Labirintu*, V. *Via Labirintu*.
 Labourd, 410.
 Labrós, 409.
 Laci (El), 25, 113.
 Ladues, V. Lladurs.
 Lagunyes, V. Les Llagunes.
 Laletania, 31.
 Lampta, 296.
 Langnedoch, 24.
 Lasanovels, 406.
 Latium, V. Laci.
 Las Tombas, 260.
 Laudez, V. Les Anoles.
 Lauredia, V. Sant Julia de Loria.
 Laurta, 296.
 Lansa, V. La Vansa.
 Lavansa, V. La Vansa.
 Laye, V. Saint Germain en Laye.
 Lebene (Santa Maria del), 335.
 Lectorne, 410.
 LEIDEBADUS, bisbe d'Urgell, 403.
 Lemau, 25.
 Lena, 406.
 Leon, 148, 240, 242, 243, 366; — *archs de jerradura*, 242; — *estetes*, 240, 242, 243; — *muscu*, 365; — *Sant Isidor*, 366.
 LEOVIGILDUS, 263.
 Leptiminius, V. Lampta.
 Les, V. Lles.
 Les Anoles, 406.
 Les Llagunes, 408.
 Les Olles, V. Sant Tomas les Olles.
 Lesbos, 408.
 Letha, 31.
 LETO, 58.
 Letrán, V. Roma.
 Levocobos, 307.
 Lezonóves, V. Lasanovels.
 Libano, 70.
Liber Jendorum, V. Barcelona.
 LICINIANUS, 31.
 Líbia, V. Africa.
 Liled, V. Lillet.
 Lillet, 407.
 Limoges, 409.
 Linarii, V. Llinas.
 Lino, V. Sant Miquel de Lino.
 Linsirt, V. Llirt.
 Livia, V. Llivia.
 LIVIA PRIMITIVA; — *sarcòlech*, V. Paris.
 Lladurs, 406.
 Llena, V. Lena.
 LLEÓ III, 354.
 Lles, 407.
 Lletó, 405.
 Lleyda, 64, 145, 165, 201, 203, 204, 221, 253, 301, 305, 306; — *muscu*, 203, 221, 253; — *Sen*, 305; — *pont romà*, 145.
 Llinàs, 161, 171, 406.
 Llirt, 405.
 Llivia, 407.
 Llò, 407.
 Llobregat, 24, 162, 259, 368, 407, 408, 410.
 Llopet de Mar; *sepulcre*, 72, 74, 179.
 LLUIS EL PIADOS, 302, 303, 354, 400, 403, 410, 411, 413, 414.
 LLUIS EMPERADOR AUGUST, V. LLUIS EL PIADOS.
 Lodeve, 410.
 Loire (riu), 409.
 Londres; — *British Museum*, 70, 83.
 Lorea, 396.
 Loria, V. Sant Julià de Loria.
 LOTARI, 259, 307, 381, 386.
 Lotone, V. Lletó.
 LOUVRE, *muscu*, V. Paris.
 Lucentum, V. Alacant.
 LUCI ANTONI NUMIDA; — *perfectus fabrum*, 37.
 LUCI AURELI VERO, 121.
 LUCI CECILI OPTATO, edil, 28, 29, 40, 112, 121.
 LUCI CLODI, *perfectus tabrum*, 38.
 LUCI EMILI LUCI, 62.
 LUCI LICINI SECON, *accensans*, 31, 32.
 LUCI LICINI SERA, consul, 30, 31, 90, 91, 210.
 LUCI MARCHI, edil, 40.
 LUCI MINICI APRONIANO, *duumvir*, 96.
 LUCI MINICI NATAL, 29, 133.
 LUCI NUMISIUS MONTANUS, *flamen*, 83.
 LUCI NUMICI STICI, 52.

- L'ARCA DE PEÑAS, GUIMONS, 396.
 L'ARCA DE PEÑAS, GUIMONS, Hilbert, 96.
 L'ARCA, 76, 87, 243. — *arcus*, 76. — *arcus caementarius*, 87.
 L'ARCA, S. LEONARDO, PERS. V. LLIBS. —
 EL PIATOS.
 Langhrips, 48.
 Langhrips, V. LYO.
 L'ARCA, 49, 262, 263, 295, 300.
 L'ARCA, V. LYO.
 LYO, 48, 118, 119. — *mosach roman*,
 118, 119.
 L'ARCA, 283, 410.

 MACHINES, V. MASSANES.
 MACHON. — *machon*, 356.
 MACHON, de la Fosse, (glesia de), V. TI-
 VOL.
 MACHON, 102, 103, 105, 194, 240, 241, 248,
 260, 357. — *arcum real*, 357; — *Bi-
 blioteca de la Academia de Historia*,
 241. — *estels de museu*, 240, 241, *ms.*
de la Biblioteca Nacional ab archs de
terradura, 396. — *museu arqueològic*
naional, 102, 103, 105, 194, 240, 241,
 248, 260, 357, 357.
 MACHON, 403.
 MACHON, 13, 94.
 MACHON, *arch*, V. ROMA.
 MACHON, *temple*, V. MAHO.
 MACHON, 41, 56, 57, 105, 106, 224, 232, —
mosach d'Uita del rey, 224, 232, —
teatre roma, 105, 106. — *temple dedi-
 cat a la Mareja Mareja a Ahts*, 57. —
 MACHON, 365.
 MACHON, 283.
 MACHON, V. MALONEN.
 MACHON, 408.
 MACHON, 400.
 MACHON, 144, 408, 404.
 MACHON, de Colera, 411.
 MACHON, *de testos*, 427.
 MACHON, 410, 411.
 MACHON, 185, 186, 188, 192. — *teatre*
de Roma,
 185, 187.
- MACHON, ANTONI, 121, 191.
 MACHON, ANTONI, testamador
 de los termes de Tarragona, 28, 133.
 MACHON, HONORAT, 57.
 MACHON, 37.
 MACHON, NEDOS, edil, 133.
 MACHON, PABLO, *curator clarum*, 39.
 MACHON, PABLO, *praefectus la-
 brum*, 36.
 MACHON, SALUSTI FELIX, 112.
 MACHON, VALTER, *praefectus*
abrum, 36.
 MACHON, MARCUS, V. MACHON.
 Machon de Den del camí, V. La Garriga.
 Machon (Santa Maria de), 408.
 Machon, 371-374, 377, 391, 392, 418; —
archs de terradura, 371-374, 377.
 Machon, 344.
 Machon, 10, 17, 139, 152, 159, 271; —
casa romana, 139.
 MACHON, 31, 121.
 Machon, V. MACHON.
 MACHON, 45.
 MACHON, MACHON, CAMPS DEL, 43, 52, 53,
 121, 185.
 Machon, — *arch y pont*, 91-94, 145,
 171, 175.
 Machon, 233, 237; — *mosachs romans*,
 233, 237.
 Machon, 408.
 Machon, 24, 48, 48, 86, 223, 228, 232, —
mosachs romans, 223, 228, 232; —
sarcotech, 86.
 Machon, 62.
 Machon, V. La Massana.
 Machon, 225, 290, 298, 364, 417.
 MACHON, CAIUS JULI VERUS MAXIM.
 MAXIMUS, V. CAIUS JULI VERUS MAXI-
 MINUS.
 Machon, Sant Coloma de, 338, 362, 366,
 391.
 Machon, concili de, 336.
 Machon, 10, 21, 25, 49, 69, 240, 246,
 264, 264, 270, 298, 336, 342, 417.
 Machon, 164.
 Machon, *mosach*, V. Tarragona.

- MELA, V. POMPONI MELA.
 MENELAÛ, 60.
 MENORCA, 232.
 MERANGES, 407.
 MERCURI, 43, 56, 78, 79; — *temple*.
 V. Pompeya.
 Mèrida, 21, 23-25, 107, 108, 141, 145, 252,
 253, 262, 263; — *amfiteatre*, 107, 198;
aqueducte, 141; — *pont d'Alcantara*,
 64, 145.
 Merles, V. Marlós.
 Merola, 408.
 Mertilliane, V. Mertola.
 Mertola; — *estela de*, 361.
 Mesapós, V. Ubirapol.
 Mesía, 37.
 MESSIUS MARIANUS, 28.
 METELLUS, 45.
 Metilone, 48.
 Micenas, 59.
 Milau, 23, 68, 69, 325, 327; — *baptisterí*
de Santa Tecla, 325, 327; — *biblioteca*
ambrosiana, 68, 69.
 Millares; *tombs prerromanes*, 16.
 Miriariás (valle) 44.
 MINERVA, MINERVA AUGUSTA, MINERVA
 MÉDICA, PALAS, 42, 52, 121, 328; —
temple de Minerva Augusta, v. Tarra-
 gona; — *temple de Minerva Médi-*
ca, v. Roma.
 Moco, 352.
 Moissac, 287.
 Moisés, 280.
 Molinello, V. Mulnèll.
Monedes romanes, V. Sagunte, Tarra-
 gona.
 Montanarro, 408.
 Montanione, V. Montanisell.
 Montanisell, 406.
 Montano Ortone, V. Montanarro.
 Montean, 406.
 Montcerdá, V. Puigcerda.
 Montioni, 413.
 Montecalvo, V. Montean.
 Monteliano, V. Montella.
 Montellá, 407.
 Montjuich, V. Barcelona.
 Montpol, 406.
 Montserrat (Santa Cecília de), 307.
 Monza, 262.
 Mora, V. La Mora.
Mosaics, V. Barcelona, Centelles,
 Corsà, Denia, Elx, Empuries, Girona,
 Itàlica, Lyó, Mahó, Masnou, Mataró,
 Palma de Mallorca, Puig de la Cebo-
 bolla, Ravenna, Sagunte, Sant Just
 Desvern, Tabarca, Tarragona, Tar-
 rassa, Tunís, València.
 Mossoll, 407.
 MUHAMAD-ABU-ABDALÀ, califa de Cor-
 doba, 303.
 Muñopulto, V. Montpol.
 Mulnèll, 408.
 Muncar, V. Musa.
Murs, Muralles prerromanes, V. Atenes,
 Girona, Jerusalem, La Mola de Chert,
 Numancia, Puig Castellar, Sagunte,
 Tarragona; — *romanes*, V. Barcelo-
 na, Empuries, Perusa, Sagunte, Tarra-
 gona, Tingad.
 Murano, 225.
 Múrcia, 14, 290.
 Murvedre; — *temple de Bacó*, 231.
 Murviedro, V. Murvedre.
Museus, V. Arles, Barcelona, Girona,
 León, Londres, Lleyda, Madrid, Nar-
 bona, París, Ravenna, Reims, Roma,
 Saint Germain en Laye, Tarragona,
 Tolosa, Urbino, València, Vich, Vila-
 nova y Geltrú.
 Mussa, 407.
 MUTIUS, 45.
 MUTRO, bisbe, 296.
 Nabiners, V. Navins.
 Narbo Martius, V. Narbona.
 Narbona, 23-25, 44, 202, 252, 253, 273, 284,
 301, 305, 324, 339, 356, 358, 396, 409,
 410; — *museu*, 253, 273, 284, 356; —
Santa Maria la Major, 356; — *temple*
de Roma y d'August, 48.
 Narbonesa, 397, 410.

- Napoli, V. Nàpols.
 Narzo, V. G. i. i. Narzo.
 Narva, 407.
 Nava, 407.
 Navarri, 405.
 Navarra, 363, 396, 410.
 Nave, V. Sant Pere de Nave.
 Navins, 405.
 NARBONNÉS, bisbe de Barcelona, 304, 306.
 Nemausus, V. Nîmes.
 Nepi, 357.
 Nefti, 419.
 Nerliano, 407.
 NERVIS, 123, 200, 325. — *uniteo*, V. Pisa.
 Netiva, 31, 491.
 Neuchâtel, 247.
 Nevano, V. Nava.
 Neva, 261.
 Nimega, palau carolingi de, 415.
 Nîmes, 48, 107, 108, 172, 173, 191, 339, 410. — *amiteatre*, 407, 408, 172, 173, 191. — *aqueducte*, 172.
Nivens, V. Roncco, Pisa, Ravenna, Roma, Tivoli.
 Nocepa, *baptisteri*, 325.
 Noznera Pallaresc, 12, 148, 300, 408, 409.
 Noznera Ribagorçana, 12, 300, 401, 404.
 Noya, V. Sant Pauli de Noya.
 Noles, 313.
 Northamptonshire, 167.
 Nossavell, 407.
 Novas, 386.
 Nove, V. Noves.
 Novempopulana, 409.
 Noves, 405.
 Noz, V. La Noz.
 NUBIA, 200.
 Numancia, 13, 14. — *murs prerromans*, 13.
 Numida, 298.
 NUNDARIS, bisbe de Barcelona, 306.
 Nurellis, 79.
 Nyssa, 78.
 O. — 408.
Oberon asphyromans, V. Masnou.
 Oceca, 409.
 Odello, 407.
 Oden, 406.
 Oleran, V. Vall d'Ora.
 Orléans, comte, 414.
 ORLEANS, arquebisbe de Reims, 386.
 OPYSIUS, V. ULISES.
 Ogassa, 411.
 Olegia, V. Osseja.
 Olerdola, 16, 19-21, 382-384, 392; — *arch de terradura*, 384; — *Sant Miquel*, 382, 383; — *tombes prerromanes*, 16.
 Oliana, 406.
 Ollafracta, V. La Freixa.
 Olopte, 407.
 Olorde, V. Olopte.
 Oloron, 410.
 Olyan, 408.
 Orange; *teatre roma*, 99, 100, 103, 172.
 Orden, 407.
 Ordinavi, V. Ordino.
 Orense, 363.
 Organna, V. Organya.
 Organya, 402, 406.
 Orgollet, V. Argollet.
 Orjola, 396.
 Orleans, 340.
 ORPHEUS, 79.
 Orto, 405.
 Ortone, V. Ortó.
 Oruz, V. Urus.
 Osea, 148, 391, 396, 396, 410.
 Oso, bisbe de Cordoba, 300.
 Osseja, 388, 389, 407; — *arch de terradura*, 388.
 Ostia, 135.
 Ostyl, V. Vilosiu.
 OTO (la bis), comte de Paris, 305.
 Ovarra, 252.
 Oyella, Oyella morta, 407.
 Oyez, 405.
 OYER, 78, 200.
 OYESS, V. Oyez.
 Padua (Santa Justina de), 355.
 PALAS, V. MISURVA.

- Palati*, V. Roma.
 Palau de Gerlanda, 407.
Palau Barberini, V. Roma.
Palau de Nimega, V. Nimega.
Palau Sciarra, V. Roma.
 Palencia, 241-243, 362, 363; — *estates*, 241, 243.
 Palencia, riu, 144.
 Pallerols, V. Pallorol d'Urgell. Palau de Gerlanda, Pallorols de Rialp.
 Pallantia, V. Palencia.
 Pallerols de Rialp, 406.
 Pallars, 396, 398-400, 403, 404, 408-410.
 Pallorol d'Urgell, 386, 405.
 Palma de Mallorca, 76, 290-292, 318, 417, 418; — *Basilica de Sta. Maria*, 290, 292, 318, 417, 418; — *cippus*, 76; — *mosaïch de Sta. Maria*, 291.
 Palmerola, 408.
 Palmira, 70.
 Palomera, 408.
 Palomerola, V. Palmerola.
 Pampa, 406.
 Pampano, 406.
 Pampilona, V. Pamplona.
 Pamplona, 301, 410.
 Panadès, 383.
 Panonía, 29, 49.
 Pantaler, V. Boada.
 Pardines, 407.
 Pardinas, V. Pardines.
 Parenzó, 313, 351, 352; — *duomo*, 351, 352.
 París, 357, 393, 394; — *Biblioteca Nacional*; *Biblia de Sant Pere de Roda*, 393, 394; — *Museu de Cluny*, 357; — *Museu del Louvre*, 10, 81, 85, 194, 278, 282, 293; — *sarcòfchs del Louvre*, 81, 85, 278, 282; — *sarcòfch de Liria Primitiva*, 278.
 Páros, 25.
 Partenon, V. Atenes.
 Parthia, 37.
 Parroquia, 386.
 PAU EL SILENCIÓS, 313.
 PAULIN S, 21.
 PAULUS, juriscònsult, 32.
 Pedret, 359, 366, 367-370, 373, 391, 392, 418; — *absis*, 391; — *arcs de ferradura*, 359, 370; — *pau*, 368.
 Pedrosa, 259.
 Peñalya (Santiago de), — *absis*, 391.
 PÉRI, rey d'Itàlia, 339.
 PÉRI ED ARVÒ, 386.
 PÉRI, sacerdot, 354.
 PÉRI LAU DENICH, bisbe, 397.
 Perigueux, 409.
 Peples, 406.
 Perpinya, 390; — *arriu dels Pirineus Orientals*, 389; — *iglesia de Sant Domènich*, 390.
 Persia, 262.
 Pepusa; — *auralles romanes*, 185.
 Petram, V. La Pedra.
 Pietat (temple de la), V. Roma.
 PEUAT (castell de), V. Tarragona.
Pilo d'Alberga, V. Albenga.
 PÉNDAR, 185.
 Pírinou, 12, 13, 21, 24, 25, 76, 87, 229, 259, 301, 308, 368, 396, 404, 410, 412, 415.
 Pisa, 273, 278, 286, 325; — *cementeri*, 286; — *níntes dels banys de Nerou*, 325.
 Pla de Sant Tirs, 405.
 PLAUTUS, 252.
 PLINI EL VELL, 12, 13, 18, 21, 24, 25, 107, 110, 125, 129, 148, 154, 163, 169, 170, 242.
 PLINI EL JOVE, 31, 34, 141.
 PLICÓ, 78, 79.
 Poitiers, 358, 396, 409, 418; — *Sant Joan de Poitiers*, 358, 418.
 Pola; — *amfiteatre*, 191.
 Pollensa; — *teatre*, 100, 104.
 POLYBI, 24, 148.
 Pompeu, 13, 24, 153, 170, 188.
 Pompeya, 56, 100, 125, 175, 232, 324; — *baptisteri*, 324; — *temple d'Esculap*, 56; — *temple de Mercuri*, 56.
 POMPEY S, V. POMPEU.
 POMONI MELA, 24, 32, 89, 242.
 PONS GUILLEI, 308.
 Pont d'Armentera, 144.
 Pont de Suert, 400, 482.
 Pont de Vilumara, 371.

- P. 200. — V. G. 11. Eivissa, Marti
 — Mallorca, S. d'Oronnes.
 P. 201. B. 118. 94.
 P. 201. B. 118. 96.
 P. 201. E. 151. 127.
 P. 201. S. 111. 57.
 P. 201. 218. 278. 161. — *arches de terra*
 — 390, 393.
P. 201.5. palatins. V. Barcelona, Empu-
 rios, Sagunt, Tarragona.
 P. 202. d. 249.
 P. 202. 118. 18. bisbe d' Urgell, 409.
 P. 202. 118. — *temp. de Scrapius*, 176.
P. 202. 118. de Tarragona. V. Tarrag-
 onna.
 P. 202. del Rey, 252.
 P. 202. 118. temple de s. 498, 200.
 P. 202. 118. 115.
 P. 202. 118. 116.
 P. 202. 118. catàlunnes de s. V, Roma.
 P. 202. 118. 77, 80.
 P. 202. 118. rapte de s. V. Sarcòfocs
 — de Tarragona, Barcelona, Girona.
 P. 202. 118. 10, 81, 92, 96, 99, 100, 103, 172,
 192, 202, 220, 249, 251, 273, 288, 328, 393.
 P. 202. 118. 394.
 P. 202. 118. V. Prullans.
 P. 202. 118. 2. sagraf, 24.
 P. 202. 118. 39.
 P. 202. 118. G. 118. 118. 137.
 P. 202. 118. 118. V. Escipio.
 P. 202. 118. 118. 126.
 P. 202. 118. 118. Barcelona, 9, 12.
 P. 202. 118. 118. Calles d' Estrach. Vegeu
 — Calles d' Estrach.
 P. 202. 118. 118. 134, 137, 138, 234, 236.
 — *villa de*, 244, 236. — *villa romana*, 134,
 137, 138.
 P. 202. 118. 118.
 P. 202. 118. 118.
 P. 202. 118. — *capitell*, 282.
 P. 202. 118. V. P. 202. 118. 2.

 Q. 202. 118. 118.
 Q. 202. 118. 118.
 Q. 202. 118. 118.
 QUINTA P. 103, 94.
 QUINTANA, 57, 252.
 QUINTUS ATTILUS MESSO, tector et pie-
 tor, 52.
 QUINTUS DECIMUS, propetor, 146.
 QUINTUS LUTICUS CATULUS, consul,
 184.
 QUINTUS MURRIUS TRALLIS, 35.
 QUINTUS TIBULLO, consul, 188.
 QUINQUE, temple de s. V, Roma.
 Quinz, bisbe de Barcelona, 319.

 RAIMU Ed Asturios, 366.
 RAIMON, abat de S. Felin de Guixols, 386.
 RAIMON, bisbe de Barcelona, 308.
 RAIMON BERENGUER I, 303, 352.
 RAIMON BERENGUER III, 379.
 RAIMON BORRELL, 303.
 Raphidium, 284.
 RASIS, 344.
 Ravenna, 261, 273, 323-325, 336, 337, 339,
 349, 359-352, 415, 418; — *baptisteri dels*
Arrians, 323, 325; — *baptisteri de Sant*
Giorgio in fonte, 324, 325; — *basil-*
iques, 273; — *palau de Teodorich*, 292,
 295; — *nauseu*, 352; — *ninteo*, 325; —
Sant Apolinari in classe, 261, 294, 352; —
Sant Apolinari ianora, 261; — *Sant Vi-*
tal, 261, 298, 316, 317, 336, 351.
 REXARDO, 262.
 RICEVINUS, 362.
 Reims, 81, 386; — *muscu lapidari*, 81; —
sarcòfoc tombau de Jorin, 81.
 Roma, 121.
 Reus, 52, 167, 168.
 Rhamnunte; — *temple*, 16.
 RIAU, V. CEBELLES.
 Rhin, 415.
 Rialp, V. Rialp.
 Rialp, 403.
 Ribagorça, 307, 306, 398, 403, 401, 409,
 419.
 Ribes, vall de, 404, 407.
 RICHIO, bisbe, 413.
 Riez; — *baptisteri*, 325, 327, 328, 418.
 Romaine, V. Romainasi.

- Ripoll, 166, 111. — *porta del monestir*, 166.
- Ripolles, 368, 408.
- Riu de la Farça vella, 407.
- Riu madriès, 408.
- Riu de Vall, 407.
- Riutort, 408.
- ROBERT II, rey de França, 304.
- Roda del Ribagorça, 397, 398.
- Roda (Sant Pere del), V. Sant Pere de Roda.
- Rodano, 25, 45, 48, 410.
- Rodez, 409.
- ROGER, comte de Foix, 390.
- Roma, 20, 21, 23-25, 28, 31, 33-35, 39, 40, 46, 51, 56, 62, 77, 82, 96, 100, 103, 113, 119, 125, 134, 135, 142, 160, 163, 165, 175, 178-180, 182, 184-186, 188, 197, 199, 200, 208, 215, 222-225, 239, 247, 250-252, 254, 267, 271, 273, 284, 286, 288-290, 296-298, 337, 340, 347, 355, 358, 415, 417, 418; — *amfiteatre Flavi, Colosseum*, 185, 191; — *aqüeductes*, 142; — *arch de Constantí*, 180; — *arch de Septimi Sever*, 217; — *baptisteri de Letran*, 324, 325; — *baptisteri de Santa Maria in Cosmedin*, 325; — *basilica de Fano*, 55; — *Capitolí*, 25; — *casale rotondo*, 328; — *catacumbes de Calixte y Priscilla*, 276, 297; — *conventori apostòlic del Vaticà*, 85; — *cementiri de Sant Sixte y Santa Cecília*, 271; — *cementiri de Santa Elena en la via Labicana*, 274; — *circh de Magencius*, 180; — *circh Marci*, 113, 123; — *oro roma*, 197, 198; — *oro Trajà*, 31; — *mausoleu de Cecília Metela*, 328; — *muscu Vaticà*, 185, 325; — *muscu de Letran*, 280, 285, 287; — *ninfeo dels Laterani*, 325; — *Palati*, 144; — *palau Barberini*, 119; — *palau Sciarra*, 279; — *panteó*, 186, 199, 200; — *Sant Estere en la Via Llatina*, 269; — *Sant Joan de Letran*, 56, 280, 285, 287, 324, 325; — *Sant Pau*, 56; — *Sant Pere*, 56; — *Sant Martí dels Munt*, 56; — *Santa Agnes*, 296; — *Santa Constança*, 337; — *Santa Maria in Cosmedin*, 325, 357; — *Santa Petronilla*, 279; — *Santa Sabina*, 354, 355, 357, 358; — *sarcòfecs*, 77, 279, 285, 287, 325; — *Tabularium*, 182, 184; — *teatre de Marcellus*, 188, 192; — *temple de Diana*, 173; — *temple de la Fortuna eqüestre*, 53; — *temple de la Fortuna viril*, 46; — *temple a l'Honor y la Virtut*, 45; — *temple de Juli Cesar*, 53; — *temple de Júpiter Stator*, 45, 197, 198; — *temple de Júpiter Fomant*, 215; — *temple de Minerva mèdica*, 328; — *temple de la Pietat*, 182, 184; — *temple de Quirinus*, 50; — *temple de Venus*, 53; — *temple de Venus y Roma*, 186; — *temple de Vesta*, 200; — *termes de Caracalla*, 180; — *tomba de Escipió Barbatus*, 185; — *villa Borghese*, 82, 279.
- Romanya, 12.
- RÒMA I., 121.
- Rosas, 41.
- Rosel, Roset, 408.
- Roselló, 260, 309, 379-381, 392, 397, 410.
- Rouen; — *basilica de Sant Pere*, 259.
- Rubricatum, V. Llobregat.
- RITUS FESTUS ANUSUS, 17.
- Sabroso, 248, 249.
- Saga, 407.
- Sagasse, V. Sagars.
- Sagunto, 13, 24, 41, 68, 69, 94, 96, 100, 102, 103, 116, 117, 134, 144, 157, 162, 173, 174, 176, 179, 195, 196, 224, 230, 251, 295; — *aqüeducte*, 144; — *cippus*, 76; — *circh*, 116, 117, 173, 179; — *monedes*, 196; — *mosaich roma*, 224, 230; — *mur iberic*, 13; — *porta del circh*, 117, 173; — *sepulcre de la família Sergià*, 68, 69; — *teatre*, 100, 102, 103, 174, 176, 179.
- Saida, 83.
- Saint Aphrodise de Beziers, V. Beziers (sarcòfecs).
- Saint Chamas; — *arch y pont*, 92-94, 146.
- Saint Germain en Laye; — *muscu*, 202.

- Saint-Andreas in Vienna*, V. Vienne (còmput)
Saint-Jacques, V. Saint-Remy de Provença
 Saint-Piat. — *sarcophagi*, 283.
 Saint-Remy de Provença. — *Saint-Jacques*, 402.
 Saldado. — *còmputari*, 272.
 Saldes, 408.
 Sallent, V. Sallent.
 Saldes, V. Saldes.
 Sallagossa, 407.
 Salomo, 262.
 Salona. — *la Monasteriana còmputari*, 271.
 Salonica. — *Saint-Léon*, 313. — *Santa Sofia*, 352.
 Salsa, V. Salsas.
 Salsas, 406.
 Saltegat, V. Saltegat.
 Saltegat, 407.
 Sampsocrannus, 70.
San Apollinar in classe, V. Ravenna.
San Apollinar nuova, V. Ravenna.
San Giovanni in fonte, V. Ravenna.
 Sanabastre, 407.
 Sanxaster, V. Sanabastre.
 Sancta Columba, V. Santa Coloma.
 Sancta Crucis, V. Santa Creu.
 Sancta Euzonia, 383.
 Sancta Genesii, 384.
 Sancta Grata, V. Senterada.
 Sancta Maria, 384.
 Sancta Maria Tolomensis, 407.
Sancti Martii, V. Aples del Tech.
 Sancti Andreæ, 411.
 Sancti Benedicti, 411.
 Sancti Caroli, 411.
 Sancta Christophori, 383.
 Sancti Germani ecclesia, V. Lixa.
 Sancti Iacobi, 405.
 Sancti Iohannis, V. Sant Joan Fumal.
 Sancti Iohannis in Bardo, 413.
 Sancti Iohannis, 383.
 Sancti Iuliani super Bucinum rivo, V. 413.
 Sancti Stephani, V. Sant Esteve.
 Sancti Martini, 414.
Sancti Michaelis, V. Olerdola.
 Sancti Petri, 383.
 Sancti Petri in Arudas, V. Arles.
 Sancti Salvatoris, 383.
Sancti Stephani Baluaculensis, V. Banyoles.
 Sancti Thiriaci, V. Pla de Sant Tirs.
 Sameja, 407.
 SANN AGASTI, 344.
 SANN AMBROS, 327.
 Sant Andreu de Serchs, 408.
 Sant Andreu de Trespons o de Centelles, 402.
 Sant Aventi de l'Arboust; — *urnes cineraries*, 88, 243, 244.
 SANN BENET, 397.
 Sant Benet Caslense, 379.
 SANN CALIXTI; — *catacumbes*, v. Roma.
 Sant Cebrici de Mazote, V. Mazote.
Sant Climent, V. Codinet.
 SANN CUGAT, 272.
 Sant Cugat del Valles, 83, 344; — *sarcophagi*, 84, V. Barcelona (sarcòfecs de Santa Agueda).
Sant Domènich, V. Perpinya.
Sant Elias, V. Salonica.
 SANN ENNONI, 327.
 Sant Esteve, 405.
Sant Estere, V. Banyoles.
Sant Estere, V. Roma.
 SANN FÉLIX, 272.
 Sant Felu de Boada, V. Boada.
Sant Felu, V. Girona.
 Sant Felu de Guixols, 12, 383-387, 392, *archs de creptura*, 383-387; — *ne-cropolis*, 12.
 Sant Felu de Nola, 316.
 Sant Frutos; — *cella*, 400.
 Sant Gens de Bellera, 399-401.
 SANN ISIDORI, 170, 171, 262, 263, 306, 365.
 Sant Joan de les Abadeses, 411.
 Sant Joan de Baños, 360, 362, 363, 366, 394.
Sant Joan (baptisteri de), V. Florencia.

- Sant Joan Fumal, 405.
 Sant Joan de l'Herm, 408.
Sant Joan de Letran, V. Roma.
 Sant Joan de la Penya, 392.
Sant Joan, V. Poitiers.
Sant Jordi, V. Ezra.
 Sant Julia de Loria, 405.
 SANT JUST, 304.
 Sant Just Desvern; — *mosaich romà*, 230, 234.
 Sant Llorens de Mormys, 406.
 Sant Llorens del Munt, 307.
Sant March, V. Venecia.
Sant Marcio (baptisteri de), V. Evora.
 SANT MARI, bisbe de Tours, 390.
 Sant Martí; — *cella*, V. Labaix.
 Sant Martí de Biure, V. Biure.
Sant Martí, V. Empuries.
 Sant Martí de Fonollar, V. Fonollar.
Sant Martí dels Munts, V. Roma.
 Sant Martí Sarroca, 468.
 Sant Martí de Sorbet, V. Viladecaballs.
 Sant Miquel d'Afrancesc, 352.
Sant Miquel, V. Barcelona.
 Sant Miquel de Cuxà, V. Cuxà.
 Sant Miquel d'Escalada, 338, 362, 391.
 Sant Miquel d'Excelsis, 363.
 Sant Miquel de Linio, 335.
 Sant Millan de la Cogolla; — *codice Emilià*, 366.
 SANT OREN, bisbe de Ruan, 259.
 SANT PACIÀ, bisbe de Barcelona, 246, 272, 299.
 SANT PAU, 280, 356.
Sant Pau del Camp, V. Barcelona.
Sant Pau, V. Roma.
 SANT PAULÍ DE NOIA, 316, 317.
 SANT PERE, 280, 356, 404.
Sant Pere de les Puelles, V. Barcelona.
 Sant Pere de Noya, 335, 338, 363, 391.
 Sant Pere de Roda; — *arch de ferradura*, 390, 392, 392; — *biblia*, 392, 392.
Sant Pere (esglésies de), V. Roma, Ruan, Tarrassa, Taberna.
 Sant Pere de Sant Trifón; *urnes cineraries*, 88, 243-246.
 Sant Pol de Maresma, 384-386.
 Sant Quirce de Culera, V. Culera.
 Sant Roma de Clusa, 208.
 Sant Roma d'Hornija, 362, 363.
 Sant Sadurni de Tabernes, V. Tabernes.
Sant Sebastia, V. Toledo.
Sant Sergi y Baco, V. Constantinoble.
 Sant Sixte II y Santa Cecilia (cementiri de), V. Roma.
 SANT SIXTE III, 354.
 Sant Tomàs Les Olles, 391.
 SANT VICENS, 379.
 Sant Vicens de Castellet, V. Castellet.
Sant Vicens, V. Cordoba.
Sant Vital, V. Ravenna.
Sant Zenou, baptisteri, V. Verona.
Santa Agnes, V. Roma.
Santa Àgueda, museu, V. Barcelona.
 Santa Cecília, V. Montserrat.
Santa Cecília, cementeri, V. Roma.
 Santa Cecília d'Urgell, 386.
 Santa Coloma, 405.
 Santa Coloma de Queralt; — *cores*, 12.
 Santa Comba de Bande, 363.
Santa Constanza, V. Roma.
 Santa Creu, 405.
Santa Creu (basilica de), V. Barcelona.
Santa Elena, V. Roma.
Santa Eupràcia, sarcòfich, V. Saragoga.
 Santa Eularia, 205.
Santa Eularia, V. Barcelona.
Santa Eularia, V. Toledo.
Santa Teosa, baptisteri, V. Torullo.
 Santa Grata (monestiri), 399, 400, 404.
 Santa Julia, 401.
Santa Justina, V. Padua.
 Santa Maria, 409.
 Santa Maria d'Alaió, V. Alaió.
Santa Maria, V. Aquisgran.
Santa Maria del Mar, V. Barcelona.
Santa Maria del Pi, V. Barcelona.
 Santa Maria del Bosch, 406.
 Santa Maria de Grado, 352.
 Santa Maria de Lehen, 335.

- SARACENES. — Miquel, V. Marles.
 SARACENES. — Miquel, V. Narbona.
 SARACENES. — Miquel, V. Palma (D. Mallorca).
 SARACENES. — Riera, 499.
 SARACENES. — *Castell de Sant Joan*, V. Roma.
 SARACENES. — V. m. 381, 382, 388, 389.
 SARACENES. — V. Roma.
 SARACENES. — V. Constantí (D.).
 SARACENES. — V. Sabonera.
 SARACENES. — Capistero, V. Milán.
 SARACENES. — Peñalva, V. Peñalva.
 SARACENES. — 262, 286, 301, 410. — *Sarcophagi of Santa Eulàdia*, 286.
 SARACENES. — V. Agop, Arles del Tòch, Barcelona, Beziers, Cabrera de Mar, Empúries, Girona, París, Puçós, Roma, Reims, Saint-Denis, Sant Cugat del Valles, Saragosa, Soissons, Tarragona, Terrassa, Tournai, València.
 SARACENES. — 289.
 SARACENES. — 495.
 SARACENES. — 48.
 SARACENES. — V. Catalunya.
 SARACENES. — 399.
 SARACENES. — Bellera, 49.
 SARACENES. — 52.
 SARACENES. — 386.
 SARACENES. — *Abis de la basílica*, 391.
 SARACENES. — *Aqueduct*, 142.
 SARACENES. — 12, 386, 390, 392, 395, 397.
 SARACENES. — 193.
 SARACENES. — 495.
 SARACENES. — DOMIANO, 122.
 SARACENES. — *Basílica*, 369.
 SARACENES. — 419.
 SARACENES. — *Basílica de Sant Joan de la Creu*, 382, 383. — *Basílica de Sant Joan de la Creu*, 392.
 SARACENES. — 499, 499.
 SARACENES. — V. Sant Joan.
 SARACENES. — 49.
 SARACENES. — V. Girona.
 SARACENES. — 495, 499.
 SARACENES. — *Basílica de Sant Joan de la Creu*, 382, 383.
 SARACENES. — V. Tarragona.
 SARACENES. — V. Aiguaviva, Fabara, Lloret de Mar, Sagunto, Vilablareix, Vilajoyosa.
 SARACENES. — 43, 56, 176; — *temple*, v. Empúries, Ponzoles.
 SARACENES. — 498.
 SARACENES. — V. Sant Andreu de Serelis.
 SARACENES. — *Basílica de Tarragona*, 302.
 SARACENES. — *sepulchre*, v. Sagunto.
 SARACENES. — Nevada, 229.
 SARACENES. — *vall de*; *cases*, 12.
 SARACENES. — 20.
 SARACENES. — V. Isona.
 SARACENES. — V. Nativa.
 SARACENES. — V. Urgell.
 SARACENES. — 363.
 SARACENES. — V. Taparusa.
 SARACENES. — V. Vall de Siart.
 SARACENES. — 21, 25, 185, 225.
 SARACENES. — 259.
 SARACENES. — *Tranca*, 242.
 SARACENES. — *sacerdotisa*, 121.
 SARACENES. — 496.
 SARACENES. — 57, 249, 261, 262, 298.
 SARACENES. — V. Sisquer.
 SARACENES. — 290, 306.
 SARACENES. — H. *basílica de Urgell*, 402.
 SARACENES. — 496.
 SARACENES. — V. SANTI SANTI III.
 SARACENES. — 396, 398.
 SARACENES. — V. Ovela Morta.
 SARACENES. — *HERCLANS*, *atlètes*, 112.
 SARACENES. — *Sarcophagi*, 282, 283.
 SARACENES. — V. Solanells.
 SARACENES. — 495.
 SARACENES. — 410.
 SARACENES. — 173.
 SARACENES. — 499.
 SARACENES. — V. Son.
 SARACENES. — 252.
 SARACENES. — 498.
 SARACENES. — V. Sant Martí de Viladema.
 SARACENES. — *valls*.
 SARACENES. — 498.
 SARACENES. — 499.
 SARACENES. — 496.

- Soulvre, 94, 146.
 Spalatro, 337.
 Spinalbeto, V. Espinadbet.
 Spotu, V. Espot.
 Samarit, V. Estemariu.
 Sterri d'Aneo, 499.
 Stírri, V. Sterri d'Aneo.
 Subirats, 42.
 Subar, 24.
 SULLONI, 28.
 SURNIAL, V. Snyer, comte d'Empuries.
 SURNIAI, V. Snyer, comte de Barcelona.
 SNER, abat de Sant Felin de Guixols, 386.
 SYLLE, comte d'Empuries, 305.
 SYER, comte de Barcelona, 382, 383.
 Suproca, 411.
 SAGNA, 280, 286.
 Syracusa, 23, 185.
 Tabarca; — *mosaïchs*, 140, 296.
 Tabascu, 409.
 Taber, V. Barcelona.
 Taberna (Sant Pere de), 494, 499.
 Tabernoles (Sant Sadurn de), 399, 402, 403.
Tabularium, V. Roma.
 Tárr, 46, 141, 200, 209, 247.
 TAO, 402.
 Taki-Ghera, 360.
 Talltendre, 407.
 Taparura; — *cementiri*, 272, 296.
 Tاراونا, 301.
 Taravil, 406.
 Tarentina, 170.
 Tarento, 185.
 Targasona, 407.
 TARGA, 25.
 TARRACO, V. Tarragona.
 TARRACONENSE, 18, 34, 39, 46, 49, 51, 62, 89, 95, 97, 108, 208, 229, 259, 300, 301.
 TARRAGONA, 15-26, 28, 31-35, 38-41, 46-53, 57, 58, 61, 70, 75-78, 80, 82, 83, 85-87, 89, 95, 97, 100, 101, 108-116, 121, 125, 132, 133, 135, 141-144, 147, 149, 155, 156, 160, 164, 168, 170-172, 175-179, 181-184, 186-188, 190, 193, 195, 201, 202, 204, 206-210, 213, 215-219, 221-223, 226, 227, 229, 231-233, 239, 240, 250, 251, 253, 259, 262, 285, 286, 300, 302, 306, 315, 392, 395, 401, 415; — *agulla del Medol*, 164; — *amfiteatre*, 108-111, 176, 178; — *aqueducte*, 141-144; — *ares funeràries*, 75; — *circh*, 53, 97, 110, 111, 113-116, 121, 172, 176, 178, 179; — *columnari*, 39; — *finestra arabiqa del claustre de la Seu*, 392, 401; — *jorn romà*, 165, 166; — *toro*, 133, 170, 173; — *gimnasi*, 132; — *monedes de Tiberi*, 47, 49, 51, 53; — *mosaïchs romans*, 221-223, 226, 227, 229, 231-233; — *nuralles prerromanes*, 15-21; — *nuralles romanes*, 20, 32, 149, 156, 164, 171, 175, 177, 178; — *muscu provincial*, 33, 35, 38, 41, 48, 49, 51, 52, 58, 61, 75, 77, 85, 87, 97, 115, 182, 183, 186, 193-195, 202, 204, 204, 207, 209, 213, 215, 216, 218-223, 226, 227, 229, 231-233, 239, 250, 253, 315, 395; — *Nostra Senyora del Miracle*, 101; — *portes romanes*, 17, 151, 170, 171, 173; — *Praetorium, palau d'August o castell de Pilat*, 110, 113-116, 151, 156, 157, 160, 171, 173, 183, 187, 188, 190; — *rellen de la batalla de les Anagones*, 83; — *sarcòfecs*, 77, 78, 80, 82, 83, 85-87, 285, 286; — *sepulcre o torre dels Escipions*, 50, 164; — *Seu*, 164, 183, 217-220, 286, 302; — *teatre*, 100, 101, 111, 176; — *temple d'August*, 46, 47, 51, 151, 182, 206-209, 240, 253; — *temple de Júpiter*, 41, 49, 52, 151, 217-219, 253; — *temple de Minerva Augustea*, 52; — *temple de la Tutela*, 52; — *termes*, 125, 132, 133; — *termes montanes*, 133; — *urnes cineràries*, 87.
 TARRASSA, *basilica*, 32, 48, 191, 201, 203, 211, 213, 284, 301, 304, 305-308, 312, 323, 325-344, 346, 347, 349, 367, 391, 416, 418; — *baptisteri*, v. *Sant Miquel*; — *mosaïch de Sant Pere*, 311; — *San*

- Tracia, 49.
 TRAJÀ, 31, 35, 91, 191, 210; — *foro*.
 V. Roma.
 TRASBADI S, abat de Lobaix, 401.
 Travesseres, 407.
 Trepmp, 409.
 Trespons, V. Sant Andreu de Trespons.
 Timplo, V. Trepmp.
 Tuniç, 172, 232, 298, 364; — *mosaich roma*, 232.
 Treves, 23.
 Tudela, 410.
 Turbias, 408.
 Turó de Sant Grau, 126.
 Túsulo, 170.
 TUTELA, 52, 101; — *temple*. V. Tarragona.
 Tuxent, 406.
 TYRASSONA, V. Tarragona.
 Tysone, 405.

 Ubesapol, V. Ubirapol.
 Ubirapol, 406.
 ULISES, 58-60.
 Ur, 407.
 Urbino; — *museu, llosa sepulcral*, 274.
 Urgell, 301, 304, 386, 388-390, 392, 396,
 397, 399-405, 410, 413; — *Sèu*, 304, 403,
 404.
 Urgellum, V. Urgell.
Urnes cineraries, V. Barcelona, Casailh,
 Cazaux, Garin, Gausach, Girona, Lu-
 chon, S. Bertran de Cominges, Sant
 Pere de Sant Trifon, Sant Aveni de
 Farboust, Tarragona, Vall d'Aran,
 Vilamós.
 Urus, 407.

 Vadaveron, 31.
 Vaison, 107.
 Valaquia, 259.
 Valence; — *concili*, 356.
 València, 24, 34, 36, 41, 71, 135, 137, 144,
 192, 230, 264, 277, 279, 282, 283, 290, 297,
 306, 308-310, 322; — *aqüeducte*, 144; —
 mosaïchs, 295, 297; — *museu*, 70, 192,
 283; — *sarcòfchs*, 277, 278, 282; — *Sant*
 Salvador, 309; — *Sèu*, 308.
 VALERIA, 137.
 Valira, 399, 403.
 Vall d'Aneu, 409.
 Vall d'Andorra, V. Andorra.
 Vall d'Aran, 76, 87, 88, 183, 242, 243, 245,
 253; — *cippus*, 76; — *urnes cineraries*,
 87, 88, 183.
 Vall d'Arquès, 400.
 Vall d'Assua, 408.
 Vall de Cardós, 409.
 Vall del Garona, 253.
 Vall del Llord, 406.
 Vall d'Ora, 406.
 Vall de Siart, 408.
 Vall de Tirbia, V. Tirbia.
 Valladolid, 363, 391; — *iglesia de Wan-*
 ha, 391.
 Vallatello, V. Vallato.
 Valclara, V. Bielara.
 Vall Asperia, V. Vallespir.
 Vall Han, 406.
 Valle infernale, 406.
 Valle Lavantia, V. Lavansa, 406.
 Valle Lordensis, V. Vall del Llord.
 Valle Milliaris, 414.
 Valle Stacione, V. Vall d'Assua.
 Valle Taraballo, 406.
 Valle Tirbiense, V. Vall de Tirbia.
 Vallès, 161.
 Vallespir, 411-413.
 Vallsebre, 408.
 Vallsebullera, 407.
 Var, 25.
 VARRO, 163, 169-171, 177, 186.
Vaticà, V. Roma.
 VEGETI, 34.
 Veleja; — *termes*, 125.
 Veles, 242.
 Venecia; — *Sant March*, 415.
 VENUS, 53, 186; — *temples*, v. Roma.
 Verona, 179, 191, 325; — *anfiteatre*, 191.
 VESPASIA, 191.
 VESTA, 46, 121, 197-200; — *temples*, v.
 Roma, Tivoli.

- V. 1, 297.
 V. d'Alp, 70, 113, 166.
 V. d'Arsona, 94.
 V. d'Alarcón, 274.
 V. d'Alaric, 299.
 V. d'Alaric, 41, 48, 53-56, 165, 171, 172, 176, 194, 210, 215, 230, 253, 301, 305, 317, 335, 344, 345, 347, 396, 410. — *mauseus*, 54, 253, 344, 345, 347; — *San*, 395; — *temple roman*, 53-56, 165, 171, 172, 176, 194, 210, 215, 230, 317, 335.
 Vicens, Vicens Ansonae, V. Vich.
 Vida, V. Santa Maria de Vida.
 Vidourbe, 173.
 Vienna, — *mauseu*, 259.
 Vienna, V. Vienne.
 Vienna, 25, 39, 48, 197, 201, 271; — *centuri de Sant Cierrens*, 271; — *temple d'August y Livia*, 48, 197, 201, 205, 210.
 Vila, 496.
 Vila Borghese, V. Roma.
 Vilablareix, — *sepulcre*, 71, 72, 180.
 Vilada, 498.
 Viladocaballs, 397.
 Vilafroyosa, — *sepulcre*, 73, 75.
 Vilamitjana, 495.
 Vilamos, — *urnes cineraries*, 88, 244, 247.
 Vilanova y Geltru, 12, 213. — *mauseu Balaguer*, 213.
 Vilarrobla, 495.
 Vilarrodona — *colunbari*, 63, 66, 67, 165, 180.
 Villafuroris, 498.
 Villalibent, 497.
 Villamediana, V. Vilamitjana.
 Villanova, 495.
 Vilarroba, V. Vilarrobla.
 Villeda, V. Vilada.
 Vilosin, 498.
 VILVARI, abat, 397.
 VIRELI, 123.
 Viros, 499.
 VITRUBI, 41-43, 45, 59-55, 105, 139, 151, 169, 163-165, 176, 177, 180, 188, 190-193, 197, 199, 200-202, 209, 210, 214, 215, 218, 241.
 Vinre, — *Sant Martí de*, 497.
 VIVES, bisbe de Barcelona, 382, 392.
 Vliana, V. Oliana.
 Volsinium, 17.
 WAMBRA; — *iglesia*, V. Valladolid.
 WIFRED S. V. WIFRED I.
 WIFRED I, 354, 411.
 WIGONI, bisbe de Girona, 411.
 WISNLANO, abat de Codinet, 402.
 Nativa, 272, 290, 295, 296; — *basilica*, 290, 294, 295.
 XENOFONT, 185.
 Zagros, 360.
 Zamora, 363.
 ZAQUILLO, 286.

TAULA DE MATERIES

LLIBRE I

L'ARQUITECTURA ROMANA

	Pags.
Pròlech	I
I. — Estat del país català en el moment de la invasio romana	9
<i>Situació de Catalunya entre les grans civilitzacions.</i>	
<i>Les viles ibèriques: Puig-Castellar (Santa Coloma de Gramenet). — Carmany, Puig-Castellar (Caldes d'Estrach).</i>	
<i>Sagunto, la Mola de Cherta, Numancia, etc.: Murs de fanch y pedra.</i>	
<i>Les colònies prerromanes: Murs de grans pedres: Girona, Tarragona, Olérdola.</i>	
<i>Concepte de les poblacions ibèriques segons els historiadors y geògrafs antics: Festus Aviennus, Tito Livi, Diodor de Sicília.</i>	
<i>Les muralles de Tarragona ab marques de picapedrer ibèriques y les de Empuries.</i>	
II. — Concepte general de l'arquitectura romana a Catalunya	23
<i>Catalunya comparada ab la Bètica y la Galia: Merida, Arles y Narbona, comparades ab Tarraco, segons Plini y Ausoni.</i>	
III. — Els que erigeixen els monuments romans	27
<i>Els donadors dels monuments: son caracter d'extrangers. — Marcus Aurelius Vincentius, fundador de Termes. — Luci Cecili Optato, fun</i>	

da for de tochs al Ciro y donador d'oli a les termes pel poble. — Luci Mummius Natilis — pare y fill, que pagaren uns banys y son aqueducte. — Cornelianus — fundador d'un edifici a Empúries. — Els Cornèlii, que porten aigua a Bessa.

Escultores cono neorats ab archs, triunfals y estatues: Luci Lucim Sura, senador roma. — Luc Lucim Sagon, son llibert y *Aeciusus*.

IV. — Organizacio del treball roma a Catalunya. 33

El col·legi en el Curintus — Tarracoensis: el *Collegium centonarum* y el dels Fabri a Tarragona.

Præfectos dels Fabri: Els prefectes militars dels Fabri a Tarragona, Barcelona, Isona y Sagunto.

Comemoracio d'operaris: un teuler y pintor, un picapedrer y un plomber a Tarragona; un daurador, de Vienne, mort a Tarragona.

Curator operis: Epigràfs de Tarragona d'un curador de los vies de Roma, el curador del temple y ls murs de Tarragona.

Edis y carrechs administratius de ls obres:

V. — Temples romans a Catalunya. 41

Temple roma de Barcelona: Excavacions de la Junta de Comerç, situacio, plan y orientacio, distribucio de ses columnes; son caracter arearich.

Temples de Tarragona: Temple d'August de Tarragona, datos, proporcions per les monedes y lapides; el *clipeus* que decorava ses frontons. Temple de Júpiter a Tarragona, Datos epigràfichs dels temples de Tarragona.

Temple de Vich: Plan, numero de columnes del portich, coberta, petriola.

Tora dexa d'Empúries y Mahó: Datos deguts a l'epigrafia.

Ares: Ara d'August a Tarragona, ares votives, Sacrificis.

VI. — Monuments funeraris. 61

Sepulchres en forma de temple: Sepulchre de Lucius Emilius Lupus, de Tortosa, Colubrera de Vilarrodonia, Torre del Breny, Sepulchres de Carriens y de Sagunto.

Sepulchres en forma de Torre: Torre dels Sulpicis — Sepulchres de Vilarrodonia, Torre d'Alayós o Empúries.

Sepulchres en forma de fúncara: Epigràfs funeraris.

VII. — Els sarcòfecs y urnes cineraries	77
<i>Sarcòfecs historiats</i> : Sarcòfecs ab el rapte de Proserpina del Museu de Santa Àgueda a Barcelona, de Sant Feliu de Girona y del Museu de Tarragona. — Sarcòfecs ab la representació d'una escena de caça al Museu de Santa Àgueda a Barcelona y a Sant Feliu de Girona. — Relleu de Tarragona ab la batalla de les Amazones. — Sarcòfecz de Ager ab la <i>conca imaginaria</i> , rodejada de nereides y tritons.	
<i>Sarcòfecs ab decoració geomètrica</i> : Sarcòfecz strigillat ab la <i>conca imaginaria</i> y'ls corns de l'abundància procedent de Sant Cugat del Vallès en el Museu de Santa Àgueda. — Sarcòfecz strigillat anepígraf de Santa Maria del Mar. — Sarcòfecz de Claudio Saturnino, del Museu de Tarragona. — Sarcòfecz de Firmidius Cocilianus, decorat de triglifs.	
<i>Sarcòfecs de la població pobre.</i>	
<i>Urnas cineraries.</i>	
VIII. — Monuments commemoratius.	89
<i>Archs triomfals</i> : Arch de Bara dedicat a Luci Licini Sura. — Arch del pont de Martorell. — Arch de Gibanes. — Arch decorat d'estatues de que parla una inscripció trobada en la via de Tortosa a Sagunte.	
<i>Estatues y epígrafs commemoratius</i> : Lloch de les estatures. — Material.	
IX. — Teatres	99
<i>Teatre de Tarragona</i> : Emilius Severianus, mimografo tarragoní.	
<i>Teatre de Sagunte.</i>	
<i>Teatres d'Alcedia y Mahá</i> : Dats epigràfics.	
X. — Anfiteatres	107
<i>Anfiteatre de Tarragona</i> : Les lluytes en els anfiteatres en l'epigrafia catalana. — El llegat de L. Cocilius Optatus, pera festes de lluytadors a Barcelona y Tarragona. — La societat <i>Sodales Herentani</i> a Tortosa.	
XI. — Circhs	113
<i>Circh de Tarragona.</i>	
<i>Circh de Sagunte.</i>	
<i>La spina dels Circhs</i> : Mosaich de Barcelona (Museu de Santa Àgueda), representant la <i>spina</i> del Circh. — Mosaich de Girona representant la <i>spina</i> , el <i>pulverar</i> , y les <i>carceres</i> .	

	Pàgs.
XI. — <i>Les basíliques de l'epògrafa</i> : Els sarriquets de Tarragona. — Els sarriquets de <i>Sancti Petri et Pauli</i> de Tarragona.	
XII. — <i>Tornes</i>	125
<i>Les basíliques de Mataró</i> : Písema del Puig de les Ànimes. — Písema de Sant Jaume i altres restes de prop del manantial. — Els Bullidors.	
<i>Les basíliques de Manauay</i> .	
<i>Restes sarriquetes de tornes de Calatell</i> .	
<i>Tornes de Tarragona</i> .	
<i>L'epògrafa dels tornes</i> .	
XIII. — <i>La casa romana</i>	135
<i>Escoria</i> . — Centelles, vila de <i>Puig de Caballa</i> .	
<i>La habitacina a ciutat</i> . — Les cases d'Empúries. — Permanència de la casa romana a Catalunya.	
XIV. — <i>Aqueductes</i>	141
<i>Aqueducte de Tarragona</i> . — Aqueductes de Sagunt i Barcelona. — Els aqueductes i les inscripcions.	
XV. — <i>Ponts</i>	145
<i>Pont de Martorell</i> . — Les pedres miliars dels camins. — Les vies en pontons.	
XVI. — <i>Les ciutats i les muralles</i>	147
<i>Les ciutats i les muralles de Tarragona</i> : les torres; El recinte d'Agut. — <i>La turris</i> y <i>la muralla romana</i> . — La <i>Torrassa del Moro</i> , prop de Llíma.	
<i>Les ciutats</i> . — Barcelona. — Tarragona. — Sagunt i Empúries.	
<i>Les muralles</i> . — Muralles de Barcelona.	
<i>Les ciutats i les muralles de l'epògrafa</i> .	
XVII. — <i>Materials</i>	163
<i>Les ciutats i les muralles de pedra</i> .	
<i>Materials de fusta</i> .	
XVIII. — <i>Materials emprats pels romans</i>	169

Opus formaccinum: Descripcions de Plini, Varron, Titus Livius y S. Isidor.

Opus quadratum: Cües d'orenella d'unió dels carreus al sepulcre de Fabara. — Caixes pera espígues metàliques de les columnes del temple de Vich. — Obra mixta de grans y petits carreus al temple de Vich. — Anfiteatres y teatres de Tarragona y ses analogies ab les obres romanes de Provença y ab l'aparell dels murs de Tingad a l'Alger y d'Henchar Abi-el-Basset a Tunís.

Archs y llindes: Aparell de la volta del sepulcre de Fabara y dels archs triomfals del pont de Martorell. — Arch y llindes del palau d'August de Tarragona y llinda d'arch de la porta que's suposa del Foro de Tarragona. — Arch y llindes del Circh de Sagunte.

Opus emplecton: Obra del arch triomfal del pont de Martorell. — Bassament del sepulcre en forma de torre, d'Empuries. — Obra del temple de Vich. — Teatre, anfiteatre y circh de Tarragona, y teatre de Sagunte. — Obra de les muralles de Tarragona.

Pingolench o formigüi: Obra de la muralla romana d'Empuries. — Obra del sepulcre de Corbins.

Voltes: Grupo a que pertanyen les nostres voltes romanes. — Voltes del anfiteatre y circh de Tarragona y del teatre de Sagunte.

Obra de maó y de reblla y de maó de pla: Obra del sepulcre de Vilablareix. Voltes del mateix monument. — Voltes del *ambulatorium* del monument funerari de Corbins. — Arcuacions de maó de pla del columbari de Vilarrodona.

XIX. — Els ordres arquitectònichs romans a Catalunya: ordre d'òrich 181

Caracter dels ordres romans a Catalunya. — Transformacions que sofreixen. — Forma en que son empleats. — Barreja dels ordres.

Capitells d'òrichs de tipo grec y etrusch: Capitells del Museu de Tarragona. — Capitells emporitans del Museu de Girona. — Capitells darrerament trobats a Empuries.

Ordre d'òrich vitrubia: Pilastres del «Palau d'August» a Tarragona.

Ordre d'òrich de decadencia romana: Ordre del sepulcre de Fabara.

XX. — Ordre jónich 193

Capitells y cornisa del Museu de Tarragona. — Capitells de Sagunte.

XXI. — Ordre corinti 197

Ordre corinti del temple de Barcelona.

<p>XXI. — <i>Ordre corinti</i></p> <p><i>Capitells acabats</i>: <i>Temple de Santa Àgueda y Museu de Santa Àgueda</i>: Ab-disposició corintia, transformada al tipus corinti antic.</p> <p><i>Capitells acabats</i>: <i>Temple d'Augusta Tarragona</i>.</p> <p><i>Capitells acabats</i>: <i>Arxius Bara i del Temple de Vielh</i>.</p> <p><i>Capitells acabats</i>: <i>Capitells corintis dels Museus catalans</i>: Capitells diversos del Museu de Santa Àgueda. — Frisos corintis de Santa Maria de Tarragona y Museu de Santa Àgueda. — Restes d'ordre corinti descoberts en la muralla de Barcelona. — Entaulament mixte de corinti y friso jonià, anàlog al del teatre d'Arles. — Capitells d'ordre corinti transformat, del Museu de Tarragona.</p> <p><i>Capitells no acabats</i>: Capitells del Museu Balaguer de Vilanova, del Museu de Santa Àgueda de Barcelona, del Baptisteri de San Miquel de Terrassa.</p> <p><i>Les bases decorades</i>: Del Museu de Santa Àgueda y del Palau real de Barcelona.</p> <p><i>Bases</i>: Del temple de Barcelona, Vielh, Portich d'Empuries, Museu de Barcelona y Tarragona. — Base no acabada del Museu de Tarragona.</p>	<p>217</p>
<p>XXII. — <i>Ordre compost</i></p> <p><i>Ordre compost</i>: del temple de Júpiter a Tarragona. — Capitell del Museu de Barcelona.</p>	<p>217</p>
<p>XXIII. — <i>Mosaïchs</i></p> <p><i>Opus signatum</i>: de Mataro, Empuries, Tarragona.</p> <p><i>Mosaïchs del període Auguste</i>: <i>Emblema</i> del sacrifici d'Ephigenia a Empuries y de les Tres Gracies a Barcelona.</p> <p><i>Mosaïchs del període Antic</i>: Mosaïchs de Sagunte, de la Isleta del Rey i Març de Sant Miquel de Barcelona, de la Medusa al Museu de Tarragona, casa Duxin de Mataro, de la casa del Sr. Villanueva a Empuries y del Masnou a Barcelona.</p> <p><i>Mosaïchs dels temps dels Sarrs</i>: Mosaïchs de Sant Just Desvern y de Puig de Caballà, Sagunte.</p> <p><i>Opus quadratum</i>: De Centelles, Tarragona.</p>	<p>221</p>
<p>XXIV. — <i>Art romà rustech</i></p> <p><i>Elaboració de l'op. Rept. elaboració de traps</i>: Anàlogia de los antefixos trobades a l'Elaboració de Cabeza del Griego y Velas.</p> <p><i>Urnas</i>: <i>Urnas</i>: <i>Urnas de la Vall d'Aràn</i>: Urnes de la cu-</p>	<p>239</p>

marca de la vall de l'Arboust y Sant Bertran de Comminges. Inscripcions que les acompanyen.

L'art roma rústec y l'art ibèric: Analogia de temes decoratius.

XXV. — Conseqüència final	251
-------------------------------------	-----

LIBRE II

L'ARQUITECTURA CRISTIANA PRERROMÀNICA

I. — Les causes socials de renovació	257
--	-----

L'influència bàrbara: Caracter de l'invasió. — Fets materials. — L'art bàrbar.

L'element roma: Permanència del art roma.

L'Orient: Esplendor cristià a Orient en els segles v y vi. — El comerç llevanti. — L'influència intel·lectual.

La decoració prerromana: Permanència dels temes decoratius d'origen ibèric conservats per l'art rústec.

II. — El cementiri cristià y la <i>Cella memoria</i> d'Empúries	265
---	-----

Els cementiris a cel obert: Son us a Occident. — Els cementiris a cel obert a Catalunya.

La «Cella» d'Empúries: Son plan. — Obra de sos murs. — Els *loculi* en un dels murs. — La situació entre carrers. — Els sarcòfecs y enterraments. — Sa relació ab les formes africanes.

III. — Els sarcòfecs cristians.	273
---	-----

Sarcòfecs sense símbols cristians: Caracter dels tallers de sarcòfecs. — Sarcòfec descobert per D. Francisco de Ferrer a la *cella* d'Empúries. — Analogia.

Sarcòfecs d'Empúries ab temes pagans i el Bon Pastor: Descripció iconogràfica. — Caracter cristià dels sarcòfecs. — Analogia.

Sarcòfecs strigillats ab imatges simbòliques cristianes: Sarcòfec de Sant Felin de Giroua. — Descripció. — El Bon Pastor y l'*Orante*: analogia.

- XIII — — *Tipus de representacions històriques*: Sarcòfeg del Museu de Sant Jaume a Barcelona. — Sarcòfeg de Sant Felip de Girona. — Dissipio iconogràfica. — Sarcòfegs andechs.
- XIII — — *Tipus de representacions històriques*: Sarcòfeg de València ab el monograma . — Sarcòfeg d'Empuries ab el monograma .
— Sarcòfeg de València ab el monograma sobre una creu gemmada ab els braços en els braços y un cervell a sos peus.
- XIII — *Tipus de representacions històriques*: Sarcòfeg d'Arles del Tecl ab el signe . — Sarcòfeg de Tortosa.
- XIII — *Tipus de representacions històriques*: Sarcòfegs de Sant Felip de Girona. — Sarcòfegs iconogràfica. Analogies: — Sarcòfeg de la Catedral de Tarragona.
- XIII — *Tipus de representacions històriques*: Sarcòfeg del claustre d'Elm. — Epigràfs dels sarcòfegs catalans. — Epigràfs funeraris.

IV — Les esglésies en el domini bizanti de la costa oriental d'Espanya y de les Balears 289

- Basilica de Santa Maria, prop de Palma*: Planta, mosaic.
- Basilica de Elit*: Planta, mosaic, inscripcions, Data probable.
- Basilica de la Basílica de Nativa*.
- Lloc de capçalera en mosaic a Dania*: Relacions de l'art bizanti de l'epoca.

V — Les basíliques visigòtiques de Catalunya en els documents literaris 299

- Les basíliques celestiaques.*
- Les basíliques.*
- Catedral de Tarragona*: Taules commemoratives.
- Catedral de Barcelona*: Documents carolíngis que s'hi refereixen.
- Catedral de Tortosa*: Documents posteriors que n'parlen.
- Del l'episcopat.*
- Del clergat.*
- Del poble.*
- Del segle VIII*: Epòca del segle VIII que hi fa referència.
- Del segle IX*: *Epòca de Tortosa.*
- Del segle X*: Documents posteriors que n'parlen.
- Del segle XI*: *València*: Documents literaris que los esmenten.

Pàgs.

VI. — La Basílica d'Egara	341
<i>L'església de Sant Pere: Únabsis triconque, les trompes y la cúpula; l'obra de sos murs.</i>	
<i>Església de Santa Maria.</i>	
VII. — El Baptisteri de Tarrassa	323
<i>Els Baptisteris: Caracter d'aqueixos edificis.</i>	
<i>El Baptisteri de Sant Miquel de Tarrassa: El temple superior; la piscina; la cripta.</i>	
VIII. — Cronologia de la Catedral d'Egara.	333
<i>Aparell més antech en les esglésies de Tarrassa.</i>	
<i>Data del baptisteri de Sant Miquel.</i>	
<i>Construccions posteriors al període visigot: La restauració de Sant Miquel y Santa Maria y sa cronologia.</i>	
IX. — Els capitells de les basíliques visigòtiques.	341
<i>Capitells romans aprofitats: Capitells de Sant Miquel de Tarrassa.</i>	
<i>Capitells visigots, imitació del corinti y del compost romans: Capitells d'aqueix tipó existents a Sant Miquel de Tarrassa, a Sant Pau del Camp, a la Catedral de Barcelona y al Museu de Vich. Comparacions.</i>	
<i>Capitells visigots del darrer període: Capitells de Sant Miquel de Tarrassa. — Capitell trobat a Barcelona. — L'astragal del capitell unit a la canya de la columna. — Evolució del capitell.</i>	
<i>Capitell imitació bizantina de Sant Miquel de Barcelona: Comparacions.</i>	
X. — Fragments decoratius.	353
<i>Fragment de capitell de La Garriga: Descripció. Epigrafi funerari de Cixixlona filla de Wifred I, grabada al envers. Comparacions.</i>	
<i>Creus ab la X y la 2 de Sant Pere de les Puellas: Cronologia d'aquell símbol cristià. — Les creus gemmades en l'orfèbreria visigòtica. Comparacions.</i>	
<i>Impostes de Sant Pau del Camp: Permanència dels temes de l'art roma-rústech.</i>	
XI. — Archs de ferradura	359

<i>El arc de triomf a l'interior d'Espanya: Los estebos de Mérida, los arcos triunfales musulmanes de Córdoba; los edificios visigóticos. — El arco de ferradura en l'arquitectura musulmana. — Atribució visigòtica de l'arc de ferradura. — L'arc de ferradura en l'arquitectura bizantina. — Diferències entre els arcs de les esglésies muzaràbes i visigòtiques. — L'arc de ferradura en els còdics castellans dels segles XV-XI. — La conservació pels <i>alartés</i> mudjars.</i>	
<i>El arc de ferradura en Catalunya. Palreú: Descripció y restauració. — Cal. L'apitxeta església. Dats cronològics.</i>	
<i>Martorell: Descripció y restauració.</i>	
<i>Sant Felu de Riuda: Plans y dats cronològics.</i>	
<i>Sant Martí de Fonollar en el Roselló. Plan y cronologia.</i>	
<i>Nostra Senyora de Vida en el Roselló. Plan.</i>	
<i>Corçat: Plans y dats cronològics.</i>	
<i>Arxius del Monastir de Sant Felu de Gurols: Plans y dats cronològics.</i>	
<i>Portal de Santa Cecília d'Elans: Plans y dats cronològics.</i>	
<i>Casa en la Cardenera: Dats cronològics.</i>	
<i>La casa Cardenera: Dats cronològics.</i>	
<i>Arxius de Sant Pere de Riuda y portal de Porqueres.</i>	
<i>Casa júnica: Caracter d'apitxeta grupal d'esglésies. — Cronologia. — Proccés d'edificació.</i>	
XII. — L'invasió musulmana y l'arquitectura en el segle VIII.	395
<i>Europa musulmana</i>	
<i>Les invasions a la Septimània</i>	
<i>Les Maspes y el Feudalisme</i>	
<i>Les invasions dels segles VIII y IX al NO de Catalunya.</i>	
<i>Carcer</i>	
<i>Santa Cecília</i>	
<i>La casa de la Botera</i>	
<i>Corçat</i>	
<i>Palreú</i>	
<i>El arc de triomf de Trespous</i>	
<i>La casa de Calçot</i>	

Sant Sadurn de Noya.

Pobles citats en l'acta de consagracio de la Seu d'Urgell de 839.

La reconquesta franca al NE. de Catalunya: Datos cronològics sobre les fundacions al Roselló y Catalunya.

L'arquitectura del segle VIII segons els documents.

XIII. — Conclusio	417
Index bibliogràfic	421
Index analític	433

ERRADES Y CORRECCIONS

Plana	Ratlla	Diu	Ha de dir
10	37-38	<i>roman</i>	<i>roman</i>
17	7	Quant	Quan
17	22	<i>Ora marítimae</i>	<i>ora marítima</i>
31	31	Bibílis	Bibílis
35	37-38	Theodosia	Theodosia
36	12	<i>Præfectus</i>	<i>Præfectus</i>
59	4	Glytemnestre	Glytemnestra
59	13	Glytemnestre	Glytemnestra.
63	36	fúnebre	fúnebres
82	2	Borghese	Borghese
83	8	conserva	conservava
89	8	planes	plasses
94	10	ell	ella
144	38	Poss	Posz
185	12	Egneus	Gneus
214	19	per	perden
238	última	esvásticas	swásticas
248	9	309 a 311	310 a 312
248	17	Javea	Javea
248	23	299	300
264	1	mediterrani	Mediterrani
271	21	Sant Cecilia	Santa Cecilia
279	4	Sarcòfèch d'Arlès del Tech	Sarcòfèch de València (Chabas)
279	8	Sarcòfèch de València (Chabas)	Sarcòfèch d'Arlès del Tech
280	33	MANARRÉS	MANARRALS
283	5 y 10	gammada	gemuada
325	28-29	en Cosmedin; a Roma.	en Cosmedin, a Roma;
327	2	Frausa	a Frausa
338	1	iv	vi
347	30	abach	astragal
352	30	fora	dintre
352	38	Gusilabert	Guislabert
354	penúltima	404	403
356	24	404	403
360	5	sasanida	sassanida
362	7	messeta	calma
368	7	Monastir	Santuari
396	20	Sobarbre	Sobrarbe
399	2	<i>Cotinello</i>	<i>Cotinetto</i>
402	2	Suer	Suert
405	8	Esteba	Esteve
408	24	(Correa)	La Quart
412	36-37	Berenguer de	Berenguer, de

DATE

NAME OF BORROWER.

